T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

BİZANS DÖNEMİ KENT MORFOLOJİSİNİN İNCELENMESİNE YÖNELİK BİR YÖNTEM ÖNERİSİ

ARİF MISIRLI

DOKTORA TEZİ

MİMARLIK

Tez Danışmanı: Prof. Dr. H. BURCU ÖZGÜVEN

EDİRNE-2019

ARİF MISIRLI'nın hazırladığı "BİZANS DÖNEMİ KENT MORFOLOJİSİNİN İNCELENMESİNE YÖNELİK BİR YÖNTEM ÖNERİSİ" başlıklı bu tez, tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından Mimarlık Anabilim Dalında bir Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri (Ünvan, Ad, Soyad): İmza

Prof. Dr. H. Burcu ÖZGÜVEN .....

Prof. Dr. İlter BÜYÜKDIĞAN .....

Prof. Dr. Yalçın KAYA .....

Doç. Dr. Hasan Fırat DİKER .....

Dr. Öğr. Üyesi Esin BENİAN .....

Tez Savunma Tarihi: 10/05/2019

Bu tezin Doktora tezi olarak gerekli şartları sağladığını onaylarım.

İmza

Prof. Dr. H. Burcu ÖZGÜVEN .....

Tez Danışmanı

Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü onayı

Prof. Dr. Murat YURTCAN

Fen Bilimleri Enstitüsü Müdürü

T.Ü.FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
MİMARLIK DOKTORA PROGRAMI
DOĞRULUK BEYANI

Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında, tüm verilerin bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini, kullanılan verilerde tahrifat yapılmadığını, tezin akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını, kullanılan tüm literatür bilgilerinin bilimsel normlara uygun bir şekilde kaynak gösterilerek ilgili tezde yer aldığını ve bu tezin tamamı ya da herhangi bir bölümünün daha önceden Trakya Üniversitesi ya da farklı bir üniversitede tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

10/05/2019

Arif MISIRLI

Doktora Tezi

Bizans Dönemi Kent Morfolojisinin İncelenmesine Yönelik Bir yöntem Önerisi

T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü

Mimarlık Anabilim Dalı

ÖZET

Bizans kentinin tarihi, imparatorluğun sosyal ve ekonomik tarihinin açıklanabilmesi için önemlidir. Teorik bir konu olarak, Erken Bizans Dönemi'nden 1453'te imparatorluğun yıkılmasına kadar geçen zamanda Bizans kentinin fiziki süreci, son derece kapsamlı ve karmaşıktır. Bu dönemde yaklaşık 11 yüzyıl boyunca her bir farklı olayda sonuçları farklılaşan dinamik bir değişim gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda kentlerin tarihi, kurumlarının ve sosyal yapılarının evrimi, mimarlık ve kent planlamasının gelişimi ilgi konusu olmuştur.

Bizans Dönemi kentlerine yönelik araştırmalara genel olarak bakıldığında, monografik incelemelerin yoğunlukta olduğu; araştırmalar kapsamında bir yandan toplumsal, siyasi, iktisadi ve kültürel tarihe, diğer yandan anıtlara, mimari yapıtlara ağırlık verildiği görülmektedir. Buna karşın 'Bizans kenti' kavramının irdelenmesine ya da kent strüktürünün ve kentsel alanların analizine yönelik çalışmaların ülkemizdeki akademik ortamda sınırlı sayıda kalması bu konudaki araştırma boşluğuna işaret etmektedir. Bu çalışmanın amacı, Bizans Dönemi kentlerinin fiziki evrim sürecini araştırmak ve Bizans kent morfolojisinin bazı sorunsallarını açıklığa kavuşturmaktır.

Tez kapsamında kent morfolojisinin "kentsel formun onu meydana getiren unsurların zaman içerisinde uğradıkları tarihsel dönüşüm ve değişimin ortaya koyulması ile anlaşılabileceği" ilkesi temel alınarak Bizans kentinin varlığını sürdürdüğü süreç boyunca geçirdiği dönüşüm ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Ele alınan Bizans kentlerinin analiz yöntemi üç başlık altında toplanmıştır: 1. Kazılar sonucu ortaya çıkarılmış veya ayakta kalan binaların analizi ile üretilen kanıtların incelenmesi, 2. Çeşitli dönemlerde kentsel dokunun yeniden inşasının incelenmesi, 3. Uygun olan yerlerde, bulgular ve yazılı bilgileri içeren karşılıklı yorumlama.

Bu çalışmada Bizans Dönemi kentlerinin fiziki evrim sürecinin incelenmesi amacıyla Anadolu'nun Batı ve Güney Batı bölgelerinde yer alan 30 kent (Ainos, Aizanoi, Amorium, Ankyra, Aphrodisias, Arykanda, Assos, Elaiussa Sebaste, Ephesos, Herakleia (Perinthos), Hierapolis, İasos, Kaunos, Knidos, Ksanthos-Letoon, Laodikeia, Menderes Magnesiası, Nikaia, Medeia, Miletos, Myra-Andriake, Olympos, Patara, Pergamon, Priene, Rhodiapolis, Sagalassos, Sardes, Side, Tralleis) araştırılmıştır. Kentlerin seçiminde köklü bir tarihsellik, yoğun nüfus, üretken ve yoğun yerleşim ve arkeolojik raporların varlığı etken olmuştur.

Tez kapsamında öncelikle Bizans kentlerinin büyük ölçüde üzerinde konumlandığı Roma Dönemi kent morfolojisi ele alınmış, ardından Bizans kent tarihi, kentlerdeki kırılma noktalarına göre sınıflandırılarak aktarılmış, ayrıca Bizans kenti üzerine çalışma yapan araştırmacıların görüşleri doğrultusunda kentsel süreklilik sorunsalına değinilmiştir. Değerlendirme ve sonuç bölümlerinde katkı sağlayacağı düşüncesinden hareketle Bizans Dönemi kentsel dinamikleri (siyasal, yönetsel-dinsel, sosyal, ekonomik ve ticari, göçler/doğal afetler ve savunma ihtiyaçları) tanımlanmıştır. Ele alınan 30 kent üzerinden kentsel alanlar/işlevler (yönetsel-dinsel, kamusal, ticari ve endüstriyel, savunma, konut alanları, meydan ve sokak strüktürü ve kentsel merkez) incelenmiştir. Tüm verilerden yola çıkarak Bizans kentinin tarihsel süreç bakımından fiziki evrim süreci ve Bizans kentsel alanlarının dönüşümü üzerine çıkarımlar yapılmıştır.

Sonuç olarak Antik Dönem kentsel kullanımların devam ettiği veya dönüştüğü görülmekle birlikte özellikle Hristiyanlığın etkisiyle yeni dinsel alanların ortaya çıktığı ve sürekli istilalara karşı savunma odaklı yaklaşımların geliştirildiği gözlemlenmiştir. Bizans kentinin, Roma Dönemi'nin ardından bazı işlevleri devam ederken bazıları dönüşmüş, biçim değiştirmiş ve yeni işlevlere evrilmiş, 7. yüzyıl ile birlikte ise işlevleri parçalanmış ve kent gerektiğinde küçülmüş ve periferik alanlara kaymıştır. Kent, büyük ölçekli bir yerleşimden küçük ölçekli bir yerleşime, açık bir organizasyondan kapalı bir organizasyona ve kamusal odaklı bir yaklaşımdan özel odaklı bir yaklaşıma doğru değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Dolayısıyla Bizans kentinin 1000 yıllık süreçte bir şekilde varlığını sürdürmüş olduğu söylenebilir.

Yıl : 2019

Sayfa Sayısı : 331

Anahtar Kelimeler : Bizans Dönemi, Batı Anadolu, Bizans Kenti, Kent Morfolojisi, Kentsel Dönüşüm

Doktoral Thesis

A Method Proposal for Analysis of City Morphology During the Byzantine Period

Trakya University Institute of Natural Sciences

Department of Architecture

ABSTRACT

The history of the Byzantine city is important to explain the social and economic history of the empire. As a theoretical subject, the physical process of the Byzantine city from the early Byzantine period until the overthrow of the empire in 1453 is extremely comprehensive and complex. During this period about 11 centuries, there was a dynamic change in the results of after each different event. In this context, the history of the cities, the evolution of their institutions and social structures, the development of architecture and urban planning have been the subject of interest.

When we look at the researches of the Byzantine cities in general, it is seen that monographic studies are concentrated and on the one hand, social, political, economic and cultural history, on the other hand monuments and architectural works are given importance. On the other hand, the limited number of studies aimed at examining the Byzantine city concept or the analysis of urban structure and urban areas in the academic environment in our country points to the research gap in this field. The aim of this study is to investigate the physical evolution of Byzantine cities and to clarify some of the problems of the Byzantine city morphology.

The thesis is based on the "urban form can only be understood historically since the elements of which it is comprised undergo continuous transformation and replacement" principle of urban morphology. In this context, the transformation in the process of the existence of the Byzantine city has been tried to be revealed. The method of analysis of the Byzantine cities discussed was grouped under three headings: 1. Examination of the evidence produced by the analysis of the buildings uncovered as a result of excavations and surviving buildings, 2. Examination of the reconstruction of urban fabric in various periods, 3. Reciprocal interpretation where feasible involving the finds and the written information.

In this study, 30 cities in the West and South West regions of Anatolia (Ainos, Aizanoi, Amorium, Ancyra, Aphrodisias, Arycanda, Assos, Elaiussa Sebaste, Ephesus, Heracleia (Perinthos), Hierapolis, Iasos, Kaunos, Knidos, Xanthos-Letoon, Laodiceia, Magnesia, Nicaea, Medeia, Miletus, Myra-Andriake, Olympos, Patara, Pergamum, Priene, Rhodiapolis, Sagalassos, Sardis, Side, Tralles) were investigated in order to examine the physical evolution of the Byzantine period cities. In the selection of cities, a

deep-rooted historicalness, dense population, productive and intensive settlement and the existence of archaeological reports have been the factors.

Within the scope of the thesis, first of all the Roman city morphology, where the Byzantine cities are located on their predecessors, is discussed. Then, the history of Byzantine city was classified according to the breaking points in the cities. In addition, in the light of the opinions of the researchers working on the Byzantine city, the problem of urban continuity is mentioned. The urban dynamics of the Byzantine Period (political, administrative-religious, social, economic and commercial, migrations/natural disasters and defence needs) have been defined based on the idea that they will contribute to the evaluation and conclusion sections. Afterwards, urban areas/functions (administrative-religious, public, commercial and industrial, defence, residential areas, square and street structure and urban centre) were examined in 30 cities. Based on all data, inferences were made on the historical process of Byzantine city and the transformation of Byzantine urban areas.

As a result, it is observed that antique urban uses have continued or transformed, and new religious areas emerged, especially under the influence of Christianity and defence oriented approaches are developed against continuous invasions. Some of the functions of the Byzantine city after the Roman Period continued, or transformed, or evolved into new functions. In the 7th century, its functions were fragmented and the city shrank when necessary and shifted to peripheral areas. The city has undergone a change and transformation from a large-scale settlement to a small-scale settlement, from an open organization to a closed organization and from a public-oriented approach to a specific-oriented approach. Therefore, it can be said that the Byzantine city has survived in some way in a period of 1000 years.

Year : 2019

Number of Pages : 331

Keywords : Byzantine Period, Western Asia Minor, Byzantine City, Urban Morphology, Urban Transformation

TEŞEKKÜR

Anadolu-Bizans kentinin evrim sürecinin araştırıldığı "Bizans Dönemi Kent Morfolojisinin İncelenmesine Yönelik Bir Yöntem Önerisi" başlıklı çalışmam süresince, topladığım verileri değerlendirerek yöntemin oluşturulmasında ve yorumlanmasında yardım ve önerileri ile yön gösteren Hocam Prof. Dr. Burcu ÖZGÜVEN'e, ayrıca değerli görüşleriyle tezin doğru bir şekilde yönelmesine sebep olan Dr. Öğr. Üyesi Esin BENİAN ve Prof. Dr. Yalçın KAYA'ya, ayrıca tez jürisinde yer alarak değerli görüşlerini paylaşan Prof. Dr. İlter BÜYÜKDIĞAN ve Doç Dr. Hasan Fırat DİKER'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Bu süre zarfında desteklerini eksik etmeyen aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, hazırladığı çalışma ortamı ve tez süresince desteğini esirgemeyen ve gösterdiği teşvik için eşim Nilay MISIRLI'ya ayrıca teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET……...…iv

ABSTRACT……...….vi

TEŞEKKÜR…….....viii

İÇİNDEKİLER……...ix

ÇİZELGELER LİSTESİ…….xiii

ŞEKİLLER LİSTESİ……...xiv

BÖLÜM 1. GİRİŞ……....1

1.1. Araştırma Problemi 2

1.2. Literatür Araştırması 3

1.2.1. Kent Morfolojisi..... 4

1.2.2. Bizans Kenti 4

1.2.3. Bizans Kenti Süreklilik Sorunsalı 6

1.2.4. Anadolu-Bizans Kenti 7

1.2.5. Monografik İncelemeler..... 10

1.2.6. Kazı Sonuçları Raporları..... 20

1.3. Yöntem..... 20

1.3.1. İncelenen Kentlerin Seçilme Nedenleri 24

BÖLÜM 2. KENTSEL MORFOLOJİ…….27

2.1. Morfolojik Analizin Kuramsal Temeli..... 28

2.2. Morfolojik Analizin Amaçları ve Kent Morfolojisine Yön Veren Okullar 28

BÖLÜM 3. BİZANS KENTİ HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER……...…33

3.1. Bizans Kenti Öncesi (Roma Kenti)..... 33

3.1.1. Roma Kent Strüktürü 34

3.1.2. Kentsel Bileşenler 37
3.1.2.1. Cadde/Sokak ve Meydanlar 37
3.1.2.2. Yapılar 39
3.2. Bizans Kenti 42
3.2.1. Dönemlere Göre Bizans Kent Tarihi Araştırmaları 43
3.2.1.1. 4.-7. Yüzyıllar (Geç Antik Çağ) 44
3.2.1.2. 7. Yüzyıl Ortaları-9. Yüzyıl Başları 48
3.2.1.3. 9. Yüzyıl Sonları-11. Yüzyıl Başları 49
3.2.1.4. 11. Yüzyılın Sonları-14. Yüzyıl 52
3.2.2. Bizans Kenti Süreklilik Sorunsalı 54
BÖLÜM 4. BİZANS KENTİ ÜZERİNDEKİ DİNAMİKLER……..…66
4.1. Ticari Dinamikler 66
4.2. Siyasal Dinamikler 70
4.3. Sosyal Dinamikler 76
4.4. Yönetsel-Dinsel Dinamikler 78
4.5. Göçler/Depremler 87
4.6. Savunma İhtiyaçları 92
BÖLÜM 5. BİZANS KENTSEL ALANLARI……98
5.1. Dinsel-Yönetsel İşlevler 98
5.1.1. Piskoposluk Sarayları 99
5.1.2. Kiliseler 120
5.1.2.1. Tapınakların Kiliseye Dönüşümü……121
5.1.2.2. Diğer Yapı Tiplerinin Kiliseye Dönüşümü……..126
5.1.2.3. Erken Bizans Dönemi'nde Dinsel İşlevlerin Durumu…….136
5.1.2.4. Orta ve Geç Dönem Dinsel İşlevlerin Durumu……142
5.1.2.5. Kentlerin Hinterlandında Dinsel İşlevler…….150

5.2. Kamusal İşlevler....151
5.2.1. Agoralar ve Forumlar....152
5.2.2. Hamamlar ve Hamam-Gymnasium Kompleksleri....154
5.2.3. Tiyatrolar-Stadiumlar....158
5.2.4. Sağlık Yapıları....159
5.3. Savunma İşlevi....160
5.3.1. Barbar İstilaları'na Karşı Alınan Önlemler....161
5.3.2. Görece Refah Dönemi....164
5.3.3. 400 Yılı Civarı....166
5.3.4. Iustinianos Dönemi ve 6. Yüzyıl....171
5.3.5. Sasani ve Arap Tehditlerine Karşı Önlemler....178
5.3.6. Türk Fetihlerine Karşı Alınan Önlemler....198
5.3.7. Sursuz Yaşam....209
5.3.8. Savunma Fonksiyonu İçin Farklı Bir Yöntem....210
5.4. Konut Alanları....211
5.4.1. Var Olan Konutların/Konut Alanlarının Kullanımı....211
5.4.2. Yeni İnşa Edilen Konutlar/Konut Alanları....218
5.4.3. Farklı İşleve Hizmet Eden Yapıların Konut Alanı Olarak Kullanılması....220
5.4.4. Akropollerde Konut Alanları....225
5.5. Meydan ve Sokak Strüktürü....228
5.5.1. Meydanlar....228
5.5.2. Sokak Strüktürü....230
5.6. Ekonomik ve Endüstriyel Fonksiyonlar....240
5.7. Kentsel Merkez....250
BÖLÜM 6. KENTSEL İŞLEVLERİN DÖNÜŞÜMÜNE DAİR DEĞERLENDİRME....255
BÖLÜM 7. SONUÇ....285

KAYNAKLAR…….296

EK……..……...…….326

ÖZGEÇMİŞ……..……332

TEZ ÖĞRENCİSİNE AİT TEZ İLE İLGİLİ BİLİMSEL FAALİYETLER……333

ÇİZELGELER LİSTESİ

Çizelge 4.1. Notitiae Episcopetuum'da Lykia Bölgesi'nde incelenen kentler 82
Çizelge 4.2. Notitiae Episcopetuum'da Asia Bölgesi'nde incelenen kentler 83
Çizelge 4.3. Notitiae Episcopetuum'da Karia Bölgesi'nde incelenen kentler.....84
Çizelge 4.4. Notitiae Episcopetuum'da Phrygia Pacatiana Bölgesinde incelenen kentler.....85
Çizelge 4.5. Notitiae Episcopetuum'da Rhodope ve Europa Bölgelerinde incelenen kentler.....85
Çizelge 4.6. Notitiae Episcopetuum'da Galatia, Pisidia, Pamphylia, Lydia, Bithynia bölgelerinde incelenen kentler 86
Çizelge 6.1. Yüzyıllara göre kentlerdeki sur yapımı ve onarımları.....267
Çizelge 6.2. Agoraların dönüşünün ardından kazandığı yeni işlevler 269
Çizelge 6.3. Antik yapıların kiliselere ve şapellere dönüşümün gerçekleştiği kentler .273
Çizelge 6.4. Bizans Dönemi konutların/konut alanlarının bölgeleri ve tarihsel süreci 279
Çizelge 7.1. Ele alınan kentlerdeki incelenen işlevlerin dağılımı…….293

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Tezin kapsamının şematik gösterimi 23
Şekil 1.2. Nüfusun yoğunlaştığı başlıca merkezler, 500 yılı 24
Şekil 1.3. Nüfusun yoğunlaştığı başlıca merkezler, 7.-12. yüzyıl 25
Şekil 1.4. Tez kapsamında incelenen kentler ve Anadolu'daki dağılımları 26
Şekil 4.1. Anadolu'daki Bizans yolları 66
Şekil 4.2. 650-717 yılları arasında Doğu Roma İmparatorluğu 72
Şekil 4.3. 917 yılında Anadolu themaları 75
Şekil 5.1. Ephesos Meryem Ana Kilisesi batıdan doğuya görünüm 100
Şekil 5.2. Ephesos episkopeion planı 101
Şekil 5.3. Ephesos Bizans Sarayı planı ve rekonstüksiyonu 102
Şekil 5.4. Piskoposluk Saray Kompleksi ve Piskoposluk Sarayı. 104
Şekil 5.5. Aphrodisias Piskoposluk Konutu merkezi avlusu 105
Şekil 5.6. Aphrodisias Piskoposluk Sarayı ve kilisesi 106
Şekil 5.7. Olympos Episkopeion'daki yapıların işlevlerine göre konumları 107
Şekil 5.8. Side Piskoposluk Sarayı 109
Şekil 5.9. Tralleis Piskoposluk Sarayı 110
Şekil 5.10. Laodikeia Kilisesi planı; kazı ve restorasyon çalışmaları sonrası durumu. 111
Şekil 5.11. Myra Aziz Nikolaos Kilisesi 112
Şekil 5.12. Priene Piskoposluk Kilisesi planı ve ana mekandan görünüş 113
Şekil 5.13. EA Kilisesi ve E Kilisesi planı 115
Şekil 5.14. Sardes kent planı, D Binası ve Kilise E-EA'nın kent içindeki konumları.. 116
Şekil 5.15. Nikaia Ayasofyası 118
Şekil 5.16. Elaiussa-Sebaste kent planı ve Bizans Sarayı'nın kent içi konumu 119
Şekil 5.17. Elaiussa Sebaste Bizans Sarayı planı ve havadan görünümü 120
Şekil 5.18. Aphrodisias Aphrodit Tapınağı-Kilise planı 122
Şekil 5.19. Aphrodit Tapınağı-Kilise kuzeybatıdan görünüm 122
Şekil 5.20. Pergamon Serapis Tapınağı-Ioannes Kilisesi planı 123
Şekil 5.21. Pergamon Serapis Tapınağı-Ioannes Kilisesi güneybatıdan görünüm 123
Şekil 5.22. Aizanoi Tapınak-Kilise planı 125
Şekil 5.23. Pergamon Aşağı Agora'da yer alan kilise 127
Şekil 5.24. Hierapolis Kuzey Agora üzerinde inşa edilmiş kilise ve mezarlığı 127
Şekil 5.25. İasos Agorası üzerine inşa edilmiş kilise 127
Şekil 5.26. Ksanthos Agorası ve dini kompleks 128
Şekil 5.27. Elaiussa Sebaste Agorası ve bazilika 129
Şekil 5.28. Elaiussa-Sebaste Agora-Kilise görünümü 130
Şekil 5.29. Assos Gymnasium Kilisesi planı 131
Şekil 5.30. Hierapolis'te farklı evrelerin belirtildiği Hamam-Kilise yapısı 132
Şekil 5.31. Elaiussa Sebaste'de tiyatro, agora ve büyük hamam içindeki kilise 133
Şekil 5.32. Kaunos Palaestra Terası Bazilikası 136
Şekil 5.33. Priene'de Bizans Dönemi yapıları 138

Şekil 5.34. Aziz Philippus Martyrionu'nun planı ve Martyrion'nun synthronon ve solea kalıntıları ile birlikte güney doğudan görünüşü 139
Şekil 5.35. Assos Ayazma Kilisesi. 144
Şekil 5.36. Ainos Ayasofyası kale içindeki konumu ve planı 147
Şekil 5.37. Aya Nikola Manastırı planı 148
Şekil 5.38. Geç Antik Çağ Ankyra surları 162
Şekil 5.39. Nikaia surları 163
Şekil 5.40. Nikaia İstanbul Kapı ve Lefke Kapı 164
Şekil 5.41. Aphrodisias kent suru 165
Şekil 5.42. Hierapolis'in 6. yüzyıldaki görünümü ve kent surları 166
Şekil 5.43. Hierapolis Bizans Kapısı ve Triton Nymphaeum'unun arkasından geçen sur 167
Şekil 5.44. Laodikeia kent suru 168
Şekil 5.45. 400'den sonra inşa edilen Sagalassos kent duvarları 169
Şekil 5.46. Side kara ve deniz surları 170
Şekil 5.47. Amorium Aşağı Kent surları 171
Şekil 5.48. Patara 6. yüzyıl suru 172
Şekil 5.49. Bouleteriondan sonra kuzeybatıya devam eden kulesiz sur bedeni 173
Şekil 5.50. Arykanda'nın güneyinde Arif Köyü içinde kurulmuş Bizans yerleşimi 174
Şekil 5.51. Ainos kent planı ve Ainos Kalesi 175
Şekil 5.52. Ainos surları ana kapı ve güneydoğu köşeden görünüm 175
Şekil 5.53. Herakleia surları 176
Şekil 5.54. Medeia (Kıyıköy) surları 177
Şekil 5.55. Medeia surları ve ana kapısı 178
Şekil 5.56. Ephesos surları 179
Şekil 5.57. Miletos Erken Bizans suru 181
Şekil 5.58. Faustina Hamamı ve Güney Agora arasındaki Bizans Dönemi suru ve Serapeion Tapınağı'nın güney bölümünün rekonstrüksiyonu 181
Şekil 5.59. Pergamon Erken Bizans suru 182
Şekil 5.60. Amorium Yukarı Kent suru 183
Şekil 5.61. Ksanthos kent planı ve Bizans Dönemi'nde inşa edilen surlar 185
Şekil 5.62. Ksanthos Lykia Akropolü'nü kuşatan surlar 186
Şekil 5.63. Ksanthos tiyatrosunun üst sıralarının sökülmesiyel inşa edilmiş Lykia Akrololü'ni kuşatan sur 186
Şekil 5.64. Myra akropolis suru 188
Şekil 5.65. Adriake yerleşim planı 189
Şekil 5.66. Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemleri'nde Side 190
Şekil 5.67. Menderes Magnesiası kent planı ve Bizans suru 192
Şekil 5.68. Ankyra kent planı ve surları 192
Şekil 5.69. Ankyra Kalesi 193
Şekil 5.70. Kaunos savunma duvarları 194
Şekil 5.71. Sagalassos Sütunlu cadde üzerindeki iki kule ve bunların arasına, caddeyi kapatacak şekilde yapılmış sur 195
Şekil 5.72. Rhodiapolis kent planı 196
Şekil 5.73. Amorium kent planı ve Yukarı Şehir suru 197

Şekil 5.74. Hierapolis Bizans kastronu. 198
Şekil 5.75. İasos savunma sistemleri 199
Şekil 5.76. İasos batı liman girişini kontrol eden kule 199
Şekil 5.77. İasos kıstak üzerinde yer alan kalenin agoranın kuzeybatı köşesi üzerine inşa edilen bölümü 200
Şekil 5.78. İasos kıstak üzerindeki kastrum 201
Şekil 5.79. İasos Akropol Kalesi 201
Şekil 5.80. Tiyatro Tepesi'ndeki 11. ya da 12. yüzyıl Kastron ton Palation 202
Şekil 5.81. Miletos Tiyatro Tepesi'nde yükselen surlar 203
Şekil 5.82. Priene akropolisin kuzey tarafındaki tahkimatında Bizans Dönemi'ne ait kuvvetlendirme önlemleri 204
Şekil 5.83. Agoranın doğusundaki kale 204
Şekil 5.84. Patara 12. yüzyıl suru 205
Şekil 5.85. Aizanoi kent haritası 206
Şekil 5.86. Assos kent planı; Assos akropolisi evreleri planı 207
Şekil 5.87. Assos akropol surları, kuzeydeki dikdörtgen kule ve güneye doğru dairesel kule 207
Şekil 5.88. Nikaia surları kesiti 208
Şekil 5.89. Hadrianus ve Antoninus Pius Tapınağı'nın kuzey portikosunun üst kesimindeki planı Orta Bizans işgali 209
Şekil 5.90. Laodikeia A Evi planı, A Evi'nin kuzeyden güneye doğru havadan görünümü 212
Şekil 5.91. Assos Agorası ve çevresinde yer alan konutlara ilişkin rekonstrüksiyon denemeleri 213
Şekil 5.92. Sardes kentinin güneyinde yer alan konut bölgesi 214
Şekil 5.93. Elaiussa Sebaste konut ve üretim alanının planı ve genel görünüşü 215
Şekil 5.94. Tralleis Ana Cadde kenarındaki konutlar 215
Şekil 5.95. Arykanda kent planı ve DoğuYamaç Vilları konumu 216
Şekil 5.96. Sagalassos Kent Konağı planı 218
Şekil 5.97. Ephesos Devlet Agorası'nda Geç Antik Dönem evi 221
Şekil 5.98. Ephesos Liman Hamamı'nda Bizans konutları 221
Şekil 5.99. İasos Agorası ve kuzey stoada yer alan konut duvarları 222
Şekil 5.100. Pergamon'da 13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başı Bizans yerleşim planı ve Bizans yerleşim yerinin rekonstrüksiyonu 225
Şekil 5.101. Priene akropolü (Teloneia) 227
Şekil 5.102. Ephesos Kuretler Caddesi ve Arcadiane Caddesi 230
Şekil 5.103. Hierapolis Frontinus Caddesi'nin daraltılması 232
Şekil 5.104. Hierapolis Frontinus Caddesi 232
Şekil 5.105. Laodikeia Suriye Caddesi 233
Şekil 5.106. Olympos kenti 5.-7. yüzyıl cadde ve sokak dokusu 236
Şekil 5.107. Patara Ana Cadde 237
Şekil 5.108. Tralleis Roma ve Bizans yolu ve konut alanları 238
Şekil 5.109. Nikaia kent planı 239
Şekil 5.110. Sardes Bizans Dükkanları planı ve kuzeydoğudan görünümü 242
Şekil 5.111. Myra-Andriake Merkezi Liman Yapıları ve dükkânların görünümü 243

Şekil 5.112. Myra-Andriake Agorası ve mureks işlikleri 244
Şekil 5.113. Tralleis'te gymansiumun batısında yer alan dükkânlar 245
Şekil 5.114. Sütunlu cadde ile hamam-gymnasium yapısı arasındaki dükkânlar 245
Şekil 5.115. Ksanthos Batı Agora ve işlikler 249
Şekil 6.1. Pergamon'un ve Ephesos'un olası kentsel merkezleri 256
Şekil 6.2. Nikaia'nın ve Laodikeia'nın olası kentsel merkezleri 257
Şekil 6.3. Aphrodisias'ın, Miletos'un ve Priene'nin olası kentsel merkezleri 258
Şekil 6.4. Doğu kentlerinde sokağın dönüşümü. 260
Şekil 6.5. Arap ve Sasani tehditlerine karşı savunma amaçlı önlem alınan kentler 264
Şekil 6.6. Hamam yapılarının incelendiği kentler ve işlevlerini sürdürdükleri dönemler 270
Şekil 6.7. Konut yapılarının/alanlarının incelendiği kentler ve işlevlerini sürdürdüğü dönemler 276
Şekil 6.8. Ekonomik ve endüstriyel işlevlerin incelendiği kentler ve işlevlerini sürdürdüğü dönemler 283

BÖLÜM 1

GİRİŞ

Bizans kentinin tarihi, imparatorluğun sosyal ve ekonomik tarihinin açıklanabilmesi açısından önemlidir. Teorik bir konu olarak, Erken Bizans Dönemi'nden 1453'te imparatorluğun yıkılmasına kadar geçen zamanda Bizans kentinin fiziki süreci, son derece kapsamlı ve karmaşıktır. Kentlerin sayılarının çok olmasının yanı sıra bu dönemde yaklaşık 11 yüzyıl boyunca her bir farklı olayda sonuçları farklılaşan dinamik bir değişim gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda kentlerin tarihi, kurumlarının ve sosyal yapılarının evrimi, mimarlık ve kent planlamasının gelişimi ilgi konusu olmuştur.

Bizans İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu'ndan muazzam bir kent ve kasaba ağını miras almıştır. Bu durum, kentsel uygarlık merkezleri ve yoğun ekonomik faaliyetin temelini oluşturmuştur. Erken Bizans Dönemi'nde, kent yaşamı gelişmiş ve kentlerdeki ve kırsal topluluklardaki nüfus 6. yüzyılın son çeyreğine kadar artmıştır. Bu dönemde İmparatorluk, din, kültür ve yönetim alanlarında derin bir dönüşüm geçirmiştir. 4. yüzyılda başlayan bir süreçte kentin yapısını ve kavramını kökten değiştiren yeni bir ortam ortaya çıkmıştır. Roma İmparatorluğu içinde siyasi olarak kendi kaderini tayin etme ve ayrı bir yurttaşlık geleneği ile karakterize edilen antik kent modeli dağılmaya başlamıştır. Kentlerin Hristiyanlaşmaya başlamasıyla büyük bir değişim ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlık, her biri antik kent kültürüne karşı bir muhalefet oluşturan yeni idealleri, yeni toplumsal ve ahlaki değerleri desteklemiş, ayrıca kendi kurumlarını da yaratmıştır. Bizans kentinin yeni ortaçağ modeli, güçlü askeri yapılanmanın ve Hıristiyan unsurların eklenmesiyle oluşturulmuştur.

7.-8. yüzyıllarda birçok kent işgalin bir sonucu olarak ortadan kalkmış, nüfus ve hayatta kalan şehirlerin büyüklüğü önemli ölçüde azalmış, kentler tepelerde daha güvenli

yerlere taşınmış ya da isim değiştirmiştir. Bununla birlikte kentlerde ekonomik faaliyetin azaldığı, daha küçük kasaba ve köylerdeki ekonominin daha iyi durumda olduğu şüphesizdir. 7. yüzyıldan itibaren yeni ekonomik ve mali sistem kentlere değil, köylere dayanmıştır.

9. yüzyıldan itibaren -emperyal bir girişimin sonucu olarak- Bizans kentlerinde ekonomik bir canlanma görülmektedir. Sivil ve dini yönetim yanı sıra askeri varlıklar, kentlerin ve kasabaların gelişimini teşvik eden koşullar yaratmıştır. Tarımsal üretim Bizans kent ekonomisinin bel kemiği olarak kalırken, Orta Bizans Dönemi'nde kaynaklar kırsal ekonominin genişlemesi ve endüstriyel ve ticari faaliyetlerin artması ile belirgin bir ekonomik dinamizmin göstergesi olmuştur.

Kentlerde, 9. yüzyıldan 13. yüzyılın başlarına kadar kademeli fiziki yeniden yapılanma ve ekonomik canlanma gerçekleşmiştir. Bu canlanmanın belirtileri yazılı ve arkeolojik kanıtlarda bulunabilir. Bu kanıtlarda, artan toplumsal çeşitlilik ile birleşen kamu ve özel varlığın tanıklığı, yükselen ölçekte sanatsal ve mimari yapılanma, yerleşimlerin fiziksel büyümesi ve malzeme kültürünün nicelik ve kalitesinde genel bir iyileşme olduğu gözlemlenebilir.

1204'te Latinlerin Konstantinopolis'i işgal etmesi, imparatorluğun dağılmasına ve Bizans kentleri için yeni bir döneme işaret etmektedir. Sürekli savaşlar kentsel nüfusu etkilemiş ve sonuç olarak yerleşim alanları küçülmüştür.

Palailogoslar Dönemi'nde kentsel büyümenin göstergesi, kentlerin betimlemesinin yeniden ortaya çıkmasıdır. Bunlar, retorik geleneği takip ederek, surları, kiliseleri, yöneticinin ikametini ve şehirlerin ekonomik gücünü vurgulamaktadır.

1.1. Araştırma Problemi

Bizans Dönemi kentlerine yönelik araştırmalara genel olarak bakıldığında, monografik incelemelerin yoğunlukta olduğu; araştırmalar kapsamında bir yandan toplumsal, siyasi, iktisadi ve kültürel tarihe, diğer yandan anıtlara, mimari yapıtlara ağırlık verildiği görülmektedir.

Buna karşın 'Bizans kenti' kavramının irdelenmesine ya da kent strüktürünün ve kentsel alanların analizine yönelik çalışmaların ülkemizdeki akademik ortamda sınırlı sayıda kalması bu konudaki araştırma boşluğuna işaret etmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Bizans Dönemi kentlerinin fiziki evrim sürecini araştırmak ve Bizans kent morfolojisinin bazı sorunsallarını açıklığa kavuşturmaktır. Ancak Bizans Dönemi kentleşmesinin iki temel sorusunu da göz önünde bulundurmak gerekir:

Birincisi Antik Dönem'in kentsel strüktürü Bizans'ın farklı dönemlerinde nasıl bir dönüşüme uğramıştır? İkincisi ise Hıristiyanlık ile birlikte ortaya çıkan işlevlerin şekillendirdiği anıtlar ile Bizans yaşam pratiğinin biçimlendirdiği kentsel kurgu arasında nasıl bir etkileşim bulunmaktadır?

Bu soruların yanı sıra, çalışma kapsamında Bizans yerleşimlerinin kuruluşunun arka planında yer alan siyasal, yönetsel ve dinsel, ticari ve ekonomik, sosyal nedenler, savunma ihtiyaçları incelenmiştir. Bu doğrultuda, Bizans İmparatorluğu'nun geniş coğrafyası içinde özellikle Batı Anadolu'da bulunan kentler biçimleniş/strüktürel özellikleri bakımından ele alınmıştır.

Bu çalışma ile Antik Dönem'den sonra dönüşüme uğrayan kentlerde Bizans Dönemi ile başlayan değişimler ve gelişmeler irdelenmiş, farklılaşmanın boyutları belirlenmeye çalışılmıştır. Söz konusu çalışma ile Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu kentsel tarihine açıklık getirilmeye çalışılmış ve kentlere ilişkin bütüncül bir bakış açısı ile değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmada, Bizans öncesi yapılanmanın boyutlarının belirlenerek Bizans kentlerinin tarihsel süreç içinde gelişiminin, değişim ve dönüşümünün irdelenmesi ve Bizans Dönemi'nde inşa edilen yapıların incelenmesi ile kentsel mekân organizasyonunda yapıların biçimlendirici etkisinin boyutları sorgulanarak Bizans kent morfolojisinin genel hatlarıyla ortaya konulması hedeflenmiştir.

Çalışma, Bizans kentinin strüktürel biçimlenişinin analizine yönelik bir model oluşturmak açısından iddia taşımaktır.

1.2. Literatür Araştırması

Araştırma, kent morfolojisi, Bizans kenti, Bizans kenti süreklilik sorunsalı, Anadolu-Bizans kenti ve monografik incelemeler olarak beş grupta yapılmıştır. Monografik incelemeler başlığı altında kazı sonuçları raporları ayrıca değerlendirilmiştir.

1.2.1. Kent Morfolojisi

Kent morfolojisinin önemli çalışmalarından olan "Alnwick, Northumberland: A Study in Town-Plan Analysis" Conzen tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada; kent morfolojisinin prensiplerinin geliştirilmesi, mevcut gelişmenin ortaya koyulması, analiz üniteleri anlamında yapı adalarının belirlenmesi, detaylı harita analizi ve kentsel yapının gelişimi ortaya koyulmuştur. Bununla beraber Conzen, kent planı, bina formları ve analizi üzerinden hareketle kenti yollar ve yol sistemi, yapı adaları ve binalara ayırarak üç kısımda inceleme olanağını geliştirmiştir (Conzen, 1960). Conzen tarafından hazırlanan "Thinking about Urban Form: Papers on Urban Morphology, 1932-1998" kitabı ise tarihi kent ve kasabalarının karakterini sistematik ve karşılaştırmalı bir bakış açısıyla belirlemek ve anlamak için çeşitli yolları araştırır. Coğrafi analiz geleneğine dayanan, ancak içerik ve sonuçları bakımından tamamen disiplinlerarası olan kentsel formun araştırmasına yönelik birçok yaklaşımı ana hatlarıyla belirtir (Conzen, 2004).

Anne Vernez Moudon'un Urban Morphology dergisinin ilk sayısında yayımlanan "Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field" başlıklı makalesi kent morfolojisini tanımlayan önemli kaynaklardandır (Moudon, 1997). Makale morfolojik analizin kuramsal temelini, amaçlarını ve kent morfolojisine yön veren okulları tanımlamaktadır. Urban Morphology dergisinde yayımlanan diğer çalışmalardan J. W. R. Whitehand'in kaleme aldığı "British Urban Morphology: The Conzenian Tradition" İngiliz Conzen Geleneğini ele alırken (Whitehand, 2001), Nicola Marzot "The Study of Urban Form in Italy" başlıklı makalesinde İtalyan yaklaşımını ele almıştır (Marzot, 2002).

Jean Castex ve Philippe Panerai tarafından Fransız yaklaşımını ele alan yazı ise "Kentsel Mekânın Yapısı Üzerine Notlar" başlığıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Castex & Panerai, 2005).

1.2.2. Bizans Kenti

Bizans kenti üzerine yapılan çalışmalarda özellikle erken döneme ilişkin kentsel strüktürün açıklandığı görülmektedir. Orta ve geç dönemlere ilişkin çalışmalarda ise kentsel işlevlerin tanımlamalarının savunma ve dinsel odaklı olarak gerçekleştirildiği söylenebilir.

Bizans Kenti'ni ele alan ilk kapsamlı çalışmalardan biri olan "Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten Kongress" adlı kongrede Ernst Kirsten tarafından sunulan "Die Byzantinische Stadt" isimli çalışma (Kirsten, 1958) Bizans kentlerinin erken dönemlerden geç dönemlere kadar geçen süre boyunca gelişimini ve değişimini değerlendirmektedir. Bizans İmparatorluğu'ndaki kentlerin bir şekilde antik kentlerin devamı olduğunu belirterek kent gelişiminin Batı'ya göre farklı bir yapı gösterdiğinin altını çizer.

Cyril Mango'nun 1980'de yayınlanan "Bizans Yeni Roma İmparatorluğu" kitabında "Kentlerin Ortadan Kayboluşu ve Yeniden Canlanışı" isimli bölümde (Mango, 2016, s. 69-98) Bizans kentinin yüzyıllar arasındaki değişimi aktarılmıştır.

"The 17th International Byzantine Congress. Major Papers" bildiri kitabında yayınlanan Johannes Koder'e ait "The Urban Character of the Early Byzantine Empire: Some Reflections on a Settlement Geographical Approach to the Topic" (Koder, 1986) ile James Russel'e ait "Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence" (Russel, 1986) başlıklı bildiriler Erken Bizans Dönemi kentlerinin dönüşümlerine ilişkin fikirler sunmuştur.

Editörlüğünü Gian Pietro Brogiolo ve Bryan Ward-Perkins'in yaptığı "The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages" isimli kitapta yer alan John Haldon'un "The Idea of the Town in the Byzantine Empire" (Haldon, 1999) ve Wolfram Brandes'in "Byzantine Cities in the Seventh and Eight Centuries-Different Sources, Different Histories?" (Brandes, 1999) başlıklı bölümlerinde Bizans kentlerinin tarihsel süreci hakkında bilgiler aktarılmıştır.

Eric Ivison, "Urban Renewal and Imperial Revival (730-1025)" isimli makalesinde 8.-11. yüzyıllar arası Bizans İmparatorluğu'nda meydana gelen yeniden canlanmayı ele almıştır (Ivison, 2000).

Gian Pietro Brogiolo, Nancy Gauthier, Neil Christie'nin editörlüğünü yaptığı "Towns and their Territories Between Late Antiquity and the Early Middle Ages" isimli kitapta yer alan Wolfram Brandes ve John Haldon tarafından kaleme alınan "Towns, Tax and Transformation: Sate, Cities and their Hinterlands in the East Roman World, c.500-800" başlıklı bölümde de (Brandes & Haldon, 2000) 5. yüzyılın başından 9. yüzyılın

başına kadar geçen süreçte Doğu Roma dünyasındaki kentleri ve hinterlandlarını ele alınmıştır.

Editörlüğünü Angeliki Laiou'nun yaptığı "The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century" adlı kitapta Charalambos Bouras tarafından yazılan "Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries" adlı bölüm (Bouras, 2002) Bizans kentlerinin 8.-15. yüzyıllarını konu edinmiştir.

Helen Saradi tarafından yayınlanan "The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality" isimli kitap (Saradi, 2006) Erken Dönem Bizans kentini ele almıştır.

John Haldon'un "Bizans Tarih Atlası" kitabında yer alan "Kentler, Vilayetler ve İdare" (Haldon, 2007, s. 63-84) başlıklı bölümde erken döneme ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

Editörlüğünü Elizabeth Jeffreys, John Haldon ve Robin Cormack'in yaptığı "The Oxford Handbook of Byzantine Studies" isimli kitapta yer alan ve Helen Saradi tarafından hazırlanan "Towns and Cities" adlı bölüm (Saradi, 2008) erken dönemlerden geç dönemlere kadar kısaca Bizans Kenti'nin gelişimini ve değişimini ele almıştır.

Editörlüğünü Τόνια Κιουσοπούλου'nun yaptığı, "Οι Βυζαντινές Πολέις (8ος-15ος αιώνας): Προοπτικές της Έρευνας και Νέες Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις" isimli kitapla Helen Saradi'ye ait "The Byzantine Cities (8th-15th Centuries): Old Approaches and New Directions" (Saradi, 2012) bölümü Bizans kentinin 8-15. yüzyıllar arasındaki gelişimine ve değişimine işaret etmektedir.

1.2.3. Bizans Kenti Süreklilik Sorunsalı

Bizans kenti süreklilik sorunsalı üzerine en temel ve karşıt görüşleri oluşturan iki kaynak bulunmaktadır. Bunlardan birincisi piskoposluk listelerinin Bizans'ın erken döneminde kentlerin varlığına ışık tutabilecek dolaylı ancak güvenilir kaynak olduğunu belirterek kentlerin varlığını sürdürdüğünü iddia eden Ostrogorsky'nin "Byzantine Cities in the Early Middle Ages" başlıklı makalesi (Ostrogorsky, 1959); ikincisi ise nümismatik malzemeye dayanarak Orta Bizans Çağı'nda kentsel ekonominin, dolayısıyla da kentsel yaşamın çöktüğünü öne süren Každan'nın "Vizantijskie goroda v VII-XI vv." (Každan, 1954) başlıklı makalesidir.

Speros Vryonis, “Problems in the History of Byzantine Anatolia” isimli makalesinde kentlerin klasik formlarının yok olmasına rağmen, imparatorluk alanı içerisinde kent hayatının devam ettiğini vurgulamaktadır (Vryonis, 1963).

Mark Whittow, “Ruling the Late Roman and Early Byzantine City: A Continuous History” isimli makalesinde (Whittow, 1990) 7. yüzyılın ilk yıllarında dahi, çeşitli şehirlerin kentsel yaşama ilişkin standartlarını önemli ölçüde korumayı başardıklarını belirtmektedir.

Clive Foss, “Archaeology and the Twenty Cities of Byzantine Asia” isimli makalesinde (Foss, 1977a), Cyril Mango da “Bizans Yeni Roma İmparatorluğu” kitabında (Mango, 2016) 6. yüzyılın ortasına kadar doğu eyaletlerindeki kentsel yaşamın daralmış olsa da çok değişmeden devam ettiğini ifade etmiştir.

Ernst Kirsten, “Die Byzantinische Stadt” isimli makalesinde (Kirsten, 1958), Charalambos Bouras, “Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries” isimli çalışmasında (Bouras, 2002), Wolfram Brandes, “Byzantine Cities in the Seventh and Eight Centuries-Different Sources, Different Histories?” isimli çalışmasında (Brandes, 1999) ve Helen Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Mediaeval City in the Eastern Roman Empire” isimli makalesinde (Saradi-Mendelovici, 1988) yerleşimlerin 7. yüzyıl boyunca kademeli olarak terkedildiğini, nüfusun kırsal bir bölgeye taşındığını, ancak kentlerin *kastra* olarak ayakta kaldığını belirtmektedir.

1.2.4. Anadolu-Bizans Kenti

Anadolu-Bizans kentini ele alan çalışmaların ayrıca listelenmesi tezin kapsamı bakımından daha yerinde olacaktır. Reinhard Stewig tarafından hazırlanan “Batı Anadolu Bölgesinde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları” kitabında Bizans Dönemi’nde Batı Anadolu’nun siyasi ve idari gelişmesi, nüfusu, kentlerdeki yerleşme, manastırlar, tarım ve ulaşım bilgileri aktarılmış; İznik, İzmit, Bursa, Bergama ve Efes’teki gelişmelere yer verilmiştir (Stewig, 1970, s. 84-122).

Editörlüğünü Anthony Bryer ve Heath Lowry’nin yaptığı “Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society” kitabında yer alan Anthony Bryer’a ait

"The Structure of the Late Byzantine Town: Dioikismos and the Mesoi" bölümünde geç döneme ilişkin bilgiler yer almaktadır (Bryer, 1986).

Bu noktada önemli çalışmalardan biri Clive Foss'un yazılarının toplandığı "History and Archaeology of Byzantine Asia Minor" isimli kitaptır (Foss, 1990). Kitapta yer alan ve 20 kentin verilerini tartıştığı "Archaeology and the Twenty Cities of Byzantine Asia" ile Geç Antik Çağ'ın sonlarında gerçekleşmiş ve Anadolu'da kentlerin zayıflamasında etkili olan Persleri konu alan "The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity" isimli çalışmalar Anadolu kentlerine ilişkin genel çıkarımlar sunarken; Geç Antik ve Bizans Dönemi Ankarasını konu alan "Late Antique and Byzantine Asia Minor" ile Side'nin savunma fonksiyonuna değinen "Attius Philippus and the Walls of Side" isimli makaleler tekil kentlere ilişkin fikirler sunmaktadır.

Clive Foss'un yazılarının toplandığı bir diğer çalışma ise "Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor" isimli kitaptır (Foss, 1996a). Kitapta yer alan "Lycia in History" ve "Lycian Coast in the Byzantine Age" isimli makaleler Lykia kentleri hakkında bilgi sağlarken, ilk defa bu kitapta yayınlanan "The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age" isimli çalışma Pamphylia bölgesinin Bizans Dönemi kentlerine ışık tutmaktadır.

Ortwin Dally ve Christopher Ratté'nin editörlüğünü yaptığı "Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity" isimli kitapta David Potter tarafından hazırlanan "Cities in the Eastern Roman Empire from Constantine to Heraclius" isimli bölüm 4.-7. yüzyıllar arasında kentsel manzaraya, kentsel ve kırsal ekonomiye, 7. yüzyıldaki ekonomik düşüşe ve savaşlara değinmektedir (Potter, 2011).

Güncel bir yayın, editörlüğünü Philipp Niewöhner'in yaptığı "The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks" isimli kitap olup, 38 bölümden oluşmaktadır. İlk 14 bölüm sentez çalışmalarını (tarihsel coğrafya, ulaşım ve iletişim, kentleşme, insan kemiği kalıntıları, sikkeler, kırsal yerleşmeler, tahkimatlar, konutlar, manastırlar, kiliseler, kaya-oyma mimari, mezar mimarisi, seramikler ve küçük buluntular); son 24 bölüm tekil kent çalışmalarını içermektedir (Niewöhner, 2017c). Tekil kent çalışmaları arasından tezin de kapsamını oluşturan, Aizanoi, Amorium, Ankyra, Aphrodisias, Assos, Ephesos, Miletos, Nikaia,

Olympos, Patara, Pergamon, Priene, Sagalassos, Sardes ve Side bölümlerinden yararlanılmıştır.

Türk araştırmacılardan birkaçı da Anadolu-Bizans kentine değinmiştir. İlk çalışmalardan biri Doğan Kuban'ın "Anadolu-Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler" isimli makalesidir. Kuban, 7. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar, ülkenin askeri örgütlenmesine paralel olarak, özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da şehirlerin devamlı bir şehir niteliğinden uzaklaşma sürecine girdiğini, sayıca azalmamış olsalar bile küçülmüş ve fakirleşmiş olduklarını belirtir (Kuban, 1968, s. 56-58).

Mustafa Cezar'ın "Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık" isimli kitabında "Şehirlerin Kuruluş, Gelişim ve Değişimleri Açısından Türklerden Önce Anadolu" isimli bölümde Anadolu-Bizans yerleşimlerine ilişkin derleme bilgiler yer almaktadır (Cezar, 1977, s. 480-498).

Uğur Tanyeli'nin "Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-5. yy.)" isimli doktora tezinde Anadolu-Türk kenti araştırmalarına geçmeden önce Anadolu-Bizans kentinin bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu değerlendirmede kentlerin temelde iki modelde geliştiği (kale kent ve çok parçalı kent modelleri) ancak bu sınıflandırmanın yeterli olmayacağı belirtilmiştir (Tanyeli, 1987).

Yıldız Sey'in editörlüğünü yaptığı "Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme" kitabında Semavi Eyice'nin "Türkiye'de Bizans Yerleşimi Hakkında Notlar" başlıklı bölümü Bizans konutuna ve piskoposluk saraylarına ilişkin anlatımlar sunar (Eyice, 1996b). Aynı kitapta Uğur Tanyeli tarafından kaleme alınan "Anadolu'da Bizans, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemlerinde Yerleşme ve Barınma Düzeni" bölümü Anadolu-Bizans yerleşmelerine değinmektedir (Tanyeli, 1996).

Koray Özcan ise "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Model(ler)i" isimli doktora çalışmasında, Tanyeli gibi, Anadolu Selçuklu yerleşme sistemini tanımlamadan önce, bölgedeki Bizans geçmişinin etkilerini değerlendirmek adına Anadolu-Bizans kentine dair açıklamalarda bulunmuştur (Özcan, 2005).

Güncel bir yayın da Sevgi Aktüre tarafından hazırlanan "İ.Ö. 6. Yüzyıldan 14. Yüzyıl Sonuna Kadar Büyük İmparatorluklar Döneminde Anadolu Kentleri" adlı kitaptır. Kitapta Geç Roma-Erken Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde Anadolu'da değişen

gündelik yaşam, bölge ve kent ölçeğinde ortaya çıkan mekânsal dönüşümler ile 7. yüzyıldan 14. yüzyıl sonuna kadar Anadolu'daki kentlerin ve kırsal alanların sosyo-ekonomik, mekânsal ve kültürel dönüşümü ele alınmıştır (Aktüre, 2018, s. 331-814).

Bu çalışmada mimari yapılara odaklanan çalışmalardan da yararlanılmış, yapıların kentler üzerindeki etkileri incelenerek Bizans kentinin biçimlenmesindeki rolü araştırılmıştır. Bu kapsamda Cyril Mango'nun 1976'da yayınlanan "Byzantine Architecture" (Mango, 2006) kitabı temel bir kaynak oluşturmuştur.

Hans Buchwald "Lascarid Architecture" isimli makalesinde (Buchwald, 1979) Laskarisler Dönemi mimarisini ele almıştır.

Semavi Eyice'nin, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi'nde yayınlanan "Türkiye'de Bizans Sanatı" maddesi, başta Konstantinopolis olmak üzere Anadolu'da bölgelere göre Bizans mimarisi hakkında bilgiler sunmaktadır (Eyice, 2000).

1.2.5. Monografik İncelemeler

Çalışma kapsamında incelenen tüm kentlere yönelik monografik çalışmalar bulunmaktadır. Ancak bu çalışmaların birçoğu doğrudan kentlerin Bizans Dönemleri ile ilgili değildir. Sözü edilen çalışmalarda kentlerin Bizans Dönemi tarihçesini, antik yapıların Bizans Dönemi'ndeki kullanımlarını ve -varsa- Bizans Dönemi'nde yeni inşa yapılarını açıklayan bölümlerden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda aşağıda her kent için en temel kaynaklar sıralanmıştır.

Ainos: Semavi Eyice'nin "Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler" makalesinin Enez bölümünde (Eyice, 1969, s. 349-354) kentin Bizans Dönemi dinsel yapıları yanı sıra Bizans ve Ceneviz Dönemi'ne ilişkin birkaç kitabe hakkında bilgi verilmektedir. Sait Başaran'ın "Orta Çağ'da Enez" makalesi ise (Başaran, 1998) surlar ve dinsel yapıların incelendiği bir kaynaktır. Robert Ousterhout ve Charalambos Bakirtzis'in "The Byzantine Monuments of the Evros / Meriç River Valley" kitabında Meriç Nehri vadisinde yer alan yerleşimlerin Bizans Dönemleri ele alınmış, kitabın Enez bölümünde ise (Ousterhout & Bakirtzis, 2007, s. 17-47) kentin tarihçesi ve anıtları incelenmiştir.

Aizanoi: Philipp Niewöhner'in "Aizanoi and Anatolia: Town and Countryside in Late Late Antiquity" makalesi daha çok kentin Geç Antik Dönemi'ni ele alırken aynı zamanda kent çevresindeki kırsal alanda oldukça büyük bir canlılık oluştuğunu belirtir

(Niewöhner, 2006). Metin Türktüzün'e ait "Aizanoi Antik Kenti" isimli kitap (Türktüzün, 2017) daha çok kentin Roma Dönemi'ne ilişkin fikirler sunarken Bizans Dönemi'ne ilişkin kısıtlı bilgiden yararlanılmıştır.

Amorium: Kentin Bizans Dönemi'ne ilişkin kaynaklar yoğundur. Çalışmaların birçoğu Amorium kazılarını uzun bir süre sürdüren Christopher Lighfoot'a aittir. Araştırmacı tarafından kent hakkında hazırlanan ilk kitaplardan biri olan " Brief Guide to A Late Roman and Byzantine City in Central Anatolia" kentin tarihçesine, aşağı ve yukarı kent surlarına ve aşağı kent kilisesine ilişkin bilgiler sunmaktadır (Lightfoot, 1994). Christopher Lightfoot ve Mücahide Lightfoot tarafından hazırlanan "Amorium Anadolu'da Bir Bizans Kenti" isimli kitap temel bir kaynak oluşturmaktadır (Lightfoot & Lightfoot, 2007). Kentin Bizans Dönemi tarihine, gelişimine ve değişimine aynı zamanda anıtlarına ilişkin bilgiler içermektedir. Yine Christopher Lightfoot tarafından hazırlanan "Trade and Industry in Byzantine Anatolia: The Evidence from Amorium" başlıklı makale kentin ticaret ve endüstri işlevlerine ışık tutarken (Lightfoot, 2007), editörlüğünü Tasha Vorderstrasse ve Jacob Roodenberg'in yaptığı "Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia" isimli kitapta yer alan "Excavations of Amorium: Result from the Last Ten Years (1998-2008)" başlıklı bölüm kentin kazı sonuçlarını aktarmaktadır (Lightfoot, 2009).

Ankyra: Kentin Bizans Dönemi için ilk kaynaklardan olan Clive Foss'un "Late Antique and Byzantine Ankara" makalesi (Foss, 1977b) kentin kamu yapılarının, dini yapılarının, saraylarının ve özel binalarının listesini vermesi bakımından önemlidir. Semavi Eyice'nin "Bizans Dönemi'nde Ankara" makalesi de Foss'un çalışmasına benzer niteliktedir (Eyice, 1996a). Daha güncel olarak, Ufuk Serin'in çalışmaları öne çıkmaktadır. Araştırmacının "Bizans Ankarası ve Kaybolan Bir Kültür Mirası: St. Klement Kilisesi" makalesi, yapının tarihsel ve mimari analizine dayanırken (Serin, 2014), "Byzantine Ankara and the Conversion of the Temple of Augustus and Rome" başlıklı kitap bölümü yapının tapınaktan kiliseye dönüşümüne odaklanır (Serin, 2018).

Aphrodisias: Kent için ilk araştırmacıların başında Kenan Erim gelmektedir. "Aphrodisias: City of Venus Aphrodite" kitabı ile kentin tarihçesine ve anıtlarına yönelik incelemeler sunmaktadır (Erim, 1986). Editörlüğünü Christopher Ratte ve Roland R. R. Smith'in yaptığı "Aphrodisias Papers 4: New Research on the City and Its Monuments"

adlı kitapta kentin kuruluşuna odaklanan ve çalışma kapsamında yararlı olabilecek Geç Antik Dönem'e ilişkin açıklamalar yapan Christopher Ratte'nin "The Founding of Aphrodisias" (Ratte, 2008) başlıklı bölümü ile surlara odaklanan P. D. De Staebler'ın "The City Wall and the Making of a Late-Antique Provincial Capital" (De Staebler, 2008) başlıklı bölümü öne çıkmaktadır. Michelle L. Berenfeld'in "The Triconch House and the Predecessors of the Bishop's Palace at Aphrodisias" makalesi kentteki piskoposluk sarayına odaklanırken (Berenfeld, 2009), editörlüğünü Christopher Ratté ve Peter D. De Staebler'ın yaptığı "Aphrodisias V. The Aphrodisias Regional Survey" isimli kitapta yer alan ve Örgü Dalgıç tarafından yazılan "Early Christian and Byzantine Churches" başlıklı bölüm ise hem kentte hem de hinterlandda yer alan dini yapılara odaklanmıştır (Dalgıç, 2012).

Arykanda: Cevdet Bayburtluoğlu tarafından yayınlanan kentin tarihi ve mimari yapılarının tanımlandığı "Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer: Arykanda" adlı kitap (Bayburtluoğlu, 2003) kent hakkında önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

Assos: Assos'taki ilk bilimsel kazı çalışmaları 1881 yılında Amerikan Arkeoloji Enstitüsü tarafından desteklenerek başlamış, 1883 yılına kadar sürmüş ve sonucunda Amerikalı araştırmacılar Joseph Thacher Clarke, Francis H. Bacon ve Robert Koldewey tarafından "Investigations at Assos: drawings and photographs of the buildings and objects discovered during the excavations of 1881, 1882, 1883" başlıklı bir rapor şeklinde yayınlanmıştır (Clarke, Bacon & Koldewey, 1902). Bir diğer önemli kaynak yine kentte kazı çalışmalarını yürüten Ümit Serdaroğlu'nun hazırladığı "Behramkale Assos" kitabıdır (Serdaroğlu, 1995). Daha güncel çalışmaların yayınlandığı "Taşın Hayat Verdiği Kent Assos" isimli kitap ise Nurettin Arslan ve Beate Böhlendorf-Arslan tarafından yayınlanmıştır (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014). İki kitap da kentin tarihçesine ve anıtlarına yönelik bilgiler içermekte olup Bizans Dönemi yapılaşmasına ilişkin de bilgiler sunmaktadır.

Elaiussa Sebaste: Eugenia Equini Schneider tarafından hazırlanan "Doğu ile Batı Arasında Bir Liman Kenti Elaiussa Sebaste" isimli kitap (Schneider, 2008) kent için genel bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra editörlüğünü Mehmet Tekocak'ın yaptığı "K. Levent Zoroğlu'na Armağan" adlı kitapta Veronica Iaocomi tarafından hazırlanan "Private Architecture and Building Techniques at Elaiussa Sebaste, Isauria

(Rough Cilicia) in Late Antiquity and Early Byzantine Period. A Methodological Approach" başlıklı bölüm (Iaocomi, 2013) kentin Geç Antik-Erken Bizans Dönemi'nde konut ve atölyelerden oluşan alanda yapılan kazılarda kentin farklı safhalarını ortaya koymuştur.

Ephesos: Kentin Geç Antik ve Bizans Dönemleri'ni ele alan ilk detaylı çalışma Clive Foss tarafından yapılmış olan "Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City" kitabıdır (Foss, 1979). Kenti ele alan ve editörlüğü Falko Daim ve Sabine Ladstätter'ın yaptığı "Bizans Dönemi'nde Ephesos" isimli kitap özellikle Bizans Dönemi'nin incelenmesi açısından önem taşımaktadır. Kitap içeriğinde Ephesos'un Bizans Dönemi tarihini ele alan "Bizans Dönemi Ephesos'u: Tarihine Bir Genel Bakış" isimli bölüm (Külzer, 2011) ile kentsel gelişimine ilişkin bilgilerin bulunduğu "Bizans Dönemi'nde Ephesos: Büyük Bir Antik Kentin Tarihinde Son Sayfa" (Ladstätter, 2011) ve "Bizans Dönemi'nde Ephesos'un Görünümü" (Pülz, 2011) isimli bölümler dikkat çekmektedir. Kentin Geç Roma ve Erken Bizans Dönemi'ne ilişkin detaylı bir araştırma ise Sabine Ladstätter ve Andreas Pülz tarafından hazırlanan "Ephesus in the Late Roman and Early Byzantine Period: Changes in its Urban Character from the Third to the Seventh Century ad" (Ladstätter & Pülz, 2007) isimli makaledir. Ayrıca Ephesos hakkında bir diğer inceleme editörlüğünü Peter Scherrer'in yaptığı "Efes Rehberi"dir. Kitap kentin ve kent araştırmalarının tarihi ile yapılara değinmektedir. Ancak Bizans Dönemi'ne ilişkin detaylı bir aktarım söz konusu değildir.

Herakleia (Perinthos): Kentin tarihçesine ve Bizans Dönemi'ne ilişikin fikir vermesi açısından bilgi sağlayabilecek kaynalar arasında Mustafa Hamdi Sayar'ın "Perinthos-Herakleia-Marmara Ereğlisi" bildirisi (Sayar, 2010) ile kentteki Bizans Dönemi yapılarından Herakleia Katerali'ne odaklanan Josef Strzygowski (1898) ve Semavi Eyice'nin makaleleri (1987) öne çıkmaktadır.

Hierapolis: Kentin ilk monografik çalışmalarından biri Francesco D'Andria tarafından yayımlanan "Hierapolis (Pamukkale): Arkeoloji Rehberi" kitabıdır (D'Andria, 2003). Ayrıca kentin Bizans Dönemi tarihi ile anıtlarının ele alındığı "Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale)" isimli kitap, Paul Arthur tarafından yayımlanmıştır (Arthur, 2006). Bir diğer önemli kaynak dizisinin son kitabı olan ve editörlüğünü Guiseppe Scardozzi'nin yaptığı "Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve

Nekropolislerin Arkeoloji Haritası" kitabında yer alan "Hellenistik Dönem ile Osmanlı Dönemi Arasında Kent Yerleşiminin Özellikleri ve Dönüşümü" (Scardozzi, 2015b, s. 32-41) ve "Proto Bizans Suru" (Castrianni, 2015, s. 42-46) bölümleri ile kentteki yapıların tanımlandığı bölümlerde yapıların Bizans Dönemi'ndeki kullanımlarına ya da dönüşümlerine ilişkin bilgiler mevcuttur.

İasos: Daniela Baldoni, Carlo Franco, Maurizia Manara, Belli Paolo ve Fede Berti tarafından yayımlanan "Carian Iasos" kent için bir rehber kitap niteliğindedir (Baldoni, Franco, Manara, Paolo, & Berti, 2004). Ufuk Serin tarafından yayımlanan "Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria: An Architectural Survey" başlıklı kitap kentin Bizans Dönemi dini mimarisini ele almaktadır (Serin, 2004). Kentin Bizans Dönemi'ni ele alan Diego Peirano "Carian Iasos in Byzantine Age" isimli bildiri ise "23rd International Congress of Byzantıne Studies" konulu kongrede sunmuştur (Peirano, 2016).

Kaunos: Kent için önde gelen detaylı kaynaklardan biri 1966-2001 yılları arasında 35 yıllık araştırmaların sonuçlarının Baki Öğün ve Cengiz Işık tarafından derlendiği "Kaunos-Kbid" kitabıdır (Öğün & Işık, 2001). Bizans mimarisi için önemli ve ender olan bir Bizans Kilisesi Alexander Zäh tarafından "Die Kirchen von Kaunos" başlıklı makale ile ele alınmıştır (Zäh, 2001).

Knidos: Kent için en güncel kaynak Ertekin M. Doksanaltı, İbrahim Karaoğlan ve Derviş Ozan Tozluca tarafından kaleme alınan "Knidos: Denizlerin Buluştuğu Kent" isimli kitaptır (Doksanaltı, Karaoğlan & Tozluca, 2018).

Ksanthos-Letoon: Editörlüğünü David Parrish'in ve Haluk Abbasoğlu'nun yaptığı "Urbanism in Western Asia Minor. New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos" kitabında yer alan "The City of Xanthos from Archaic to Byzantine Times" başlıklı bölüm Jacques des Courtils ve Laurence Cavalier tarafından ele alınmıştır (Des Courtils & Cavalier, 2001). Bölümden kentin Erken Bizans Dönemi'ne ilişkin yararlanılmıştır. Kentin tarihçesinin ve yapılarının ele alındığı "Ksanthos ve Letoon Rehberi" ise Jacques des Courtils tarafından yayımlanmış rehber niteliğinde bir kitaptır (des Courtils, 2003).

Laodikeia: Celal Şimşek tarafından yazılan "Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)" kitabı kent için rehber bir kitap niteliğindedir (Şimşek, 2007b). Ayrıca yine Celal Şimşek

tarafından hazırlanan "Kutsal Kent Laodikeia'nın Kiliseleri" kitabı kentin Bizans Dönemi dini mimarisini ele almaktadır (Şimşek, 2012b). En güncel yayın ise editörlüğünü Celal Şimşek ve Francesco D'Andria'nın yaptığı "Landscape and History in the Lykos Valley: Laodikeia and Hierapolis in Phrygia" kitabında yer alan ve Celal Şimşek tarafından Laodikeia'nın kent planlamasının ele alındığı "Urban Planning of Laodikeia on the Lykos in the Light of New Evidence" başlıklı bölümdür (Şimşek, 2017, s. 1-46).

Menderes Magnesiası: Orhan Bingöl tarafından yazılan "Menderes Magnesiası - Magnesia Ad Maeandrum" kent için rehber bir kitap niteliğindedir (Bingöl, 2007).

Medeia: Feridun Dirimtekin tarafından kentin surlarının ve Aya Nikola Kilisesi'nin ele alındığı öncül kaynaklardan biri olan "Midye Surları ve Aya Nikola Kilisesi" makalesi kentin Bizans Dönemi'ne ışık tutmaktadır (Dirimtekin, 1963, s. 47-55). Semavi Eyice'nin "Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler" makalesinin Midye bölümünde (Eyice, 1969, s. 338-346) kentin Bizans Dönemi dinsel yapıları özellikle Aya Nikola Manastırı hakkında bilgi verilmektedir (Eyice, 1969, s. 346). Yıldız Ötüken ve Robert Ousterhout tarafından hazırlanan "Notes on the Monuments of Turkish Thrace" makalesinde Midye surlarına değinilmektedir (Ötüken & Ousterhout, 1989, s. 143). Ayrıca Bilge Umar tarafından yazılan "Trakya" kitabında yer alan "Saray-Kırklareli Eksenindeki Bölge" bölümünün alt başlığında "Salmydessos-Midye-Kıyıköy" ele alınmış, kentin tarihçesi ve anıtlarına yer verilmiştir (Umar, 2003, s. 97-105).

Miletos: Alan Graves tarafından yazılan "Miletos Bir Tarih" kitabı kent için rehber bir kitap niteliğindedir. Ancak kentin Bizans Dönemi'ne ilişkin bilgiler kısıtlıdır (Graves, 2003). Philipp Niewöhner tarafından hazırlanan "Miletus/Balat: Urbanism and Monuments from the Archaic to Ottoman Periods" ise güncel bir kitap olup kentin tarihsel süreç içindeki anıtları üzerinden inceleme yapmaktadır (Niewöhner, 2016a). Editörlüğünü Elisabeth Gruber, Mihailo Popović, Martin Scheutz, Herwig Weigl'in yaptığı "Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Frühe" kitabında yer alan ve Philipp Niewöhner tarafından ele alınan "The End of the Byzantine City in Anatolia. The Case of Miletus", kentin Bizans Dönemi'ne ilişkin bilgiler sunmaktadır (Niewöhner, 2016b).

Myra-Andriake: Nevzat Çevik ve Isabelle Pimouguet-Pedarros tarafından yayımlanan "Fortifications et système défensif de Myra: Recherches 2009" başlıklı

makalede Myra ve egemenlik alanının savunma sistemi ve savunma yapılarına yer verilmiştir (Çevik & Pimouguet-Pedarros, 2010). Editörlüğünü Véronique Gazeau, Catherine Guyon ve Catherine Vincent'in yaptığı "En Orient et en Occident: Le culte de saint Nicolas en Europe (Xe-XXIe Siècles)" adlı kitapta Engin Akyürek tarafından hazırlanan "Myra, The City of St. Nicholas" başlıklı bölüm kent hakkında bilgiler sunarken (Akyürek, 2015), Nevzat Çevik tarafından hazırlanan "Lykia Kitabı"nda da Myra kentinden detaylı olarak bahsedilmiştir (Çevik, 2015). Ayrıca kentin liman bölgesi olan Andriake hakkında da Engin Akyürek'in "Andriake Geç Antik Çağ'da Myra'nın Limanı" makalesi liman yerleşimine ilişkin veriler sunmaktadır (Akyürek, 2014).

Nikaia: Kent hakkında Semavi Eyice'nin hazırladığı "İznik: Tarihçesi ve Eski Eserleri" başlıklı eser öncü bir çalışmadır (Eyice, 1991). Clive Foss tarafından yayımlanan "Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises" başlıklı kitapta kentin dini ve politik açıdan tarihte önemli bir rolü olduğu vurgulanır (Foss, 1996b). Editörlüğünü Işıl Akbaygil, Oktay Aslanapa ve Halil İnalcık'ın yaptığı "Tarih Boyunca İznik" kitabında yer alan Sencer Şahin tarafından hazırlanan "Hellenistik ve Roma Çağlarında İznik" (Şahin, 2004, s. 3-23), Urs Peschlow tarafından hazırlanan "Nikaia/İznik Kiliseleri" (Peschlow, 2004, s. 201-218) ve Clive Foss tarafından hazırlanan "İznik'in Bizans Surları 260-1330" bölümleri (Foss, 2004, s. 249-262) kentin Roma ve Bizans Dönemleri'ne ilişkin bilgiler sunmaktadır.

Olympos: Ebru Parman tarafından yazılan "Olympos: Lykia'da Bir Korsan Kenti" kent için rehber bir kitap niteliğindedir (Parman, 2006). Yalçın Mergen'in hazırladığı "Olympos Antik Kenti'nin Orta Çağ Dönemi Dokusu ve Likya Bölgesi Açısından Önemi" başlıklı doktora tezi kentin strüktürel yapısı ve anıtlarını ele almaktadır (Mergen, 2011). Güncel bir çalışma olan ve editörlüğünü B. Yelda Olcay Uçkan'ın yaptığı "Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları" kentin kazı sonuçlarını ortaya koymaktadır. Kitapta yer alan bölümlerden B. Yelda Olcay Uçkan, Ö. Emre Öncü ve Seçkin Evcim'in hazırladığı "Olympos'un Roma ve Bizans Dönemi Kent Dokusu" kentin strüktürel yapısını ortaya koyarken (Olcay Uçkan, Öncü & Evcim, 2017); Gökçen Kurtuluş Öztaşkın'ın hazırladığı "Olympos Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu", kentin piskoposluk kompleksini detaylı olarak ele almaktadır (Öztaşkın, 2017).

Patara: Fahri Işık tarafından yayımlanan “Patara: The History and Ruins of the Capital City of Lycian League” kitabı (Işık, 2000) ile Fahri Işık, Havva İşkan ve Nevzat Çevik tarafından yayımlanan “MILIARIUM LYCIAE: Patara Yol Kılavuz Anıtı / Das Wegweisermonument von Patara” (Işık, İşkan & Çevik, 2001), kent için rehber kitaplar niteliğindedir. Stephanie Gerrit-Bruer ve Max Kunze, “Der Stadtplan von Patara und Beobachtungen zu den Stadtmauern” kentin planlaması ve surlarına ait gözlemleri aktarmaktadır (Gerrit-Bruer & Kunze, 2010). Fahri Işık tarafından hazırlanan “Caput Gentis Lyciae Patara, Lykia Soyunun Başkenti”, kent için güncel bir kaynak oluşturmaktadır (Işık, 2011). Havva İşkan ve Feyzullah Şahin tarafından kaleme alınan “Patara Denizcilik ve Ticaretin Başkenti” başlıklı makale ise kentin liman karakterini ele almıştır (İşkan & Şahin, 2018).

Pergamon: Kentin Bizans Dönemi’ni inceleyen ilk kaynaklardan olan “Pergamon unter Byzantinern und Osmanen” Heinrich Gelzer tarafından ele alınmıştır (Gelzer, 1903). Editörlüğünü Yıldız Sey’in yaptığı “Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme” isimli kitapta yer alan ve kentin konutlarına ve konut dokusuna ilişkin fikirler sunan Klaus Rheidt, “Kent mi, Köy mü? Orta ve Geç Bizans Anadolu’sunda Konut ve Yerleşme” başlıklı bölümü hazırlamıştır (Rheidt, 1996). Editörlüğünü Angeliki E. Laiou’nun yaptığı “The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century” adlı kitapta yer alan ve yine Klaus Rheidt tarafından yazılan “The Urban Economy of Pergamon”, kentin Bizans Dönemi gelişimini ele almıştır (Rheidt, 2002, s. 623-629). Wolfgang Radt tarafından yayımlanan “Pergamon: Antik Bir Kentin Tarih ve Yapıları” kent için rehber kitaplar niteliğindedir. Kitapta yer alan Bizans Dönemi tarihçesi (Radt, 2002, s. 47-49) ve özellikle Geç Bizans Dönemi yerleşmesini konu edinen bölümler (Radt, 2002, s. 287-290) öne çıkmaktadır. Falko Daim ve Jörg Drauschke’nin editörlüğünü yaptığı “Byzanz - das Römerreich im Mittelalter” isimli kitapta yer alan ve Thomas Otten’e ait “Das Byzantinische Pergamon - ein Überblick zu Forschungsstand und Quellenlage” başlıklı bölüm Bizans Bergaması araştırmalarına ve kaynakların durumuna genel bakış sergilemektedir (Otten, 2010). Felix Pirson ve Andreas Scholl’un editörlüğünü yaptığı “Pergamon: Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent” adlı kitapta yine Thomas Otten tarafından ele alınan “Bizans Dönemi’nde Pergamon” başlıklı bölüm kentin Bizans Dönemi’ne ışık tutmaktadır (Otten, 2014).

Priene: Frank Rumscheid tarafından yayımlanan "Priene: Küçük Asya'nın Pompeisi Rehberi", kent için rehber bir kitap niteliğindedir (Rumscheid, 2000). Stephan Westphalen'ın yazdığı "The Byzantine Basilica at Priene" başlıklı makale ise şehir merkezindeki katedral kilisesine odaklanır (Westphalen, 2000).

Rhodiapolis: Nevzat Çevik'in editörlüğünü yaptığı "Arkeolojisi, Tarihi, Doğası ve Tarımıyla Kumluca Rhodiapolis" isimli kitapta yer alan ve Nevzat Çevik tarafından ele alınan "Rhodiapolis ve Kumluca Sınırlarındaki Diğer Antik Yerleşimler" başlıklı bölüm kentin tarihini ve anıtlarını tanımlamaktadır. (Çevik, 2008). Nevzat Çevik, İsa Kızgut ve Süleyman Bulut tarafınan hazırlanan "Rhodiapolis, as a Unique Example of Lycian Urbanism" başlıklı makale kentin şehir planlamasına ve Bizans Dönemi'ndeki değişimine değinmekteedir (Çevik, Kızgut & Bulut, 2010). Engin Akyürek ve Ayça Tiryaki'nin ele aldığı "Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi Kazılarından Üç Mimari Plastik Eser Üzerine Değerlendirmeler" başlıklı makalede ise kentin piskoposluk kilisesine odaklanılmıştır (Akyürek & Tiryaki, 2010). Nevzat Çevik tarafından hazırlanan "Lykia Kitabı"nda da Rhodiapolis kentinden detaylı olarak bahsedilmiştir (Çevik, 2015).

Sagalassos: Jens-Uwe Krause ve Christian Witschel'in editörlüğünü yaptığı "Die Stadt in der Spätantike: Niedergang oder Wandel?" isimli kitapta Marc Waelkens'in ele aldığı "The Late Antique to Early Byzantine City in Southwest Anatolia. Sagalassos and its Territory: A Case Study" başlıklı bölümde kentin Geç Antik ve Erken Bizans Dönemleri incelenmiştir (Waelkens, 2006, s. 199-255). Yine Marc Waelkens tarafından hazırlanan "Sagalassos Ziyaretçi Kılavuzu" arkeolojik kazılara dayanarak hazırlanmış bir rehber niteliğindedir (Waelkens, 2011). Peter Talloen ve Jeroen Poblome'nin yazdığı "The 2014 and 2015 Control Excavations on and around the Upper Agora of Sagalassos. The Structural Remains and General Phasing" başlıklı makalede ise yukarı agoraya odaklanılmıştır (Talloen & Poblome, 2016).

Sardes: Howard Crosby Butler, 1910-1914 yılları arasında gerçekleştirilen kazı sonuçlarını yayımlamıştır (Butler, 1922). Editörlüğünü George M. A. Hanfmann ve Jane C. Waldbaum'un yaptığı "A Survey of Sardis and the Major Monuments Outside the City Walls" isimli kitapta (Hanfmann & Waldbaum, 1975) kentin gelişimini ele alan "Regional Setting and Urban Development" başlıklı bölüm Clive Foss ve George M. A. Hanfmann tarafından hazırlanmıştır (Foss & Hanfmann, 1975). Clive Foss tarafından

yayımlanan “Byzantine and Turkish Sardis” isimli kitap kentin Geç Antik ve Bizans Dönemi’ne ilişkin detaylı bilgiler sunmaktadır (Foss, 1976, s. 1-89). Fikret Yegül tarafından yayımlanan “The Bath-Gymnasium Complex at Sardis” adlı kitap ise hamam-gymnasium kompleksine (Yegül, 1986); J. Stephens Crawford tarafından yayımlanan “The Byzantine Shops at Sardis” Bizans dükkânlarına odaklanılmıştır (Crawford, 1990). Editörlüğünü Elmar Schwertheim’in yaptığı “Forschungen in Lydien” kitabında Marcus Rautman’ın kaleme aldığı “Late Roman Townhouse at Sardis” başlıklı bölüm kentte yer alan Geç Roma konutuna ilişkin fikirler sunarken alanın Erken Bizans Dönemi’ndeki kullanımını da açıklığa kavuşturur (Rautman, 1995). Editörlüğünü Angeliki E. Laiou’nun yaptığı “The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century” isimli kitapta yer alan ve Clive Foss ve Jane Ayer Scott tarafından hazırlanan “Sardis” bölümü kentin Bizans Dönemi gelişimini ele almıştır (Foss & Scott, 2002, s. 615-622). Güncel bir kaynak olan “Churches EA and E at Sardis” isimli kitap ise Hans Buchwald’ın kentin Geç Bizans Dönemi’ne kadar dönüşerek kullanımda kalan kiliselerin ele alındığı bir çalışmadır (Buchwald, 2015).

Side: Semavi Eyice’nin ele aldığı “Side’nin Bizans Devrine Ait Binalarının Sanat Tarihi Bakımından Değerleri” başlıklı makale kentteki Bizans Dönemi yapılarını tanımlamaktadır (Eyice, 1960). Arif Müfid Mansel’in “Side Tiyatrosu” başlıklı makalesi ise tiyatroya odaklanır (Mansel, 1962). Kent hakkında yine Arif Müfid Mansel tarafından kazı sonuçlarının yayımlandığı “Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları”, detaylı bilgiler sunmaktadır (Mansel, 1978). Orhan Atvur ve Ümit Atvur tarafından yayımlanan “Side” kitabı rehber bir kitap niteliğindedir (Atvur & Atvur, 1984). Semavi Eyice “Side’de bir Bizans Hastahanesi mi?” başlıklı makalede ise kentteki sivil bir yapıya odaklanır (Eyice, 2001-2002, s. 155-158). Şener Yıldırım tarafından hazırlanan “Side Antik Kenti’nin Bizans Dönemi Dini Mimarisi” başlıklı doktora tezinde kentin dini mimarisini ele alınmıştır (Yıldırım, 2013). Feriştah Soykal Alanyalı tarafından hazırlanan “Side Dionysos (?) Tapınağı Işığında Tiyatro ile Çevresinin Kentsel Değişimi ve Dönüşümü” başlıklı makale yapı ve çevresinin Bizans Dönemi kullanımına ışık tutmaktadır (Soykal Alanyalı, 2016). Şener Yıldırım tarafından yazılan “Mimari Plastik Veriler Işığında Erken Bizans Döneminde Side’de Sütunlu Caddelerin Onarımı” başlıklı makalede ise kentin ana akslarının erken dönemdeki durumunu ortaya koyulmuştur (Yıldırım, 2017).

Tralleis: Rafet Dinç tarafından yayımlanan "Tralleis" kent için rehber bir kitap niteliğindedir (Dinç, 2003). Yine Rafet Dinç tarafından hazırlanan "Yüzyıllık Unutulmuşluktan Sonra Tralleis Kazıları" başlıklı makale 2009 yılı kazı sonuçlarına ilişkin bilgiler sunmaktadır (Dinç, 2010). Editörlüğünü Şevket Aktaş, Erkan Dündar, Serap Erkoç ve Mustafa Koçak'ın yaptığı "Havva İşkan'a Armağan LYKIARKHISSA Festschrift für Havva İşkan" isimli kitapta yer alan Aslı Saraçoğlu'na ait "Tralleis Sütunlu Caddesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları" başlıklı bölümde kentin ana aksına ilişkin fikirler sunulmaktadır (Saraçoğlu, 2016).

1.2.6. Kazı Sonuçları Raporları

Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yayınlanan 1980-2017 yıllarına ait Kazı Sonuçları Toplantısı raporları incelenerek 25 kentin (Ainos, Aizanoi, Amorium, Aphrodisias, Assos, Elaiussa Sebaste, Ephesos, Hierapolis, İasos, Kaunos, Knidos, Laodikeia, Miletos, Myra-Andriake, Nikaia, Olympos, Patara, Pergamon, Herakleia (Perinthos), Priene, Rhodiapolis, Sagalassos, Sardes, Side, Tralleis) Bizans Dönemi'ne ilişkin bilgiler derlenmiştir. Arkeolojik kazı raporları, kentlerdeki Antik Dönem yapılarının (özgün işlevi ile ya da dönüştürülerek) Bizans Dönemi'ndeki kullanımları, kentlerin sokak strüktürünün Bizans Dönemi'ndeki değişimi yanı sıra Bizans Dönemi'nde yeni inşa edilen yapılar hakkında sunduğu bilgileri ile kentsel kullanıma ilişkin çıkarımlar yapılmasına olanak sağlamıştır.

Ayrıca, Ankyra ve Herakleia (Perinthos) kentleri için "Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları" raporlarından, Herakleia (Perinthos) için "Araştırma Sonuçları Toplantısı" raporundan, Ksanthos, Side ve Elaiussa Sebaste kentleri için "ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri" bültenlerinden yararlanılmıştır.

1.3. Yöntem

Tez kapsamında kent morfolojisinin "**kentsel formun onu meydana getiren unsurların zaman içerisinde uğradıkları tarihsel dönüşüm ve değişimin ortaya koyulması ile anlaşılabileceği"** ilkesi temel alınarak Bizans kentinin varlığını sürdürdüğü süreç boyunca geçirdiği dönüşüm ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu noktada öncelikle Bizans kentinin devraldığı miras (Roma kenti) incelenmiştir. Çünkü en büyük dönüşüm mevcut yapılanmanın üzerine yeni dinamiklerin etkisiyle gerçekleşmiştir.

Ardından Bizans kent tarihi araştırmaları ile Bizans kenti süreklilik sorunsalı üzerine literatür araştırmaları yapılmış, imparatorluğun yayıldığı tüm bölgelerin genel kentsel özelliklerini içeren veriler elde edilmiştir. Bununla birlikte kentin fiziksel formu, yapısı ve bileşenlerinin incelenerek bunlar arasında ilişki kurulmasını sağlayan kent morfolojisi üzerinde durulmuştur. Çalışmanın örneklem bölümüne geçmeden Bizans kentinin biçimlenmesinde etkili olan siyasal, ekonomik ve ticari, sosyal, dinsel dinamikler ile göçler/doğal afetler ve savunma ihtiyaçlarına ilişkin veriler derlenmiştir. Bu verilerin doğrultusunda çalışmaya örnek oluşturacak Anadolu'nun batı-güneybatı bölgesinden 30 kent seçilmiştir. Birçok durumda çalışmaya en uygun kentsel elemanlar surlar ve hayatta kalan kiliseler olmuştur. Ancak bu kentlerin tüm kentsel alanları -yönetsel ve dinsel işlevler, kamusal işlevler, savunma işlevi, konut alanları, meydan ve sokak strüktürü, ekonomik ve endüstriyel işlevler, kentsel merkez- üzerinden analizler yapılmıştır. Ele alınan Bizans kentlerinin analiz yöntemi ise üç başlık altında toplanabilir.

1. **Kazılar sonucu ortaya çıkarılmış veya ayakta kalan binaların analizi ile üretilen kanıtların incelenmesi:**

Tezin en önemli dayanağı olan bu inceleme kentsel alanların tanımlanmasına olanak sağlamıştır. Antik Dönem'de inşa edilmiş olup Bizans Dönemi'nde doğrudan kullanılan örneklerin yanı sıra dönüştürülerek kullanılan yapı örnekleri de mevcuttur. Bu incelemeler sonucunda kentsel işlevlerin devamlılığı ile dönüşümü belirlenmeye çalışılmıştır.

2. **Çeşitli dönemlerde kentsel dokunun yeniden inşasının incelenmesi:**

Bu inceleme ile Bizans Dönemi boyunca gerçekleşmiş istilalar, doğal afetler gibi olaylar sonucunda kentlerin aldığı yeni görünüşün ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Özellikle 7. yüzyıl Arap ve Sasani istilaları ile 11. yüzyıl Türk akınları sonrasında kentlerde meydana gelen (özellikle savunma odaklı) farklılaşmalar belirlenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bu dönemde kentlerin nasıl bir biçimleniş özelliği kazandıkları saptanmaya çalışılmıştır.

3. **Uygun olan yerlerde, bulgular ve yazılı bilgileri içeren karşılıklı yorumlama:**

Tarihsel metinler ile arkeolojik malzeme birlikte ele alınması gereken kaynaklardır. Tez kapsamında bir takım birincil kaynaklar incelenmiştir. Ioannis

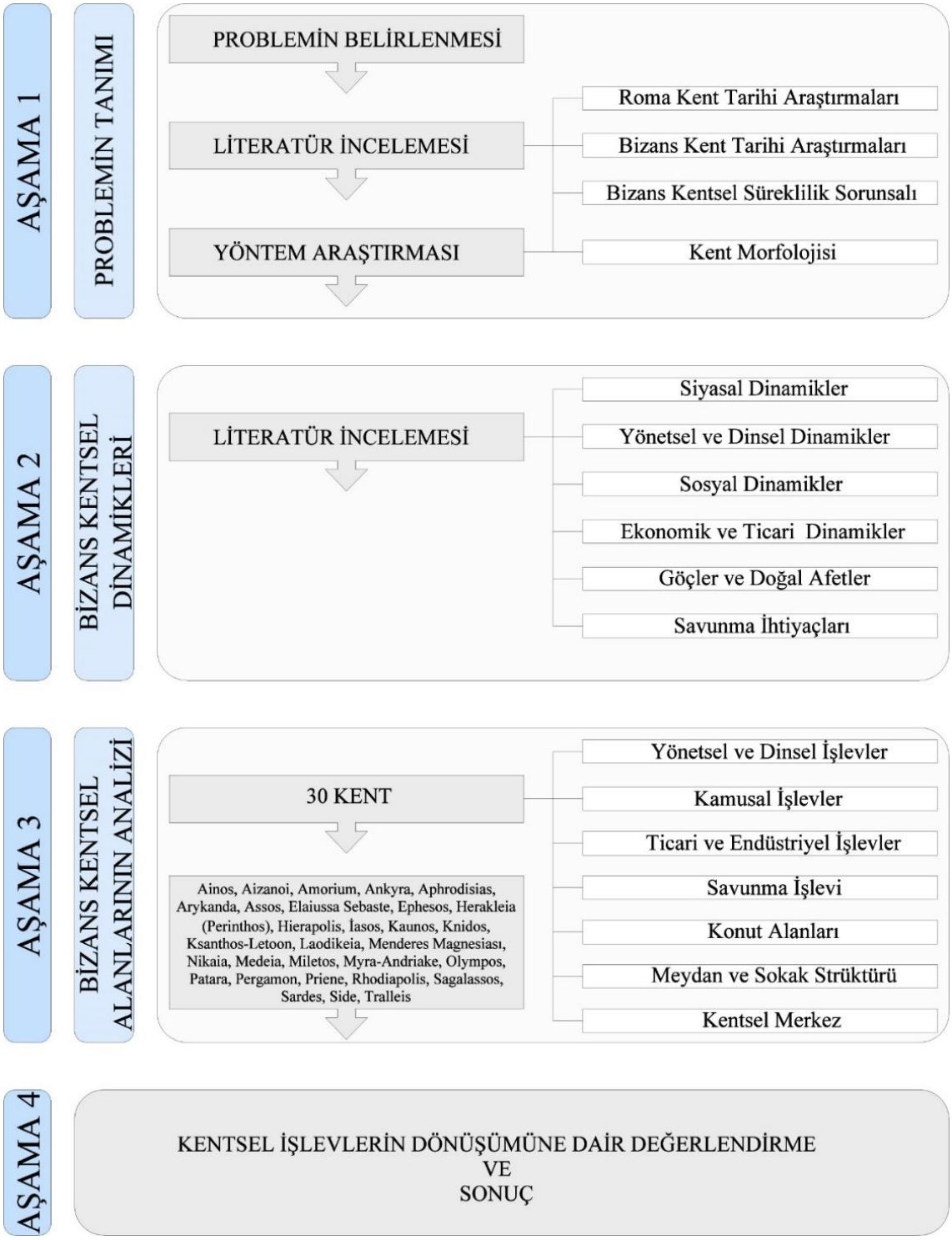
Malalas'ın (5.-6. yüzyıl) The Chronicle of John Malalas (John Malalas, 1986), Prokopius'un (6. yüzyıl) Buildings (Prokopius, 1940) ve Bizans'ın Gizli Tarihi (Prokopius, 2001), Theophanes'in (8.-9. yüzyıl) The Chronicle of Theophanes Confessor (Theophanes the Confessor, 1997), Constantine Porphyrogenitus'un (10. yüzyıl) De Administrando Imperio (Constantine Porphyrogenitus, 1967), Niketas Khoniates'in Historia: Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri (Niketas Khoniates, 1995). kitapları yararlanılan birincil kaynaklar arasındadır.

Ayrıca incelenen 30 kentten 20sinde (Ainos, Aizanoi, Ankyra, Aphrodisias, Assos, Elaiussa Sebaste, Ephesos, Herakleia (Perinthos), Hierapolis, İasos, Kaunos, Ksanthos-Letoon, Laodikeia, Nikaia, Medeia, Miletos, Patara, Pergamon, Priene, Sardes) yerinde incelemeler yapılmıştır. Kentlerde özellikle dinsel yapılar ve savunma yapıları yanı sıra sokak strüktürü ve kamusal yapılara ilişkin gözlemler yapılmıştır.

Tüm bu incelemeler sonucunda Anadolu-Bizans kenti kentsel işlevlerin dönüşümüne dair değerlendirmeler, Roma Dönemi sonrası Erken Bizans Dönemi'nde gerçekleşen dönüşümler, Orta ve Geç Bizans Dönemleri'nde ise İmparatorluğun kendi tarihi içinde kentsel dinamiklere göre şekillenme ve dönüşüm boyutu sorgulanarak yapılmıştır.

Tez kapsamında (Şekil 1.1) öncelikle Bizans kentlerinin büyük ölçüde üzerinde konumlandığı Roma Dönemi kent morfolojisi ele alınmış, ardından Bizans kent tarihi, kentlerdeki kırılma noktalarına göre sınıflandırılarak aktarılmış, ayrıca Bizans kenti üzerine çalışma yapan araştırmacıların görüşleri doğrultusunda kentsel süreklilik sorunsalına değinilmiştir. Kentin tarihsel süreç içindeki dönüşümünü analiz eden bir yaklaşım olmasına dayanarak kent morfolojisi ayrı olarak ele alınmıştır.

Değerlendirme ve sonuç bölümlerinde katkı sağlayacağı düşüncesinden hareketle, Bizans Dönemi kentsel dinamikleri (siyasal, yönetsel-dinsel, sosyal, ekonomik ve ticari, göçler/doğal afetler ve savunma ihtiyaçları) tanımlanmaya çalışılmıştır. Ardından ele alınan 30 kent üzerinden kentsel alanlar/işlevler (yönetsel-dinsel, kamusal, ticari ve endüstriyel, savunma, konut alanları, meydan ve sokak strüktürü ve kentsel merkez) incelenmiştir. Tüm verilerden yola çıkarak Bizans kentinin tarihsel süreç bakımından fiziki evrim süreci ve Bizans kentsel alanlarının dönüşümü üzerine çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır.

Şekil 1.1. Tezin kapsamının şematik gösterimi

1.3.1. İncelenen Kentlerin Seçilme Nedenleri

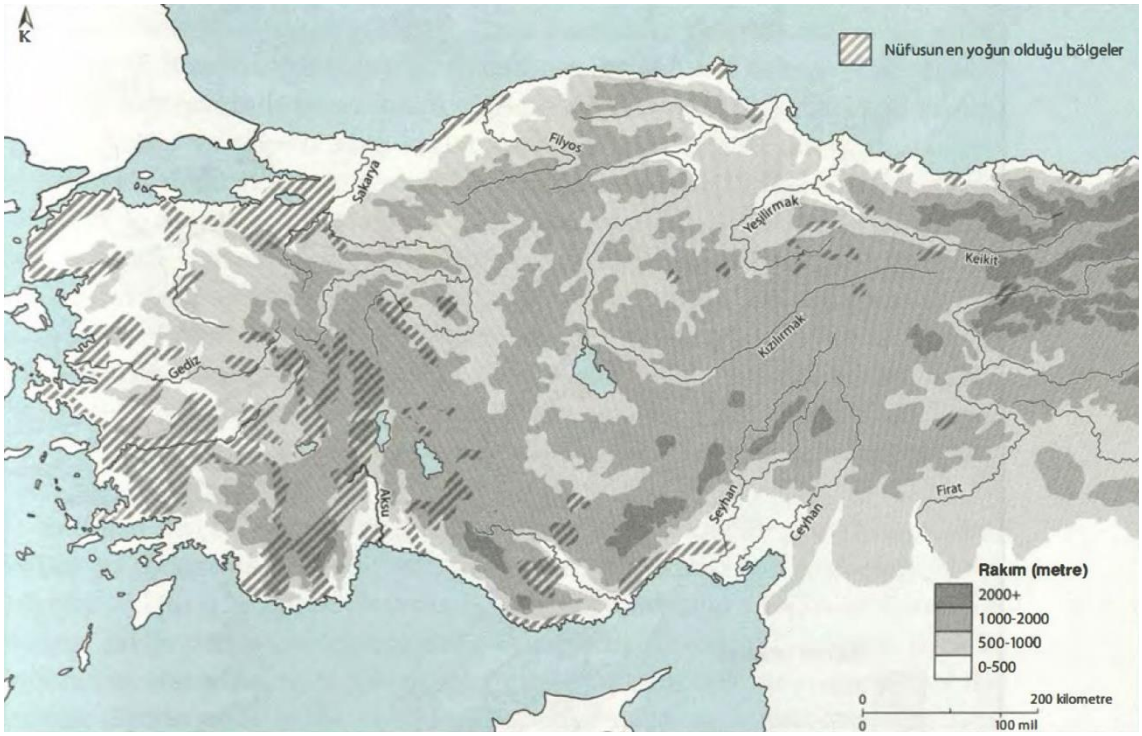
Tez kapsamda Bizans Dönemi kentlerinin fiziki evrim sürecinin incelenmesi amacıyla 30 kent (Ainos, Aizanoi, Amorium, Ankyra, Aphrodisias, Arykanda, Assos, Elaiussa Sebaste, Ephesos, Herakleia (Perinthos), Hierapolis, İasos, Kaunos, Knidos, Ksanthos-Letoon, Laodikeia, Menderes Magnesiası, Nikaia, Medeia, Miletos, Myra-Andriake, Olympos, Patara, Pergamon, Priene, Rhodiapolis, Sagalassos, Sardes, Side, Tralleis) araştırılmıştır.

Bizans kentleri Helenistik Dönem'de, hatta daha önce kurulmuş olan ve ardından Roma Dönemi'nde devamlılığını sürdüren kentlerin büyük ölçüde üzerinde gelişmiştir. Sözü edilen Roma kentleri en parlak dönemlerine 2. yüzyılda ulaşmışlardır. Anadolu, Roma İmparatorluğu'nun en zengin ve kültürel açıdan en köklü yerleşimlerine sahiptir. Özellikle, Antik Dönem'de "bin kentli Asya" (Hanfmann, 1975, s. 41) olarak anılan Batı Anadolu Bölgesi ve güney kıyıları Roma İmparatorluğu Dönemi'nde mimarlık ve şehirciliğin dönüşümü açısından önemli gelişmelere sahne olmuştur. Anadolu'da Roma Dönemi sonrasında da kentlerin sayısının fazlalığı, özellikle de güneybatıdaki yoğunluk ve köklü bir tarihsellik kentlerin seçilmesinde etkili olmuştur (Şekil 1.2).

Şekil 1.2. Nüfusun yoğunlaştığı başlıca merkezler, 500 yılı (Haldon, 2007, s. 23)

Kentleşmede (barbar istilaları, iç savaşlar ve veraset anlaşmazlıkları nedeniyle) 3. yüzyılın ikinci yarısında, hatta 4. yüzyıla kadar süren yaygın bir çöküş görülür. Ardından 5. ve 6. yüzyıllarda, Erken Bizans Dönemi'nde doğu eyaletlerindeki yapım etkinliğinin artışı da Anadolu'nun güneybatısında yer alan kentlerin seçiminde rol oynamıştır. Anadolu'nun güneybatı bölümünde Antik Çağ kent şebekesinin 7. yüzyıldan sonraki dönüşümünün ardından Bizans Dönemi'nde de en üretken ve en yoğun yerleşim gösteren bölge olması da, bu alan üzerinden değerlendirme yapmanın nedenleri arasındadır. 9.-12. yüzyıllar nispeten barışçı koşullar sonucu demografik bir yükseliş, kentsel tüketim ve pazar faaliyetlerinde artış gözlemlenen bir dönemdir ve bu dönemde de Anadolu'nun batısı ve güneybatısı etkin görünmektedir (Şekil 1.3). Bununla beraber tez kapsamında yararlanılan arkeolojik kazı sonuçları önemli veriler oluşturduğundan kazı çalışması sürdürülen kentlerin ele alınması uygun görülmüştür. Ayrıca seçilen kentlerin seçiminde; yollarla ilişki (Nikeia, Ankyra, Amorion, Sardes), liman kenti olma (Ephesos, Patara, İasos, Olympos, Side, Assos, Ainos, Perinthos, Elaiussa Sebaste, Knidos, Miletos) ya da hac ve azizlerle ilişkili olma (Laodikeia, Hierapolis, Myra, Ephesos, Aphrodisias) gibi durumlar da gözetilmiştir.

Şekil 1.3. Nüfusun yoğunlaştığı başlıca merkezler, 7.-12. yüzyıl (Haldon, 2007, s. 27)

Şekil 1.4. Tez kapsamında incelenen kentler ve Anadolu'daki dağılımları

BÖLÜM 2

KENTSEL MORFOLOJİ

Kent, zaman içinde kültürel geleneklerin yanı sıra sosyal ve ekonomik güçlerin şekillendirdiği birçok bireysel ve küçük grup eyleminin bir araya gelmesi ve bütünleşmesi ile oluşmaktadır. Kentsel morfoloji, kentin insan habitatı olarak çalışılması, kentin fiziksel formu, yapısı ve bileşenlerinin incelenmesi ve bunlar arasında ilişki kurulmasıdır (Moudon, 1997, s. 3). Kent morfolojisi, insan yerleşmelerinin formunu, oluşum ve dönüşüm süreçlerini, mekânsal yapı ve karakterini, tarihsel gelişim süreçleri ve yerleşmeleri oluşturan bileşenleri analiz eden bir yaklaşımdır. Bu kapsamda kentsel dokuların değişim-dönüşüm süreçlerinin belirlenmesinde, mekânsal ve işlevsel yapılarının tarihsel geçmişinin ortaya koyulmasında ve bugüne aktarılmasında önemli bir değerlendirme aracı ya da yöntemi olarak nitelendirilebilir (Kubat & Topçu, 2009, s. 336).

Kentsel morfoloji, kenti;

- Fiziksel bir yapı ve gerçeklik,
- Toplumdaki dinamiklere bağlı olarak sürekli gelişen, değişen ve dönüşen bir organizma,
- Sosyal güçler ile onların yaşadığı yapılı çevre arasındaki etkileşimlerin bir odak noktası olarak ele alır ve çözümleme yapar (Oktay, 1991).

Kent morfolojistleri, kentin gelişimini kuruluş yıllarından sonraki dönemlerde yaşadığı dönüşümlere kadar çeşitli bileşenlerini araştırmakta ve tanımlamaktadır. Ayrıca sosyal ve ekonomik güçlerin somut sonuçlarına odaklanarak, yeryüzü ve şehirler biçimlendikçe fikirlerin ve niyetlerin sonuçlarını incelemektedir (Moudon, 1997, s. 3).

Binalar, bahçeler, sokaklar, parklar ve anıtlar, morfolojik analizlerin ana unsurları arasındadır. Bununla birlikte, bu unsurlar sürekli olarak kullanılan ve dolayısıyla zamanla dönüştürülen organizmalar olarak görülür. Aynı zamanda sıkı ve dinamik bir ilişki içindedirler (Moudon, 1997, s. 3).

2.1. Morfolojik Analizin Kuramsal Temeli

Kent veya kasaba, fiziksel form aracılığıyla okunup analiz edilebilir. En temel seviyesinde morfolojik analiz üç ilkeye dayandırılmıştır (Moudon, 1997, s. 7).

1. Kentsel form, üç temel fiziksel unsur tarafından tanımlanmaktadır: binalar ve bunlarla ilişkili açık alanlar, araziler veya parseller ve sokaklar.

2. Kentsel form farklı ayrışma seviyelerinde anlaşılabilir. Genel olarak, bu çözümleme seviyelerinin dört tanesi tanınır: bina/parsel, sokak/blok, şehir ve bölge.

3. Kentsel form sadece onu meydana getiren unsurların zaman içerisinde uğradıkları tarihsel dönüşüm ve değişimin ortaya koyulması ile anlaşılabilir.

Böylece biçim, ayrışma ve zaman, kentsel morfolojik araştırmanın üç temel bileşenini oluşturur. Bunlar, ister coğrafyacılar, ister mimarlar tarafından olsun, ister Orta Çağ, isterse barok veya çağdaş bir şehir olsun, bütün çalışmalarda mevcuttur. Şehrin en küçük hücresi, iki unsurun birleşimi olarak kabul edilmektedir: Bina veya binaları ile birlikte parsel ve açık alanlar. Hücrenin özellikleri, kentsel formun şeklini ve yoğunluğunu ve zaman içinde gerçek ve potansiyel kullanımını tanımlamaktadır. Hücrenin ve öğelerinin özellikleri yalnızca tarihte bir zaman periyodunu değil, aynı zamanda arazi ve bina gelişimlerinin olduğu sırada mevcut olan sosyo-ekonomik koşulları da yansıtmaktadır. Zaman içinde, bu öğeler ya farklı şekilde kullanılır, fiziksel olarak dönüştürülür, ortadan kaldırılır ya da yeni biçimlerle değiştirilir. Hücrelerin işlevindeki ya da biçimindeki değişim oranı, kentten kente değişmekle birlikte genel olarak ekonomi ve kültür ile ilişkilidir (Moudon, 1997, s. 7).

2.2. Morfolojik Analizin Amaçları ve Kent Morfolojisine Yön Veren Okullar

Tüm morfolojik analizler, kuram inşası amacıyla gerçekleştirilirken, farklı türdeki kuramları veren kentsel morfolojik gelenekler arasında birkaç farklı amaç vardır. Her üç okulun kuram oluşturma çabalarında farklı amaçları bulunmaktadır (Moudon, 1997, s. 8).

1. Kentsel bir kuram geliştirmek amacıyla kent formunun tanımlayıcı ve açıklayıcı amaçlar için çalışılması: Bu tür çalışmalar, şehirlerin nasıl inşa edildiğini ve nedenlerini ele alır. Bu, coğrafyacıların ve özellikle Birmingham Okulu'nun temel amacıdır.

Conzen'in Birmingham Okulu, daha çok kentsel alanın fiziksel yapısıyla ilgilenen şehir ölçeğinde bir yaklaşımdır. Conzen, kentin gelişimindeki sürecin ne zaman ve nasıl başladığına ve bu sürecin nasıl ilerlediğine odaklanır. Ayrıca bu çalışmaları da kent içerisindeki yapı adalarını ve yapı adalarının zaman içerisindeki değişimini ele alarak gerçekleştirir. Bu kapsamda, yapı adaları katmanına inmeden önce ele aldığı konseptler, kentin planı ve bina yapısıdır. Parsellerin değişiminden bina yapısına, bina yapılarının değişiminde de kent formundaki değişiklikleri incelemiştir (Whitehand, 2001, s. 104-106).

Conzen'in (1960) (1966) benimsediği tarihsel-coğrafi yaklaşım, kent-planı analizi ile zaman içindeki gelişimi ve kurucu parçalarının sistematik analizi üzerinden yerleşimin coğrafi yapısını ve karakterini açıklama amacındadır.

Conzen'e göre toplumlar daha önceden oluşturulmuş çevrelerde yaşar ve kendilerini geçmişten tamamen soyutlayamazlar. Her toplum yaşadığı kentsel çevreye bir takım izler bırakır. Bu kentsel çevre, korunabilir, silinebilir ya da değişebilir. Bu yolla kentin dokusu ya da tek bir sokağı bile *genius loci*sini kazanır (Whitehand, 1992).

Conzen, kent morfolojisinin kentin tarihi ile birlikte araştırılmasını öngörür. Çünkü kentler toplumlara aittir ve önemli kültürleri temsil ederler. Kent, fiziksel elemanları ile toplumun ve bireylerin barınma, eğitim, ulaşım, çalışma gibi çeşitli ihtiyaçlarına cevap verir. Bu ihtiyaçlar zamanla değişir ve kenti de değiştirir. Dolayısıyla kent, tarihsel gelişimin bir parçası olur. Bu nedenle Conzen, özellikle büyük tarihi geçmişe sahip kentlerde, kentin şu anki durumuna katkı sağlayan tüm kültürel süreçlerin incelenmesi gerektiğini savunur (Conzen, 2004).

Conzen ekolünün takipçisi olan Jeremy W. R. Whitehand bazı çalışmalarını derleyerek ve fikirlerinin gelişimini ve önemini araştırarak Conzen'in mirasını devam ettirmiştir. Kentsel ve tarihsel bir coğrafyacı olan Whitehand kent morfolojisinin sınırlarını kentin ekonomik durumuna doğru genişletmiştir. Böylelikle kentin doğal ortamı ve bina endüstrisinin dinamikleri arasındaki ilişkiyi araştırmıştır (Moudon, 1997, s. 4).

2. Kent tasarımında bir kuram geliştirmek amacıyla, kent formunun kurallara bağlı amaçlar doğrultusunda çalışılması: Bu tür çalışmalar şehirlerin nasıl inşa edileceğine odaklanmaktadır. Bu amaca özel bir yön veren İtalyan Okulu'nun temel odağı, tarihi şehir kurma geleneklerine dayanan bir yapı tasarımı kuramı geliştirmektir.

İtalyan Okulu kent morfolojisini kentsel tasarımla ilişkilendirerek, İngiliz okulundan bir alt ölçekte ele almıştır. İtalyan morfolojik yaklaşımı geleneksel mimariyi kent morfolojisi ile ilişkilendirirken gelenek ve yenilik arasında bir ilişki kurarak kendine özgü bir yaklaşım geliştirmiştir (Marzot, 2002, s. 60).

İtalyan morfoloji okulunun kurucusu olan Muratori, bu ilişkiyi sağlamak için modern yapıların bulunduğu alanlara, mimari ve kentsel formun kökenini yeniden inşa ederek ilişki kurmaya çalışmıştır. Pisa'da uyguladığı Roma mimarisi, Bolonya'da gotik ve Roma'da rönesans ve barok mimarileriyle modernizmin teknik problemlerini stil ve çevre ilişkilerine oturtarak mekânın bina kültürünü süreklilik sağlamak adına yeni binaların inşasıyla öne sürmüştür (Marzot, 2002). Muratori'nin kentleri yaşayan organizma olarak ele aldığı yaklaşımı kentsel dokuyu ifade ederken tümevarım konseptiyle tek bir binadan bölgenin tamamına aşama aşama ilerleyen ve kent formunu tüm yönleriyle tanımlayan bir çalışma olmuştur.

İtalya'da Gianfranco Caniggia, 1963 tarihli Como kenti çalışmasını yönetmiş olan Muratori'nin görevini devralmıştır. Caniggia, öğretileri ve yayınlarında, kentsel biçimin temel kökü olarak yapı türlerine odaklandığından 'yöntemsel tipoloji' olarak adlandırdığı Muratori geleneğini sürdürmüştür. Muratori gibi, Caniggia da kuramlarını pratiğe dökmüş, mimaride aktif olarak görev yapmıştır (Moudon, 1997, s. 4). Cannigia ve Maffei'nin (2001) ortaya koyduğu tipolojik yaklaşım, her bir binayı ya da yerleşimi elementlerine ayırıp sınıflandırarak geçmişine uzanmaya çalışmaktadır (Caniggia & Maffei, 2001).

3. Kent formunun, kent yapılanmasında geçmiş tasarım kuramlarının etkilerini değerlendirmek için çalışılması: Bu, fikir olarak tasarım kuramı ile uygulama olarak tasarım kuramı arasındaki çok yönlü ayrımı oluşturan tasarım eleştirisi alanına işaret etmektedir. Bu tür çalışmalar, neyin yapılması gerektiği (örnek oluşturan kuramlar) ve neyin gerçekte inşa edildiği ile ilgili direktifler arasındaki farklılıkları veya benzerlikleri değerlendirmektedir. Fransız Okulu, modern tasarımın kökenini 18. yüzyılda kentsel

tasarımda başarılı bir şekilde takip ederek, bu morfolojik analiz kullanımını desteklemiştir.

Conzen ve Muratori, ilk iki kentsel morfoloji okulu için zemin hazırladıktan sonra, 1960'ların sonlarında Fransa'da üçüncü bir okul ortaya çıkmış; mimar Philippe Panerai ve Jean Castex, sosyolog Jean-Charles DePaule ile birlikte Beaux-Arts'ın dağılmasının bir parçası olarak Versailles'da Mimarlık Okulu'nu kurmuştur. İtalyan Okulu gibi Fransız Okulu da tarihi reddeden modern mimariye karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır (Moudon, 1997, s. 5).

Okul Muratori felsefesini izlemiş ve modernizmin geçmişten onarılamaz bir kopuş gerçekleştirdiğine ve geçmiş geleneklerde yatan mimarlığın kökenlerinin yeniden keşfedilmesi gerektiğine inanmıştır. Ancak, Fransız Okulu özel bir entellektüel ortamda ortaya çıkmıştır. İngiltere ve İtalya'da mimarlar ve coğrafyacılar; Fransa'da ise sosyologlar, coğrafyacılar, tarihçiler ve planlamacılar birlikte çalışmışlardır. Sonuç olarak ortaya çıkan morfolojik yaklaşım sadece tasarım ve coğrafya yönelimli değil, aynı zamanda edebiyat ve sosyal bilimleri de içine almaktadır. Bu anlamda Versailles Okulu İtalyan ve İngiliz okulları arasında durmakta ve hem tasarım hem de kent inşası süreçleri konularına değinmektedir (Moudon, 1997, s. 5).

Panerai'nin çalışmaları bu okulun yöntemini iyi bir şekilde gözler önüne serer. Ona göre, kentleşmenin karmaşık sorunsalına girmeden, kentsel olguya ilişkin iki karşıt tavır gözlenebilir. Bunlar; ulaşım, işleyiş, sağlık gibi gerekçelerle kenti yıkma, uzun bir süreç içinde ise yok etme isteğine kadar varan toptan bir suçlama ve içerde bazı semtlerde ticaretin yeniden düzenlenmesiyle, dışarda ise bazı mekânların biçimsel dönüşümüyle kentsel olgunun yeniden yaratılacağını öne süren bir kent ideolojisidir (Castex & Panerai, 2005, s. 110).

Değişik alanlarda, değişik bölgelerde, aynı önemdeki kentler arasında, aynı bölgede ama farklı topluluklar barındıran kentler arasında vb. yapılan karşılaştırmalar, kentsel mekânın, kendi gelişimi içinde görülmesini ve kentin bitmiş, tamamlanmış, devinimsiz bir yapıt olarak değil, sürekli evrim içinde bir ortam olarak kavranmasını sağlamaktadır (Castex & Panerai, 2005, s. 110).

Tiplerle sınıflandırmak, kentsel dizgeyi oluşturan öğelerin envanterini çıkartmak için kullanılan bir yöntemdir. Tip düşüncesi, bir örgütlenme içindeki akrabalığı, yakınlığı

anlatır; diğer bir deyişle bir tip oluşturan belirli sayıda bina arasındaki ortak çizgileri öne çıkartır. Tip düşüncesi ve onun sonucu olarak tipoloji, kentsel yapıyla öğeleri arasındaki ilişkiyi tanımlamak ve dolayısıyla çözümlemek için kaçınılmazdır (Castex & Panerai, 2005, s. 111).

Versailles okulunun çalışmalarından bina tipolojisi çözümleme yöntemi; yapıların kamusal mekânla ilişkisini, yapının kent ile bütünleşip bütünleşmediğini, kent ile kurulan ilişkinin doğrudan ya da dolaylı olup olmadığını, cephe düzenlerini, yapıların yapı toplulukları içinde bütünleşik ya da ayrık duruşunu sorgular. Yapılanmamış mekânların tipolojisi; yolların tipolojisini, yolların kesişimini, meydanların tipolojisini ve kesiklik yaratan öğeleri inceler. Kentsel gelişme üzerine yapılan çalışmalar; büyüme biçimlerinin kaç yönlü olduğunu, büyümenin sınırlarını ve sınırın nasıl geçileceğini inceler. Son olarak kentler, temelde sahip oldukları kentsel peyzaj üzerinden okunabilir. Kentsel peyzaj adı altında belirtilen kentin görsel mekânıdır. Burada imgelerin sadece fiziksel (biçimsel) nitelikleri göz önüne alınır, anlamlarıyla ilgilenilmez. Yalnızca maddi taşıyıcıları tanımlanır ve sınıflandırılır, hangi kategoride bilgi yolladıklarının belirlenmesinden öteye gidilmez. Kentsel okunabilirliğin analizi için yapılacak çalışma, kentsel peyzajı ve anıtsal dizgeyi inceler (Castex & Panerai, 2005, s. 111-121).

Kent morfolojisi, bir yerleşmenin fiziksel biçimlerinin incelenmesi üzerine kurulan bir araştırma dalıdır. Bu alanda, bir yerleşmedeki yapıların ve açık alanların bir araya gelme biçimleri, kentsel dokuda değişim ve dönüşümün fiziksel olarak incelenmesi üzerine çalışmalar yapılır. Bu tez çalışmasında incelenen kentlerin morfolojik dokusu, Conzen yöntemine dayanan tarihsel sürecin gelişiminin incelenmesi ile ele alınmıştır. Tez kapsamında ele alınan kentlerde hem Antik Dönem'den Bizans Dönemi'ne geçişte hem de Bizans kentlerinin kendi tarihsel süreçleri içindeki değişim ve dönüşümler incelenmiştir. Yapıların dönüşümleri ya da yeniden değerlendirmelerinin incelenerek kentsel alan kullanımlarının ortaya koyulması yanı sıra kentlerde yeni inşa süreçlerinin ele alınarak kentlerin fiziksel görünümünün durumları saptanmaya çalışılmıştır.

BÖLÜM 3

BİZANS KENTİ HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER

3.1. Bizans Kenti Öncesi (Roma Kenti)

Akdeniz havzasının tümü, Britanya dahil olmak üzere Orta ve Kuzey Avrupa'nın büyük bir kısmı ve Ortadoğu'da da Fırat Nehri'ne kadar olan bölüm, Roma İmparatorluğu'nun en parlak döneminde sahip olduğu en geniş sınırlardır (Owens, 2000, s. 123). Tek bir kentsel iktidar merkezinin ürünü olan Roma İmparatorluğu'nun kendisi, büyük bir kent kurma girişimi olarak görülebilir. Roma İmparatorluğu, eski kentlerdeki hayat tarzını değiştirerek ve her biri farklı biçime sahip olmasa bile farklı statüye sahip yüzlerce yeni kurumda, "koloni" kentlerinde, "bağımsız" kentlerde, Roma belediye yasalarına bağlı kentlerde, "bağımlı" kentlerde, kendine özgü düzen anlayışını yerleştirerek Avrupa'nın, Kuzey Afrika'nın ve Küçük Asya'nın her bölümüne damgasını vurmuştur (Mumford, 2007, s. 255).

İmparatorluğun geniş coğrafyası içerisinde kentleşme durumu farklılık göstermektedir. Kimi alanlarda, özellikle Doğu Yunanistan'ın bazı bölümleri ve Akdeniz'in kıyı bölgelerinde Yunanlıların ve Fenikelilerin kolonizasyon çabaları sonucunda uzun geçmişi olan bir kent yaşamı bulunmaktadır. Bu bölgelerde yeni kentler kurulmasına karşın, var olan kentlerin Roma gelenekleri ile bileşimi de söz konusu olmuştur. Batı Avrupa'da ise daha önceden kentleşmiş bir yaşam geleneği bulunmaması, bu bölgede kentleşme sürecinin Roma kent modelinin uygulanması yönünde gerçekleşmesini sağlamıştır (Owens, 2000, s. 125).

Roma kentinin temel taşları, Etrüsk ve Yunan kültürüne dayanmaktadır (Mumford, 2007, s. 255). Roma kentsel gelişimi, İtalya'nın kuzeyini uygarlaştıran

Etrüsklerden, dinsel ve batıl tarafını almış, Helenistik kentten de pratik bir temele dayalı estetik bir düzen kalıbı devralmıştır (Mumford, 2007, s. 265). Yunan kentinden farklı olarak Roma kentine sur yapımıyla başlanmış; kent, kısmen dinsel, kısmen de faydacı nedenlerle dikdörtgen biçiminde inşa edilmiş; bu biçim, daha sonra Romalı lejyonerlerin kendileri için kuracakları geçici kamplar için standart model haline gelmiştir (Mumford, 2007, s. 255-256).

3.1.1. Roma Kent Strüktürü

Roma kolonizasyonunun ardındaki askeri etkiler nedeniyle Roma planlaması kentin savunma surlarını, kent planı ve sokak sistemi ile bütünleştirmiştir. Surlar ve sokaklar kentin planlanmasında birbiriyle ilişkili parçalar olarak düzenlenmiştir. Ana sokaklar kentin merkezinden doğrudan kapılara ulaştırılmış ve bir pomerial çevre yolu[1] kentin hemen çevresinde dolaşacak şekilde kurgulanmıştır (Owens, 2000, s. 152).

Her Roma ordugahı küçük bir yerleşimdir. Burada bulunan yönetim mekanalrı, komuta merkezi, hamam gibi unsurlar her tip ordugahta tekrarlanır. Roma Dönemi yerleşmesinin bir diğer çarpıcı özelliği ise kalelerde bulunan askerin emekli olduktan sonra yeni yerleşmelerin kurulmasına öncülük etmeleridir (Özgüven, 2001, s. 157).

Kent surları askeri işlevi yanı sıra bağımsızlık göstergesi ve İmparatorluk Dönemi'nde bir statü ve ayrıcalık işareti olarak varlık göstermiştir. Kent surları kentin sınırlarının belirlenmesinde de rol oynamıştır. Ancak yerleşim kent surlarında son bulmayıp sur dışı mahalleler de gelişim göstermiştir. Mezarlıklar ya dinsel bir kaygı ya da mekân yetersizliğinden dolayı kentin dışında yer almıştır. Sanayi etkinliği ya da büyük sanayi kuruluşları da dış mahallelerde konumlandırılmıştır. Geniş kentsel alan gerektiren stadiumlar, amfitiyatrolar ve circus'lar gibi büyük kamu yapıları da kentin dışında yer alabildiği gibi bu yapıların konumları için katı kurallar belirlenmemiş, konumlarının uygunluğu ve arazinin doğal topografyası dikkate alınarak yerleşim şeması oluşturulmuştur (Owens, 2000, s. 154).

Atıkların kentin dışına dökülmesine ve kentin kanalizasyonunun genellikle doğrudan kent surlarından dışarı boşaltılmasına karşın dış mahalleler genellikle kutsal yerler, anıtlar, bahçeler ve ağaçlarla dolu barış ve huzur yerleri olarak işlevlendirilmiştir.

[1] Roma kentlerinde surları izleyerek kenti çevreleyen ve kutsal sayılan yol

Bunun yanında bu alanlar konut yerleşimi olarak da kurgulanmış, kent çevresinde çiftlikler oluşturulmuştur (Owens, 2000, s. 154).

M.Ö. 27 - M.S. 180 yılları arasında Roma İmparatorluğu'nda yaşanan barış, güvenlik ve refah dönemi (Pax Romana), İmparatorluk içerisinde kentlerin ve kent yaşamının gelişmesi yönünde önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemde kentin yer seçiminde ve daha sonraki gelişmesinde savunma önemsenmemiş, sınır bölgeleri dışında kent surlarına gerek kalmamıştır (Owens, 2000, s. 123). Böylece kent içi ve kent dışı arasındaki ayrım daha da azalmıştır. Dış mahalleler kentlere eklenti yerleşimler olarak değil, kent bütünü tamamlayan bir işlev kazanmıştır.

Romalılar, Etrüskler aracılığıyla, sokakları kent planlamanın ve kentsel altyapının önemli bir parçası olarak tasarlamış, sokakların iyi yapılmasına ve bakımına önem vermişlerdir. Roma etkisi altında taş döşeli sokaklar kentsel tasarımın yaygın bir özelliği haline gelmiş ve önde gelen yurttaş ve patronların yapımına katıldıkları donatılardan birini oluşturmuştur. Ayrıca kent sokakları anıtsallaştırılmış, geniş yollar görkemli bir biçimde kentin farklı alanlarındaki kamu yapılarını birbirine bağlamıştır. Özellikle doğu kentlerinde gösterişli kolonadlar ana aksları güzelleştirmek amacıyla eklenmiştir. Yollar, bir ulaşım ağı oluşturmanın yanı sıra kamu hizmetlerini sağlamanın aracı olarak da işlevlendirilmiştir. Kanalizasyon ve su kanalları sokakların altından hatta sokaklar boyunca yüzeyden geçirilmiştir (Owens, 2000, s. 159).

Ana caddeler kentin ortasında kesişecek şekilde tasarlanmış ve Romalılarda akropolisle agoranın bir araya getirilmiş biçimi olan forumun genel veya ideal inşa yeri olmuşlardır (Mumford, 2007, s. 256). Temizliğe ve rahatlığa önem verilmeye başlanması ise Roma kentinin düzenlenişini daha da değiştirmiştir. Öyle ki Vitruvius küçük cadde veya geçitlerin bile istenmeyen soğuk rüzgârları ve hastalık taşıyıcı sıcak havaları engelleyecek şekilde yönlendirilmesini önermiştir. Fakat çoğu zaman olduğu gibi, yönlendirme ilkesine dikkati ilk olarak dinsel uygulamalar çekmiştir (Vitruvius, 2005, s. 17).

Yeni bir kentin konumunun seçiminde en önemli etmenlerden biri yeterli bir su kaynağının bulunması olmuştur. Dolayısıyla kentler doğal su kaynaklarından, kuyulardan ve nehirlerden yararlanacak biçimde konumlandırılmıştır. Roma Dönemi'nde mevcut kentlerin su sistemleri geliştirilmiş ve su sağlama yeni kentlerin gelişmesinin önemli bir

boyutu olmuştur. Romalılar, hidrolik teknolojisindeki başarıları ile Pax Romana'nın sağladığı güvenlik ortamında uzak mesafelerden kentlere su taşınmasını olanaklı kılmışlardır (Owens, 2000, s. 160-161).

Kentler, merkezi bir forum, agora veya bir grup kamu yapısı etrafında tek bir odakla düzenlenmiştir. Ancak kentler büyüdükçe, çoğunlukla da kent kapılarının dışında ikinci odaklar gelişmiştir. Bu sürecin sonucu, ziyaretçilerin kamusal açık alanın içine hemen çekilmelerini ve kentleşmenin yol açmış olduğu sokak planlarındaki düzensizliğe rağmen kent merkezine giden net bir yolun oluşmasını sağlamak olmuştur (Perring, 2000, s. 282).

Mümkün olan yerlerde kamusal yaşam, tek bir çekirdekte toplanmış; aksi durumlarda ise tek bir çekirdekten çıkan veya ona doğru giden birbiriyle bağlantılı bir dizi mekân boyunca toplanmıştır (Perring, 2000, s. 282).

Anadolu ise yaklaşık M.Ö. 200'den başlayarak gittikçe artan bir biçimde Akdeniz'in en büyük gücü haline gelen Roma İmparatorluğu'nun etkisi altına girmiş, M.S. 100'de Fırat'a kadar eyaletlere ayrılmıştır. Asia, Pontos, Bithynia, Galatia, Kappadokia, Kilikya, Lykia, Karia ve Pamphylia'nın oluşturduğu bu eyaletler Roma İmparatorluğu'nun parçalarını oluşturmuştur. İmparatorluğun toplumsal ve siyasal koşulları, kentlerin Anadolu içlerine kadar yayılmasını desteklemiştir. 0-M.S. 200 arasında Roma imparatorları, eyaletlerde güvenliğin sağlanması ve yaşamın sürdürülmesi için etkin yerel yönetimlere ve kentlerden toplanan vergilere güvenmiştir. Roma'nın bu yönetim tarzı, kent yönetiminde seçkinlerin ortaya çıkmasına yol açmış, bu yönetici sınıf nüfusun geri kalanına oranla daha zenginleşmiştir. Söz konusu toplumsal gelişme, kentlerin yapısal görünümlerinde etkili olacak yeni bir pazar oluşturmuş; tüm halkın yararlanabileceği kamu binalarının (tapınaklar, tiyatrolar, çeşmeler, sütunlu galeriler, hamamlar) yapımı için olanak sağlamıştır. Roma egemenliğindeki kentler büyük boyutlu ve gösterişli kamu yapılarıyla övünmüştür (Mitchell, 1996, s. 196-197).

Anadolu'nun batısında Miletos, Pergamon, Ephesos, Symrna gibi büyük kentler ve diğer birçok kent daha da büyütülmüş, kentlere yeni yapılar eklenmiş, kentlerdeki mevcut yapılar yenilenmiş ve genel olarak kentsel donanımlar iyileştirilmiştir (Owens, 2000).

Yeniden biçim verme ve yenilemenin gerçekleşmesiyle Küçük Asya'nın diğer kentlerinde ortaya çıkan değişiklikler de dikkat çekmektedir. Anıtsal kemerler, propylea ve kolonadlı yollar doğu eyaletlerinin tüm kentlerinde yaygın hale gelmiştir. Bu tür yapılar yalnızca kentleri süslemek ve güzelleştirmek amacıyla kullanılmamış, aynı zamanda izleyicinin görüşünü yönlendirmek ve denetlemek, böylece gerideki gösterişsiz sıradan yapıları saklamak amaçlı pratik bir kullanımları da içermiştir (Bean, 1999).

3.1.2. Kentsel Bileşenler

Kentsel bileşenler, cadde/sokak, meydanlar ve yapılar başlıklarında incelenmiştir.

3.1.2.1. Cadde/Sokak ve Meydanlar

Roma İmparatorluk Dönemi kentleri yalnızca günlük hayat akışına uygun olmakla kalmamış aynı zamanda bunun düzenlenmesi görevini de yüklenmiştir. Yunan şehir anlayışındaki hareket özgürlüğü yok olmuş, yerini kentin çeşitli bölümleri arasındaki bütün hareketliliği sağlayan, mimari açıdan tanımlanmış mekânlar ve bunları bağlayan, kontrol edilmiş akslar almıştır (Perring, 2000, s. 282). Bu kontrol, yaratılan farklı kentsel mekânların şehir ölçeğinde bir bütünlüğünün sağlanmasını da beraberinde getirmiştir.

Roma kentlerinde belirli merkezlerin ve önemli yapıların birbiri ile fiziksel ve görsel bağlantıları sağlanmış; bir girişten diğerine mimari iletişimi ve kentsel bütünlüğü sağlayan kent elemanları caddeler ve meydanlar olarak kurgulanmıştır.

Kontrolü sağlayabilmek için Roma kent anlayışı, sınırları kesin olarak belirlenmiş kent mekânları talep etmiştir. İki yanı tanımlayan sütun sıraları, portikolar, kolonadlar ve anıtsal yapılar, Roma kentinde caddeleri basit ulaşım aksları olmaktan çıkarıp anıtsal kent mekânlarına dönüştürmüştür. Caddeler kullananı uyarmadan ani dönüşler yapmamakta, başka akslarla kesişmemekte ve sona ermemektedir. Başlangıçları ve bitişleri kadar, devamlılıklarındaki değişimler de mutlaka bir mimari öğe ya da bir başka kent elemanı ile vurgulanmıştır (Ceylan, 2004, s. 95).

Caddeler, özellikle sütunlu caddeler, Helenistik Dönem'den başlayarak antik kentlerin vazgeçilmez parçaları olmuştur. Sütunlu caddelerin kökeni konusunda kesin bilgi bulunamamakla birlikte, farklı görüşler dikkat çekmektedir. Diodorus ve Strabon'a göre, Helenistik Dönem'de Mısır'daki Firavun tapınak mimarisinin farklı bir unsuru olan

tören yollarından etkilenerek yapılmıştır. Ayrıca sütunlu caddelerin çıkış noktası, bir taraftan M.Ö. 2. ve 1. yüzyıllarda İtalya'daki Ostia ve Pompei yerleşimlerinde dükkânların önünde yer alan kolonadlar gösterilirken diğer taraftan stoaların olduğu belirtilmektedir. Sütunlu caddenin esin kaynağı ne olursa olsun, araştırmacılar kökenin Akdeniz'in doğu havzasında aranacağını belirtmektedir (Segal, 1997, s. 8-9). Ancak Roma caddeleri, bütün topluluklar ve kamusal tüm işler için tamamen kamu yararına inşa edilen ilk gerçek arterler olarak ifade edilmektedir (MacDonald, 1986, s. 51).

Sütunlu caddeler sosyal ve ekonomik bir fonksiyona da sahiptir. Hepsinde portikoların arasında yer alan dükkânlar bulunmaktadır. Cadde trafik için, portikolar da hem hava şartlarından yayaları korumak için, hem de halkın buluşma ve işlerini yürüttüğü alanlar olarak kullanılmıştır. Ayrıca, bir kentin sınırlı sayıda meydana ve çarşı olarak kullanılabilecek alanlara sahip olduğu yerlerde, sütunlu caddeler agora ve stoa, forum ve bazilika tarafından sunulan işlevleri de karşılamıştır (Segal, 1997, s. 10).

Sütunlu caddeler, sundukları vista ve kararlılık duygusunun yanı sıra kişinin görüş alanını kontrol ederek bir yön duygusu vermektedir. Genelde iki boyutu ağırlıklı olan diğer sokaklara göre sütunlu caddeler üçüncü boyutu da vurgulamaktadır. Öte yandan, insan görüş alanı ve hareket hızını ölçek alarak planlanması, sütunların ritminin iki yandaki diğer yapılarla birlikte algılanmasını sağlamaktadır (Ceylan, 2004, s. 95).

Kent meydanları ise toplantı, politika, ticaret gibi kentsel işlevler yüklenseler de kent mimarisine uyum sağlaması gereken açık alanlardır. Kent meydanları gelişimini tamamlamış bir Roma kentinde yalnızca agora-forum ile sınırlı değildir. Ana arterlerle birlikte çalışan meydanlar, bu arterlerin kesiştiği ya da yön değiştirdiği bölgelerde trafiği ve aksın ani kırılışını estetik olarak rahatlatmak amacıyla kullanılırlar. Ayrıca caddelerin kenarında konumlanmış önemli yapıların görsel açıdan vurgulanması ve caddenin sürekliliği arasında dikkat çekmesi için önlerinin meydanlaştırıldığı örnekler de mevcuttur. Yapılar arasında kalan boşluklar olmaktan kurtarılmak için meydanlar da caddeler gibi yapılar ve portikolarla tanımlanmıştır. Caddelerin başlangıç ve bitişlerinin vurgulanması gibi, meydanların giriş ve çıkışları da anıtsal kapılar ve kemerler gibi mimari elemanlarla vurgulanmıştır (Ceylan, 2004, s. 95).

Romalı plancıların kent meydanları ve yapılar arasındaki birbirini tamamlayan ilişkilerini bilinçli olarak kullandıkları açıktır. Kent mekânları yapılar tarafından

tanımlanıp zengin bir mimari karakter kazanırken; yapılar da bu kent mekânları sayesinde -kent içindeki yerleri belirlenerek-, rastgele yerleştirilmiş etkisinden kurtarılmıştır. Kent mekânlarının tanımlanmasında kamu yapılarının yanı sıra en sık kullanılan araç sütun sıraları, portikolar olmuştur. Öte yandan çeşmeler, su sağlama işlevinin ötesinde anıtsal yapılar olarak kent meydanlarının anıtsallığına katkıda bulunmuşlardır. Kent mekânları ve yapılar, birlikte, anıtsal bir kent peyzajının yaratılmasında etkili olmuşlardır (Ceylan, 2004, s. 95).

Bu tür bir kentsel anlayış içinde kent bütününün önem kazandığı, tekil yapıların ve açık alanların ise şehir formunu sağlayan araçlar olarak işlevlendirildiği anlaşılmaktadır. Hatta yapıların kentsel mekânları yaratmak ve tanımlamak görevi de öne çıkmıştır (Ceylan, 2004, s. 95). Bu nedenle yapıların kent mekânlarına sınır oluşturan cephelerinin önem kazandığı, diğer cephelerde aynı özenin gösterilmediği görülmektedir. Bu yaklaşım Yunan mimarisinde bulunan bütüncül özelliğin kaybolmasına ve cepheci bir yaklaşımın Roma mimarisine hâkim olmasına neden olmuştur. Roma kentinde günlük yaşamın sıradan akışının yanı sıra festivaller, geçit törenleri gibi aktivitelerin de açık alanlarda yer alması ve bunların sayıca sıklığı kenti, sokakları, meydanları ve bunları tanımlayan anıtsal yapılarıyla bir tiyatro sahnesine dönüştürmüştür. Mimarideki cepheci yaklaşım kentte algılanan bu sahne etkisini desteklemiştir (Ceylan, 2004, s. 96).

Böyle bir kentsel mimari anlayışında yapıların yalnızca komşularıyla değil, kent bütünü ile de ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Bu ilişkiyi kurmanın önemli bir aracı kent bütünü içinde bir biçim birliğini sağlamak olmuştur (Ceylan, 2004, s. 96).

3.1.2.2. Yapılar

Bir Roma kentinde olabilecek kamusal yapılar şu şekilde sıralanabilir: Amfitiyatro, *Bazilika, *Hamam, Circus, *Sarnıç, Odeon (Müzik salonu), *Tuvalet (Latrine), Kütüphane, *Çarşı (Agora-Forum), *Dini yapılar [*Capitolium[2] (Batıda), *Tapınak, *Kült Binaları], *Senato Evi (Curia), *Dükkân (Taberna), Stadium, *Ambar (horreum) ve Tiyatro (MacDonald, 1986, s. 111).

[2] İtalya ve vilayetlerinde pek çok şehirde tepeler ve diğer göze çarpan alanlar üzerine inşa edilmiş olan Jüpiter, Juno ve Minerva'ya adanmış antik tapınak.

Yıldızlı binalar kentlerin vazgeçilmezleri olarak nitelendirilmektedir. Yüksek rütbeli yerlerde çok sayıda dini bina, birkaç hamam, depolar ve dükkânlar bulunmaktadır. Bazı yapılar (sarnıçlar, depolar, senato evleri; kült binaları) genel olarak halkın erişimine açık olmamasına karşın şehir yaşamı için gereklidir. Diğer önemli yapılar -kışla, saray veya deniz feneri gibi- sadece belirli kentlerde görülmektedir (MacDonald, 1986, s. 111-112).

Kent duvarlarının, kentsel mekân üzerinde açık etkileri vardır. Bir kentin duvarı askeri işlevinin yanı sıra kentsel bir alana net olarak tanımlanmış bir sınır getirmiştir. Erken İmparatorluk Dönemi'nde, Cumhuriyet ve Augustus Dönemleri'ne ait olan kenti duvarlarla çevirme geleneği büyük ölçüde terkedilmiş, ardından geç 2. ve 3. yüzyıllarda tekrar gündeme gelmiştir. Bu kronoloji duvar inşa etmenin temel amacının savunma olduğu görüşüne destek vermektedir (Perring, 2000, s. 288-289).

Bazilikalar Vitruvius'un önerisine uygun olarak (Vitruvius, 2005, s. 99) forumun yanında öncelikli bir alana yerleştirilmiştir. Genellikle forum veya agora ile sınırlanan bir kamu salonu ya da bir mahkeme olarak ve kamusal ticaretin yerini belirtmek için kullanılmıştır. Dikdörtgen planlı ve ahşap çatılı olarak inşa edilmiştir. Dikdörtgen bir kürsüye sahip yapıda, tek ya da çift apsis bulunmaktadır. İçeride sütun dizileri daha büyük örneklerde yaygın olup hepsinde bulunmamaktadır. Ana giriş, enine veya boyuna eksende yer almaktadır. Geç örneklerde tonozlu üst örtüye rastlanmaktadır (MacDonald, 1986, s. 114-115). Roma Dönemi'nde dini bir işlevi olmayan bazilika avukatlar, yargıçlar ve kentsel ve hukuki meselelerle ilgili diğer görevlileri barındırmıştır (Gates, 2017, s. 445).

Forum, Hükümet ve diğer kamusal işlevlere hizmet veren pek çok yapı içermektedir (Gates, 2017, s. 450). Yunan agorasına benzer biçimde kamu yaşamının merkezi olarak gelişmiştir. Yapı, Etrüsk-Roma geleneklerine özgü anıtsal eksenel düzenleme ile oluşturulmuştur. Forum, karşılıklı dükkânlar, ofisler ve portikolarla çevrelenmiş, sokak dokusu ve kamu yapılarıyla ilişkili fakat bağımsız, çevresi kapalı bir alan olarak geliştirilmiştir. Vitruvius, gladyatör gösterileri düzenlenmesine uygun, çevresi kapalı bir alan olarak forumun önemini vurgulamıştır (Vitruvius, 2005, s. 97). Özellikle İmparatorluğun batı yarısında forum, portikolar, dükkânlar ve belediye sarayı olarak işlev gören ve bir tapınakla birlikte bulunan bazilika ile çevrili, yönetim ve ticaret işlevlerini kendi içerisinde barındıran bir merkez olarak düzenlenmiştir. Forumun

ekonomik önemi, yapının bütüncül bir parçası olarak dükkan sıralarının dahil edilmesiyle vurgulanmıştır (Owens, 2000, s. 155-156).

Forum, sadece işlevleri ve sembolik önemi bakımından değil ayrıca ana kapılarla ve bunların ötesindeki daha büyük dünyayla olan doğrudan, engellenmemiş bağlantıları bakımından da kentin merkezi olarak betimlenmiştir (MacDonald, 1986, s. 18).

Forumun tasarlanması, onu çevreleyen sokakların düzenlenmesinde görülen yaklaşım değişikliğini daha da ortaya koymaktadır. Erken forumlar genellikle çeşitli kamusal ve ticari yapılar tarafından çevrelenmiş açık mekânlar görünümüne sahipken sonraki değişiklikler tam olarak çevrelenmiş ve resmi bir mekân yaratmıştır (Perring, 2000, s. 285).

Tapınaklar, dinin kentin mimari gelişimindeki önem, kent içindeki tapınakların, kutsal yer ve alanların sayısı ve birçok eski yerin kutsallığı ile vurgulanmıştır. Tapınaklar ve kutsal yerler, forum çevresinde toplanmakla birlikte düzenli planlama çerçevesinde tüm kent içerisinde yerleştirilmişlerdir. Tapınaklar, olanaklı olan her yerde dinsel kaygı önceliği ile birlikte kent planına ve sokak sistemine uygun bir yönelim göstermiştir. Tapınaklar ve diğer kamusal alanların yakın ilişkisi yol sistemi aracılığı ile kentin genel bütünlüğünü vurgulayacak biçimde sağlandığı halde, kentin planlanmasında belirli alanlar özellikle dinsel kullanım için ayrılmıştır (Owens, 2000, s. 156).

Hamam ve hamam-gymnasiumlar, yıkanma işlevi ile birlikte entelektüel bir boyut da katmayı amaçlayan yapı tipleri olmuştur. Bu nedenle birçok büyük hamam kompleksi, konferans salonları, kütüphaneler ve gezinti yerleri gibi farklı işlevleri de bünyesinde barındırmıştır. Doğudaki kentlerde özellikle Anadolu'da hamam yapıları gymnasiumlarla birlikte yapılmış, hamam-gymansium şeklinde yeni bir mimari tür ortaya çıkmıştır (Yegül, 2006, s. 15).

Hamam-gymnasium kompleksleri boyut ve görkemlilik bakımından batıdaki imparatorluk hamamları ile karşılaştırılabilir. Her ikisi de kurallı ve simetrik olarak planlanmış büyük yapılardır. Bu mimari tipin oluşumunda ve gelişiminde Anadolu özel bir konuma sahip olup, Roma hamamlarının tonozlu salonları ile bu hamamlara uyarlanan ve Yunan gymnasiumlarını anımsatan geniş ve sütun dizileriyle çevrili palaestra bölümlerinden oluşmaktadır (Yegül, 2006, s. 216).

Hamamların kentlerdeki konumları farklılık göstermektedir. Kent merkezinde tapınakların, bazilikaların, çarşıların yanında yer aldıkları gibi, sur dışında da örnekler bulunmaktadır. Ayrıca bazıları da kentlerin ana akslarını oluşturan sütunlu caddelere açılmaktadır (Yegül, 2006, s. 18).

Stadium, tiyatro ve amfitiyatroların kent peyzajı içindeki konumları yapıların boyutuna ve mevcut alana bağlı olarak kurgulanmıştır. Romalılar tarafından kullanılan yeni yapı malzemeleri (tuğla, harç, pozzolona) ve yapım sistemleri (kemer, tonoz, kubbe) tiyatroyu ve diğer büyük yapıları arazinin fiziksel koşullarından bağımsız hale getirdiği halde, mümkün olan her yerde tiyatrolar doğal eğime oturtulmuştur. Stadium, circus ya da amfitiyatro yapılarının boyutları ile birlikte üzerine inşa edilecekleri arazinin göreceli olarak düz olma gerekliliği, bu tür yapıları kentin çeperlerinde yer almasına neden olmuştur (Owens, 2000, s. 157).

3.2. Bizans Kenti

Bizans İmparatorluğu'nun başlangıcını Hıristiyanlığın zaferi ve devlet merkezinin kesin olarak Doğu'ya taşınması oluşturmaktadır. Bizans gelişmesinin ana kaynakları, Grek kültürü, Roma devlet tarzı ve Hıristiyan inancı olarak ortaya çıkmaktadır (Ostrogorsky, 2006, s. 25).

Bizans gelişmesinin çıkış noktasını 3. yüzyılın bunalımından doğan Roma İmparatorluğu teşkil etmektedir. Kriz, devletin Batı bölümü için daha etkili olmuş; Doğu ise daha büyük bir dayanım göstermiştir. Her ne kadar burada nüfusun gerilemesi daha az hissedilmiş ve kent hayatı daha az yozlaşmış olsa da bütün devlet içinde sanayi ve ticaretin gerilemesi kendisini göstermiştir. 3. yüzyıl bunalımı antik kent hayatının çöküşüne neden olmuştur (Ostrogorsky, 2006, s. 26-27).

3. yüzyılın yarattığı koşullar Diokletianus'un büyük reformlarında etkili olmuştur. Diokletianus'un reformu Büyük Konstantinos tarafından geliştirilip tamamlanmış ve böylece Bizans sisteminin çıkış noktası olan yeni bir idare düzeni meydana gelmiştir. Bu nizamın asıl temellerini imparator kudretinin otokrasisi, devletin merkezileştirilmesi ve bürokratlaştırılması oluşturmuştur (Ostrogorsky, 2006, s. 30).

Bizans kentlerinin büyük çoğunluğunun kökenleri antik çağdan gelmektedir. Doğuda, kesintisiz bir geçmişi sahip kentlerin büyük bir bölümü Helen kralları tarafından,

birkaçı da Roma Dönemi'nde kurulmuştur. Kentsel modelin sürdürüldüğü yerleşimlerin Erken Bizans Dönemi'nde genişlediği söylenebilirken, Hıristiyan imparatorlar tarafından kurulmuş yeni kentlerin sayısı görece az olup bu kentlerin hiçbiri önemli bir merkeze dönüşecek kadar gelişememiştir. 4. yüzyılın ilk yarısında Bizans Dönemi'nin başlarında, kentlerde ya da kırsal kesimde iskân açısından önemli herhangi bir değişim gerçekleşmemiştir. Yaşam, neredeyse eskisi gibi devam etmiş, bazı aşamalı dönüşümler ortaya çıkmış, ancak bu dönüşümler yeni bir çağın başlangıcını oluşturacak kadar hızlı bir şekilde gerçekleşmemiştir (Mango, 2016, s. 69).

Bizans Dönemi kentleri, kentlerin yaşamlarında, caddelerin düzenlenmesinde, savunma yapılarında, gömme adetlerinde ya da su gereksinim sistemlerinde görülmesi beklenen köklü değişiklikler ile ortaya çıkmamaktadır. En belirgin değişiklik kiliselerin yapılması ve çok tanrılı dinlere ait tapınakların terk edilmesidir. Bununla birlikte daha az dikkat çeken sivil yönetim, pazarlama ve toplumsal eğlencelerle ilgili gelişmeler görülmektedir (Mango, 2006, s. 27).

3.2.1. Dönemlere Göre Bizans Kent Tarihi Araştırmaları

Bizans kent tarihini, gelişimini ve dönüşümünü ele almak için yaklaşık 1100 yıl varlık sürdürmüş bir imparatorluğun belirli bir sistematikte dönemlere ayrılarak incelenmesi yerinde olacaktır.

Haldon, Bizans Tarih Atlası'nda Bizans tarihini İlk Dönem (4.-7. yüzyıllar) (Erken Bizans), Orta Dönem (7.-11. yüzyıllar) (Orta Bizans) ve Son Dönem (11.-15. yüzyıllar) (Geç Bizans) olmak üzere üç döneme ayırmıştır (Haldon, 2007). Buradaki ayrım imparatorluğun idari, mali ve askeri tutumundaki farklılaşmadan kaynaklanmakta olup, ilk dönemde Antik Roma'dan Bizans'a geçiş, orta dönemde Orta Çağ Doğu Roma Dünyası'nın yükselişi, geç dönemde ise İmparatorluğun son yükselişi ve ardından zayıflayarak çöküşü ele alınmıştır.

Alexander Kazhdan, "The Oxford Dictionary of Byzantium"da (Kazhdan, 1991a, s. 346) Bizans tarihini daha parçalı ele almıştır. Geç Antik Çağ (4. yüzyıl-7. yüzyıl ortaları), Karanlık Çağlar (7. yüzyıl ortaları-yaklaşık 800-850), Toparlanma ve Bütünleşme Dönemi (yaklaşık 800, 850-1000), Batılılaşma ve Nikaia İmparatorluğu

Dönemi (1000-1261), Darlık/Sıkıntı İmparatorluğu (1261-1453) olarak 5 bölüme ayırmıştır.

Bu çalışmada ise kentlerdeki yapım evrelerinden yola çıkarak tarih 4 bölüme ayrılmıştır: 4.-7. yüzyıllar (Geç Antik Çağ), 7. yüzyıl ortaları-9. yüzyıl başları, 9. yüzyıl sonları-11. yüzyıl başları ve 11. yüzyılın sonları-14. yüzyıl.

3.2.1.1. 4.-7. Yüzyıllar (Geç Antik Çağ)

Geç Roma dünyası, kentsel nitelik taşıyan çok çeşitli yoğun yerleşimlere sahiptir. Kentler, bazı üretim ve değiş tokuş faaliyetlerinin düzenli olarak gerçekleştiği yerleşim merkezleri, dini merkezler, idari ve kurumsal merkezler olarak gruplanabilir. Buna ek olarak, kuşkusuz ne kentsel ne de kırsal kategoriye giren geniş bir yelpazede yoğunlaşmış çekirdekleşmiş yerleşmeler bulunmaktadır. Bunların birçoğu dağlık bölgelerde yer almakta ve bu da kentsel ya da kırsal yerleşim tipolojisine kolayca uymamaktadır (Haldon, 1999, s. 3).

Geç Roma Dönemi'nde *polis*, oldukça çeşitli ideolojik, hukuksal ve kurumsal nitelikler ile bağlantılı bir yerleşmeyi tanımlamak için kullanılmaktadır. Buna ek olarak, *polis* terimi, 6. yüzyıldan sonra, en azından teorik olarak, bir piskopos ve uygun bir kilise teşkilatının varlığı ile ilişkilendirilmiştir (Haldon, 1999, s. 3).

Erken Bizans Dönemi'nde kentlerin fiziksel yönü incelendiğinde, genellikle surla çevrili oldukları gözlemlenmektedir. Bazı kentler çok erken bir tarihte tahkim edilmişken bazıları 3. ve 4. yüzyıldaki barbar tehdidi döneminde surlarla çevrilmiştir. Surların içinde, topografyanın olanakları doğrultusunda düzenli sokaklar bulunmaktadır. Kentlerde, birbiriyle dik açıyla kesişen ve kent kapılarında sona eren iki ana cadde (cardo ve decumanus) yer almaktadır. Bu caddeler geniş olmakla birlikte her iki yanlarında dükkânlar barındıran portikolara sahiptir. Genellikle ana aksların kesişiminde, çevresinde çeşitli kamusal binaların yer aldığı bir forum bulunmaktadır. Bu kamusal yapılar arasında; bir dinsel merkez (tapınak), hamamlar, meclis binası, yargısal ya da başka amaçlarla kullanılan bir bazilikadan söz edilebilir. Bu yapıların yanı sıra Antik Dönem'den kalma bir tiyatro, daha nadir olarak bir amfitiyatro ve büyük kentlerde bir hipodrom yer almaktadır. Tahıl ambarı, su kemeri ve sarnıç gibi yapılarla ise temel ihtiyaçlar

karşılanmaktadır. Kamusal yapılar ve alanları, koşulların elverdiği ölçüde, heykeller, resimler ve çeşmelerle gösterişli bir biçimde donatılmaktadır (Mango, 2016, s. 70).

Erken tarihli hagiografik metinlerde de geç antik kent, sosyal kurumlar ve etkinlikler, tiyatrolar, hipodrom, hamamlar, büyük sokaklar, ekonomik faaliyetler ve kiliselerden oluşan canlı bir yaşamla ortaya çıkmaktadır (Saradi, 2012, s. 39).

Roma Devleti, kasıtlı olarak, 3., 4. ve 5. yüzyıllarda, kentlerin dağılım modellerini rasyonalleştirme politikasını izlemiştir. Yoğun işgal altındaki bölgelerdeki pek çok kent, bir kentin statüsünden ve ayrıcalıklarından yoksun bırakılmış; devlet için mali-idari yapıda önem taşıyan diğerleri bir araya gelmiş ve ilk defa kent statüsü almıştır (Haldon, 1999, s. 5).

Örneğin, Geç Antik imparatorlar hanedan ve isimleri anmak için kentler inşa etmişlerdir (Jones, 1940, s. 85-94). I. Anastasios ve I. Iustinianos[3], sadece kentsel yeniden yapılandırmanın temel özellikleri olarak surları ve kiliseleri inşa etmekle kalmamış, aynı zamanda Hıristiyan mabet ve statüleriyle de yeni kentler oluşturmuştur (Procopius, 1940).

Bu durumun ekonomik çıkarlarla geniş anlamda bir ilgisi olmayıp, imparatorların mali sistemin taleplerine uygun bir merkezler ağı kurma isteğini yansıtmaktadır. Bu değişiklikler, bazı durumlarda ideolojik bir temelde haklı görülebilmekle birlikte bu modelde ve eğilimde pek çok istisna vardır, ancak genel görüntüyü pek etkilememektedir (Haldon, 1999, s. 5).

4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar olan dönemde Bizans kenti, tarım dışı işlevlerin önemli bir kısmına sahip ve çeşitli işlevlerde yer alan nüfus olarak tanımlanmıştır. Kent, kompakt, çoğu kez güçlendirilmiş bir yerleşim olup binaların yoğunluğu yüksektir. Diğer özellikler, farklı büyüklüklerdeki kırsal bölgeyi çevreleyen ve olası alt merkezler için merkezi bir yönetim, ekonomik ve kültürel işlevlerdir (Koder, 1986, s. 157).

4. yüzyılın ek bir yönü, Hıristiyanlığın teşvik edilmesi olmuştur ve bunun sonucunda, kent olarak birleşmeleri bakımından büyük Hıristiyan nüfusa sahip yerleşim yerlerine ayrıcalıklı davranış sergilenmiştir. Bunun bir başka sonucu, daha önce özgün bir yerleşim temeline sahip olmaksızın Hıristiyanlık hac yollarındaki yerlerin bile kent

[3] Anastasios'un Dara-Anastasioupolis ve Iustinianos'un Justiniana Prima olarak isimlendirilmiş şehirleri örnek olarak gösterilebilir.

haline gelmesi olmuştur (Koder, 1986, s. 156). Hıristiyanlıkla ilintili olan -örneğin bir yerel azizin kültü- kentler[4], birincil ekonomik karaktere sahip olmadığı yerlerde gelişme şanslarını arttırmıştır (Haldon, 1999, s. 6).

Hristiyanlığın yapı ölçeğinde kentleri etkileyen bir durumu da pagan tapınakların kapatılarak kiliselere dönüştürülmesi olmuştur. Her yerde Paganlıktan Hıristiyanlığa yavaş bir geçiş olurken, birçok pagan tapınak, 4. yüzyıl sonu ile 5. yüzyıl başlarında kapatılmıştır. Ancak bunların kiliselere dönüşümü, görüldüğü her yerde, kesinlikle hemen gerçekleşmemiştir[5]. Ana Hıristiyan kilisesi genellikle kent merkezinin biraz uzağına yapılmış ve çevresi, piskopos tarafından kullanılan bir konutsal ve yönetsel yapılar kompleksi ile kuşatılmıştır. Hıristiyanlık, derinlerdeki pagan gelenekleri zayıflattıkça, din şehitlerinin anısına veya sadece dini yükseltmek adına, daha çok kilise inşa ettirilmiştir. Iustinianos Dönemi'ne gelindiğinde, kilise sayılarında ciddi bir oranda artış gerçekleşmiş ve bu yapıların bakımları önemli bir soruna dönüşmeye başlamıştır. Kentsel manastırlar istisnai nitelikte olmakla birlikte kırsal kesimden zaman ilerledikçe daha çok çevreye yayılmaya başlamıştır (Mango, 2016, s. 70).

Kentlerin fiziki yapısının 5. yüzyılın sonları ve 6. yüzyıllar boyunca değiştirildiğinden kuşku yoktur. Arkeolojik yüzey araştırmaları ve kazılar, kentlerin klasik strüktürünün tanıdık özelliklerin birçoğunu ihmal ederek kaybettiklerini, neredeyse evrensel bir eğilimi göstermektedir. Büyük kamu binaları yıkıma uğrar, su temini sistemleri genellikle terk edilir (nüfusta bir düşüş olduğu düşünülürse), terk edilmiş binalara çöp yığınları boşaltılır, büyük yollar ve kamusal alanlar inşa edilir. Bu değişiklikler elbette şehirlerdeki ekonomik ya da değişim etkinliklerinde önemli bir düşüşe neden olmamaktadır. Öte yandan, kamu yapılarının veya hamamların, su kanallarının, kanalizasyon kanallarının, sokak yüzeylerinin ve duvarların bakımı konusundaki kuşkusuz gerileme, kentsel yaşam biçiminde büyük bir değişime işaret etmektedir (Haldon, 1999, s. 4).

6. yüzyıl ve 7. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde sayısız (genellikle oldukça küçük) kilise inşa edilmesine karşın kentlerin kamusal yaşamında genel olarak

[4] Euchaita şehri, Theodoros Tiron kültü ile en iyi bilinen örneklerden birini sunmaktadır (Haldon, 1999, s. 6).

[5] Güçlü putperest eğilimlere sahip bir kent olan Atina'da, tapınakların, 5. yüzyılın sonlarına doğru lanetlendiği ve Parthenon, Erekhteion ve Hefaisteion'un ancak 7. yüzyılda kiliseye dönüştürülmüş olduğu görülür (Mango, 2016).

yoksullaşan bir durum görülmüştür (Haldon, 1999, s. 8). Üst sınıfın, su sistemleri, sokaklar ve çarşılar gibi kentin teknik ve ekonomik yapısının kurulmasını ve bakımını içeren kamusal sorumluluklardan vaz geçmesi gibi içyapısal değişiklikler kentin yerleşme yapısının bozulmasında etken olmuştur. Kentin altyapısının çökmesi ile birlikte kenti saran salgınlar da kentlerin yaşanılmaz duruma gelmesine neden olmuştur (Rheidt, 1996, s. 221).

Russel, 6. ve 7. yüzyılların Bizans kentinin durumunu arkeolojik verilere göre tanımlarken; Afrika'da Kartaca ve Apollonia, Balkanlar'da Stobi ve Caridin Grad, Girit'te Gortyna, Kırım'da Cherson, Anadolu'da Anemurium, Aphrodisias, Ephesos ve Pergamon, Kıbrıs'ta Nea Paphos ve Salamis, Suriye'de Apamea, Filistin'de Caesarea Maritima, Decapolis şehirleri Gerasa ve Pella'yı ele alarak genel bir görüntü elde etmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda kentsel bozulmanın tipik olgularını şu şekilde sıralamaktadır (Russel, 1986, s. 144):

- Sütunlu cadde revaklarının kapanması, bölünmesi ve diğer kamu binalarının çok çeşitli evsel, endüstriyel ve perakende faaliyetleri barındırması,
- Yıkılmak üzere olan binaların caddelere ve diğer açık ortak alanlara zarar vermesi,
- Kamu binalarının, özellikle de hamamların ve tiyatroların terk edilmesi, mobilyalarının sistematik olarak sökülmesi ve bazı durumlarda kireç için taş duvarlarının sökülmesi ve yakılması,
- Kamu binalarının terk edilmiş bölümlerine çöp dökülmesi, yeni ve mütevazı işlevler için daha uygun yeni zemin seviyelerinin oluşturulması,
- Ferah özel konutların daha yoksul sakinlerini barındıracak şekilde yeniden bölünmesi,
- Şehir surları, su kemerleri, kanalizasyon ve sokak yüzeyleri gibi kamusal tesislerle ilgili düzensiz bakım, geçici onarımlar, onu takiben tamamen ihmal ve terkedilme,
- Su kemerleri için kuyuların ikame edilmesinin artık çalışma düzeni içinde olmaması,
- Ana caddelerin bitişik binalardaki yığılmış duvarlar da dahil olmak üzere enkazla dolması,
- Resmi olarak mezarlık olarak belirlenmeyen yerlerde şehir sınırları içinde ölülerin rastgele gömülmesi.

6. yüzyılın sonlarında kentte bakımlı kamu binası olmadığı da belirtilmektedir. Yollar ve caddeler daralmış ve merkezi şehir planlamasının göreceli ya da tamamen yokluğunu önerecek şekilde inşa edilmiştir. Kentlerin surları, kiliseleri ve diğer binaları, eğer onarıldıysa ya da muhafaza edildiyse kısmen ya da tamamen yeniden kullanılmış malzemelerden yapılmıştır. Yerleşim alanları olduğundan daha küçülmüştür. Elbette istisnalar bulunmakta ancak genel eğilimi değiştirmemektedir (Haldon, 1999, s. 8-9).

3.2.1.2. 7. Yüzyıl Ortaları-9. Yüzyıl Başları

7. yüzyıl başlarında Slav-Avar istilasının Balkan yarımadasında, Pers saldırılarının da Anadolu'da artışı sonrasında Bizans ordu ve idare sistemi temelden değişikliğe uğramış, thema[6] nizamı kurulmaya başlamıştır. Thema düzeni Bizans devletinin eyalet idaresine yüzyıllar boyunca damgasını vuracak bir sistem olmuştur (Ostrogorsky, 2006, s. 89).

"Karanlık Çağlar" (7. yüzyılın ortaları-8. yüzyılın ortaları) adı verilen dönemde Bizans yerleşimlerinden kasaba veya şehir unvanına yalnızca dört ya da beş yerleşimin (Thessaloniki, Ephesos, Nikaia and Trebizond) sahip olduğu belirtilmektedir. Bu yerleşimlerin hepsinin ya deniz kenarında ya da limanlarda olması tesadüf değildir. Şehirlerin başkent Konstantinopolis'le olan bağlantıları kuşkusuz kentsel uygarlıkla bağlantılı bazı standartların kazanılmasında aktif rol oynamıştır (Brandes, 1999, s. 25).

Yukarıda değinilen, ancak kısmen de olsa süreklilik arz eden bazı istisnalar bile, dönemin kaotik koşullarının belirtilerini göstermektedir. Nüfustaki belirgin düşüşün yanı sıra kasabaların iç topoğrafyası antik yapısını kaybetmiş ve ekonomik faaliyetler çok düşük bir düzeye inmiştir (Brandes, 1999, s. 32).

Geç Antik Çağ'da kasaba olarak adlandırılacak olan yerlerin çoğunluğu, *kastra* olarak ayakta kaldıkları; ancak tamamen yok olmazlarsa da *kastra* olarak eski kentsel işlevlerini askeri bir varlığa indirgeme deneyimini yaşadıkları söylenebilir (Brandes, 1999, s. 32).

[6] Thema kelimesi kolordu anlamına gelmekte olup, tamamıyla askeri nitelikte idari birliklerdir. Sonradan bu yeni askeri bölgelere isim olarak kullanılmıştır. Bu kurum askeri birliklerin Anadolu'daki bölgelere iskan edilmesi şeklinde meydana gelmiştir (Ostrogorsky, 2006, s. 90).

Kentlerin yeniden yerleşiminin İmparatorluğun savunma değişimleri sebebiyle 6. yüzyıldan beri -bazı durumlarda daha erken- imparatorluk politikası olduğunu vurgulamak önemlidir. Antik tarihçiler, Konstantinos'un sınırlarda devletin savunmasını zayıflattığını belirtmektedir. Çünkü birliklerin çoğu *limes*lerden uzaklaştırılmış ve şehirlere yerleştirilmiştir. Sonuç olarak devlet, istilalara, sarp tepelerin üzerindeki kalelerin inşası, şehirleri savunmak için güçlü surlar ve bu şehirlerin çoğunun yeni, doğal olarak savunulan yerlere yerleştirilmesi ile karşılık vermiştir. Kentsel nüfus, piskopos ve yerel aristokratların önderliğinde istilalara kendiliğinden tepki göstermiş ve doğal olarak korunan bir *akropoli*se taşınmıştır (Saradi, 2012, s. 34).

7. yüzyılın ortalarından 9. yüzyıla kadar vilayetin kentsel bağlamı ile bağlantılı yapı faaliyetlerine ilişkin tek kanıt, surların güçlendirilme çalışmaları ve manastır merkezleriyle ilişkili kiliselerin ya da binaların inşası veya onarımı ile ilgilidir (Haldon, 1999, s. 4).

3.2.1.3. 9. Yüzyıl Sonları-11. Yüzyıl Başları

9. yüzyıldan ve belki de 8. yüzyılın sonlarından itibaren (Bouras, 2002, s. 501), Bizans kentleri ekonomik bir canlanma göstermiştir. Kaynaklarda yeni şehirler ve kasabalardan bahsedilmektedir. Birçok durumda, bu bir emperyal girişimin sonucudur. Sivil ve dini yönetim ve askeri varlıklar, şehirlerin ve kasabaların gelişimini teşvik eden koşullar yaratmıştır. Thema sistemi yavaş yavaş yeni ortaya çıkan kentlerin yerini idari, ekonomik ve sosyal yaşamın merkezi olarak almaya başlamıştır (Angold, 1985, s. 7-9) (Bouras, 2002, s. 501-504); (Dagron, 2002, s. 400); (Saradi, 2008, s. 322).

Geç Antik ataları gibi, Orta Bizans kentleri, hükümet tarafından eyaletlerin imparatorluk ve kilise ile ilgili denetimi yapılabilecek idari birimler olarak tanımlanmıştır (Haldon & Kennedy, 1980, s. 92-94).

Orta Bizans kentinin gelişimi için kanıtlar parçalı olabilir, ancak 800-1200 dönemi, kentlerde kademeli olarak fiziki yeniden yapılanma ve ekonomik canlanma olduğunu göstermektedir. Bu canlanmanın yazılı ve arkeolojik kanıtlara dayanarak ortaya koyduğu belirtiler; artan toplumsal çeşitlilik ile birlikte kamusal ve kişisel zenginlik, yükselen ölçekte sanatsal ve mimari koruma, yerleşimlerin fiziksel büyümesi ve malzeme kültürünün nicelik ve kalitesinde genel bir iyileşme olarak gösterilmektedir. Tüm

genellemeler gibi, bölgesel ve geçici farklılıklar ve istisnalar bulunmaktadır. Ancak 7. ve 8. yüzyıllardaki kentsel yaşantıdaki ciddi gerileme ile karşılaştırıldığında, Bizans kentlerinin bu dönemde canlanması çok belirgindir (Ivison, 2000, s. 1).

Bizans kentleri tarımsal ürün fazlasına bağımlı olduklarından artan askeri güvence ile kısmen geliştirilen kentsel büyüme, öncelikle tarımsal iyileşme bağlamında görülmelidir. Aynı zamanda, devlet aygıtının, başkentin ve daha sonraki mevkilerin ve seçkinlerin ihtiyaçlarını karşılama yönündeki karmaşık talepleri de kentsel ekonomik büyümeyi desteklemiştir. Bu dönemin karakteristiği, askeri ve idari ihtiyaçları karşılamak için kentleri kale olarak yeniden kuran devletin baskın rolü olmuştur. Bu imparatorluk müdahalesi kentlerin fiziki ve sosyal özelliklerini şekillendirmiş ve daha sonraki gelişmelere zemin hazırlamıştır (Ivison, 2000, s. 1).

Bu dönemde kentin yapısal faaliyet türlerinin en önemlileri, kent surları ve kent kiliseleridir. Bu yapı projeleri yalnızca periyodik onarımlar olarak değil, aynı zamanda bu dönemde yenilenmenin daha geniş askeri, idari ve ideolojik politikalarının bir parçası olarak görülebilir (Ivison, 2000, s. 1-2).

İmparator Konstantinos VII. Porphyrogennetos (913-59) tarafından 10. yüzyılın ortalarında yazılmış olan De Thematibus adlı eser, kentlerin idari kıdemlerine göre sıralandığını göstermektedir. Opsikion theması tipik bir örnek oluşturmaktadır. Bu thema birçok önemli şehre sahiptir. Birincisi metropol statüsünde olan Nikaea (İznik), ikincisi Kotyaion (Kütahya), üçüncü Dorylaion (Şarhöyük/Eskişehir), dördüncü Midaion (Karahöyük/Eskişehir), beşinci Apameia (Dinar/Afyonkarahisar), altıncı Myrleia (Mudanya/Bursa), yedinci Lampsakos (Lapseki/Çanakkale), sekizinci Parion (Kemer/Biga/Çanakkale), dokuzuncu Kyzikos (Erdek/Balıkesir) ve onuncu Abydos (Nara Burnu/Çanakkale)'dur. Konstantinos'un 6. yüzyıl coğrafyacıları tarafından sağlanan verilere dayandığı bilinmesine rağmen, De Themaribus'da listelenen kentlerin seçimi ve statüsü çağdaş gerçekleri yansıtmaktadır. Kentler olarak sınıflandırılan bu yerleşmeler, eyalet piskoposlukları, metropolit piskoposlukları ve başpiskoposluklardan öte, çoğunlukla imparatorluk sisteminin önde gelen kentleri ile çakışan dinsel yönetim merkezleri olarak kalmıştır. Bu doğrultuda, kentin önemi ve bağlantılı olarak hayatta kalması, büyük ölçüde ulusal çıkarlar için kullanışlılığının fark edilmesine bağlı olmuştur. Dolayısıyla bu durumlar vilayetlerde imparatorluk inşaat projelerinin finansmanını

etkileyebilecek stratejik, idari, ekonomik ve ideolojik değerlendirmelere hizmet etmiştir (Ivison, 2000, s. 2-3).

Devletin kent olarak tanımladığı her yerleşimde piskopos, kilise, ruhban sınıfı ve ruhani yöneticiler vardır. Tüm bu grupların talepleri kentsel ekonomik büyümeyi tetiklemiş ve yerel tedarikçiler için fırsatlar sunmuştur (Ivison, 2000, s. 3).

8. ve 9. yüzyılların şehirlerinin askeri niteliği ve Bizans yazarlarının antik eğilimleri göz önüne alındığında, kastron (kale / müstahkem yer), phurourion (kale), polis (şehir) ve asty (şehir / kasaba) terimlerinin yasal olarak kullanımı net değildir. 7. yüzyılın istilaları ve iç karışıklıkları, bu kentlerin fiziksel dönüşümüne damgasını vurmuştur (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 366) (Haldon, 1999, s. 2-3). Arap coğrafyacılar tarafından fark edildiği gibi, Orta Bizans kentleri savunma duvarlarının hakim olduğu kaleler olarak var olmuştur. Sadece Ortaçağ Konstantinopolis'i planlı bir Antikite kentinin dış görünüşünü korumuştur (Mango, 2016).

Orta Bizans hagiografisinde kent yaşamı, çeşitli kiliseler ve dini şölenler, günlük oruçlar, dualar ve imparatorun kiliselere törenle girişi ile betimlenmiştir (Saradi, 2012, s. 40). 8. yüzyılın başlarından 11. yüzyıla kadar imparatorluk mevzuatından, hagiografilerdeki gündelik referanslardan ve 10. yüzyıl manastır tüzükleri ve muafiyet bağışları ile ilgili olan tüm kanıtlar, köyün devletin mali payının ve kırsal toplumun merkezi olarak temel önemini göstermektedir (Brandes & Haldon, 2000, s. 149).

Bu bağlamda, en olağandışı vakalar (örneğin Konstantinopolis) hariç hepsinde, sosyal ve ekonomik hinterlantların kent merkezlerinin aleyhinde geliştiği anlaşılmakta olup şehirler ve kasabalar arka plana düşmüş ve hinterlantlar ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla geleneksel ilişki, bir dereceye kadar tersine dönmüştür (Brandes & Haldon, 2000, s. 150).

Orta Çağ imparatorlarının I. Anastasios ya da I. Iustinianos gibi yoğun bir şekilde inşa eylemine gücü yetmemiştir. Fakat imparatorluk büyük kentsel yeniden yapılandırma projelerini -özellikle kent duvarları ve kent kiliseleri- gerçekleştirmiş ve imparatorlar onları görevlerinin bir parçası olarak görmüşlerdir. Bu nedenle kent inşaatı, Geç Antik Çağ'ın Hıristiyan imparatorlarının örneğini taklit eden önemli bir ideolojik ifade oluşturmuştur (Ivison, 2000, s. 18-19). Örneğin, Irene, 784 yılında Eirenoupolis olarak

kendi adını verdiği şehir ile (sonra Makedonya'da Berroia adını almıştır) Geç Antik imparatorların geleneğini izlemiştir (Jones, 1940, s. 85-94).

Çok az durumda Bizans kentinin yerleşim dokusunu tatmin edici bir şekilde incelemek ve haritasını çıkarmak mümkün olmuştur. Kanıtlar genellikle parçalıdır ve kabaca aynı sonuçlara götürür: Sokaklar dar, nadiren düz ve değişken genişliktedir; bazen de çıkmaz sokaklar şeklindedir. Düzensiz şekilde ve küçük taban alanı olan, birbirine yakın inşa edilmiş konutlara erişim düzensiz/karışık ve ters/biçimsiz olarak sağlanmış görünmektedir. Bu durum, meydana geldikçe çözümlenen sorunlar ile erken binaların dayattığı sınırlamalara göre dinamik olarak gelişen kasaba ve kentlerin ortaya çıkmasının nedeni olarak görülebilir (Bouras, 2002, s. 508). Ortaçağ kenti güçlü bir çekirdek etrafında düzenlenmiş daha küçük birimlere ayrılmıştır. Daha düzenli bir planı, daha kapsamlı/geniş ve kentin şekli için belirli öneminin ana caddenin varlığının farkına varılabilen çok az örnek vardır.

3.2.1.4. 11. Yüzyılın Sonları-14. Yüzyıl

11. yüzyılda büyük themalar daha küçük alanlara bölünmüş, her bir vilayette küçük idari birimler oluşturulmuş ve Bizans kenti yeniden teyit edilmiştir. 11. ve 12. yüzyıllarda İtalyan ticari faaliyetlerinin Bizans topraklarında genişlemesi, Bizans kentlerinin ve kasabalarının ekonomik gelişimine ivme kazandırmıştır (Angold, 1985, s. 24-28; Dagron, 2002, s. 401-403).

1204 yılında Kostantinopolis, IV. Haçlı Seferi'ne katılan Latinlerin eline geçince, Anadolu'nun kuzeybatı köşesinin kontrol eden Laskaris ailesinin hükümdarlığı altında Nikaia (İznik) İmparatorluğu, 1204-1461 yılları arasında Karadeniz Kıyılarında Komnenoslar'ın Trabzon İmparatorluğu, Balkanlarda Arta'da Epiros Despotluğu, başkenti Mistra olan ve 1460 yılına kadar bağımsızlığını koruyan Morea (Peloponnes) Beyliği kurulmuştur (Mango, 2006, s. 210).

1204'te Kostantinopolis'in Latin istilasından sonra, merkezi Nikaia'da olan Küçük Asya'daki Laskaris hanedanı, eski Bizans İmparatorluğu'nun topraklarında kurulan birkaç Bizans devleti arasında siyasi ve askeri liderlik kazanmıştır. Bu durum Konstantinopolis'in Latin kontrolü döneminde sürmüş olup bölgesel hakimiyetini genişleterek Ege adaları, Kuzey Yunanistan'ın ve Trakya'nın büyük bölümünü kontrolü

altına almıştır. 1261 yılında, Laskaris tahtını imparatorluğunun haklı mirasçı olmasa da fiili olarak gasp eden Mikhail Palaiologos, başkentte Latin işgali sona erdiğinde, Bizans'ın canlanmasını ve son yüksek noktasını başlatmıştır (Buchwald, 1979, s. 261).

Geç Antik Çağ ve Orta Bizans Dönemleri'nde imparatorların kentlere kendi isimlerini verme geleneği 13. yüzyılda kadar yaşamış; Andronikos Palaiologos Küçük Asya'da Tralles'i Andronikopolis veya Palaiologopolis olarak yeniden inşa etme çabasına girişmiştir (Nicol, 2003).

1261-1453 yılları arası Palaiologos ailesinin hükümdarlığı altında yeniden kurulan Bizans dikkate alındığında, bu dönemin mimarisinde doğal olarak çeşitli yerel uygulamalar sergilendiği görülmektedir (Mango, 2006, s. 210).

Latinlerin Konstantinopolis'i işgal etmesi, imparatorluğun dağılmasına ve Bizans kentleri için yeni bir döneme işaret etmiştir. Sürekli savaşlar kentsel nüfusu etkilemiş ve sonuç olarak yerleşim alanları küçülmüş ve büyük kentlerin duvarlarının içinde boş araziler ve tarım arazileri ortaya çıkmıştır (Bryer, 1986).

Kirsten, bu dönemde bireysel bölgelerin bağımsızlığının Batı Avrupa'da olduğu gibi ticarete değil, savunmanın askeri ihtiyaçlarına dayandığını vurgulamıştır. Kentsel imtiyazlar, zanaatkar, tüccar veya kendi kendini idare organlarından bahsetmemektedir. Kent aristokrasisi henüz geliştirilmemiş, Bizans'ın şehir soyluları için özel ayrıcalıkları oluşmamış ve vatandaşlar öncelikle toprak sahibi olarak kalmıştır (Kirsten, 1958, s. 35-40). Angold da Geç Bizans şehirlerini "tüketim merkezleri" ve "arazi sahibi topluluklar" olarak karakterize etmiştir (Angold, 1985, s. 35-37).

Geç Bizans kenti merkezi idareye tabi olup, ticaret gelişimini sağlayamamıştır (Kazhdan, 1995). Ekonominin canlanması ve şehirlerin aktif olmaya başlaması Anadolu'da daha erken tarihlerde gerçekleşmesine rağmen 1071 sonrası Selçukluların bölgede kalıcı yerleşimleri nedeniyle sürecin sonuna daha erken gelinmiştir. Yunanistan'da ise, sadece kısa bir süre sonra, Girit'in kurtarılması ve Bulgar savaşları sonunda gelişim başlamıştır (Bouras, 2002, s. 504). Laskaris imparatorları döneminde, Anadolu'nun bazı yerleri[7] (yerel düzeyde) tekrar zenginleşmiştir. Bu durum hem

[7] Magnesia, Smryrna, Ephesos ve Priene'de savunma yapıları yapım etkinliği olarak görülmektedir. Nikaia ve Sardis'te ise kilise yapıları dikkat çekmektedir. Ayrıca Smyrna yakınında Nymphaion Sarayı'da bu döneme tarihlenmektedir (Mango, 2006, s. 211).

yerleşimlerin canlılığında hem de genel yapı faaliyetlerinde kendini göstermiştir (Buchwald, 1979).

Yazılı kaynaklar Geç Bizans Dönemi'nde Batı Anadolu'nun alışılmadık bir refah içinde gördüğüne işaret etmekte olup Laskarislerin pek çok binadan sorumlu olduğu bilinmektedir (Buchwald, 1979, s. 262).

Konstantinopolis'in özellikle Venedik ve Cenevizliler için hızla cazip bir pazar haline gelmesi sonucu vilayetler, özellikle Güney Balkan bölgeleri ve Ege Denizi'ne ulaşan yerler -ister yerel, ister uluslararası olsun- ticarete çok daha fazla katılmıştır. Anadolu'da Nikaia, Trebizond, Ephesos ve Smyrna ya da Yunanistan ve Balkanlar'da Thessaloniki, Atina, Korint, Mistra[8] ve Arta bu yeni gelişmeleri paylaşmıştır. Sonuç olarak, 12. ve 14. yüzyılların zayıf düşmüş Bizans İmparatorluğu, paradoksal bir şekilde 11. yüzyılın başında gücünün doruğundaki imparatorluğun sahip olduğundan çok daha fazla önemli bölgesel merkezler içermiştir. Buna karşın, 12. yüzyıl sonundan itibaren görülen savaş hali ve yıkıcı uluslararası durumun, 13. yüzyıl sonu ile 14. yüzyılda demografik bir düşüşle ağırlaşması, kasabaların geleneksel limitlerinin ötesinde gelişemediklerininin göstergesidir (Haldon, 2007, s. 219).

3.2.2. Bizans Kenti Süreklilik Sorunsalı

Bizans kentinin tarihi, imparatorluğun sosyal ve ekonomik tarihi için önemli bir yere sahiptir. Alanın temel sorularından biri, Bizans İmparatorluğu'nun Antik Dönem'deki gibi hayati bir kentsel kültüre sahip olup bu doğrultuda sürekliliğin bir parçası olarak görüldüğü mü yoksa erken Ortaçağ Batı'sında olduğu gibi kentsel yaşamın gerileyip, manzaraya köylerin ve kalelerin mi hakim olduğudur.

Bu doğrultuda bir takım araştırmacıların Bizans kenti üzerine düşüncelerini gözden geçirmek gerekmektedir.

Ostrogorsky, Bizans Dönemi'ne ilişkin özgün tarihi kaynakları (piskoposluk listeleri) temel alarak Bizans kentlerinin kentsel işlevlerini sürdürdüğünü ya da varlıklarını koruduğunu ileri sürmektedir (Ostrogorsky, 1959). Bizans'ta İmparatorluk tarafından kurulan formlar muhafaza edilmiş, eski siyasi ve kültürel gelenekler

[8] Mistra tümüyle Ortaçağ'a ait değildir ancak bütün diğer yerlerden daha çok bir Geç Bizans kenti görünümündedir (Mango, 2006, s. 236).

yaşatılmış, buna karşın, devlet Roma İmparatorluğu'nun tüm derin krizlerinden geçerek antik mirasın büyük bir kısmını terk etmek pahasına bu durumun üstesinden gelmiştir. Bir başka ifadeyle 7. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nda geniş kapsamlı değişiklikler yapılmış ve büyük ölçüde farklı özellikler ortaya çıkmıştır. Vilayetlerde yeni sosyal ilişkiler ile yeni tarım koşulları belirmiştir. Eski soylu büyük toprak sahiplerinin yerini önemli ölçüde büyüyen küçük mülk sahipleri sınıfı almıştır. Zamanla, yeni ekonomik ve sosyal düzen, yeni bir yönetim sistemi ve yeni bir askeri örgüt oluşmuş, süreç içinde, eski sistemin çöküşünden sonra, Bizans devletinin yenilenmesi gerçekleştirilmiştir (Ostrogorsky, 1959, s. 47).

Piskoposluk listelerinin Erken Bizans Dönemi'nde şehirlerin varlığına ışık tutabilecek dolaylı ancak güvenilir kaynak olduğu belirtilmiştir. Dini örgütlenmenin imparatorluğun idari teşkilatı üzerine kurulduğu bilinmektedir ki bu da kente, *polis*e dayalıdır. Piskoposluklar doğal olarak kentlerde kurulmuş, kural olarak her kent bir takım öneme sahip olmuş ve bu kavram kent ile örtüşmüştür (Ostrogorsky, 1959, s. 52).

Listelerde eski kaynaklardan derlemeler değil, kesin olarak bilinen tarihlerde tutulan ve konsillerde şehir-piskoposluklarını temsil eden kişilerin resmi listeleri bulunmaktadır. Genelde katılan piskoposların resmi listesi ve konsil kararlarını onaylayan imzalarının bir listesi de bulunmaktadır. Ancak hiçbir zaman, belli bir zamanda yaşayan tüm piskoposlar bir konsile katılmamışlardır. Bu nedenle bu listeler tam bir görüntü veremezler. Ayrıca, bu tür listeler günümüze gelinceye kadar her zaman tatmin edici bir durumda muhafaza edilmemiştir. Tüm bu eksikliklere rağmen, piskopos listelerinin konsil eylemlerinde birinci sınıf önemli bir kaynak teşkil etmekte olduğu ve büyük güvenilirlik gösterdiği belirtilmektedir (Ostrogorsky, 1959, s. 54).

7. yüzyılda Bizans şehirlerinin incelenmesi için, 680 yılı Altıncı Ekümenik Konsil ve 692 yılı Quinisext veya Trullan Konsili'nin piskoposluk listeleri özellikle ilgi çekicidir. 680 yılı konsili 174 piskopos tarafından, 692 yılı konsili ise 211 piskopos tarafından imzalanmıştır. Bunlar çok büyük sayılar olup 7. yüzyıldaki Bizans şehirlerinin yok oluşu ile bağdaşmamaktadır. Ayrıca, o sırada var olan tüm piskoposluk şehirlerinin sayısını da temsil etmedikleri söylenebilir. Her halükarda, 680 ve 692 yıllarının piskoposluk listeleri, eksikliklerine rağmen, 7. yüzyılın sonunda Bizans topraklarında

mevcut piskoposluk şehirlerinin değerli ve tamamen gerçek dökümünü göstermektedir (Ostrogorsky, 1959, s. 54).

Anadolu'nun tarihi coğrafyası üzerine temel çalışmaları içinde Ramsay tarafından verilen şehir listelerine ilişkin tablolarda da benzer bir durum mevcuttur (Ramsay, 1961). Örneğin, 451 yılı Kalkedon konsilinde Galatia II (Salutaris) eyaleti 7 piskoposluk tarafından temsil edilirken, 680 ve 692 yılları konsillerinde -Petenissus hariç- 6 piskoposluk adı geçmektedir. Bithynia'da Hierokles 16 şehri listelerken, bunlardan 14'ü 680 ve 692 konsillerinde görünür ki bu durumda sadece 2'si kayıptır. Son olarak, sürekliliğin en şaşırtıcı örneği şudur ki, Paphlogonia vilayetinde hem Hierokles hem de 4., 5. ve 6. yüzyıllardaki konsiller 14 kasabadan bahsederken, aynı 14 kasaba 680, 692 ve 787 piskoposluk listelerinde de bulunmaktadır (Ramsay, 1961).

Erken Bizans kaynaklarından öğrenilen Balkan piskoposluklarının büyük çoğunluğu 680 ve 692 arasında piskoposluk listelerinde yok iken, Anadolu piskoposlukları çoğunlukla temsil edilmeye devam etmiştir. Bu durum, özellikle ilgi çekicidir ki Erken Bizans Dönemi'nden beri Küçük Asya kasabaları Balkanlar'da bulunanlardan çok daha fazladır ve onlar her zaman erken konsillerden sonrakilerde çok daha fazla sayılarla temsil edilmiştir. 7. yüzyılda, Balkanlar'daki Bizans hakimiyeti çöktükten sonra, bu köklü ayrım özellikle işaretlenmiştir. Hem Anadolu'da hem de Balkan Yarımadası'ndaki Erken Ortaçağ'da Bizans şehirlerinin kaderi hakkındaki inceleme 7. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun genel görünümünü doğrulamıştır. Anadolu önceki zamanlarda olduğu gibi, şehirlerini bir ağ ile kaplamaya devam etmiştir (Ostrogorsky, 1959, s. 58).

680 ve 692 konsillerinin piskoposluk listeleri daha sonraki konsillerle karşılaştırıldığında, 787'de Nikaia'da düzenlenen 7. Ekümenik Konsil'de, Bizans İmparatorluğu'ndaki piskoposluk şehirlerinin sayısının önemli ölçüde artmış olduğu gözlenebilir. Bu konsilde 319 piskoposun mevcut olduğu kaydedilmiştir. Bu heybetli sayı sadece 680 ve 692 konsillerine piskoposların katılımının kesinlikle eksiksiz olduğunu vurgulamayı değil aynı zamanda yeni piskoposlukların kurulmasına da tanıklık eder (Ostrogorsky, 1959, s. 58).

787 Nikaia Konsili ve 9. yüzyılda Konstantinopolis'te yapılan konsillerin eylemlerine ilişkin bir araştırma, yeni piskoposlukların Balkan Yarımadası'nda da önemli

miktarda kurulduğunu göstermektedir. Bu bölgedeki zayıf pozisyonunu giderek güçlendiren Bizans hükümeti, konumunu güçlendirmeyi başardığı her yerde yeni kasabalar kurmuş ya da eskilerini canlandırmış ve sonuç olarak yeni piskoposluklar kurulmuştur (Ostrogorsky, 1959, s. 59).

Theophanes, 7. ve 8. yüzyılın olaylarını anlatırken Küçük Asya'daki önemli kasabalardan söz etmektedir[9]. Diğer taraftan Balkan kasabalarının sayısından da bu zaman içinde daha sınırlı olarak bahsetmektedir (Theophanes the Confessor, 1997).

Każdan, İbn-Hurdadbih'e atıfta bulunarak Orta Çağ'ın erken dönemlerinde Bizans şehirlerinin tamamen gerilemesi konusundaki görüşlerini desteklemeye çalışmakta ve iddia ettiği gibi yalnızca Küçük Asya'daki beş şehri dile getirmektedir: Ephesos, Nikaia, Amorium, Ankyra ve Samala (ek olarak kalıntıları bulunan Nikomedia) (Każdan, 1954, s. 165). Arap coğrafyacının İmparatorluğu ziyareti sırasında, yani 9. yüzyılın kırklı yıllarında, Trakya Theması'nda 10 tahkim edilmiş kasaba, Makedonya Theması'nda ismi verilmeyen 3 kasaba bulunurken; Küçük Asya'nın themalarında ise 128 şehir ve müstahkem yer vardır. Burada da yine Balkan ve Anadolu kasabalarının sayıları arasındaki zıtlık görülmektedir. Yukarıda söylenenlerin ışığında, yalnızca İbn-Hurdadbih Dönemi'nde Küçük Asya'da sadece beş şehir bulunmadığı, Arap coğrafyacısının bahsettiği müstahkem yerlerden sayılarının toplamdan daha fazla olabileceği de düşünülmelidir (Ostrogorsky, 1959, s. 62).

Ayrıca unutulmamalıdır ki, eski şehirler yalnızca var olmaya devam etmemiş, daha sonra yeniden tahkim edilmiş, yeniden inşa edilmiş ve daha da önemlisi, yeni şehirler kurulmuştur. Patrik Nikephoros Kronoği'nde, Melitene ve Theodosiopolis'ten getirdiği Suriyeliler ve Ermeniler için 755 yılı civarında İmparator V. Konstantinos'un Trakya'da kasabalar inşa etmeye başladığı belirtilmektedir (Theophanes the Confessor, 1997, s. 593). Bizans'ta 7. ve 9. yüzyıllar arasında sıklıkla yaşanan bu tür göçlerin,

[9] Kentler: Abydos, Adramyttion, Akroinon, Amasia, Amastris, Amida, **Amorion, Ankyra**, Antiocheia (Pisidiae), Ataleia, Caesarea, Chalcedon, Charsianon, Chrysopolis, Cyzicus, Dorylaion, Edessa**, Ephesus**, Germaniceia, Iconium, Martyropolis, Melitene, Mopsuestia, **Myra**, Nacoleia, **Nicaea**, Nicomedia, **Pergamon**, Perge, Prusa, Pylae, Samosata, **Sardis**, Sebasteia, Sebastopolis, Sinope, Smyrna, Syllaion, Synada, Tarsus, Theodosiana, Theodosiopolis, Trapezus, Tyana. Küçük yerleşimler ve kaleler: Amnia, Andrasos, Apollonias, Artake, Atroa, Bryas, Darenon, Herakleokastron, Kamachon, Kelbianon, Kopidnadon, Krasos, Libos, Malagina, Malakopea, Masalaion, Melon, Modrina, Phoenix, Siderokastron, Sision, Sophon, Sykekastron, Taranton.

kentlerin ve kalelerin inşasında etkili olduğu varsayılmaktadır. Theophanes'in (758/760-817) kroniğinde eski Trak kasabalarının İmparatoriçe İrene tarafından yenilendiği belirtilmiştir (Theophanes the Confessor, 1997, s. 631). Aynı tarihçi İmparator I. Nikephoros'un Ankyra, Toros Dağları'da bulunan Thebasa ve Andrasos'u yeniden inşa ettirdiğini bildirmektedir (Theophanes the Confessor, 1997, s. 660). Gregoire tarafından incelenen ve yeniden düzenlenmiş meşhur yazıtlar Ankyra ve Nikaia'nın III. Mikhail tarafından güçlendirildiğini belirtmektedir. Bu eksik verilere dayanan yapım faaliyetleri esas olarak askeri hususlar tarafından belirlenmiş olsa da, çöküşü değil kasabaların büyümesini kanıtlamaktadır. Özellikle, Balkan yarımadasında, belirli bölgelerde kademeli olarak Bizans'ın yeniden kurulması süreci, yeni piskoposlukların ortaya çıkmasını desteklemektedir (Ostrogorsky, 1959, s. 63). Bununla birlikte, birçok kentin sürekli varlığının kanıtlandığı, ancak Bizans kasabasının pek çok açıdan antik *polis*lerden farklı olduğu belirtilebilir. Kasabaların kırsallaşması Orta Çağ'da yaygın bir olgudur ve bu durum Bizans'ı da etkilemiştir (Ostrogorsky, 1959, s. 65).

Ostrogorsky gibi Vryonis de kentlerin yok olmadığına ilişkin değerlendirmeler yapmaktadır. Ona göre klasik formların ve kurumların gözden kaybolmuş olduğu veya çökmüş olduğu ortadır. Ancak klasik formlar gözden kaybolmuş olsa da, imparatorluk alanı içerisinde şehir hayatının devam ettiği bir gerçektir. Organize edilmiş ekonomik hayatı, altın ve bronz sikkeyi kullanan para ekonomisi ile Bizans *polis*i ya da *kastron*u önemli bir hak merkezidir. Bir şehir merkezi olarak Bizans kenti, farklı askeri, mali ve dini kurumlar tarafından karakterize edilmektedir (Vryonis, 1963, s. 122-123).

Whittow'da 7. yüzyılın ilk yıllarında bile, çeşitli şehirlerin kentsel yaşama ilişkin standartlarının önemli bir kısmını korumayı başarmış olduğunu belirtmektedir. Birçok şehrin nispeten zengin kaldığını, kentlerdeki elitlerin, kilise binalarına ve bazı sivil kamu işlerine önemli miktarda yatırım yapabildiklerini ifade etmektedir. Ancak, devletin mali ve idari bağımsızlığı ile Konstantinopolis'in elitleri arasında artan çekişmenin de göz ardı edilemeyeceğini, kent merkezlerinin ötekileştirilmesinin, devletin kendisine yöneltilen mali, askeri ve idari talepleri karşılamak için onları basitçe bertaraf ettiği anlamına geldiğini açıklamaktadır (Whittow, 1990).

Whittow, nümismatik malzemeye dayanarak kentlerin çöküşünü açıklayanlara karşı karanlık yüzyıldaki sikkelerin azalmasının iki açıklamasını önermektedir.

Bunlardan birincisi, kentsel merkezlerin *kastra*ya taşınması nedeniyle kırsal alanda daha fazla bakır paranın bulunmasıdır. İkincisi ise işlemlerin çoğunun belki de kredi üzerinden ödenmesi ve madeni paralar mevcut olduğunda nakit ödemelerin büyük miktarda yapılmasının sağlanmasıdır. Bu nedenle, antik kentlerin yerleşimlerinin, sikke aramak için yanlış yerler olduğunu, çünkü antik kentlerin zayıflamış, kırsallaşmış ya da diğer bölgelere taşınmış olduğunu ifade etmiştir (Whittow, 2003).

Ostrogorsky'e karşıt bir görüş olarak Každan ise nümismatik kanıtlara dayanarak Orta Bizans Çağı'nda kentsel ekonominin, dolayısıyla da kentsel yaşamın çöktüğünü öne sürmektedir (Každan, 1954). Každan öncelikle, Bizans tarihinin farklı dönemlerinde parasal konuların göreceli boyutu ile ilgili bazı veriler sağlamaya çalışmaktadır.

Každan, Wroth'un kataloğuna dayanarak, 7. yüzyılın sonundan itibaren (hatta yüzyılın ortalarından itibaren) madeni paralar konusunda ciddi bir azalma olduğunu belirtmektedir. Temelde Tolstoy'un daha kapsamlı ama daha kısa bir kataloğu da aynı resmi vermektedir (Každan, 1954).

Každan daha sonra kazı çalışmaları sırasında ele geçen sikke bulgularını tartışmaktadır. Yunanistan şehirlerinde, özellikle Atina ve Korinth'te, nümismatik ile ilgili olarak materyal yeterli sayıda yayınlanmış ve incelenmiştir. Bu genel olarak 7. yüzyılın ortalarından itibaren bulunan sikkelerin sayılarındaki ciddi bir azalmayı göstermektedir. 9. yüzyılın ortalarında Korinth'te, 10. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise Atina'da sayılarında artış başlamıştır (Každan, 1954).

Madeni kanıtlar, 7. yüzyılda özellikle Küçük Asya'da kentsel gerileme teorisinin biçimlendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu durum, II. Konstans (641-668) hükümdarlığının önceki yıllarında kaydedilen yoğun sikke dağılımının aksine, kazılarda bulunan 658'den sonraki yıllara ait madeni paraların sayısındaki ani düşüşe dayanmaktadır (Hendy, 1985, s. 640-642). Anadolu'da Pergamon, Sardes ve Priene gibi kentlerde gerekli veriler bulunmaktadır. Genel olarak aynı veriler elde edilmekte olup 6. yüzyılda ve 7. yüzyılın ilk yarısında sikke oldukça çok sayıda iken 7. yüzyılın ikinci yarısında çok az sayıda ya da eksik olarak görünmektedir (Každan, 1954). Sonraki on yıllarda basılan sikkelerin belirgin azlığı, yalnızca söz konusu alanların genel olarak terk edilmesiyle açıklanabilen ekonomik faaliyetin tamamen çökmüş olduğunun kanıtı olarak yorumlanmıştır (Russel, 1986, s. 141).

Ostrogorsky, hem Yunanistan hem de Küçük Asya'da yukarıda sözü edilen bulguların, neredeyse tamamen değilse bile, bronz madeni paralardan oluştuğunu, bu nedenle, sayılarının II. Konstans'tan (641-668) sonra belirgin şekilde azalmasının, 7. yüzyılın ortalarından başlayarak, bronz sikkelerde bir kesinti olduğunu yani tüm sikkelerde bir azalma olması gerekmediğini belirtmektedir. Každan'ın çeşitli madeni paraları ayırt etmediğini ve bu nedenle 7. ve 8. yüzyıllardaki azalmanın bronz sikkelerle sınırlı olduğunu ve temel olan altın parayı etkilemediğini fark etmediğini ifade etmektedir. Ayrıca Dumbarton Oaks koleksiyonunda da Wroth ve Tolstoy'unkilerle örtüştüğünü belirtmiştir (Ostrogorsky, 1959, s. 50-51).

Ostrogorsky, nümismatik malzemenin, kent yaşamının ve kent ekonomisinin gelişmesiyle ilgili olarak yalnızca ikincil bir değere sahip olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca bu kanıtın, 7. yüzyılda Bizans şehirlerinin ve kent ekonomisinin çöküş teorisini desteklemekten uzak olduğunu; yalnızca, diğer kaynaklar tarafından yeterince belgelenmiş bir olgu olan Bizans'ta bir para ekonomisinin varlığını devam ettirdiğini belirtmiştir (Ostrogorsky, 1959, s. 52).

Každan'ın teorisini desteklemeyen Vryonis nümismatik delilin, devirlerin ekonomik hayatının derecesi hakkında bir gösterge olarak güvenilirlik derecesini sorgulamakla birlikte belli bir devirde bulunan sikkelerin miktarının darphanelerde basılan miktarlarla örtüşme oranına vurgu yapmaktadır. Ayrıca belli bir imparatorun dönemi ile ilgili olarak bulunan sikkelerin miktarının, direkt olarak basılan sayı ile onun iktidarının refah ve zenginliğini göstermesi açısından durumunu sorgulamaktadır (Vryonis, 1963, s. 125).

Bununla birlikte köy ve şehir toplumu vergilerinin büyük kısmını, 7.-9. yüzyıllarda altın olarak ödediklerini belirtmektedir. Yani bir şehir toplumunun hemen neredeyse bir çeşit para ekonomisi olduğunu, ayrıca 7.-9. yüzyıllardan kalan az sikke olmasına rağmen, bu dönemde eyaletlerde sürümde olan altın sikke miktarının nispeten büyük boyutlara ulaştığını ifade etmiştir (Vryonis, 1963, s. 125).

Russel da tartışmanın hiçbir şekilde çözülmemesine karşın, Každan'ın Bizans şehrinin sürekliliğinde keskin bir kopuş tezini desteklemektedir. Su kemerleri, caddeler, kanalizasyon, hamamlar ve hatta kiliseler gibi geleneksel tesisleri korumanın en belirgin başarısızlığının eşlik ettiği, şehirlerin yaşadığı bölgelerde belirgin bir daralma, kısmen

veya tamamen terk etme ile sonuçlanmış olduğunu açıklamıştır. Balkanlar'daki çöküşün, Slavlar ve Avarların ardışık istilalarına, Doğu Akdeniz'de ise Arap istilaları yüzünden gerçekleştiğine dikkat çekmiştir (Russel, 1986, s. 137-138). Ancak Foss, 7. yüzyılın ikinci on yılında Perslerin yıkıcı seferlerini, özellikle Küçük Asya'da şehirlerin çöküşünde önemli bir faktör olarak tespit etmiştir (Foss, 1975).

Foss'un Bizans kentlerine bakış açısı ise Ostrogorsky ya da Každan gibi keskin bir dil içermemektedir. Foss, Bizans kentinin tümüyle ortadan kalkmadığı gibi, büyük bir canlılık da göstermediğini, küçülüp bazen köy düzeyine düşse de varlığını sürdürdüğünü belirtmektedir (Foss, 1977a).

Bizans kentinin varlığını sürdürdüğünü savunan araştırmacılar, Bizans kilisesinin piskopos listeleri gibi belgelere göre Karanlık Çağlar'da piskoposluk sayıları nispeten sabit kaldığı için kent yaşamında önemli bir düşüş yaşanmadığını belirtmişlerdir. Foss, bu argümanın, yanlış anlaşılmanın büyük bir kaynağını ortaya koyduğunu, şehrin eski ve modern anlayışları arasındaki fark olduğunu ifade etmiştir (Foss, 1977a, s. 470): "Bizanslılar için, *poli*s, dinsel bir yönetim merkezi olan, bir piskoposun oturduğu yerdir. Bu nedenle, bu tür kaynaklardaki şehir terimi, yerin büyüklüğüne veya niteliğine atıf yapmamaktadır. Modern terminolojide, bir şehir, büyüklüğü, nüfusu ve bazen idari fonksiyonuyla bir kasaba ya da köyden ayrılır. Bu terminoloji, antik ve Bizans kullanımından önemli ölçüde farklıdır. Eldeki soru, şehirlerin -ticaret ve sanayinin merkezleri olabilecek, köy ya da kalelerden daha büyük bir ölçekteki önemli kent merkezleri olarak- modern anlamda hayatta kalması ile ilgilidir. Dolayısıyla, kilise dokümanları o zamanların devletinin ne olursa olsun yer adını korumak için sadece Bizans kilisesinin muhafazakar doğasını ortaya koymaktadır. Ancak gösterebilecekleri yüzlerce şehrin bugünkü tartışmaya yaptıkları katkılar önemsizdir çünkü bu şehirlerin yapısına dair hiçbir bilgi vermemektedir." şeklindeki açıklamasıyla Ostrogorsky'nin ifadelerine ilişkin karşıt bir görüş sergilemektedir.

Kentler Geç Antik Çağ'da zenginleşmiştir (Özellikle eyalet başkentleri için geçerlidir ancak bunlarla sınırlı değildir). Kapsamlı yenilemeler ve yeni inşa faaliyetleri gerçekleşmiş ve kamu hizmetleri muhafaza edilmiştir. Aynı zamanda, kent duvarları ve kiliseler kentlere yeni bir görünüm kazandırmıştır. Kentlerin klasik düzeni yeni ve çoğunlukla değersiz binalar tarafından kısmen belirsizleştirilmekle birlikte genel olarak

nispeten gelişmekte olan bir zaman olarak görünmektedir. Büyük değişim, Karanlık Çağlar'da, Pers ve Arap istilaları sırasında, şüphesiz Iustinianos ve V. Konstantinos Dönemleri'ndeki yıkıcı veba salgınları nedeniyle gerçekleşmiştir. Neredeyse tüm şehirler önemli bir düşüş yaşamış; kentler, kalelere dönüşmüş, yer değiştirmiş ve daralmıştır. Kentler, 7. ve 8. yüzyıllarda en düşük noktasına ulaşmıştır. Constantine Porphyrogenitus zamanında, bazı toparlanma ve büyüme gerçekleşmiş, ancak hiçbir koşulda canlanan kasabalar, eski şehirlere pek benzememiştir. Klasik Akdeniz kültürünün dayandığı kentsel yaşam neredeyse bitmiş; klasik medeniyetin en zengin topraklarına köyler ve kaleler hakim olmuştur (Foss, 1977a, s. 485-486).

Foss ile benzer bir görüş sergileyen Mango ise 6. yüzyılın ortasına kadar doğu eyaletlerindeki kentsel yaşamın biraz daralmış ölçüde olsa da çok değişmeden devam ettiğini ancak Balkanlar'da 5. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ciddi bir biçimde kesintiye uğradığını belirtmektedir (Mango, 2016, s. 75).

500 yılı civarında, kuraklıklar, çekirge istilaları, depremler ve diğer felaketlerin art arda geldiği bir dönemde, bazı rahatsız edici durumlar belirmeye başlamıştır. Kentlerdeki erzak ihtiyaçları hassas bir şekilde dengelenmiş, kentlerden oluşan şebekenin yoğunluğuna bağlı olarak kendilerine ait arazilerde küçülme gerçekleşmiştir. Salgın hastalıkların ve doğal afetlerin ardından yabancı istilaları da kentlerin kaybolmalarında büyük etken olmuştur (Mango, 2016, s. 75-76).

Mango, Erken Bizans İmparatorluğu'nun bir kentler bütünü olarak, Orta Dönem Bizans İmparatorluğu'nu ise *kastra*ların (kaleler) bir toplamı olarak betimlemiştir. Esasen Anadolu ve Yunanistan'daki antik kentlerin çoğu, tepe üzerine bir hisarın çevresinde inşa edilmiştir. Bu gibi kentlerde, yerleşim *kastron*a doğru küçülmüş; *kastron* da var olabilecek tüm yönetim ve kilise otoritesinin makamına dönüşmüştür. Ancak Konstantinopolis, kentsel yaşamın sürdüğü tek yerleşim olarak belirtilmiştir (Mango, 2016, s. 83).

Kirsten'e göre de; yerleşimler 7. yüzyıl boyunca kademeli olarak terkedilmiş, nüfus kırsal bir bölgeye taşınmış, sonunda tepelerde *kastra* formunda sığınak sağlanarak şehirlerin tahkim edilmiş bölgeleri terkedilmiştir (Kirsten, 1958).

Bouras'a göre, 6. yüzyılın sonlarından iki yüz yıl sonra uzunca bir süre Bizans'ın sürekli bir kriz halinde olduğu ve ağır bir dış baskı altında ayakta kalmak için mücadele

ettiği kabul edilmektedir. Ancak araştırmacı bir taraftan kronolojik ve coğrafi değişikliklere, diğer yandan, çöküşün bir gecede veya bütün devlet boyunca gerçekleşmemesine dayanarak genelleme yapmanın hata oluşturacağını belirtmektedir. Vilayetlerdeki kentsel yaşamın antik tarzının kesilmesi ve şehirlerin çehresi (öncelikle arkeolojik araştırmalardan ortaya çıkan) karanlık çağlar olarak adlandırılan dönem boyunca genel krizin olduğunu gösterir niteliktedir ve şehirlerin fonksiyonları savunmaları için sınırlandırılmış olmalıdır. Birçok şehir tamamen terk edilmiş ve nüfusta önemli bir düşüş olmuştur (Bouras, 2002, s. 501).

Yavaş yavaş kırsallaşan kale kenti, bir kez daha, ikincil üretim alanı, kentsel tesisler ve giderek artan bir nüfus ile şehirlere dönüşmüştür. Bununla birlikte, imparatorluğun sonuna kadar *kastron* adını koruyan savunma amaçlı sığınaklar olarak önemlerini sürdürmüşlerdir (Bouras, 2002, s. 501).

Brandes'e göre de nüfustaki belirgin düşüşün yanı sıra kasabaların iç topoğrafyası antik yapısını kaybetmiş ve ekonomik faaliyetler çok düşük bir düzeye inmiştir. Geç Antik Çağ'da güvenle hala kasaba olarak adlandırılacak olan yerlerin çoğunluğu, *kastra* olarak ayakta kalmıştır; ancak tamamen yok olmasalar da *kastra* olarak eski kentsel işlevlerini askeri bir varlığa indirgeme deneyimini yaşadıkları söylenebilir (Brandes, 1999, s. 32).

Kasabaların, nüfusunun düşüş eğilimi, özellikle de 541/542 yılındaki Iustinianos Dönemi'nde veba salgını ile yükselmiş ve salgının sonraki tekrarları (8. yüzyıla kadar süren), 7. ve 8. yüzyılın Pers ve Arap savaşlarının yıkıcı etkileri de nüfusun düşüşüne etken olmuştur (Brandes, 1999, s. 32-33).

Kentlerin işlevsel ve karakteristik özelliklerini kaybetmesinde önemli bölgesel farklılıklar olduğunu varsaymak gerekir. Bununla birlikte, 6. yüzyılın ikinci yarısında, Bizans kasabalarının gerileme sürecinin zaten ileri bir aşamada olduğu açıktır. Birçok kasaba, kentin tüm alanlarının terk edilmesiyle açıkça ortaya çıkan önceki önemini kaybetmiştir (Brandes, 1999, s. 36-37).

Brandes, Ostrogorsky'nin temel kaynak aldığı piskoposluk listelerinin yorumlanması sırasında çeşitli metodolojik problemler ortaya çıktığını belirtmiştir. Öncelikle, Notitiae episcopatuum'daki piskoposlukların veya *polis* olarak katılım listelerinin belirlenmesinde Kilisenin kullandığı dilin bir tuhaflığını temsil ettiğini

vurgulanmaktadır ve yerleşimin doğası hakkında hiçbir şey söylememektedir. Üstelik, resmi mevkilerinde ikamet etmeyen (bilinmeyen) sayıda piskoposu da hesaba katmak gerekmektedir. Bu da 6. yüzyılın sonundan itibaren piskoposların şehirlerini terk etmek zorunda kaldıklarının göstergesi olabileceğini ifade etmektedir (Brandes, 1999, s. 42).

Brandes ve Haldon, Balkanlar ve Küçük Asya'dan gelen hem edebi kaynaklar hem de arkeolojik kanıtların, kent merkezlerinin değiş-tokuşun yerel odak noktası olduğunu, küçük ölçekli ham madde üretimin yapıldığını ve bunların yanı sıra arazi sahipleri ve bölgelerin zenginleri için toplumsal etkinlik rollerinin çoğu durumda 620'lere kadar yerine getirmeye devam ettiklerini belirtmektedir. Dolayısıyla, kentsel ortamlarda daha önce olduğu gibi dolaşan bir servet var olabilirken, bir kurum olarak kentin buna erişimi çok sınırlıdır. Bu açıdan çok önemli olan, kilisenin her şekilde (sanat, mimari, arazi ve kiralar, hayvancılık, kıymetli madenler, vb.) sosyal servetin bir yöneticisi ve yatırımcısı olarak algılanması ve önem kazanmasıdır (Brandes & Haldon, 2000, s. 148).

Bu değişimlere eşlik eden ve ondan sonra gelen, Bizans toplumunun kırsallaşmasıdır. Kanıt sınırlıdır; ancak 7. yüzyılın ikinci yarısında bir zamanlar devletin mali dikkatini köy topluluğuna aktardığı görülmekte ve bu köy topluluğu sonuçta ana değerlendirme birimi haline gelmektedir. Bu, özellikle 640'lı yıllarda aynı zamanda Pers savaşları dönemindeki istilalar ve baskınların sonucu olarak, Küçük Asya'da birçok şehrin yıkımı, terk edilmesi, küçülmesi veya yerinden edilmesine kısmen yansır gibi görünmektedir. İşgal sürekliliğinin olduğu yerde (çoğu şehir yerleşiminde) bu durum, savunma özellikleri, askeri, idari veya dinsel gereksinimlerle ilgili vb. faktörleri temsil etmektedir. Kısmen kentlerden köylere yapılan bu dikkat aktarımı, kent-devlet ilişkilerinin iç dinamiklerini ve hali hazırda devletin gözünde kentlerin sosyal ve ekonomik öneminin değişmesini yansıtmaktadır. 8. yüzyılın başlarından 11. yüzyıla kadar imparatorluk mevzuatından, hagiografilerdeki gündelik referanslardan ve 10. yüzyıl manastır tüzükleri ve muafiyet bağışlarından olan tüm kanıtlar, köyün devletin mali payının ve kırsal toplumun merkezi olarak temel önemini göstermektedir (Brandes & Haldon, 2000, s. 148-149).

Saradi-Mendelovici ise Doğu vilayetlerinin 5. yüzyıl istilalarından sağ kurtulmasına rağmen, yalnızca bir yüzyıl sonra kentsel yaşamın düşüş belirtileri gösterdiğini ve 7. yüzyıla gelindiğinde kentlerin parçalanmasının tamamlandığını

belirtmektedir. 6. yüzyılın başlarında, *kastron* terimi, daha küçük boyutlu müstahkem şehirleri belirtirken, takip eden yüzyılların kaynaklarında kent, ya kent sınırları içerisindeki alanı (yani yerleşimin aşağı kenti) ya da sadece onun kuvvetlendirilmiş *akropolis*ini tanımladığını ifade etmiştir (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 365-366).

Ayrıca şehirlerin sayıları azalmış, eski şehirlerin birçoğu terk edilmiş ve önceki sakinleri uzak ve güçlendirilmiş yerlere sığınmışlardır. Arkeolojik kayıtlara göre, 6. yüzyılın ortasından kısa bir süre sonra çöküşün başlangıcı gerçekleşmiştir. Bazı şehirlerde parçalanma süreci yavaş; diğerlerinde ise daha hızlı olmuştur. Bu olguya, nüfus yoğunluğu, ekonomik canlılık, politik önem (örneğin, daha büyük bir bölgenin idari merkezi olarak) vb. çeşitli faktörler katkıda bulunmuştur (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 366-367).

Tüm araştırmacıların ifadeleri göz önünde bulundurulduğunda; temelde iki karşıt görüş ortaya çıkmaktadır. Ancak kentlerin ortadan kayboluşu tezine daha yakın olmakla birlikte keskin bir dil kullanmayan araştırmacılar da mevcuttur.

Ostrogorsky (1959) ve Vryonis (1963) özellikle piskoposluk listelerine dayanarak kentlerin ortadan kalkmayıp varlıklarını sürdürdüklerini iddia etmektedir. Araştırmacılara göre, klasik formlar gözden kaybolmuş olsa da, imparatorluk alanı içerisinde şehir hayatı devam etmektedir. Ayrıca özellikle kullanılan bronz sikkeler yerine altın sikkelere dikkat çekerek ekonominin de devamlılığının olduğunu belirtmişlerdir.

Ostrogorsky'e karşıt bir görüş bildiren Każdan (1954) ise kentlerin ortadan kalktığını nümismatik materyale dayanarak ifade etmiştir. Russel (1986) da Każdan'ın teorisini desteklemektedir.

Keskin bir dil kullanmayan araştırmacılardan Foss (1977a) kentinin tümüyle ortadan kalkmadığı gibi, büyük bir canlılık da göstermediğini, küçülüp bazen köy düzeyine düşse de varlığını sürdürdüğünü belirtmektedir. Brandes ve Haldon'un (2000), köyü devletin mali payının ve kırsal toplumun merkezi olarak tanımlayan ifadesi Foss'un açıklamasını desteklemektedir. Mango (2016), Kirsten (1958), Bouras (2002), Brandes (1999) ve Saradi-Mendelovici (1988) de yerleşimlerin 7. yüzyıl boyunca kademeli olarak terkedildiğini, nüfusun kırsal bir bölgeye taşındığını, ancak kentlerin *kastra* olarak ayakta kaldığını belirtmektedir.

BÖLÜM 4

BİZANS KENTİ ÜZERİNDEKİ DİNAMİKLER

4.1. Ticari Dinamikler

Ticari dinamikler olarak yol ağı ve kentlerde ticaretin gerçekleştiği alanlar ele alınmıştır. Romalılar, öncelikle askeri ve idari amaçlarla ikincil bağlantıların yanı sıra uzun mesafeli bir yol ağı kurmuş ve sürdürmüşlerdir. Bu yol ağı özel ticari çıkarlara ve seyahatlere de hizmet etmiştir (Belke, 2017, s. 28).

Tüm Roma yol ağını miras alan Bizanslılar, nadiren tamamen yeni yollar inşa etmişlerdir. 6. yüzyıldan sonra yavaş yavaş Roma yollarından bazılarını ana yollar olarak kullanmaktan vazgeçmişler ve bunun yerine genellikle Roma Dönemi'nde de var olan değişik yolları seçmeye başlamışlardır (Şekil 4.1) (Belke, 2017, s. 29).

Şekil 4.1. Anadolu'daki Bizans yolları (Belke, 2017, s. 31)

Yerel ve bölgesel ticaret, iç hatlar üzerindeki uzun mesafeli mal taşımacılığından daha yaygın olarak belirtilmiştir (Belke, 2017, s. 37). Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün sonucu olarak, Akdeniz'de uzun mesafeli ticaretin çöküşünden kaynaklanan 6. yüzyıldan belirgin bir ekonomik durgunluk gerçekleşmiştir.

Kentlerdeki ticaret işlevinin gerçekleştirildiği alanlar incelendiğinde 4. ve 5. yüzyıllarda forum ve agoraların, politik ve sosyal işlevlerle birlikte ticari merkezler olarak da hizmet ettiği görülür. Bu durum tezgahlar, pazar binaları ve dükkânlar gibi ticari yapıların arkeolojisi vasıtasıyla görülebilir. Forum ve agoradaki geleneksel pazar binalarının inşası veya onarımı, 4. ve 5. yüzyıllar boyunca düşük bir seviyede devam etmiş görünmektedir (Lavan, 2006, s. 224-225).

Aynı dönemde önemli ancak daha az anıtsal biçimde, morfoloji ve kapsamlarına göre dükkân olarak tanımlanan küçük hücreli oda sıralarından oluşan ticari yapılar agoralarda (Ephesos, Side gibi) bu dönemde yeniden inşa edilmiştir. Ayrıca dükkân sıraları, diğer birçok yerde (Sagalassos, Aphrodisias, Arykanda, İasos, Ephesos ve Side) halka açık meydanlara yeniden inşa edilmiştir. Bu da dönem boyunca forum ve agoraların ticaret için çok dinamik bir rol oynadığını göstermektedir. Bununla birlikte, bu gelişmelerin hiçbirinin, faydalanmak istedikleri meydanların anıtsallığına ciddi bir şekilde etki etmediğine dikkat edilmelidir. Bu, plansız bir "tecavüz" değil, ölçülü ticarileştirme olarak yorumlanmıştır (Lavan, 2006, s. 226).

Ticaret işlevinin gerçekleştirildiği bir başka alan ise, önemli bir karayoluna yakın herhangi bir binada bulunabilir. Bununla birlikte, Doğu ve Orta Akdeniz kentleri, 7. yüzyılın başlarına kadar, genellikle tek bir işletmenin parçası olarak inşa edilen ve caddeleri sıralayan çok sayıda amaca yönelik hücresel birime sahiptir. *Tabernae* olarak isimlendirilen bu yapılar (Doğu'da *ergasteria* olarak da bilinir), sık sık açık cepheler, tezgahlar ve depo gibi ticareti kolaylaştıran yapısal özelliklere sahiptir veya bazen bazı üretim tesislerini içerirler. Bununla birlikte, aynı birimler aynı zamanda yoksulların mütevazi konutları veya dükkânlar olarak tanımlanmıştır (Putzeys & Lavan, 2007, s. 83).

Sürekli özel olarak sabit eşya gerektirmeyen bazı ticari işler, tutarlı bir mekânsal ortamda bir araya getirilerek kamu binalarında konumlanmıştır. 4. ve 5. yüzyılın başlarında, eyalet başkentlerinden uzakta, sivil bazilikalarda yapılan onarımlar (Ksanthos), sivil yargı hakimleri artık nadir olduğu ve valilerin yargı yetkisi de

metropolde yoğunlaştığı için bu yapıların ticari olarak yönlendirilmiş olması muhtemeldir. Doğu'da 4.- 6. yüzyıllarda pazar binaları işgal edilmeye, inşa edilmeye ve onarılmaya (Sagalassos) devam etmiştir. Bazı kamu binaları hücresel birimlere dönüştürülerek (Aphrodisias) *macellum*'a benzer kompleksler oluşturmuştur (Putzeys & Lavan, 2007, s. 107).

Bizans'ta, the *Book of the Eparch*'ın[10] tanımladığı ve kendine özgü ekonomik işlevlerini tanımladığı dükkânlar vardır. Bunlar kolayca ulaşılabilir işletmelerdir ve kentin her tarafına dağılmıştır. Böylece popülasyonun yaşamak için ihtiyacı olanlara sahip olabilmesi sağlanmıştır (Dagron, 2002, s. 461).

Kentler için büyük bir refah kaynağı olan yoğun uzun mesafe ticaretinde 4. yüzyıldan itibaren düşüş yaşanmıştır. Kıyı kentlerinde yapay limanlar, Roma mühendisliği çalışmaları sürdürülmemiş ve zaman geçtikçe silinmiş, sonunda terkedilmiştir. Batı'da Roma egemenliğinin çöküşü, Doğu ile ticaretin azalmasına neden olmuştur. Bizans kentlerinin ticaret faaliyeti artık her bir kentin çevresindeki alanlarla sınırlı kalmıştır (Liebeschuetz, 2001, s. 43-46; Saradi, 2006, s. 41-44).

Agora kavramının, antik kentlerde olduğu gibi, vatandaşların buluşma yeri olarak uzun zamandan beri yok olduğu ve Roma ile erken Hıristiyan şehir merkezlerinin kapalı forumunun da ortadan kalktığı kesindir. Oysa ticaretin yapıldığı alan sosyal ilişkiler için bir yerde devam etmiş olmalıdır. İkonoklast Dönem sonrası Bizans kentinin pazarı söz konusu olduğunda yazılı metinler kent dokusunun bir parçasını oluşturan kalıcı dükkân kompleksleri ile ticari işlemler ve fuarlar için açık arazide kurulan geçici tezgahlar arasındaki farkın anlaşılmasına yardımcı olur (Bouras, 2002, s. 512).

Arkeolojik kanıtların yanı sıra terminolojideki değişiklikler, Bizans kentlerindeki pazar yerinin yeni işlevini önermektedir. Antik Dönem *emporion*u Orta ve Geç Bizans Dönemleri'nde önem kazanmıştır. Yerel ya da uzun mesafeli ticaret için bir merkez oluşturan küçük bir yerleşmeyi belirlemeye yardımcı olur (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 387). Constantine Porphyrogenitus, *emporion*'u kastrondan ayırır (Constantine Porphyrogenitus, 1967, s. 119). Sözcük genellikle kastronun dışındaki alt kasabada bulunan bir pazar yerini belirtir. Kaynaklardaki şehir (kastron) ile *emporion* arasındaki ayrım, pazar yerinin şehrin kalbini temsil etmediği göstermektedir. Bizans şehrinin askeri

[10] Kitap geleneksel olarak, VI. Leon saltanatına (886-912) tarihlenir.

işlevini vurgulayan ve özellikle yabancıların katıldığı fuarların kastronun dışında tutulmasını öngören metinler de bulunmaktadır. Açıkçası Bizans şehirleri radikal olarak değiştirilmiş bir bağlamda işlev görmüştür (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 388).

Pazar yerleri için meydanların düzenlenmiş olabileceği düşünülebilir. Bunlar sadece (yabancı) gezgin tacirler tarafından kullanılmıştır. Çünkü ülkenin ürünlerinin ticareti taşrada, köylerde veya büyük çiftliklerde; ayrıca haç yerlerinde düzenlenmiştir (Kirsten, 1958, s. 32).

Pazarlar sadece kastralarda değil, ayrıca köylerde ve manastırlarda da kurulmuştur. Ayrıca birçok kez pazarlar ve manastırlar için fuarlar belgelenmiştir. Daha sonraki dönemlerde pazarların daha çok serbest arazide, yollar üzerinde ya da terk edilmiş köy yerlerinde kurulduğu görülmektedir (Kirsten, 1958, s. 43).

Ancak pazarlar kesinlikle surların dışında düzenlenmiştir Ayrıca pazar vergilerinin imparatorluğun memurları tarafından devlet kasası için toplandığı ve yerel toprak sahipleri tarafından yasalara aykırı olarak talep edildiği de kanıtlanmıştır (Kirsten, 1958, s. 43). Surların içerisinde serbest alanlar (özel mülk olan bahçeler dışında) muhtemelen hiç yoktur (Kirsten, 1958, s. 47).

Duvarların dışında geçici ticari faaliyetler için boş alan bulmak daha kolay olmuş denilebilir. Kentsel anlamda, azizlerin bayram günleri ile ilişkili olarak ve tüccarlara açık olan panayırlar/pazarlar imparatorluğun genelinde bazı şehirlerde, hatta devletin sınırları ötesinde benzer bir biçimlenişle kurulmuştur. Bu biçimlenişlere ilişkin hiçbir maddesel iz kalmamıştır; tüm bilgiler yazılı kaynaklardandır. Açık alanlardaki geçici pazarlar hakkında Anadolu'da Ephesos'tan fikir alınabilir. Çünkü Anadolu'da Ephesos, VI. Konstantinos (780-797) Dönemi'nde yıllık vergilerde 100 pound altın veren bir panayır veya ticaret fuarıyla hareketli bir liman kenti olarak geçer (Vryonis Jr, 1971, s. 10; Foss, 1979, s. 110-111).

1204'te Latinlerin Konstantinopolis'i işgal etmesi, imparatorluğun dağılmasına ve Bizans şehirleri için yeni bir döneme işaret eder. Sürekli savaşlar kentsel nüfusu etkiler ve sonuç olarak yerleşim alanları küçülür. Ayrıca büyük şehirlerin duvarlarının içinde boş araziler ve tarım arazileri ortaya çıkar (Bryer, 1986). Latinler, Bizans egemenliği altındaki topraklarda feodal sistemli özerk koloniler yaratırlar. Venedikliler, sömürgelerin sosyal ve idari yapısını tanımlayan ve bölgesel öz yönetim biçimlerini ortaya koyan sivil toplum

sistemlerini uygulamaya başlar (Saradi, 2008, s. 323). İtalyanlar ayrıcalıklı bir konuma sahip olup deniz ticaretinin, ticari ayrıcalıkların ve mali muafiyetlerin kontrolü onların elindedir. Bu yeni koşullarda Bizans kentleri, Batı Avrupa şehirlerine refah getiren toplumsal bağımsızlığa erişemezler (Matschke, 2002a; Matschke, 2002b, s. 789-799).

4.2. Siyasal Dinamikler

3. yüzyıl krizleri ardından Diokletianus'un bütün devlet idaresini temelden düzenlenmesi gerçekleşir. Ardından Diokletianus reformları, Konstantinos tarafından geliştirilir ve böylece Bizans sisteminin çıkış noktası olan yeni bir idare nizamı meydana gelir. Diokletianus-Konstantinos nizamı tüm Erken Bizans devri boyunca varlığını korur. Bu nizamın temeli olan imparator kudretinin otokrasisi, devletin merkezileştirilmesi ve büroklaştırılması ise Bizans'ın tüm evrelerinde devam eder (Ostrogorsky, 2006, s. 30). Bu sistem ile askeri ve sivil iktidarın ilke bakımından birbirinden ayrılması sağlanır.

Sivil ve askeri, merkezi ve eyalet idarelerinin yetkileri özenle birbirine karşı sınırlandırılır. Tüm idare dalları, hiyerarşik bir sisteme uygun olarak organize edilmiş devletin başında bulunan ve bütün devlet mekanizmasını merkezden idare eden imparatorda birleşir. Devlet arazisi, eyaletlere, onları kapsayan bölgelere (diocese) ve daha büyük yönetim birimlerine (praefectura) ayrılarak hiyerarşik sistem oluşturulur (Ostrogorsky, 2006, s. 32).

Iustinianos (527-565) ve Mavrikios (582-602), imparatorluğu sivil bir yapıdan askeri bir yapıya dönüştürmeye çalışır. Bu doğrultuda, sivil erklerle askeri erkleri birleştirilerek yetki askeri valilere verilir. Roma dünyası için yabancı olan bu durum yeni bir sistem olan themanın ortaya çıkışının temellerini oluşturur (Haldon, 1990, s. 35; Diehl, 2006, s. 58).

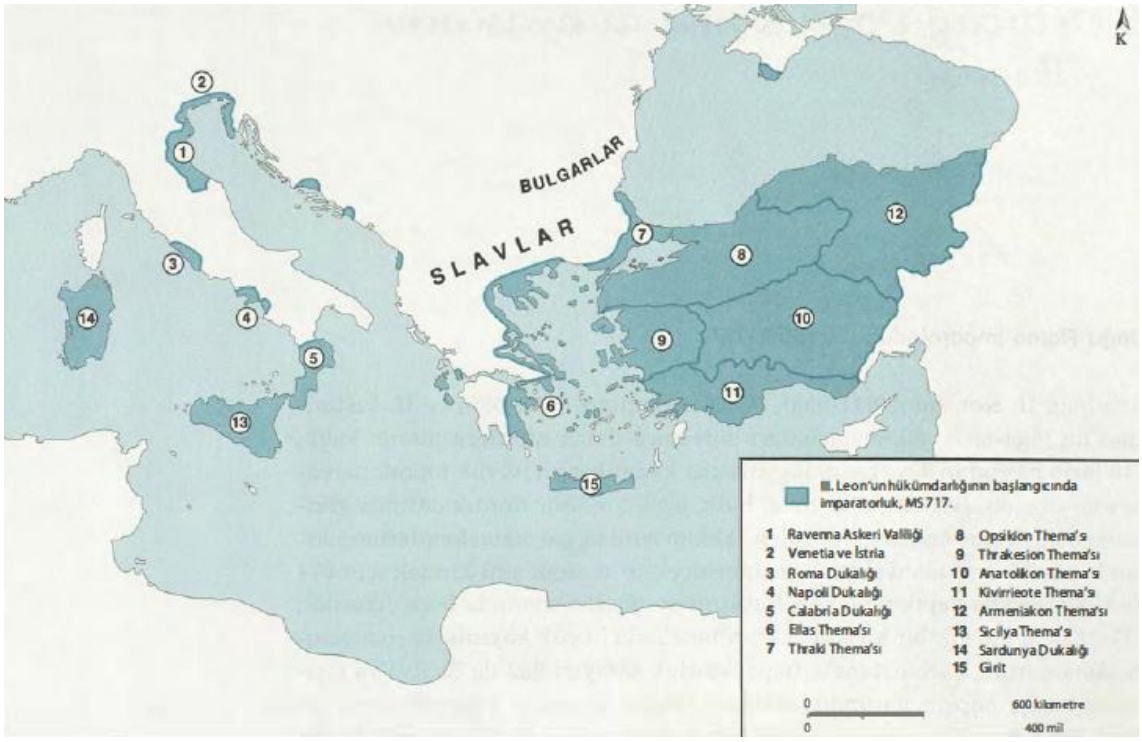
Iustinianos'dan itibaren Diokletianus sistemi yenilenerek uygulanmış, fakat Bizans Devleti iktisadi ve askeri krizlerin üstesinden gelememiştir. Diokletianus-Konstantinos reformlarında askeri ve sivil idarenin yetki ve görevleri ayrılırken, Iustinianos reformlarında bu iki alan birleştirilmiştir. Ancak, bu birleşme kimi yerlerde sivil, kimi yerlerde askeri otoritelere güç kazandırmıştır. Bu nedenle, Iustinianos reformları sistem olarak Herakleios (610-641) reformuna bir geçiş niteliğindedir (Ostrogorsky, 2006, s. 68).

Herakleios Dönemi'nde Bizans ordu ve idare düzeni temelden değişikliğe uğrar ve thema düzeni organize edilir. Thema sisteminin uygulanmasıyla yeni bir eyalet teşkilatı ve askeri yapı ortaya çıkmış olur. Eyalet nüfusunun etnik yapısı değişir, imparatorluğun kültürel hayatı tüm alanlarda yeni bir kimliğe bürünür (Ostrogorsky, 1971, s. 3). Herakleios aynı zamanda Bizans imparatorluk geleneğine ilk kez *basileus* ünvanını ekler (Chrysos, 1978, s. 31).

Thema bir askeri bölüm olarak hem askeri hem de sivil gücü birleştiren bir strategos tarafından yönetilen bölgesel bir birim için kullanılmıştır. Ostrogorsky themaların kuruluşu için, 622 tarihini verirken (Ostrogorsky, 2006, s. 94); Pertusi, güney temalarının 634'ten sonra, kuzeydekilerin ise 679'dan sonra kurulduğunu belirtir (Kazhdan, 1991c, s. 2034).

7. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Bizans topraklarının büyük bir kısmı Iustinianos'un küçük vilayetler sisteminin aksine büyük birimler halinde organize edilir. Askeri komutan aynı anda sivil yönetici ve yargıç olarak işlev görür (Kazhdan, 1991c, s. 2035). Armeniakon, Opsikion, Anatolikon ve Deniz theması Karabision Herakleios Döenminde, Thrakia theması ise Bulgarlara karşı savuma amacıyla IV. Konstantinos (668-685) Dönemi'nde kurulur (Ostrogorsky, 2006, s. 124).

İlk themalardan Anatolikon Theması Ege'de Lykaonia'ya ve Isauria'ya uzanan ve tüm themalar arasında ön sırayı alan themadır. III. Leon Dönemi'nde (717-741) Thrakesion, 9. yüzyılın başlarında doğu bölümlerinde Kappadokia, Theopilos Dönemi'nde Seleukeia, Anatolikon themasından ayrılır. En az 838 tarihine kadar başkenti Amorium'dur. 9. yüzyılın ortalarında 34 kale içerir. Anatolikon en son, strategosu Nikephoros Botaneiates'in imparatorluğunu bildirdiği 1077 yılında görünür (Şekil 4.2) (Kazhdan, 1991a, s. 89-90).

Şekil 4.2. 650-717 yılları arasında Doğu Roma İmparatorluğu (Haldon, 2007, s. 100)

Opsikion dört ana themadan biri olup, ana idare merkezi Ankyra'dır. Çanakkale Boğazı'ndan Kızılırmak'a kadar olan bölgeyi kapsar. 8. yüzyılın ortalarında Optimaton ve Boukellarion themaları ayrılır. Küçülmüş thema Çanakkale Boğazı'ndan merkezi platonun sınırlarına kadar yayılır. Başkenti Nikaia'dır. 12. yüzyılda batı bölümü "Opsikion ve Aigaion" olarak Laskarisler Dönemi'nde de varlığını sürdürür (Kazhdan, 1991c, s. 1528-1529).

Armeniakon theması ise Anadolu'nun doğusunu kuşatır. Kappadokia'dan Karadeniz'e ve Fırat'a kadar uzanan bölümü kapsar. 9. yüzyılda bünyesinde 17 kale bulundurur. Thema, önemini büyüklüğünden ve stratejik konumundan elde etmektedir. 9. yüzyıl başlarında Armeniakon, Kharsianon ve Kappadokia olarak bölünür. 10. yüzyılda ise Khaldia ayrılır. Küçülmüş Armeniakon batı karadeniz kıyıları yanı sıra güneydeki dağları ve vadileri kapsar. Başkenti Amaseia'dır (Kazhdan, 1991a, s. 177).

Deniz theması Karabision da Akdeniz ve Karadeniz'e uzanan sahada faaliyet gösterir. Ana idari merkezi Keos Adası'dır. En son 711'de anılır. 716-17'de Arap kuşatması sırasında yetersiz kalmaları nedeniyle yerini yeni bir deniz organizasyonu olan Kibyraioton theması alır (Kazhdan, 1991b, s. 1105-1106).

Tüm bu idari değişimin niteliği ve toplumsal karakteri de net olmaktan uzaktır. Ostrogorsky, Herakleios'un yeni bir ordu türü oluşturduğunda themayı meydana getirdiğini ifade etmiştir (Ostrogorsky, 2006, s. 90). Themalar, 11. yüzyılın feodal gelişmesiyle yıkılana kadar Bizans'ın temelini oluşturmuştur (Kazhdan, 1991c, s. 2034).

Ostrogorsky'e göre, Bizans idari geleneğinde kolordu anlamına gelen themanın aynı zamanda yeni askeri bölgelere isim olarak kullanılması da yeni düzenin en belirgin özelliğidir. Anadolu'da ilk thema, askeri birliklerin Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirilmesiyle kurulur. Birliklerin yerleştirildiği bölgeler de thema olarak anılır. Bu nedenle themalar askeri birlik olmanın yanı sıra idari ve iskân bölgeleridir (Ostrogorsky, 2006, s. 90). Diehl, bu değişimin altını çizerek idari rejimin değiştirilmesine yeni bir arazi dağılım olgusunun eşlik ettiğini belirtir. Böylelikle, askeri sistemin değişimi, aynı zamanda arazi sisteminin değişimine de neden olur (Diehl, 1905, s. 277).

Kaegi ise (Kaegi, 1967), thema sisteminin Araplara ve Bulgarlara karşı savunmanın güçlendirilmesine katkıda bulunmadığını savunur. 8. yüzyılın başlarına gelindiğinde, themalar ayaklanma merkezleri olur ve themaların strategosu tahtın taklitçileri haline gelir. 8. ve 9. yüzyılda merkezi hükümetin görevi, büyük themaların gücünü azaltmak olur ve onları daha küçük birimlere ayırır (Kazhdan, 1991c, s. 2035).

Arapların Anadolu'daki etkilerinin ardından III. Leon (717-741) idare sistemini geliştirerek Anadolu'nun terk edilmiş bölgelerini sistemli bir biçimde kolonize edip yeniden iskânını sağlar (Radt, 2002, s. 48). İmparator, gereğinden fazla büyük olan Anatolikon themasını ikiye böler ve batıda kalan bölge Thrakesion theması adını alır. Bu thema zengin Ege bölgelerini (İonia ve Lydia), Frigya ve Karia'nın da bazı bölümlerini içine dahil eder. Thema 20 kent içerir ve en büyüğü Ephesos iken, Chonai (Honaz) da başkenti olabilir. 12.-13. yüzyıllarda ana idare merkezi Philadelphia olan ve Smyrna, Ephesos ve Hermos vadisini içeren bölge bir *duks* tarafından yönetilir. İmparatorluk küçüldükçe, themanın Türklere karşı bir siper olarak önemi artar. Thema bölgede Bizans egemenliği olduğu sürece hayatta kalır ve son *duks*, 14. yüzyılın başlarında, sadece Smyrna'nın çevresini kontrol eder (Kazhdan, 1991c, s. 2080).

Bütün deniz kuvvetlerini kapsayan Karabisianon theması da ikiye bölünerek Anadolu sahilleri ile civar adalar Kibyraioton themasını, Ege adaları ise ayrı bir thema oluşturur (Ostrogorsky, 2006, s. 147). Kibyraioton theması Miletos'tan Kilikya'ya kadar

Anadolu kıyıları boyunca uzanır ve Karia, Lykia, Pamphylia'nın iç bölgeleri yanı sıra Isauria'nın da bazı bölümlerini içermektedir. Bu bölge, kıyıları koruyan ve Araplara karşı seferler için kullanılan filo için hammaddeler, malzemeler ve askerler sağlamıştır. Kibyraioton sahili Arap saldırıları nedeniyle büyük tahribatlara uğrar ve büyük alanların sayısı azalır, sadece birkaç müstahkem şehir ve deniz üssü (Attaleia, Syllaion, Seleukeia) hayatta kalır. Konstantinopolis'in merkezi filosunun genişlemesiyle önemini yitiren Kibyraioton filosu en son 1043'te anılır. I. Manuel Komnenos (1143-1180) Dönemi'nde yerini Mylasa ve Melanoudion themaları alır. Bölgenin çoğu (Lykia hariç) 1071'de Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türkler tarafından ele geçirilir (Kazhdan, 1991b, s. 1127).

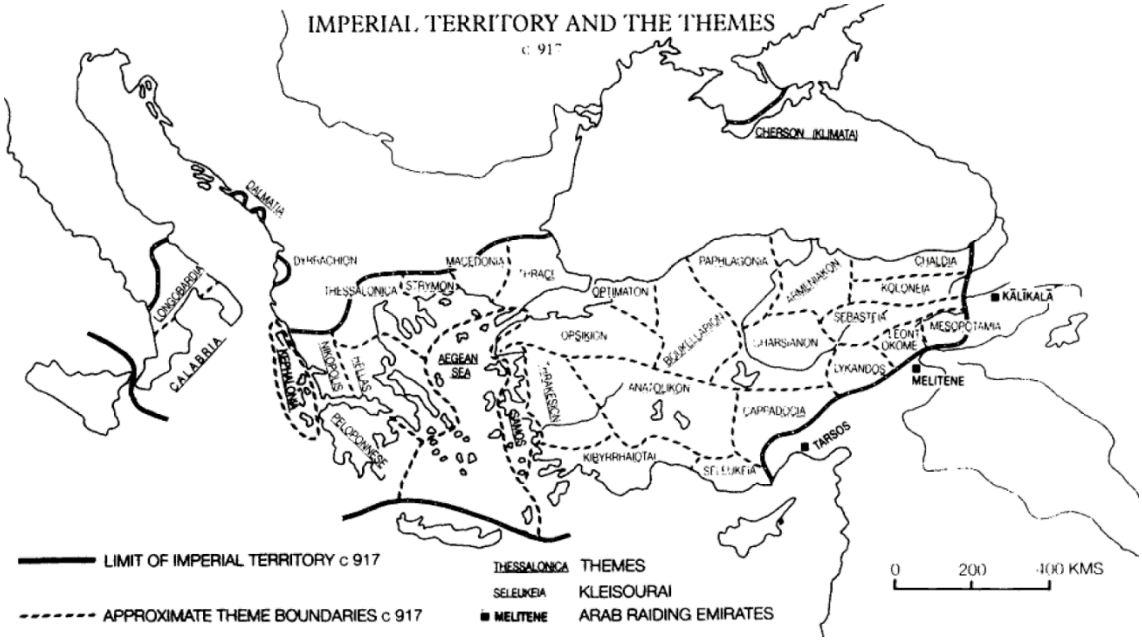
Opsikion theması ise III. Leon'un oğlu ve halefi V. Konstantinos (741-775) Dönemi'nde ikiye bölünerek doğu kısmı Bukellarion Theması olarak adlandırılır (Ostrogorsky, 2006, s. 147). 9. yüzyılda Bukellarion theması 2 kasaba ve 13 kale içermektedir. Yaklaşık 842 de Paphlagonia theması Bukellarion themasından ayrılır. VI. Leon Dönemi'nde (886-912) Kızılırmak'ın doğusundan Kharsianon'a ve Tuz Gölü'nün güney bölgelerinden Kappadokeia'ya kadar uzanan alan kaybedilir. Küçülen thema 11. yüzyıla doğru varlığını sürdürür; ancak 1071'de Türklerin Malazgirt Savaşı'nı kazanmasının ardından yok olur (Kazhdan, 1991a, s. 316).

İmparator I. Nikephoros (802-811) Dönemi'nde daha çok Balkan yarımadasının bazı bölümlerinde thema düzeni şekillenir ve yeni themalar kurulur (Ostrogorsky, 2006, s. 180). 8. yüzyılın sonu 9. yüzyıl başında thema organizansyonunun Balkan yarımadasında da yayılmasından sonra bu nizamın doğu ve uzak kuzeye doğru yayılmasına da Theophilos (829-842) Dönemi'nde başlanır. Pontos'da Bizans'ın durumunu sağlamlaştırmak için Paphlagonia ve Khaldia themaları kurulur. Paphlagonia, Bukellarion themasının kuzey doğu köşesini, Khaldia ise Armeniakon themasının kuzey doğu bölümünü kapsayacak şekilde düzenlenir. Ayrıca daha sonra thema olacak Kharsianon, Kappadokeia ve Seleukeia, Arap sınırında dağlık bölgede üç yeni askeri birlik olarak kurulur (Ostrogorsky, 2006, s. 194).

Thema organizasyonunun gelişmesi ve yayılması 9. yüzyıldan 10. yüzyıla geçişte sona erer. Büyük ve en eski themaların küçük themalara bölünmesi ve başka bölgelere de thema nizamının uygulanması sonucunda themaların sayısı artar ve bununla da eyalet sivil idarelerinin önemli çapta basitleşmesi meydana gelir. 9. yüzyıl themaları artık eski

eyaletlerden büyük olmadıkları için thema prokonsüllükleri eyalet valilikleri ile birbiri içinde erir. 9. yüzyılın ikinci yarısında thema prokonsüllükleri yok olur ve böylece Diokletianus-Konstantinos düzeninin son kalıntısı da yok olur (Ostrogorsky, 2006, s. 230).

10. yüzyıl başında imparatorluğun Anadolu topraklarında Opsikion, Bukellarion, Optimaton, Paphlagonia, Armeniakon, Khaldia, Koloneia, Kharsianon, Anatolikon, Thrakesion, Kappadokia, Mesopotamia, Sebasteia, Lykandos, Leontokomis, Seleukia ve Kibyraioton themaları mevcuttur (Şekil 4.3) (Ostrogorsky, 2006, s. 231).

Şekil 4.3. 917 yılında Anadolu themaları (Whittow, 1996, s. 166)

II. Basileios (976-1025) Dönemi'nde ise özellikle Anadolu'nun doğusunda yeni fetihlerin ardından yeni themalar kurulur. Antiokheia (Antakya), Telukh (Dülük), Fırat Şehirleri (Sonraları Edessa), Melitene (Malatya), daha eski Mezopotamya thema bölgesi, Taron theması ile yeniden kazanılmış Vaspurakan, İberia (Gürcistan) ve Theodosiopolis (Erzurum) önem arzederken eski Anadolu themaları düşüş gösterir (Ostrogorsky, 2006, s. 231).

11. yüzyılda themaların yönetim birliği çözülmüş ve sivil yöneticiler yavaş yavaş askeri komutanların yerini almıştır. Themaların çöküşü 12. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşmiştir (Herrin, 1975, s. 253-284). Yine de Nikaia İmparatorluğu'nda ve

Epiros'ta thema sistemi mevcut kalmış ve bu terim, imparatorluğun sonuna kadar, özellikle bölgesel mali birimler için kullanılmıştır (Kazhdan, 1991c, s. 2035).

4.3. Sosyal Dinamikler

Roma Dönemi boyunca hamamlar, kent kültürünün önemli bir unsuru olarak kalmış, gündelik ve sosyal ilişki merkezleri olarak işlev görmüştür (Kazhdan, 1991a, s. 271).

Hamamlar, Roma İmparatorluğu'ndaki kent yaşamının en önemli belirtilerinden biridir. Vatandaşlar bu yapılarda, egzersiz yapabilir, rahatlar, arkadaşlarla tanışabilir ve siyasi, entelektüel veya ticari konular hakkında sohbet edebilir. Kilise, hamamları maneviyata karşı olduğu için reddeder ve Hıristiyanların, daha ziyade ruhları ile ilgilenmesi gerektiğini savunur (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 382).

4. yüzyıldan itibaren, hamamların mimari tasarımındaki değişiklikler gözlemlenebilir. Hamamlardaki çoğu büyük ortak havuz, daha küçük parçalara bölünür. Bununla birlikte, birçok imparator 6. yüzyılın ortalarına kadar yeni hamamlar inşa ettirir ya da eskilerinin onarımını yaptırır. Kentler de hamamları dikkatli bir şekilde korumuştur. Arkeolojik kanıtlar, 6. yüzyılın ortaları ile ilgili bir değişiklik olduğunu düşündürür. Kamu hamamlarının çoğu giderek terk edilir. Konstantinopolis'deki büyük hamamlar bile 7. ve 8. yüzyıllar boyunca ortadan kaybolur. Hamamalar bu süreçte terk edilir ya da başka amaçlara hizmet etmek üzere dönüştürülür. Böylelikle başkentte halk hamamı sayısı azalır, hatta eyaletlerde daha da düşüş gösterir. Özel hamamlar buna göre daha fazla önem kazanır. (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 383).

Karanlık Çağ sonrası Bizans kentlerinin günlük hayatının içinde hamamlar hakkında, yazılı kaynaklar, sadece hamamların varlığı ve işleyişi hakkında değil, ekonomik önemi hakkında da geniş bir bilgi yelpazesi sunmaktadır. Halk hamamları, onları işletenlere kiralanmış, kiraya verilen diğerleri de manastırlar tarafından sahiplenilmiştir. Roma Dönemi hamamları Orta Bizans Dönemi'nde basit değişiklikler sonrasında yeniden kullanılmıştır. Ancak, kent dokusu içine bu hamamların entegrasyonu konusunda ya da çalıştıkları dönem boyunca suyunun nasıl sağlandığı hakkında bilgi kısıtlıdır (Bouras, 2002, s. 525-526).

Hamamlar, Bizans'ta işleyişini hiçbir zaman tamamen kesmemişse de dini metinler yıkanmayı reddetmeye devam eder. Bununla birlikte, bir daha asla Eskiçağ'da olduğu gibi hamamlar sosyal yaşama odaklanmamış; 6. yüzyıldan sonra sadece özel bir faaliyet haline gelmiştir (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 383).

Din adamları ve rahipler bile, bazen Hıristiyan ikonografisinden konularla süslenmiş olan hamamları kullanmışlardır. Ancak kilise, hamamları ahlaksızlık merkezleri olarak görmüş, karma hamamları yasaklayan düzenlemeler yayınlamış ve din adamlarının hamamlara yaptığı ziyaretleri kınamıştır (Kazhdan, 1991a, s. 271).

6. yüzyıldan sonra büyük bir değişim meydana gelir. Büyük kamu hamamlarının çoğu ya nüfusun azalmasından dolayı ya da sadece çok pahalıya mal olduklarından dolayı kullanılmazlar. Bazıları yok edilir, diğerleri ise (kilise, konut alanı vb.) dönüştürülür. Bazı kamu hamamları büyük şehirlerde çalışmaya devam eder, ancak halkın hamamlara ve yıkanmaya olan genel tutumu yavaş yavaş değişir. Hamamlara katılım, artık günlük yaşamın normal bir parçası değil, ancak lüks ya da hijyenik bir gereklilik haline gelir. Ayrıca hamamlar iyileşme ile ilişkilendirilir. Hasta rahipler ya da rahibeler ve manastır hastanelerindeki hastalara daha sık hatta sınırsız yıkanma için izin verilir (Kazhdan, 1991a, s. 271).

Agoralar ise, Antik Dünya'da şehir yaşamının merkezi konumundadır. Tüm kentsel ekonomik, politik ve sosyal etkinlikler burada yoğunlaşır. Hıristiyanlara agoraya sık gitmemeleri, paganların toplanma eğiliminde oldukları yerlerden kaçınmaları, pazarlara ve festivallere katılmanın Hıristiyanlar için yüzeysel bir telaşa neden olduğu, günahkar etkinliklerin yeri olduğu ve Hıristiyan yaşam idealiyle bağdaşmadığı belirtilir (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 384-385). Arkeolojik kanıtlar, 5. yüzyılın ikinci yarısında agoranın görünümünün değişmeye başladığını göstermekte olup antik agoranın sosyal ve siyasal yaşam özelliği, yerleşim alanının mimari dokusunun 7. yüzyılda dönüştürülmesi ile sona ermiştir.

Spor için açık alanlar, Geç Antik Çağ'ın bazı uygulamalarını elinde bulunduran yerel aristokrasiyle ilişkili vilayetlerde vardır. Ephesos'ta örnek görülebilir (Foss, 1979, s. 109). Spor için açık alanların nerede konumlandığı açık değildir ancak yapıların geniş alanlar kaplamaları nedeniyle kent duvarları dışında olmaları muhtemeldir (Bouras, 2002, s. 526).

Kilise, tiyatroya antik kentteki herhangi bir diğer kurumdan daha fazla engel olmaya çalışmıştır. Tiyatronun ahlaksız düşünceler ürettiğini, şeytanın eylemi olduğunu ve zaman kaybı olarak görüldüğünü belirtir. Bu nedenle Hıristiyanların tiyatrolara gitmesi kısıtlanmaya çalışılır (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 377-378). Procopius Iustinianus'u tiyatroları, hippodromları ve sirkleri kapatmakla suçlar. Procopius, Iustinianus'un bu yapıları kapatma nedenini mali olarak belirtir (Prokopius, 2001, s. 145).

Amfitiyatroda gerçekleşen gladyatör oyunları ve hayvan dövüşleri hem Batı hem de Doğu'da çok popüler olur. Başlangıçta pagan dinde ölüler kültü ile ilgiliyken, İmparatorluk Dönemi'nde bir kitle eğlencesi haline gelirler. Kilise, hem acımasız karakterlere hem de izleyicilerde ürettikleri şiddetli tepkilere sert eleştiriler dile getirir. Ayrıca pagan kökenleri ve gelenekleri nedeniyle yeni din için bir tehdit olarak değerlendirir. Hıristiyan dininin baskısı ve bazı Hıristiyan imparatorların tutumu bu tip yapıların süreç içerisinde kademeli olarak terk edilmesinde rol oynamıştır. Ancak düşüşlerinin diğer sebepleri olarak da imparatorluğun sosyal ve ekonomik koşulları göz önüne alındığında oyunların derece derece pahalılaşması veya insanların zevklerinin değişmiş olabileceği öne sürülür (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 379-380).

Araba yarışları Yunan geleneğini takiben, 3. yüzyıla kadar ağırlıklı olarak atletik festivallerin parçası olarak yapılır. Kilise, bu oyunlara karşı da düşmanlık gösterir. 6. yüzyıl boyunca yarışlar atletik yarışmaların bağımsız karakterini tamamen kaybederek İmparatorluk töreninin bir parçası haline gelirler. Bu gelişimin son aşaması, 10. yüzyıl Konstantinos VII. Porphyrogennetos'un Tören Kitabı'nda gösterilmiştir (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 380-381).

4.4. Yönetsel-Dinsel Dinamikler

Roma Dönemi'nde kent yönetimi toprak sahibi olan zengin aileler tarafından oluşturulan meclislerde (curia) alınan kararlar doğrultusunda yürütülür (Jones, 1966, s. 240-241, 249; Whittow, 1990, s. 5). 3. yüzyılda yaşanan ekonomik kriz döneminde meclis üyeleri (decurion) güçlerini yitirmeye başlar (Whittow, 1990, s. 10; Saradi, 2008, s. 318-319). Kent territoryumundan elde edilen vergilerin azalması sebebiyle decurionlar, çoğu zaman aradaki farkı kendi servetlerinden karşılamak durumunda kalır. Bu dönemde giderek artan bu harcamalar sebebiyle decurionlar görevlerinden ayrılmaya başlar (Mango, 2016, s. 42-43). I. Konstantinos'un 313 tarihinde piskoposların ve papazların

mali yükümlülüklerini kaldırması ile çoğu decurion ruhban sınıfına katılır. Ancak bu duruma karşı daha sonraları önlem alınır ve papazlar arasına katılan decurionların varlıklarının bir kısmından feragat etmelerini emreden kanunlar hazırlanır (Rapp, 2005, s. 282-283).

Decurionların içine düştüğü bu durum sonucunda, yerel düzeyde ortaya çıkan yönetsel boşluğu piskoposlar doldurmaya başlar. Bir bakıma curiaların düşüşü, piskoposlukların yükselişine olanak sağlar (Liebeschuetz, 1999, s. 7-12; Rapp, 2005, s. 280; Mango, 2016, s. 43; Greatrex, 2008, s. 237). 5.-6. yüzyıllara ait azizlerin yaşamlarını anlatan kaynaklar kentlerin piskoposlar, ruhban sınıfı ve toprak sahiplerinden oluşan bir yapı tarafından yönetildiğini ortaya koyar (Whittow, 1990, s. 29; Sodini, 2003, s. 28; Foss, 2002, s. 72).

Iustinianus zamanında, piskoposlar, şehir hayatına hakim bir figür olurlar. Savaşlar, salgınlar gibi kriz dönemlerinde insiyatif kullanabilirler. Çoğu zaman kentleri mülk sahipleriyle birlikte idare etme görevlerini paylaşırlar: şehir görevlilerini atayabilir ve faaliyetlerini denetleyebilirler; şehri ya da halkı koruyanların sorumluluklarını üstlenebilir, diğer bir deyişle vatandaşları valilerin istismarına karşı savunabilirler; ayrıca, yerel aristokratlar ile birlikte, valilerin seçiminde bir fikir verebilirler (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 374-375).

Kentsel yaşam birçok açıdan Hıristiyanlığa adapte olmuştur. Şehrin yönetimi ile ilgili olarak, piskoposlar ve yerel aristokratlar, 6. yüzyıl boyunca eski belediye yönetiminin kaybolmasından sonra iktidara gelir (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 392).

Piskoposlar şehrin temsilcisi sıfatıyla doğrudan imparatora mektup gönderme yetkisine sahiptir. Bu ayrıcalık piskoposlara kent görevlileri üstünde bir gözetim hakkı sağlar. Piskoposlar kentlerde hesap işlerinin; özel kurullar aracılığıyla halka açık hamamların, su terazilerinin, ticarette kullanılan ölçülerin denetimiyle ilgilenirler (Seidler, 1980, s. 21; Rapp, 2000, s. 396-397). Piskoposların ayrıca hastaneler (nosokhomeion), bakımevleri (ksenodokheion) yetimhaneler (orphanotropheion), yaşlı evleri (gerontokomeion) ve hanlar (pandokheia) işlettikleri belirtilmektedir (Seidler, 1980, s. 21).

Piskoposların kiliselere ait servetleri dini yapıların yanı sıra kamusal yapıların inşasında da kullandıkları bilinir (Mitchell, 1995, s. 82).

I. Konstantinos tarafından 318 yılında yargı yetkisinin verilmesiyle, piskoposlar dünyevi konularda daha etkin bir yer edinir (Boyd, 1905, s. 87-102). Bu yargı yetkisi cemaatin dini konulardaki anlaşmazlıklarının yanı sıra sivil davaları da kapsar. Mülkiyet ve servet konuları (köleler, toprak ve diğer mallar hakkındaki anlaşmazlıklar), kontrat, vasiyet, boşanma, vesayet ve her türlü suç hakkındaki davalar piskoposların başkanlığındaki mahkemelerin (episcopalis audientia) konusu olur (Humfress, 2011, s. 375-376). Piskoposlara yargı yetkisinin verilmesi kamusal etkilerinin artmasında ve imparatorluğun idari sisteminin bir parçası olmalarında rol oynar (Rapp, 2005, s. 242; Humfress, 2011, s. 379).

Piskoposların mahkemelere başkanlık etmelerinin yanı sıra kanunların uygulanmasından ve dava arşivlerinin saklanmasından da sorumlu oldukları anlaşılmaktadır (Lavan, 2003, s. 320; Rapp, 2005, s. 230).

4. yüzyılda Hıristiyanlığın I. Konstantinos tarafından serbest bir din haline getirilmesiyle kilisenin kurumsal örgütlenmesi hızlanır. Roma İmparatorluğu'nun eyalet teşkilatını temel alan kilise organizasyonunda her kentte bir piskopos görevlidir. Piskoposlar kentte ve etki alanlarındaki taşrada yer alan kiliselerinden sorumludur. Kentlerin bağlı oldukları her eyaletin başkentinde metropolit ya da başpiskopos görev yapmaktadır. Metropolitler ise kendi idari sınırlarında yer alan kentlerdeki şehir piskoposları üzerinde yetki sahibidir. Bu durum *episkopeion*ların piskoposluğu kentlerde temsil eden yapılar konumunda olduklarını göstermektedir (Öztaşkın, 2017, s. 53).

Piskoposlar, imparatorluk içinde kilisenin hem ruhani hem de kurumsal bakımdan artan önemini simgelemiştir. 6. yüzyıla gelindiğinde ise kent meclisinin kilit üyeleri olarak görülmüştür. Piskoposluklarındaki kilise arazilerinin yöneticileri sıfatıyla, ekonomik kaynakların başlıca denetçisi olmuşlar ve bu konumlarını imparatorluğun tarihi boyunca korumuşlardır (Haldon, 2007, s. 88).

*Episkopeion*ların kent içerisinde öne çıkmaları, Geç Antik Çağ'da sosyal ve siyasi yaşamı belirleyen ana etmen konumundaki Hıristiyanlığa koşut olarak, piskoposluğun gücünün kentsel mimarideki yansıması olarak kabul edilebilir.

Antik kentin idari yapılarının dağılmasının ardından, imparatorluğun ekonomik ve entelektüel güçlerini başkentte yoğunlaştırmayı başaran imparatorluk yönetimi ile kentlerdeki daha fazla faaliyet göstererek aynı zamanda hizmet üzerindeki kontrolünü

giderek arttırarak, kamu yaşamına nüfuz eden kilise ön plana çıkmıştır (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 375).

Dini örgütlenme, imparatorluğun idari teşkilatı üzerine kurulmuş ve bu da *polis*e dayanmıştır. Piskoposluklar doğal olarak kentlerde kurulmuş ve kural olarak her kent bazı öneme sahip olmuştur. Dolayısıyla piskoposluk kavramı kent ile örtüşmüştür (Ostrogorsky, 1959, s. 52-53; Flusin, 2014, s. 130). Notitiae Episcopatuum, piskoposlukları hiyerarşik bir düzende ortaya koyan dini piskoposluk bölgelerinin listeleridir. Ayrıca konsil eylemlerinde yer alan piskoposların da listeleri bulunmaktadır. Ancak her zaman, belirli bir zamanda yaşayan tüm piskoposlar bir konsilde yer almamıştır. Bu nedenle söz konusu listeler tam bir görüntü vermemektedir. Bununla birlikte bu tür listeler her zaman yeterince muhafaza edilmemiştir. Tüm bu eksikliklere rağmen, piskopos listeleri konsil eylemlerinde birinci sınıf önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Genellikle belirli bir zamanda imparatorluk sınırları içinde piskoposlukların ve kasabaların büyük çoğunluğunun varlığını belirtmişlerdir (Ostrogorsky, 1959, s. 53-54)

Aşağıda yer alan çizelgelerde de incelenen kentlerin yer aldığı bölgelere göre (Lykia, Asia, Karia, Phrygia Pacatiana, Rhodope ve Europa, Galatia, Pisidia, Pamphylia, Lydia, Bithynia) sınıflamaları yapılmış, ayrıca bulundukları bölgelerdeki sıralarına yer verilmiştir (Çizelge 4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5, 4.6).

Çizelge 4.1. Notitiae Episcopetuum'da Lykia Bölgesi'nde incelenen kentler (Darrouzes, 1981, s. 203-372)'den düzenlenmiştir.

Not. 1 7. yüzyıl (Herakleios)	Not. 2 En geç 9. yüzyılın 1. çeyreği	Not. 3 9. yüzyılın ikinci yarısı ya da sonu	Not. 4 869 Konsiline yakın	Not. 7 901 ve 907 arasında	Not. 9 10. yüzyıl	Not. 10 997'den önce veya 1020/1030'dan önce	Not. 13 12. yüzyıl
Myra (Metropolis)	Myra (Metropolis)	Myra (Metropolis)	Myra (Metropolis)	Myra (Metropolis)	Myra (Metropolis)	Myra (Metropolis)	Myra (Metropolis)
Orykanda (7. sıra)	Arykanda (7. sıra)	Arykanda (7. sıra)	Orykanda (7. sıra)	Orykanda (4. Sıra)	Orykandos (4. Sıra)	Orykandos (4. Sıra)	Orykanda (4. Sıra)
Kaunos (15. sıra)	Kaunos (15. sıra)	Kaunos (15. sıra)	Kaunos Aleias (15. sıra)	Kaunos Hagias (6. Sıra)	Skamnōn Hagias (6. Sıra)	Skamnōn Hagias (6. Sıra)	Kaunos Hagias (6. Sıra)
Ksanthos (17. sıra)	Ksanthos (17. sıra)	Ksanthos (17. sıra)	Ksanthos (17. sıra)	Ksanthos (7. sıra)	Ksanthos (7. sıra)	Ksanthos (7. sıra)	Ksanthos (7. sıra)
Patara (31. sıra)	Patara (32. sıra)	Patara (32. sıra)	Patara (32. sıra)	Patara (20. sıra)	Patara (20. sıra)	Patara (20. sıra)	Patara (20. sıra)
Olympos (12. sıra)	Olympos (12. sıra)	Olympos (12. sıra)	Olympos (12. sıra)				
Rhodiapolis (25. sıra)	Rhodiapolis (26. sıra)	Rhodiapolis (26. sıra)	Rhodiapolis (26. sıra)				

Çizelge 4.2. Notitiae Episcopetuum'da Asia Bölgesi'nde incelenen kentler (Darrouzes, 1981, s. 203-372)'den düzenlenmiştir.

Not. 1 7. yüzyıl (Herakleios)	Not. 2 En geç 9. yüzyılın 1. çeyreği	Not. 3 9. yüzyılın ikinci yarısı ya da sonu	Not. 4 869 Konsiline yakın	Not. 7 901 ve 907 arasında	Not. 9 10. yüzyıl	Not. 10 997'den önce veya 1020/1030'dan önce	Not. 13 12. yüzyıl
Ephesos (metropolis)	Ephesos (metropolis)	Ephesos (metropolis)	Ephesos (metropolis)	Ephesos (metropolis)	Ephesos (metropolis)	Ephesos (metropolis)	Ephesos (metropolis)
Tralleis (2. Sıra)	Tralleis (2. Sıra)	Tralleis (2. Sıra)	Tralleis (2. Sıra)	Tralleis (2. Sıra)	Tralleis (2. Sıra)	Tralleis (2. Sıra)	Tralleis (2. Sıra)
Magnesia ad Meandrum (3. Sıra)	Magnesia ad Meandrum (3. Sıra)	Magnesia (3. Sıra)	Magnesia ad Meandrum (3. Sıra)	Magnesia ad Meandrum (3. Sıra)	Magnesia ad Meandrum (3. Sıra)	Magnesia ad Meandrum (3. Sıra)	Magnesia (3. Sıra)
Assos (6. Sıra)	Assos (6. Sıra)	Assos (7. Sıra)	Assos (6. Sıra)	Assos (6. Sıra)	Assos (6. Sıra)	Assos (6. Sıra)	Assos (6. Sıra)
Pergamon (21. Sıra)	Pergamon (21. Sıra)	Pergamon (22. Sıra)	Pergamon (21. Sıra)	Pergamon (19. Sıra)	Pergamon (19. Sıra)	Pergamon (19. Sıra)	Pergamon (19. Sıra)
Priene (22. Sıra)	Priene (23. Sıra)	Priene (24. Sıra)	Priene (23. Sıra)	Priene (21. Sıra)	Priene (21. Sıra)	Priene (21. Sıra)	Priene (21. Sıra)

Çizelge 4.3. Notitiae Episcopetuum'da Karia Bölgesi'nde incelenen kentler (Darrouzes, 1981, s. 203-372)'den düzenlenmiştir.

Not. 1 7. yüzyıl (Herakleios)	Not. 2 En geç 9. yüzyılın 1. çeyreği	Not. 3 9. yüzyılın ikinci yarısı ya da sonu	Not. 4 869 Konsiline yakın	Not. 7 901 ve 907 arasında	Not. 9 10. yüzyıl	Not. 10 997'den önce veya 1020/1030'dan önce	Not. 13 12. yüzyıl
Stauropolis (metropolis)	Stauropolis (metropolis)	Stauropolis (metropolis)	Stauropolis (metropolis)	Stauropolis (metropolis)	Stauropolis (metropolis)	Stauropolis (metropolis)	Stauropolis (metropolis)
Miletos Başpiskoposluk	Miletos Başpiskoposluk	Miletos Başpiskoposluk	Miletos Başpiskoposluk	Miletos Başpiskoposluk			Miletos Yardımcı piskoposluk
İasos (19. sıra)	İasos (19. sıra)	İasos (19. sıra)	İasos (19. sıra)	İasos (18. sıra)	İasos (18. sıra)	İasos (18. sıra)	İasos (18. sıra)
Knidos (23. Sıra)	Knidos (23. Sıra)	Knidos (23. Sıra)	Knidos (23. Sıra)	Knidos (22. Sıra)	Knidos (22. Sıra)	Knidos (22. Sıra)	Knidos (22. Sıra)

Çizelge 4.4. Notitiae Episcopetuum'da Phrygia Pacatiana Bölgesinde incelenen kentler (Darrouzes, 1981, s. 203-372)'den düzenlenmiştir.

Not. 1 7. yüzyıl (Herakleios)	Not. 2 En geç 9. yüzyılın 1. çeyreği	Not. 3 9. yüzyılın ikinci yarısı ya da sonu	Not. 4 869 Konsiline yakın	Not. 7 901 ve 907 arasında	Not. 9 10. yüzyıl	Not. 10 997'den önce veya 1020/1030'dan önce	Not. 13 12. yüzyıl
Laodikeia metropolis	Laodikeia metropolis	Laodikeia metropolis	Laodikeia metropolis	Laodikeia metropolis	Laodikeia metropolis	Laodikeia metropolis	Laodikeia metropolis
Hierapolis metropolis	Hierapolis metropolis	Hierapolis metropolis	Hierapolis metropolis	Hierapolis metropolis	Hierapolis metropolis	Hierapolis metropolis	Hierapolis metropolis
Aizanoi (2. sıra)	Aizanoi (2. sıra)	Aizanoi Hierapolis altında (8. sıra)?	Aizanoi (2. sıra)	Aizanoi Hierapolis altında (9. sıra)	Aizanoi Hierapolis altında (9. sıra)	Aizanoi Hierapolis altında (9. sıra)	Aizanoi Hierapolis altında (9. sıra)

Çizelge 4.5. Notitiae Episcopetuum'da Rhodope ve Europa Bölgelerinde incelenen kentler

Not. 1 7. yüzyıl (Herakleios)	Not. 2 En geç 9. yüzyılın 1. çeyreği	Not. 3 9. yüzyılın ikinci yarısı ya da sonu	Not. 4 869 Konsiline yakın	Not. 7 901 ve 907 arasında	Not. 9 10. yüzyıl	Not. 10 997'den önce veya 1020/1030'dan önce	Not. 13 12. yüzyıl
Ainos Rhodope başpiskoposluk	Ainos Rhodope başpiskoposluk	Ainos Rhodope başpiskoposluk	Ainos Rhodope başpiskoposluk	Ainos başpiskoposluk			Ainos Rhodope Krallık
Herakleia Europa metropolis	Herakleia Europa metropolis	Herakleia Europa metropolis	Herakleia Europa metropolis	Herakleia Europa metropolis	Herakleia Europa metropolis	Herakleia Europa metropolis	Herakleia Europa metropolis
		Medeia 9. sıra		Medeia 11. sıra	Medeia 11. sıra	Medeia 11. sıra	Medeia 10. sıra

Çizelge 4.6. Notitiae Episcopetuum'da Galatia, Pisidia, Pamphylia, Lydia, Bithynia bölgelerinde incelenen kentler (Darrouzes, 1981, s. 203-372)'den düzenlenmiştir.

Not. 1 7. yüzyıl (Herakleios)	Not. 2 En geç 9. yüzyılın 1. çeyreği	Not. 3 9. yüzyılın ikinci yarısı ya da sonu	Not. 4 869 Konsiline yakın	Not. 7 901 ve 907 arasında	Not. 9 10. yüzyıl	Not. 10 997'den önce veya 1020/1030'dan önce	Not. 13 12. yüzyıl
Ankyra (Galatia a) metropolis	Ankyra (Galatia a) metropolis	Ankyra (Galatia) metropolis	Ankyra (Galatia a) metropolis	Ankyra (Galatia) metropolis	Ankyra (Galatia) metropolis	Ankyra (Galatia) metropolis	Ankyra (Galatia) metropolis
Amorion (Galatia b) (1. Sıra) Pessinus'a bağlı	Amorion (Galatia b) Başpiskoposluk Pessinus'a bağlı	Amorion (Galatia) (1. Sıra) Pessinus'a bağlı	Amorion (Galatia b) metropolis	Amorion (Phrigia) metropolis	Amorion (Phrigia) metropolis	Amorion (Phrigia) metropolis	Amorion (Phrigia) metropolis
Sagalassos Pisidia 2. sıra Antiokheia'ya bağlı	Sagalassos Pisidia 2. sıra Antiokheia'ya bağlı	Sagalassos Pisidia 2. sıra Antiokheia'ya bağlı	Sagalassos Pisidia 1. sıra Antiokheia'ya bağlı	Sagalassos Pisidia 1. sıra Antiokheia'ya bağlı	Sagalassos Pisidia 1. sıra Antiokheia'ya bağlı	Sagalassos Pisidia 1. sıra Antiokheia'ya bağlı	Sagalassos Pisidia 1. sıra Antiokheia'ya bağlı
Side Pamphylia Metropolis	Side Pamphylia Metropolis	Side Pamphylia Metropolis	Side Pamphylia Metropolis	Side Pamphylia Metropolis	Side Pamphylia Metropolis	Side Pamphylia Metropolis	Side Pamphylia Metropolis
				Elaiussa Sebaste Pamphylia 7. sıra Seleukeia'ya bağlı	Elaiussa Sebaste Pamphylia 7. sıra Seleukeia'ya bağlı		Elaiussa Sebaste Pamphylia 7. sıra Seleukeia'ya bağlı
Sardes Lydia metropolis	Sardes Lydia metropolis	Sardes Lydia metropolis	Sardes Lydia metropolis	Sardes Lydia metropolis	Sardes Lydia metropolis	Sardes Lydia metropolis	Sardes Lydia metropolis
Nikaia Bithynia metropolis	Nikaia Bithynia metropolis	Nikaia Bithynia metropolis	Nikaia Bithynia metropolis	Nikaia Bithynia metropolis	Nikaia Bithynia metropolis	Nikaia Bithynia metropolis	Nikaia Bithynia metropolis

4.5. Göçler/Depremler

Bizans dünyasının büyük bir kısmı deprem bölgesi içerisindedir ve Bizans tarihi süresince hemen hemen her yıl bir deprem gerçekleşmiştir. Depremler en iyi Konstantinopolis'te belgelenmiştir. Pagan dönemlerinde olduğu gibi, Bizanslılar da depremleri, insanın günahlarından ortaya çıkan felaket ya da ilahi hoşnutsuzluğu simgeleyen göksel alametler olarak yorumlamışlardır (Kazhdan, 1991a, s. 669-670).

Tarihte kentlerin yıkılmasına ya da terk edilmesine neden olan faktörlerin arasında sürekli olarak gerçekleşen savaşlar, depremler, yangınlar gibi doğal afetlerle bulaşıcı hastalıkların olduğu görülmektedir. Çalışma kapsamında Anadolu'nun batı ve güneybatı bölgeleri ele alındığından, deprem tarihi de bu bölgeleri kapsayacak şekilde araştırılmıştır. Depremlerden sonra kentlerde onarımlar gerçekleştiği gibi kentlerin büyük ölçüde boşaltıldığı ve periferiye kaçıldığı da görülmektedir.

Bithynia bölgesinde Nikaia'yı etkileyen Geç Antik Çağ deprem silsilesi 358, 362 ve 368 yıllarında gerçekleşmiştir. 368 depremi Nikaia'yı temelden yıkmıştır (Şahin, 2013, s. 7-9). 408-450 yılları arasında II. Theodosius yönetimi sırasında da depremler meydana gelmiştir. 553 yılında bölge yine sarsılmıştır (Şahin, 2013, s. 11).

Konstantinopolis depremlerinin genel olarak Trakya'yı etkilediği söylenebilir. 430 yılında gerçekleşen İstanbul depremi, Herakleia'yı da etkilemiş olmalıdır (Erel, Zabcı, Akyüz & Çağatay, 2008, s. 84). Halk kenti 433 yılında ziyarete gelen imparator II. Theodosius'dan suyollarını ve kamu yapılarını tamir etmesini istemiştir (Jones, 1964, s. 355-356).

4. ve 5. yüzyıllarda, özellikle de 467'de Asia Eyaleti'nde çok yönlü yıkımlara yol açan depremden sonra, kayda değer sayıda inşaat faaliyeti olduğu kanıtlanmaktadır; özellikle Ephesos'ta çok sayıda bina restore edilmiş veya yeni yapılar inşa edilmiştir (Foss, 1979, s. 8, 98).

474-478 ve 515 Rhodos depremleri Lykia ve Pamphylia bölgelerini etkiler. 529-530'da Myra merkezli büyük deprem gerçekleşir. 565 yılında Arykanda Bazilikası yıkılır ve kent zayıflar. 570-580 yılları arasındaki Kilikya depremleri de Elaiussa Sebaste'de etkili olur (Duggan, 2004, s. 134). Tarihçi Malalas'ın verdiği bilgiye göre, 529 yılındaki büyük depremin ardından Myra ve limanı Andriake İmparator Iustinianus tarafından imar

edilmiştir (John Malalas, 1986, s. 262). Ayrıca bir kilisenin 530 depreminde kısmen yıkıldığı, Iustinianus tarafından yeniden inşa edildiği, 7. yüzyıl başlarına kadar da hizmet verdiği belirtilmektedir (Akyürek, 2014, s. 55). 565 depreminin ardından antik Arykanda halkı, yeni Arif Köyü'ne göç eder.

Iustinianus Dönemi (527-568) öncesi Trakya'da, 478 Çanakkale ve 484 Gelibolu depremlerinin etkileri belli değildir (Erel vd., 2008, s. 85).

474-478 ve 554-558 Rhodos depremleri Karia kenti Knidos'u da etkiler. Ancak 459 depremi, özellikle Knidos'ta etki gösterir. Suriyeli Evagrius (536-600), depremin Ege'nin büyük bir kısmını etkilediğini, Knidos'un ve adalar arasında da Kos'un tamamen tahrip olduğu çok şiddetli bir deprem olduğunu belirtir (Altunel, Stewart, Barka & Piccardi, 2003, s. 140).

494 yılında meydana gelen bir deprem Hierapolis'i ve Frigya'nın diğer şehirlerini tahrip etmiştir (Arthur, 2006, s. 33-35).

540'lı yıllarda gerçekleşen bir dizi deprem tarihi metinlerde kayıtlıdır (Theophanes the Confessor, 1997, s. 322-333). Bu depremlerin, Bizans İmparatorluğu'nun pek çok yerinde yıkıcı etkisi olduğu Prokopius tarafından aktarılmıştır. Doğu'nun önde gelen kenti Antakya, yakınlarındaki Silifke ve Kilikya'nın en ünlü kenti Anazarbus, Pontus'un önemli kenti Amasya, İbora (İverönü-Erbaa), Frigya'da Polybotus (Bolvadin) ve Psidialıların Filomodes kenti (Akşehir?) depremlerden etkilenmiştir (Prokopius, 2001, s. 118).

543, 553, 555, 557 Selymbria ve 558 Konstantinopolis depremlerinin hasarları kısa sürede giderilir (Erel vd., 2008, s. 85). Bu depremlerin ardından Herakleia'nın saray ve suyollarının onarıldığı Prokopius tarafından bildirilir (Prokopius, 1940, s. 296-297). Ayrıca surların da Iustinanus Dönemi'nde onarıldığı ifade edilmektedir (Asgari, 1987, s. 136).

Sagalassos'ta Bizans Dönemi'nde 500 yılı civarında (Waelkens, 2011, s. 31) ve 602-615 yılları arasında iki deprem gerçekleşmiştir (Waelkens, 2011, s. 28). 6. yüzyıl başında gerçekleşen deprem sonrası kent yeniden inşa edilir (Sintubin vd., 2003, s. 359-360). Bu depremde Başmelek Mikail Bazilikası zarar görür ve onarılır. Ancak 7. yüzyıl depremi sonrası onarılmadan terk edilmiştir (Waelkens, 2011, s. 38). 7. yüzyıl depreminde de büyük bir kent konağı zamanla daha küçük mekânlara bölünmüş ve farklı

amaçlar için kullanılmaya başlanmıştır (Waelkens, 2011, s. 28). Bununla beraber, araştırmacılar tarafından, 7. yüzyıla ait bulguların mevcut olmamasının kentte hiçbir faaliyetin gerçekleşmediği anlamına gelmediği; ancak 6. Yüzyıla ait bulguların mevcudiyeti ile kıyaslandığında da kentsel peyzajın azaldığı ön görülmüştür (Poblome, Bes & Degryse, 2005, s. 228).

Frygia'da 6. yüzyılda gerçekleşen bir deprem Aizanoi'de kolonadlı portikonun yıkılmasına neden olurken (Rheidt, 1995, s. 59) Laodikeia'nın parlak döneminin kapanmasına da sebep olmuştur. 7. yüzyılın ilk çeyreğinde İmparator Phokas Dönemi'nde (602-610) meydana gelen depremin ardından kent bir daha eski halini alamamış ve terk edilmiştir. Özellikle Arap istilaları ile suyollarının tahrip olması nedeniyle kentte yaşayan halk, su kaynaklarına yakın olan bugünkü Denizli-Kaleiçi ve Hisarköy'e, Salbakos'un (Babadağ) kuzey eteklerine göç etmiştir (Şimşek, 2007b, s. 38-39; Şimşek, 2015b, s. 597). 7. yüzyıl depreminin ardından Hierapolis'te Orta Bizans Dönemi'nde savunma yapıları onarılmamıştır ve kent yaşamaya devam etmiştir. Ancak yaşam daha önceki yüzyıllardan çok farklı bir şekildedir. Yıkıntılar üzerine ya da yıkılmış yapılara yaslanmış devşirme malzemeler kullanılarak inşa çalışmaları yapılmıştır. Konut alanları kent yerleşim düzenine uymamış ve yapılar yol düzlemini kısmen ya da tamamen kapatarak inşa edilmiştir. Bu dönemde çok sayıdaki Erken Bizans kiliselerinin içine tek nefli küçük kiliseler ve şapeller yerleştirilmiştir. Yanlarında da mezarlıklar organize edilmiştir (Scardozzi, 2015b, s. 38).

Aphrodisias 7. yüzyılın ilk yarısında deprem ve yangın geçirmiştir. Arkeolojik kazılar, şehrin dış mahallelerinde ve şehir merkezindeki lüks ev binalarında yanmış tabakaları ortaya çıkarmıştır. Diğer anıtlar da depremde yıkılmış gibi görünmektedir (Dalgıç & Sokolicek, 2017, s. 274-275).

7. yüzyılda gerçekleşmiş bir deprem, Sardes akropolünden toprak kaymasına neden olmuş ve Artemis Tapınağı'nın bir kısmını kaplamıştır. Ayrıca gymnasium ve diğer kamu binalarının çökmesine de neden olmuştur (Foss, 1976, s. 59; Foss & Scott, 2002, s. 617). Kentte 12. yüzyılda bir deprem daha gerçekleşmiştir (Foss, 1976, s. 74).

Assos antik kenti içinde yerleşim, arkeolojik kanıtlara göre 7. yüzyılın sonlarında yavaşça yok olmuş ve bu süre zarfında depremin yıkıcı etkisi alanın terk edilmesine neden olmuştur. Gymnasium portikosunun ötesindeki caddede tüm sütunlar kaldırım üzerine

düşmüş olup caddenin bu çöküşe kadar kullanımda olduğu anlaşılmıştır. Assos'taki yaşamın, şehir surlarının dışında, muhtemelen Ayazma Kilisesi'nden güneye uzanan düz bir alanda ve/veya Türk köyü Behramköy'ün bulunduğu akropolün arkasında devam etmiş olabileceği belirtilmiştir (Böhlendorf-Arslan, 2017, s. 224).

7. yüzyılda Myra'yı vuran iki deprem, Aperlae, Kekova ve Simena, Lymra, Ksanthos ve Patara kentlerinde yıkımlara yol açmıştır (Duggan, 2004, s. 134). Ksanthos'ta depremin yarattığı yıkımlar ile birlikte Arap akınları sonrası kentin surları onarılır, ancak 7. yüzyılın sonlarından sonra birkaç yüzyıl kent terkedilir (des Courtils, 2003, s. 37). Patara gibi talana açık liman kentlerinde yaşayanlar ise dağlık Lykia'ya çekilmeye; kent de giderek küçülmeye başlamıştır (İşkan & Şahin, 2018, s. 50).

7. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar, Pamphylia üzerinde etkili depremler olduğu, ancak bu dönemde depremler hakkında kesin bilgi veren tarihi kayıtlar bulunmadığı açıktır. 7. yüzyılın ortalarında Sagalassos'ta büyük bir deprem olur. Muhtemelen Pamphylia üzerinde de etkisi olan bu yıkıcı deprem şehrin terkedilmesine sebep olur (Duggan, 2004, s. 134-135).

9. yüzyılda Side ve Myra'daki yıkım ve onarımların yanı sıra Attaelia surlarındaki onarımlar da bu dönemde gerçekleşmiş olabilecek depremleri işaret eder (Duggan, 2004, s. 134-135).

715'te Marmara, 740'ta Marmara ve Trakya kıyıları, 760'ta da Konstantinopolis ve Trakya'da gerçekleşen depremler ise Trakya Bölgesi'ni etkilemiştir (Erel vd., 2008, s. 85). 739-740 yılındaki Konstantinopolis'te gerçekleşen depremin Trakya, Nikomedia, Prainetos (Karamürsel) ve Nikaia'da oldukça etkili olduğu belirtilmektedir (Theophanes the Confessor, 1997, s. 572).

860 ve 989 depremleri Marmara bölgesinin genelinde etkili olmuştur. 1063 ve 1065 yıllarında Bandırma, Kyzikos, Nikaia, Mürefte ve Konstantinopolis iki sarsıntı ile zarar görmüştür (Erel vd., 2008, s. 85).

Miletos'da Orta Bizans Dönemi'nde (10. veya 11. yüzyıl (Foss, 1977a, s. 478) gerçekleşmiş olabileceği belirtilen deprem nedeniyle, Serapeum ve Agora Kapısı'nın yanı sıra nymphaeum ve İyonik Kolonad ile birlikte Bizans surlarının hepsi çökmüş; bu nedenle antik kent terk edilmiştir (Niewöhner, 2017a, s. 260). Arkeolojik olarak, Bizans Miletosunun ortadan kalkması deprem-yıkımı ile kanıtlanmıştır. En önemlisi, Bizans

şehir surlarının güney kesimi ile kara tarafından iki kapı deprem tarafından tahrip edilmiştir. Depremin ardından herhangi bir Orta Bizans işgaline dair kanıt yoktur. Aksine, Miletos'un kırsal hinterlandında bol miktarda Orta Bizans yerleşimi ve kilisesi bulunmuştur. Kent, terk edilmiş gibi görünürken, kırsal alan refah içinde bir tablo çizmiştir (Niewöhner, 2016b, s. 71-72).

Küçük Asya'nın büyük kısmı deprem bölgesindedir. Bu tür rahatsızlıklar sık sık görülse de Ankyra bölgesinde genellikle şiddetli değildir. 1037 yılında büyük bir deprem, Bukellarion temasında beş köyü tahrip etmişse de Ankyra bu depremden etkilenmemiş gibi görünmektedir (Foss, 1977b, s. 82).

Nikaia'da ise büyük çaplı tahribe neden olan 1065 depreminden birçok yapı etkilenmiştir. Bu depremin aslında iki yıl boyunca aralıklı olarak meydana gelen bir dizi şokun sonuncusu olduğu belirtilmiştir. En ünlü ve en büyük kiliseler (Ayasofya) yıkılmış, özel konutların yanı sıra duvarlar da aynı kaderi paylaşmıştır. Depremin ardından surlar ve Dormition Kilisesi onarılmıştır (Mango, 1959, s. 248-249).

1091,1114, 1138-39 depremleri Antalya'nın doğusunu etkilemiş olabilir (Duggan, 2004, s. 135). 1141'de gerçekleşen depremle Anadolu'nun Akdeniz kıyılarında yer alan birçok yerleşim zarar görür (Kesik, 1992, s. 38). Attaleia'nın surlarının I. Manuel Komnenos tarafından (1143-80) 1158'deki onarımları da bu depremler sonrasındaki yapımlara işaret eder (Foss, 1996c, s. 12).

Hierapolis'te 10. ve 11. yüzyıllarda da bir depremin kenti tahrip ettiği arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. 1354 yılında şiddetli bir deprem olduğundan söz edilmekte olup, halkın diğer kentlere göç etmek zorunda kaldığı belirtilmektedir. 1354 yılından bir süre sonra kale başka bir depremle tahrip olmuş ve terk edilmiştir (Arthur, 2006, s. 33-35).

1169-1170, 1200 ve 1204 yıllarında yine Anadolu'nun doğu Akdeniz kıyılarını etkileyen bir deprem gerçekleşir (Arık, 1992, s. 21-22).

13. yüzyıla ait madeni paraların etkileyici artan sıklığı, Pergamon nüfusunun imparatorluk yatırımdan kazançlı görünmesini sağlar. 1296 yılının Haziran ayında kette etkili olan güçlü deprem bile, kentin yoğunluğunu ve refahını durduramamıştır. Yıkılan konutların yeni taş zemini ve özenle inşa edilmiş tuğla ocakları ile yeniden inşası ve

nüfusun 13. yüzyılın sonuna doğru üç binden fazla olması, kentin ekonomik refahına açıkça tanıklık eder (Rheidt, 2002, s. 625-626).

1296'da Marmara Denizi'nde gerçekleşen deprem Konstantinopolis ile birlikte Herakleia'yı da etkilemiştir. 1343 yılındaki iki büyük deprem Gelibolu Yarımadası'nda dahi hissedilirken, 1344 yılı depremi Trakya kıyılarını ciddi şekilde etkilemiştir. 1354 tarihinde de Gelibolu, Kuzey Marmara kıyıları ve Trakya'yı etkileyen bir deprem gerçekleşmiştir (Erel vd., 2008, s. 86).

Depremlerin yanı sıra 542'den 747'a kadar geçen süreçteki veba salgını büyük miktarda insan ölümlerinin yaşandığı suskun ve karanlık bir dönem yaşanmasına neden olur (Duggan, 2004, s. 132). 1112-13 yıllarında Anadolu kıyılarında yeniden bir veba salgını görülür (Kesik, 1992, s. 30). 1148'de Antalya'da 2. Haçlı Seferleri'nin gelişini izleyen ve liman kentinden gelen haçlı seferine mensup olanların aceleyle kentten ayrılmasında önemli bir etken olan ve olasılıkla önemli derecede yaşam kaybına yol açan bir salgın bildirilir (Foss, 1996c, s. 11).

4.6. Savunma İhtiyaçları

Bizans savunması, sınırların korunması gerektiği durumda, Roma İmparatorluğu içinde benzer tehlikelerin hüküm sürdüğü zamanda olduğu gibi, öncül örnekleri izleyerek işe başlamıştır.

3. yüzyılın üçüncü çeyreğinde ilk barbar istilası yaşanmıştır (Lawrence, 1983, s. 172). Kentlerin bazıları 3. yüzyıldaki, bazıları da 4. yüzyıldaki barbar tehdidi döneminde surlarla çevrilir (Mango, 2016). Nikaia, Miletos (ikinci defa inşa edilen surlar) ve Pergamon surları bu dönemde yapılır.

4. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İsaurialılar Akdeniz'de kendini gösterir. Pamphylia'yı talan etmeye başlarlar ve Küçük Asya'ya kadar uzanan bölgeye sürekli ve geniş çaplı baskın yaparlar. Pamphylia, 457'den 474'e kadar hüküm süren I. Leon Dönemi'ne (457-474) kadar tehlikede kalır. Bu dönemde Side'de bir takım önlemler alınır. Yeni inşaların ve takviye kulelerin yanı sıra girişlerin kısmen ya da tamamen engellenmesi gibi çalışmalar yapılır. Isaurialılara karşı yapılan tahkimatlar, diğer iki Pamphylia kenti olan Perge ve Attelia'da da tanımlanabilir (Lawrence, 1983, s. 176-177).

4. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar göreceli barış ve refah dönemi yaşanır. Bu dönemde bir barbar istilasının soyut korkusundan ziyade, mutlak emperyal gücün bir simgesi olarak sur inşası tasarlandığı belirtilebilir. Aphrodisias'ta tüm duvar - sadece kapılar değil- 4. yüzyılın ortalarından sonlarına (350-360) doğru inşa edilir. Kronolojik bağlam, bu duvarın, bir gün kullanılabileceği anlayışına dayanarak, mutlak emperyal gücün bir simgesi olarak inşa edildiğini göstermektedir (De Staebler, 2008, s. 285-286).

4. yüzyılın sonlarında İmparator I. Theodosius'un (379-395) tüm Roma kentlerine kendi güvenliklerini sağlamaları emrini vermesinin ardından, 4. yüzyıl sonu ile 5. yüzyıl başına kadar, doğudaki ve batıdaki pek çok merkezde kent surları inşa edilir (Arthur, 2006, s. 42). Hierapolis ve Laodikeia bu durumu örnekler gibidir. Kentler surlarla çevrilirken, savunmayı kolaylaştırmak ve inşa süresini kısaltmak için Helenistik ve Roma yerleşimlerinin bir kısmı bu surların dışında bırakılır (Şimşek, 2007b, s. 83-84).

Sagalassos surları da savunmadan çok, kentin 400 yılı civarındaki gücü ve gururunu temsilen yapılmıştır (Waelkens, 2011, s. 42).

470 ve 480'lerde iç savaşlar geçekleşir. Bu dönemle ilişkisi kurulan Amorium aşağı şehir surları İmparator Zenon'un hükümdarlığı dönemine (474-491) tarihlendirilmektedir (Harrison, 1991, s. 261; Lightfoot, 1994, s. 17). İmparatorun muhtemelen 470 ve 480'lerdeki iç savaşlar esnasında şehrin stratejik öneminin farkına vararak böyle bir karar aldığı belirtilir (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 46).

Iustinianos Dönemi'nde askeri mimaride büyük adımlar atılır. Bu döneme ait Bizans tahkimatları bilinen en büyük askeri mühendislik eserlerinden biridir. Iustinianos, büyük imparatorluğunda mevcut kaleleri güçlendirmekle kalmayıp çok sayıda yenisini inşa eder. Birçok büyük kentin surlarını yeniden inşa ettirir, güçlendirir ya da tamir ettirir. (Toy, 2006, s. 50). Prokopius, Bizans İmparatorluğu'nda Iustinianos Dönemi'nde Balkan topraklarında nüfus dağılımının değişiminden söz ederken, bunun kitlesel göçler yoluyla gerçekleştirildiğini anlatır. Merkeziyetçi eğilimlerin güçlenerek, Roma İmparatorluğu idealinin tekrarlandığı 6. yüzyılda, sınır kalelerin gözetimi yerli halka değil de, dışarıdan göç yoluyla yerleştirilen gruplara verilmiştir (Özgüven, 2001, s. 15).

Iustinianos Dönemi'nde inşa edilen veya yenilenen tahkimatların sayısı, diğer Bizans dönemlerindeki tahkimatların sayısını geçmiştir. Askeri eserleri toplamının 700 olduğu belirtilir (Toy, 2006, s. 50). Bu dönemde Bizanslılar bir kent duvarı veya sığınacak

kadar büyük bir kale inşa eder ve genellikle her yerleşim yerinde bir garnizon kurarlar. Çağdaş yazınlar ve yazıtlar bu eserlerin birçoğunu Iustinianos'un saltanatına atfeder, diğerleri ise biçimsel olarak ilgilidir. Bunların hepsi atanan askeri valilerin isteklerini dile getiren birkaç mühendise yüklenebilir. Her bir savunma duvarı, mümkün olan her yerde, yeniden kullanılabilir malzeme ile inşa edilir ve avantaj sağlayacak olacak şekilde adapte edilebilecek herhangi bir eski yapıya dahil edilir (Lawrence, 1983, s. 188). Trakya'da Herakleia ve Ainos kentleri bu dönemde tahkim edilir.

7. yüzyıldaki Sasani ve Arap istilaları, Geç Antik Dönem'de Küçük Asya'nın refahına son verir ve 9. yüzyılın ortalarına kadar süren belirsiz bir dönem başlatır. Bu süreç, genellikle iki yüzyıl boyunca Küçük Asya'yı perişan eden Arapların saldırılarına atfedilir. Oysaki Sasani istilası bölgenin tarihi açısından büyük önem taşır. 611'de, Sasaniler Küçük Asya'nın içlerine yönelir ve Diokletianus zamanından Heraklios (610-641) dönemine kadar, kargaşadan nispeten uzak olan zengin ve barışçıl bir ülke bulur (Foss, 1975, s. 721-722). Ayrıca Arap donanmasının keşif kuvvetlerini Akdeniz üzerinden Anadolu'ya iletmesi üzerine yeni ve çok ciddi bir tehdit ortaya çıkar. 7. yüzyılın ortalarından itibaren Arap filosu çok geçmeden daha uzak mesafelere yıllık seferler düzenler (Lawrence, 1983, s. 200-201).

Arap akınları sonrası Anadolu kentlerinde savunma amaçlı inşa edilen kent surları yerel askeri güçlerini kurarak merkezi yönetimle bağlantıların zayıflamasına yol açsa da, Bizans'ın gerek toprak yönetimi, gerekse dinsel bürokrasi tarafından desteklenen sivil yönetimi merkeziyetçi eğilimlerden vazgeçmemiştir (Özgüven, 2001, s. 164).

Küçük Asya'nın batısındaki şehirler refahlarını kaybeder ve nüfusları azalır. Ionia'da Arapları çekmek için hala bolluk vardır. Araplar tekrar tekrar 663 ve 678 yılları arasında daha sonra da 709 ile 715 yılları arasında bu bölgeyi istila eder (Lawrence, 1983, s. 202). Örneğin Ephesos'ta inşa edilen surun yapılma sebebinin, İmparatorluğun 6. yüzyıl sonu ile 7. yüzyıl başında içinde bulunduğu güvensiz politik ortamla yakın ilişkisi olduğu tezi kabul edilebilir (Külzer, 2011, s. 63). Bu surlarla beraber kentin bu derece küçülmesinin nedeni Arap saldırılarının (654/655 yıllarında Emevi halifesi Muaviye'nin ve 715/16 yıllarında Arap komutan Mesleme'nin) tehdidi karşısında en etkili savunma için pratik bir çözüm olarak yorumlanmaktadır (Foss, 1979, s. 105). Miletos'ta da benzer durum görülmektedir ki önce Persler daha sonra Araplar tarafından istila edildiği zamana

tarihlenen Bizans şehir suru antik şehir merkezini çevrelemekte olup sivil merkeze odaklanmıştır (Niewöhner, 2017a, s. 259-260).

655 yılında Phoeniks kenti açıklarında büyük bir zafer elde eden Arap güçleri, Akdeniz'in bu bölgesinde kalıcı bir denetim sağlamıştır. Böylece Lykia sahilleri de istilalardan etkilenir (Foss, 1994, s. 11). Arap donanmasının akınlarına karşı Ksanthos kentinde de Roma Dönemi'nden beri kullanılmayan surlar onarılmıştır.

Karia'da da durum benzerdir. İsos'un 7. yüzyılın ilk yarısında Arap ve Sasani tehditlerine maruz kalması tahkimatlarda güçlendirme yapılmasına neden olmuştur (Baldoni vd., 2004, s. 43).

Anadolu'nun içlerinde de Pers ve Arap saldırıları 7. yüzyılda başlamış ve 9. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu süreçte Anadolu'nun içlerinde Ankyra ve Amorium kentlerinde gerçekleşen istilalar öne çıkar. Ankyra'da Arap istilaları, kent duvarlarında onarım ve değişiklikler gerektirir. III. Leon tarafından 720 veya 740'da, belki 797'den sonra, Nikephoros Phokas tarafından 805'te ve özellikle Harun al-Rashid'in şahsen yönettiği 806 kuşatmasından sonra önlemler alınır (Lawrence, 1983, s. 204). 833-842 yılları arasında Arap kuvvetleri iki koldan Ankyra'ya hücum eder ve kente girer. Bu fekaletin ardından 859 yılında III. Mikhail (842–867) Dönemi'nde iç kale onarım görür (Foss, 1977b, s. 78-79). Aynı şekilde Amorium Yukarı Şehir surlarının 640'larda Suriye'den geri çekilen askerlerin karargahı olarak Amoium'un üstlendiği yeni görev sonucu ortaya çıkmış olabileceği ifade edilir. Yukarı şehir surlarının ilk evresinin zarar görmesi 838 Arap kuşatmasına bağlanmaktadır (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 144-148).

10. yüzyıl başlarında Akdeniz'de Arap kuşatmaları sürer. Bu kuşatmalar esnasında zarar gören Attaleia surları da VI. Leon tarafından onarılır (Lawrence, 1983, s. 210).

10. yüzyılın ortalarında ya da sonunda Amorium yukarı şehir suru ikinci bir evre geçirir. Yukarı şehir etrafındaki yeni duvar, büyük ölçüde sembolik anlamda, şehrin eski ihtişamını yansıtmak ve imparatorluğun bir şehir olarak statüsünü onaylamak için yapılmış gibi görünmektedir (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 148-149).

11. yüzyıl itibariyle Selçuklular Bizans İmparatorluğu için tehdit oluşturmaya başlar. IV. Romanos Diogenis (1068-71) akın ve baskın dalgasını durdurmak için

girişimde bulunur. Ancak 1071'de Doğu Anadolu'daki Manzikert (Malazgirt) Muharebesi'nde yenilgiye uğrar. Bu tarihin ardından Türkler Orta Anadolu'ya kadar girer. 1176'da İkonion yakınındaki Miriokefaon Muharebesi sonrasında ise Orta Anadolu'nun Türkleşmesi başlar (Haldon, 2007, s. 186-187).

Selçukluların Anadolu'ya gelişinin ardından bir dizi önlemler alınır. İasos'ta 10. ve 11. yüzyıllarda Selçuklu tehdidi oluşmasının ardından denizden gelecek saldırıları önlemek adına kıyı savunma düzenlemeleri gerçekleştirilmiştir (Baldoni vd., s. 43). Aynı şekilde Pergamon'da Manuel Komnenos (1143-1180), akropolün eteğindeki aşağı kenti, bölgenin Türklere karşı savunma alanlarının yeniden düzenlenmesinin bir parçası olarak, 3. yüzyılın sur izlerini takip eden surlarla çevreler (Foss, 1977a, s. 480; Foss, 1998, s. 161). Bir diğer tahkimat ise *Kastron ton Palation* adı altında Miletos'ta Tiyatro Tepesi'nde yükselir. Türklerin bölgeyi 11. yüzyılın sonlarından itibaren ele geçirmeye başladıkları zaman, savunma amaçlı nedenlerle, tepe çevresi bir surla takviye edilir (Niewöhner, 2016b, s. 67).

Bizans'ta merkeziyetçilik ile yerel yönetim arasındaki çekişme IV. Haçlı Seferi'nde vuku bulan Latin İstilası'na (1204) kadar devam etmiştir. Buna rağmen parçalanan merkezi yönetim Latin Krallığı sonrası, Batı Avrupa'ya yakın bir feodal anlayışla yeniden toparlanmıştır (Özgüven, 2001, s. 164).

Haçlı seferleri de özellikle Nikaia'da etkisini gösterir. Savunmaya yönelik yeni yapımlar, onarımlar ve ek takviyeler gözlenir. Nikaia, Selçukluların hakimiyetindeyken 1097'de I. Haçlı ordusu tarafından kuşatılır. Kuşatma sonrasında Türkler, kenti Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos'a bırakırlar. Bizanslılar, Selçuklulardan şehri aldıktan sonra surları onarırlar (Foss, 1998, s. 155).

13. yüzyıla kadar yapılan onarımlar ve ilaveler 3. yüzyılda inşa edilen surlara yapılır. 1204'te İstanbul'un Latinler tarafından işgal edilmesinden sonra Nikaia'yı merkez seçen Bizanslılar bu dönemde de surları güçlendirir. Ioannes Vatatzes Dönemi'nde (1222-1254) ön surlar (proteichisma) yapılırken (Foss, 2004, s. 259), II. Andronikos Dönemi'nde (1282-1328), bazı kulelere ek takviye yapılmıştır (Foss & Winfield, 1986, s. 103).

Kuzeybatı Anadolu'da 12.-13. yüzyıllarda Neokastra theması kurulur. Niketas Khoniates themayı yeni kaleler olarak tanımlar ve 1162-1173 yılları arasında I. Manuel

Komnenos (1143–1180) tarafından kurulduğunu belirtir. I. Manuel, bölgedeki üç kentin etrafında (Chliara (Kırkağaç), Pergamon ve Adramyttion), Türk gruplarına baskın düzenler, şehirleri yeniden inşa eder ve yeniden tahkim eder (Niketas Khoniates, 1995, s. 103).

12.-13. yüzyıllarda da Türklere karşı savunma önlemleri devam eder. Örneğin Sagalassos'ta 12. yüzyılda İskender Tepesi'nde sur duvarları ile çevrili bir askeri garnizon yer almış olabilir (Waelkens, 2011, s. 12). Pergamon'da da, olasılıkla III. Ioannes Dukas Vatatzes'in (1222-1254) son zamanlarında, yaklaşık 13. yüzyılın ortalarında savunmaya yönelik bir yapım söz konusudur (Otten, 2014, s. 177).

Son olarak Osmanlılar Dönemi'nde alınan önlemler yine Nikaia surlarında görülür. Osman Bey'in Nikaia'yı almak için kuşattığı dönemde yapılan değişiklikler sırasında bir kısım açıklıklar örülür ve surlar yükseltilir (Foss, 2004, s. 261).

BÖLÜM 5

BİZANS KENTSEL ALANLARI

Bizans Dönemi kentlerinin fiziki durumunu ortaya koyabilmek adına, kentlerin dinsel-yönetsel işlevleri, kamusal işlevleri, savunma işlevi, konut alanları, meydan ve sokak strüktürü, ekonomik ve endüstriyel işlevleri ve kentsel merkezi tanımlanmaya çalışılmıştır.

5.1. Dinsel-Yönetsel İşlevler

Hristiyanlıkla birlikte piskoposlar kentlerin yönetiminde büyük rol oynamış; bu durum da kentlerdeki yönetsel ve dinsel işlevin sorgulanması için piskoposluk saraylarının ve kiliselerin incelenmesi gerekliliğini ortaya çkarmıştır.

Kiliseleriyle birlikte piskoposluk saraylarının genellikle sur duvarının içinde ya da üst kalede yapılması tercih edilmiştir (Kirsten, 1958, s. 21).

Piskoposların konutlarına ilişkin en eski edebi referanslar 5. yüzyılın başlarına tarihlenen kaynaklarda ortaya çıkmaktadır. Piskoposların evlerinin kilisenin yanında bulunması gereken ilk gelenek, 436'daki Kartaca Konsili'nde resmen tanınmıştır. Khalkedon Konsili'nin 10. maddesi, 451'de, *episkopeion*'un sadece şehrin başkilisesine bir ek olarak inşa edilebileceğini belirtmiştir. 5. yüzyıldan itibaren, piskoposun hem yerleşim bölgelerini hem de idari ofislerini içine alan piskoposluk konutları -*episkopeion* ya da *domus episcopi*-, kentlerin önemli bir özelliği olmuştur (Ceylan, 2007, s. 170).

Yerel dini örgütlenmenin en yüksek dini ve idari otoritesi olan piskopos kitleleri düzenli olarak vaaz vermiş; kilisenin, manastırların ve hayır kurumlarının kontrolünü kendi kontrolü altına almış ve denetlemiştir. Bu önemli idari aygıta ek olarak, piskoposlar Kilise'nin mali kaynaklarını da kontrol etmiştir. 4. ve 5. yüzyıl sırasında piskoposlar,

imparatorluk mahkemelerinde bile sözcü olarak kentleri temsil etmeye başlamıştır. Tüm bu faaliyetler, onların siyasi gücü ve nüfuzlarında, güçlü aristokratlar ile eşit hale gelmesini sağlamıştır. Bu nedenlerden dolayı, piskoposlar, kaçınılmaz olarak yerel toplumun en yüksek rütbesine mensup hale gelmiştir (Ceylan, 2007, s. 170-171).

5.1.1. Piskoposluk Sarayları

Antik kentlerde Hristiyanlık Dönemi, başpiskoposluk saraylarıyla belirginleşmiştir. Büyük bazilikalara bitişik yapılmış oldukları için tanımlanabilen bu mimari kompleksler genellikle tonoz örtülü odalar, koridorlar, büyük bir salon ve bir şapelden oluşmuştur (Eyice, 1996b, s. 208). Ephesos, Miletos, Aphrodisias, Olympos, Side, Tralleis, Laodikeia ve Myra piskoposluk saraylarının bulunduğu kentlere örnek oluştururken, Priene, Pergamon, Assos, Ksanthos, Sardes, Patara, Rhodiapolis, Aizanoi, Kaunos ve İznik ise piskoposluk kiliseleri ile bağlantılı piskoposluk saraylarının arkeolojik verilere dayanarak olasılıklarından söz edilebilecek kentlere örnektir. Bunun dışında bağımsız olarak Ephesos ve Elaiussa Sebaste'de ise bir Bizans Sarayı'nın varlığı söz konusudur. Öncelikle bu kentlerden yola çıkarak kentlerin yönetsel-dinsel işlevlerinin yerine getirildiği mekânlar olan piskoposluk sarayları tanımlanmaya çalışılacaktır.

Ephesos Piskoposluk Sarayı

Geç Antik Çağ'da, 400 yılı civarında Ephesos Piskoposluk Sarayı'nın üzerinde yer aldığı Olympion muhtemelen Hıristiyanlar tarafından yok edilmiştir. Bundan sonra anıtın yapı malzemesi kademeli olarak kaldırılmış, bir kısmı ise kireç fırınlarında yakılmıştır. *Cella* duvarının sadece küçük bir kısmı ve birkaç mermer levha korunmuştur. Anıtın temel taş bağlantılarını sağlayan çoğu metal ve kurşun kenetleri çıkarmak için temel taşları 5. yüzyılın sonlarına doğru tamamen sökülmüştür (Karwiese, 1995a, s. 12-15; Karwiese, 1995b, s. 311-319). Olympieion'un güney stoasının batıdaki bölümünün içine, Geç Antik Dönem'de 145 metre uzunluğunda bir kilise kompleksi yapılmıştır. Doğudaki bölümü ise değişiklikler yapılarak saraya benzer bir yapı olarak dönüştürülmüştür (Karwiese, 2000a, s. 180). Güney stoanın batı bölümüne yerleşen yapı; stoanın zemini, batı duvarı, güzey ve kuzey duvarlarının bir bölümü, stoayı iki bölüme ayıran kemerin payeleri kullanılarak inşa edilmiştir (Ceylan, 2000, s. 73).

Olasılıkla bir depremle (557 ?) yıkılan kilise, büyük değişiklikler yapılarak yeniden inşa edilmiş; 654/5 yılında da Arap akınları sırasında tahrip olan bu kilisenin piskopos kilisesi olarak kullanımı sona ermiştir (Bammer & Muss, 2000, s. 180-182).

Kilise 8. yüzyılda yeniden düzenlenmiş ve tuğla olarak (Şekil 5.1) inşa edilmiştir (Foss, 1977a, s. 474). Ayrıca 10. veya 11. yüzyılda yeni bir mermer kutsal bölmeye (templon) sahip olan kilise, cemaat ve mezarlık kilisesi işlevini yerine getirmeye devam etmiştir (Degasperi, 2013, s. 53-66). Bu bölgede ele geçen arkeolojik bulgulara dayanarak, kentin 7. yüzyılda terk edilmediği, 14. yüzyıl içlerine kadar aralıksız iskân gördüğü söylenebilir. Bunun dışında Meryem Ana Kilisesi'nin çevresindeki ve Bizans Sarayı'nın güneyindeki mezarlıklar, 12. veya 14. yüzyıla kadar kullanılmıştır (Ladstätter s. , 2011, s. 24).

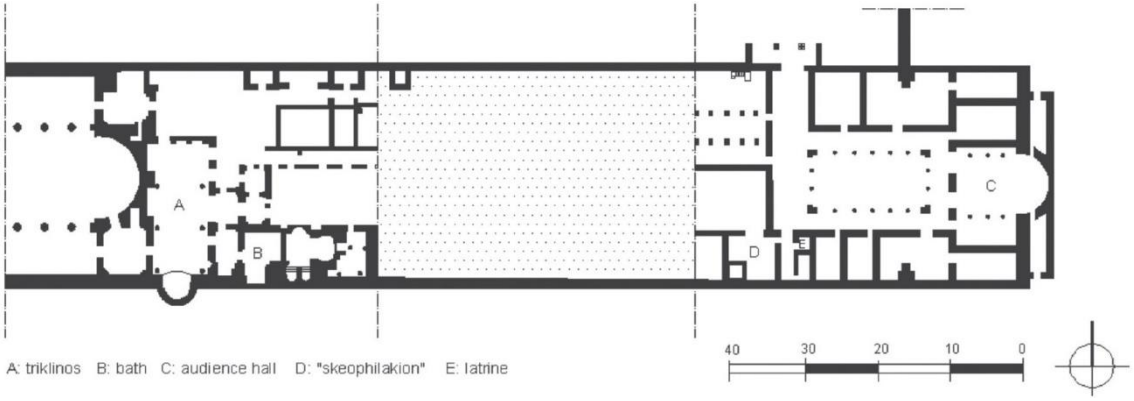

Şekil 5.1. Ephesos Meryem Ana Kilisesi batıdan doğuya görünüm (Mısırlı, 2016)

Kilisenin doğusunda, odaların içinde banyo havuzu, latrina ve çeşme bulunduğundan buranın resmi bir bina olduğu anlaşılmıştır. Olasılıkla papazların kullandığı kompleksin, başpiskopos sarayı (*episkopeion*) olduğu belirtilmiştir (Şekil 5.2).

Konumu, yaklaşık 500 yıllarına tarihlenmesi, bazı odalarının şekilleri ve buluntuların özellikleri dikkate alındığında Meryem Ana Kilisesi ile bağlantısı görülmüştür. Buluntulara göre *episkopion* 654/5 yılında buradan Haghios Theologos'a (Ayasuluk) taşınmıştır (Karwiese, 2000a, s. 182-183). Ancak Ayasuluk'ta yer alan St. John Kilisesi'nin *episkopeion* ile ilişkilendirilen mekânlarının antre, vaftizhane ve

skeophilakion[11] ekleri olduğu görülmüştür. Muhtemelen bu mekânlar bir ofis ya da kilise kayıtlarının bir arşivi olarak kullanılmıştır. Daha sonraki *episkopeion*'un yerini bulmak için daha fazla arkeolojik kazı gerekmekte olduğu belirtilmiştir (Ceylan, 2007, s. 180).

Şekil 5.2. Ephesos *episkopeion* planı (Ceylan, 2007, s. 179)

Ephesos'ta ayrıca bir Bizans Sarayı da yer almaktadır. Saray, Meryem Ana Kilisesi ve *Episkopeion*'un 70 metre kadar doğusunda bulunmaktadır. Yapı, enine yerleştirilmiş bir vestibule (Oda C) ile birleştirilen iki binadan oluşur. Binanın kuzey kısmında, Roma hamamının tipik odalarından oluşan küçük bir özel hamam bulunmaktadır: frigidarium, tepidarium, caldarium ve sudatorium (Odalar 8-11). Kompleksin güney kısmı, etkileyici alanı ile merkezi oda (Oda A) olarak dört eksedralı büyük sekizgen bir kabul salonu içermektedir (Şekil 5.3). Bina, mozaikler, resimler ve mermer kaplamalarla zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Son araştırmalar, kompleksin, 3. yüzyılın üçüncü çeyreğinde bir deprem tarafından tahrip edilen Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen evlerin kalıntıları üzerine yapıldığını ortaya çıkarmıştır. Anıtın güney kısmı ve 40 metre uzunluğunda giriş holü, 5. yüzyılın ilk yarısında, ağırlıklı olarak eski Roma binalarından gelen devşirme malzeme ile inşa edilmiştir. Kompleksin kuzey kısmı 4. yüzyıldan daha önce yapılmıştır (Adenstedt & Thuswaldner, 2009, s. 410).

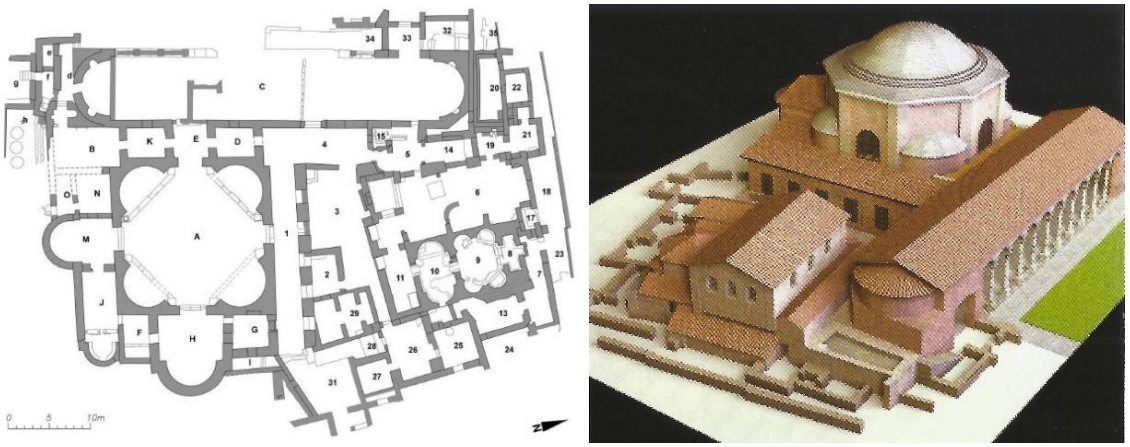
2008 ve 2009 yıllarındaki jeofizik araştırmalar ve kazılar, günümüze kadar ortaya çıkmış olan buluntuların, güneye ve batıya doğru uzanan daha büyük bir kompleksin sadece bir parçası olduğunu or taya çıkarmıştır. Sarayın batı tarafında büyük bir avlu yer almakta olup konut alanına ait odalar güney tarafında yer almakta ve yaklaşık 40 metre

[11] Genellikle bir rahibin, kilisenin kutsal değerli eşyalarını ve ayinsel eşyalarını gözetmek için görevlendirildiği hazine dairesi (Kazhdan, 1991c, s. 1909).

uzağındaki doğu-batı yönelimli bir sokağa kadar uzanmaktadırlar (Adenstedt & Thuswaldner, 2009, s. 411).

Sarayın işlevini ne kadar yerine getirdiği henüz belli değildir, ancak 10. yüzyılda terk edilmiş olmalıdır. Zira bu tarihte eski güney girişinin hemen yanında bir fırın kurulmuştur. Kompleks içindeki basit ortaçağ yapıları Geç Bizans Dönemi ve Orta Çağ'da yoğun ikincil kullanıma işaret etmektedir. Bugüne kadar, binanın işlevi tam olarak tespit edilmemiştir. İlk önce bir hamam kompleksi olarak yorumlanmış, ancak bu yorumla ilgili kısa bir süre sonra şüpheler dile getirilmiştir. Büyüklüğü, dekoru ve bina düzeni - özellikle de binanın güney kısmından - yüksek rütbeli bir subayın idari merkezi olarak veya Efes Metropolitinin ikametgahı olarak yorumlanması önerilmiştir (Adenstedt & Thuswaldner, 2009, s. 411-412).

Konumu itibari ile 7. yüzyıl suru içinde ve liman bölgesinde yoğunlaşan kentte yan yana konumlanan dini ve resmi merkezlerin oluşmasını sağlamıştır.

Şekil 5.3. Ephesos Bizans Sarayı planı (Adenstedt & Thuswaldner, 2009, s. 411) ve rekonstüksiyonu (Ladstätter, 2012, s. 35)

Miletos Piskoposluk Sarayı

Yapının bulunduğu alan M.Ö. 6. yüzyıl itibariyle kutsal alan olarak kullanılmıştır. Kazı buluntuları ve mimari plastik parçalar antik tapınağın M.Ö. 3. yüzyılda inşa edildiğini göstermektedir. Ek yapılara ait mozaik döşeme, yapının 3. yüzyılda da kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir (Graves, 2003).

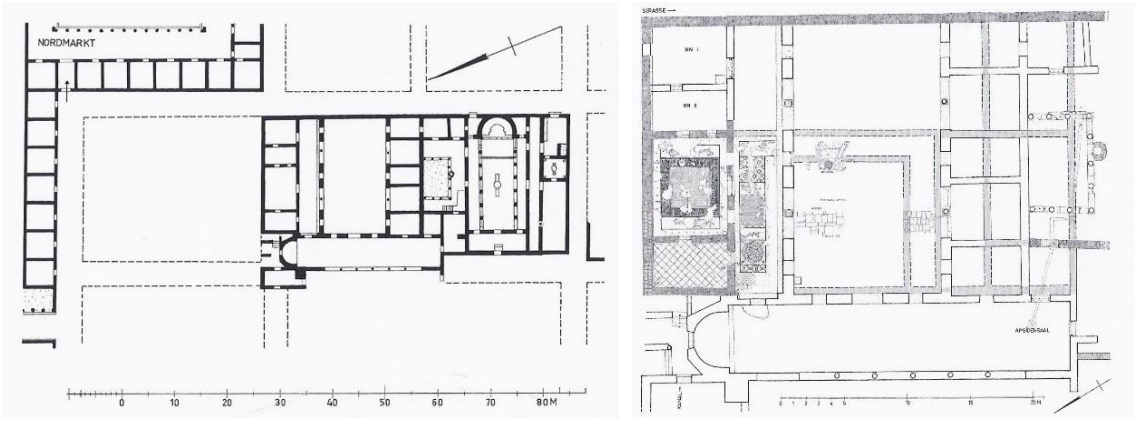
Aynı yapı adası üzerine inşa edilen saray Aziz Mikhail Kilise'nin yanında yer almakta ve aynı insulanın kuzey yarısını kaplamaktadır. Sarayın batı ve kuzey kanatları

mozaik zeminli olup günümüzde koruyucu bir kum tabakasıyla kaplıdır. Merkezde büyük dikdörtgen bir salon bulunur. Salonun güneyinde üçü dar, ikisi geniş olmak üzere beş odadan oluşan bir dizi mekan yer almaktadır (Şekil 5.4). Tüm odalar merkezi salona açılır (Niewöhner, 2016a).

Ana salonun zemini altındaki arkeolojik kazılar kuzey kanatla aynı seviyedeki Geç Roma Dönemi'ne tarihlenen peristilli bir avlunun varlığını ortaya koymuştur. 5. yüzyılda avlunun üzeri kapatılmış, yeni zemin daha yüksek bir seviyeye getirilmiş ve Piskoposluk Sarayı'nın merkezi salonu haline gelmiştir. Karşıt olarak, düşük kottaki kuzey kanat özgün geç Roma katmanını ve zeminini sürdürmüştür. Geç Roma Dönemi kuzey odalarının Antik Dönemlerde oradan geçip giden bir caddenin üstüne inşa edildiği dikkat çekmektedir. Bu durum Bizans Dönemi'nde de devam etmiştir. Batıda Geç Roma peristilli evinin yanında ikinci bir sokak, Piskoposluk Sarayı'nın ana salonunun girişi olarak hizmet veren apsisli mekân tarafından işgal edilmiştir (Niewöhner, 2016a).

Kilise 7. yüzyıl başlarında inşa edilmiş ve Dionysos Tapınağı'nın yerini almıştır. Dionysos Tağınağı 7. yüzyılda Aziz Mikhail Kilisesi inşa edildiğinde yıkılmıştır. Ancak tapınak temel duvarları yerinde kalmış ve bazilika tarafından yeniden kullanılmıştır. Kilisenin kuzey ve batı duvarları, tapınak *cella*sının bir bölümünü oluşturan Helenistik kesme taş temelleri üzerine yerleştirilmiştir. 7. yüzyılın başlarında bazilikanın inşasından önce, tapınak basamakları üzerine yarı dairesel bir apsis inşa edilmiştir. Bu apsis tapınak hala ayakta iken, *cella*nın içinde geçici olarak kurulan daha eski ve daha küçük bir kiliseye ait gibi görünmektedir. İlk kilise piskoposluk sarayının yapıldığı muhtemelen 5. yüzyıla tarihlenmektedir (Niewöhner, 2016a, s. 47-48).

Kilisenin saray şapeli olarak hizmet verdiği görülmektedir. Kilisenin arda kalan duvarları, sadece antik zemin seviyesinin biraz üstündedir. Diz seviyesinin üstündeki her şey, muhtemelen Menteşoğulları Dönemi'nde alan çanak çömlek fırını olarak kullanıldığında kaldırılmıştır (Niewöhner, 2016a, s. 44).

Şekil 5.4. Piskoposluk Saray Kompleksi ve Piskoposluk Sarayı (Niewöhner, 2016a)

Aphrodisias Piskoposluk Sarayı

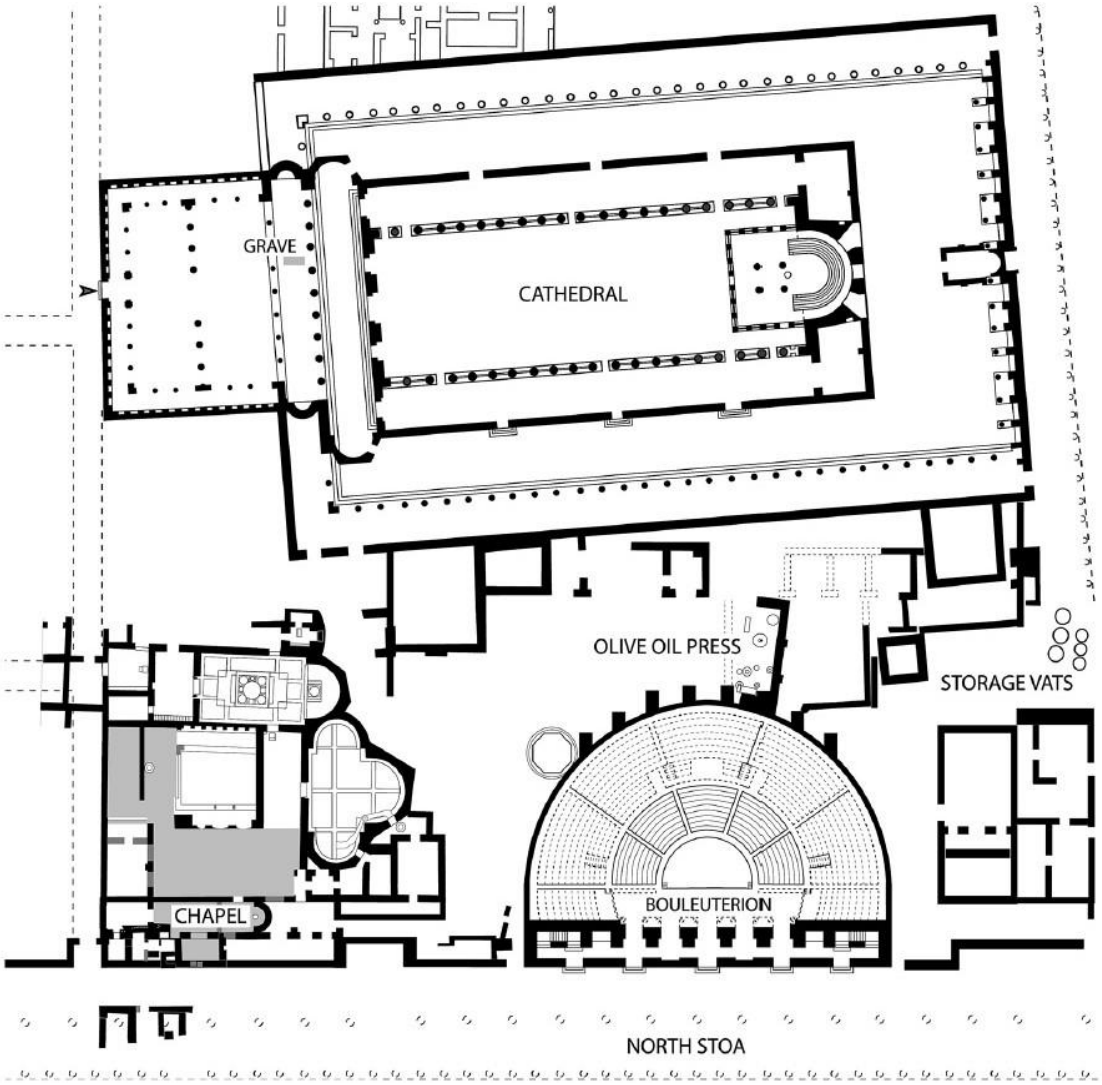
Meclis Binası'nın batısında, Geç Antik Çağ'da tamamen yenilenmiş, iyi korunmuş, Piskoposluk Sarayı olarak bilinen peristilli bir yapı yer almaktadır. Bu yapı geç dönemde büyük olasılıkla resmi bir konut olarak kullanılmıştır. Bütün bir yapı adasını kaplayan boyutuyla kentin en büyük konutlarından biri olma özelliğine sahiptir. Roma Dönemi'nin elit konutlarında sıkça görüldüğü üzere sütunlu merkezi bir avlu etrafında planlanmıştır (Şekil 5.5). Avluya açılan büyük kabul odaları bulunur; doğu tarafta üç apsisli bir yemek salonu, kuzey tarafta da tek apsisli bir salon vardır (Şekil 5.6). Burada bulunan arkeolojik materyal, Geç Roma Dönemi'ne ait bu konutun ana bölümlerinin 400 yılı civarında inşa edildiğini göstermektedir. Oldukça zengin mozaik ve heykellerle bezenmiş konutun zemini kesme mermer ile döşeli; duvarları ise figürlü resimlerle süslüdür. Olasılıkla Geç Antik Çağ'da eyalet valisinin konutu olarak kullanılmıştır (Berenfeld, 2009).

Yapı, Aphrodisias'ın büyük bir bölümünde olduğu gibi, 7. yüzyılın ortalarında terk edilmiş, güney ve batı odalarının çoğu çökmüş ya da kısa bir süre sonra yok olmuştur. Ancak, şehrin geri kalanından farklı olarak, muhtemelen 8. yüzyıl sonlarında veya 9. yüzyılın başlarında, Orta Bizans Dönemi'nde yeniden inşa edilmiş ve yeniden iskân edilmiştir (Berenfeld, 2009, s. 224).

Şekil 5.5. Aphrodisias Piskoposluk Konutu merkezi avlusu (Mısırlı, 2011)

Genişletilmiş bina, kilisenin etrafında bulunan daha büyük bir komplekse dahil edilmiştir. Buna, bouleuterionun arkasındaki, bir zeytinyağı işleme merkezi olarak kullanılmak üzere dönüştürülmüş olan alan ve muhtemelen tarım ürünlerinin depolanması ve dağıtımı için kuşllanılmış bir yer dahil edilmiştir. Üç apsisli konutun en kuzeydeki odasının tarımsal işleme için kullanılmış olabileceği belirtilmiştir. Konutun kendisi büyük ölçüde genişletilmiş; yeni odalar batıya eklenmiştir. Güney apsisli salonunun apsisinde küçük bir şapel inşa edilmiş olup stoa duvarının batı ucunun üstünde ve arkasındaki alana hipokaust ve mermer döşemeli küçük hamam odaları yerleştirilmiştir. Bu alan, Tiyatro Tepesi ile birlikte Orta Bizans Dönemi'nde şehrin yerleşim altındaki iki bölümünden biri olarak var olmuştur (Berenfeld, 2009, s. 224-225).

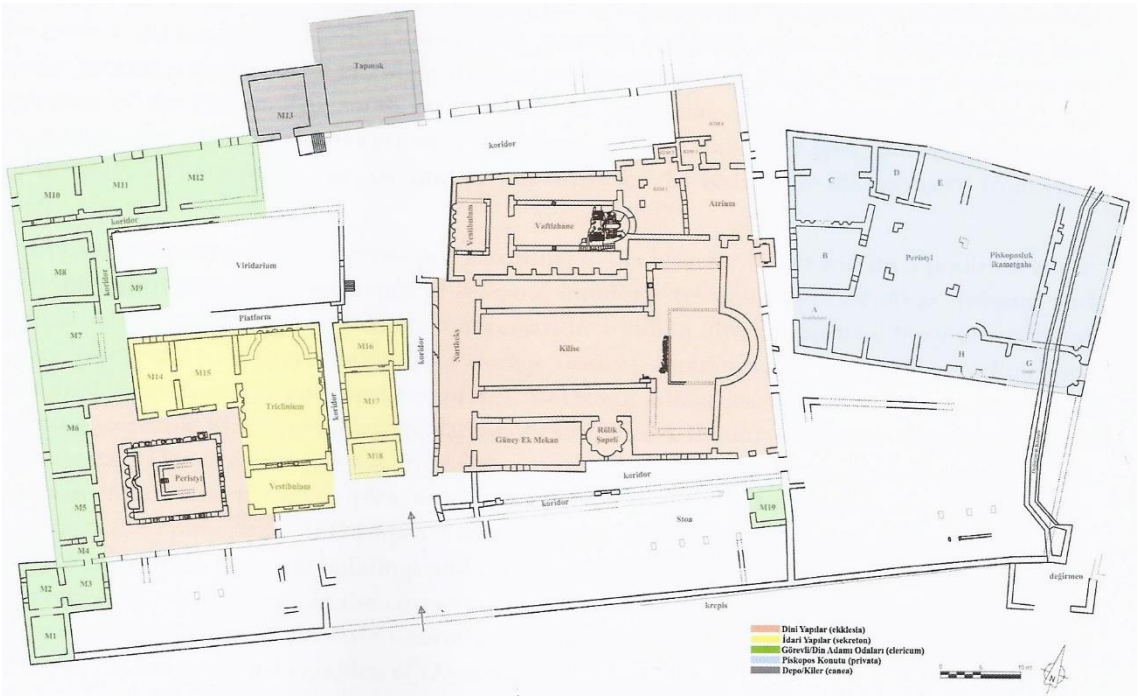
Şekil 5.6. Aphrodisias Piskoposluk Sarayı (alt sağda) ve kilisesi (yaklaşık 1000 yılı) (Berenfeld, 2009, s. 225)

Orta Bizans Dönemi'nde Üç Apsisli Konut'taki genişleme ve yeni yapılar, kilise ile işlevsel bir bağlantıya işaret etmekle birlikte bu dönemde binanın bir piskoposun ikametgahı olarak hizmet vermiş olmasını akla getirmektedir. Kutsal alanın hacılara ve oldukça küçülen Tiyatro Tepesi'ndeki kasabaya hizmet vermesi aynı zamanda bunların Üç Apsisli Konut kompleksinde barındırılması da mümkün görünmektedir. Kilisenin diğer tarafında yer alan Kuzey Temenos Evi, orta çağda terkedilmiş ve yeniden iskân edilmemiş kutsal alanın çoğunda olduğu gibi; bir mezarlık olarak kullanılmıştır. Hıristiyan mabeti ve Üç Apsisli Konut'un genişletilmiş bölgesi 12. yüzyılda Aphrodisias'ın terk edilmesine kadar kullanımda kalmıştır (Berenfeld, 2009, s. 225-226).

Olympos Piskoposluk Sarayı

Kentin en büyük yapı topluluğu olan e*piskopeion* içerisinde transeptli bazilika, vaftizhane, rölik şapeli, peristil, triclinium, piskopos konutu ve çok sayıda mekân yer almaktadır (Şekil 5.7). Roma Dönemi'nde önemli bir dini merkez konumundaki alan, Bizans Dönemi'nde dönüştürülerek, aynı niteliklere ve fiziki avantajlara sahip şekilde kullanılmaya devam etmiştir (Öztaşkın, 2013, s. 62-63).

Episkopeion düzenlenmesinde kilise, vaftizhane, triclinium, peristil, idari birimler ve görevli odaları Roma Dönemi temenos alanı içerisine inşa edilmiştir. Temenosun doğusuna piskopos konutu eklenmiş ve güneydeki stoa *episkopeion*a dahil edilmiştir. Temenosun kuzey ve batı duvarları da kullanılarak tüm kompleks bir çevre duvarı içine alınmıştır (Öztaşkın, 2017, s. 63-64).

Şekil 5.7. Olympos *Episkopeion*'daki yapıların işlevlerine göre konumları (Öztaşkın, 2017, s. 68)

Yapı, kuzey kentin genel fiziki dokusunda önemli bir yer teşkil eden iki caddenin kesiştiği alanda konumlanmıştır. Tüm yapı kompleksi 9.40 metre yüksekliğe kadar izlenebilen yüksek ihata duvarlarıyla çevrelenmiştir. Yapı grubu iki parçalı bir organizasyona sahiptir. İlk bölümde, en büyük boyutlu olan ve kompleksin merkezini oluşturan kilise, vaftizhane ve ek yapılar yer alırken; ikinci bölümde, piskoposun özel

konutu bulunmaktadır (Öztaşkın, 2017, s. 53-54). Yapı arkeolojik buluntulara göre, 5.-7. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir (Öztaşkın, 2017, s. 64).

Side Piskoposluk Sarayı

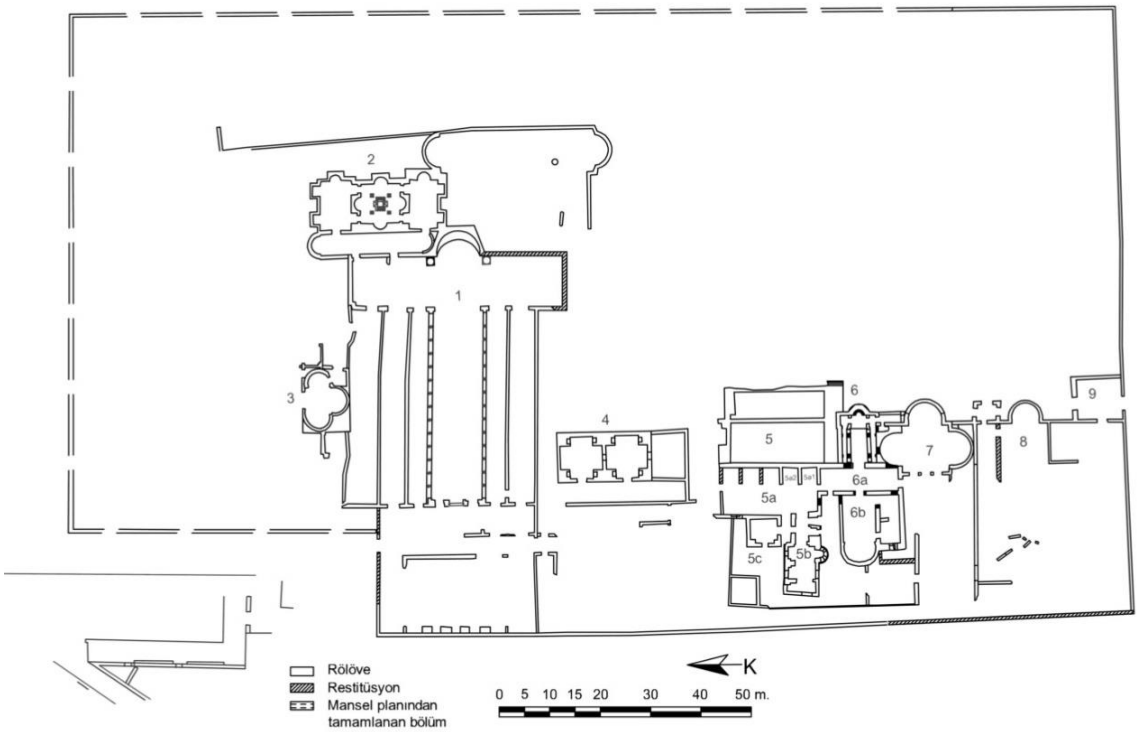
Yapı kompleksi kentin doğusunda, Helenistik Dönem surunun batısında yer almaktadır. Piskoposluk Sarayı kentin kuzeydeki ana giriş kapısından, güneye doğru uzanan sütunlu caddenin bitiminde yer almaktadır.

Yapı kompleksini, yaklaşık 286×123 metre ölçülerinde, doğu ve kuzey bölümleri büyük oranda bugüne ulaşamamış olan, dikdörtgen bir çevre duvarı sınırlandırmaktadır. Alanın yaklaşık olarak kuzey yarısını transeptli bazilikal planlı bir kilise, kiliseye bağlı vaftizhane, trikonkhos planlı yapı ve diğer mekânlar kaplamaktadır. Çevre duvarının belirlediği büyük dikdörtgen alanın güney yarısının batı bölümünde ise küçük kilise ile birlikte, ona bağlı diğer mekânlar yer almaktadır (Şekil 5.8).

Sıkışık kent dokusu içinde büyük boyutlu bir kilise inşası için uygun bir alanın bulunamamış olması ve Side'nin ilk büyük kilisesinin kent merkezi dışına yapılmış olduğu öne sürülmektedir (Yıldırım, 2013, s. 119). Side Piskoposluk Sarayı Kilisesi daha önceki araştırmacılar tarafından 5.-6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Eyice, 1960, s. 57; Mansel, 1978, s. 284).

Side Piskoposluk Sarayı Kilisesi'nin surlara yakın, kentin bir dış mahallesinde yapılmış olmasına karşın, kilise inşa alanının tamamen boş olup olmadığını söylemek bugün için mümkün değildir. Ancak, hem plan tipi, hem de konumu dikkate alındığında, kilisenin 4. yüzyıl sonu ya da en geç 5. yüzyıl başlarında yapılmış olduğu ileri sürülebilir (Yıldırım, 2013, s. 120).

Oldukça geniş sayılabilecek bir alanı kapatan çevre duvarı içinde şekillenmiş olan kompleksin bünyesinde yer alan yapı türlerine bakıldığında, tüm alanı bir Piskoposluk Sarayı olarak nitelendirmenin yanlış olmayacağı anlaşılmaktadır. Her ne kadar Piskoposluk Sarayı'nın bir sütunlu caddeyi kesip, kısmen cadde üzerine inşa edildiği konusu net olmasa da (Mansel, 1978), sarayın kullanıldığı dönemde bir sütunlu caddenin sonunda yer aldığı açıktır.

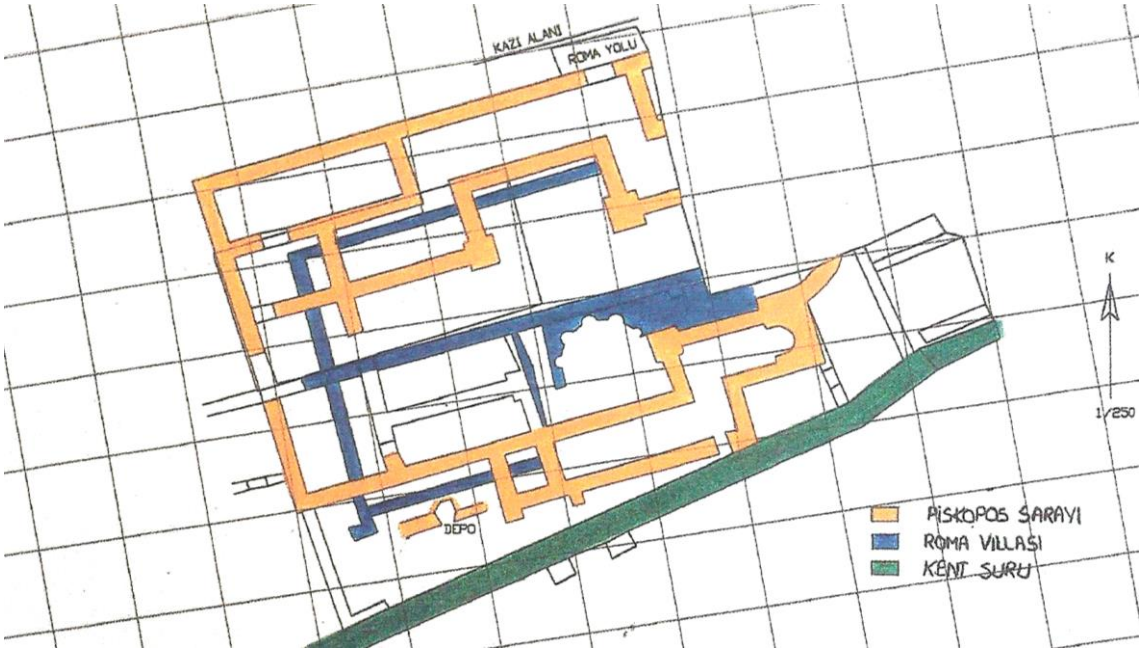

Şekil 5.8. Side Piskoposluk Sarayı (Yıldırım, 2013, s. 302)

Piskoposluk listeleri, 14. yüzyılın sonlarına kadar Side'nin piskoposlarını içermekte olup bu piskoposların 9. yüzyılın sonları ya da 10. yüzyılın başlarından itibaren başka yerlerde yaşıyor gibi göründükleri ifade edilmektedir (Foss, 1996c, s. 46).

Tralleis Piskoposluk Sarayı

Birinci evresi gerek freskleri gerekse su havuzlarıyla Geç Roma Dönemi'ne tarihlenen bir villaya ait olan yapının yıkılmasının ardından ikinci evrede yapının üzerine aynı doğrultuda Erken Bizans çağında Piskoposluk Sarayı inşa edilmiştir. Piskoposluk Sarayı'nın plan şeması incelendiğinde Miletos, Ephesos, Aphrodisias ve Side'de görülen piskoposluk saraylarına benzediği tespit edilmiştir. Side'de olduğu gibi sağlam kalın duvarları olan yapı, kuzeydoğu yanındaki Roma İmparatorluk Devri'ne ait doğu-batı caddesinin kısmen üzerine inşa edilmiştir (Şekil 5.9). Piskoposluk Sarayı, haç planlı, doğu-batı doğrultu inşa edilmiş anıtsal bir yapıdır (Dinç, 2003, s. 49-50).

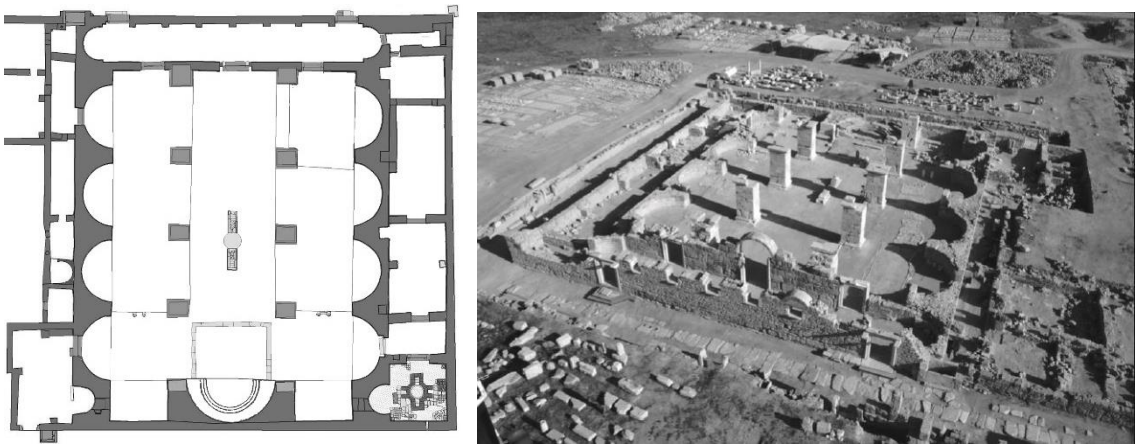

Şekil 5.9. Tralleis Piskoposluk Sarayı (Dinç, 2003, s. 49)

Laodikeia Piskoposluk Kilisesi

Laodikeia, İncil'de adı geçen ve adına (halka) vahiy gönderilen bir kenttir. Hristiyanlık dini mimarisinde daha önce hiç görülmemiş bir plan tipine sahip olan Laodikeia Kilisesi (Hac Kilisesi), kentin kutsallığını bir kat daha arttırmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda ve elde edilen sikke buluntuları ışığında kilise, Büyük Konstantinos zamanında (306-337), Hıristiyanlığın 313 yılında serbest bırakılmasıyla birlikte yapılmıştır. Kilisenin tamamının açığa çıkarılması ile birlikte yapının iki evreli olduğu anlaşılmıştır. Yapının güney bölümünde kilise ile piskopos evi, arşiv, mutfak gibi mekânlar, özgün durumda bir koridorla ayrılmışken daha sonra aralara duvarlar örülmüştür. Üç nefli bazilkal planlı yapı, biri doğuya, beşi kuzeye, beşi de güneye bakan toplam 11 apsis, bema, ambon, synthronon, pastophorion odaları, vaftizhane gibi mimari mekân ve öğeleri yanı sıra mozaikleriyle, 4. yüzyıl kilise mimarisine yeni bir bakış açısı katacak nitelikte, özgün ve bozulmamış bir yapıdır (Şekil 5.10) (Şimşek, 2012a, s. 584).

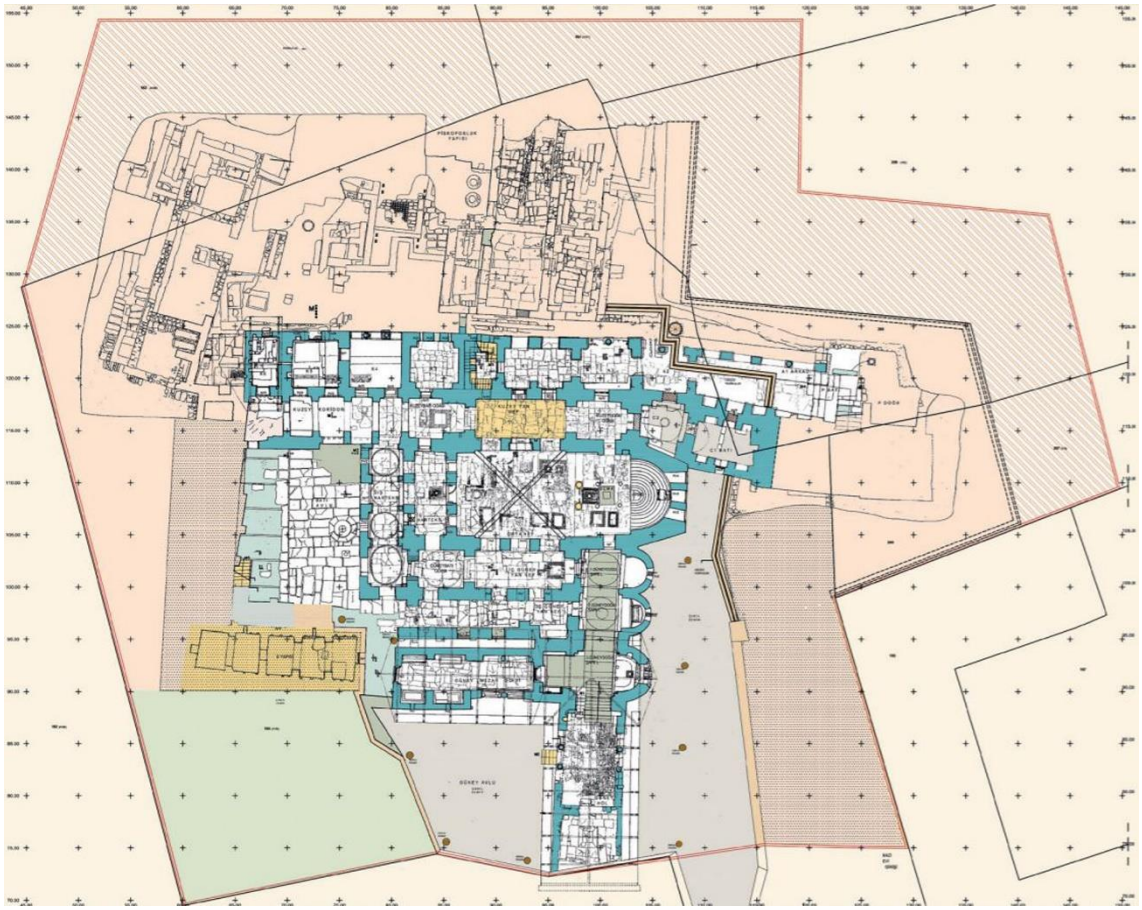
Kilisenin güney yönünde yer alan ve kilise ile bağlantılı bir piskopos sarayı bulunmaktadır (Şimşek, 2012a, s. 577). Ancak bu alanda kazı çalışmalarının tamamlanmaması nedeniyle saray hakkında kısıtlı bilgi bulunmaktadır.

Şekil 5.10. Laodikeia Kilisesi planı (Şimşek, 2012b); kazı ve restorasyon çalışmaları sonrası durumu (Şimşek, 2013, s. 123)

Myra Piskoposluk Kilisesi

Myra'da en önemli dinsel yapı Aziz Nikolaos Kilisesi'dir. Aziz Nikolaos Kilisesi'nin ilk evresi 529'daki deprem sonrası I. Iustinianos tarafından kentin yeniden imar edildiği döneme tarihlendirilmektedir. Güneydoğu şapeller, kuzey yan nefin batısındaki mekânlar, kilisenin güneyindeki iki şapel ve kuzey yan nefin batısında, narteks ve atriumun kuzeyinde birbirine kemerlerle açılan beş dikdörtgen bölüm de birinci yapı dönemine aittir. İkinci yapı evresi 10. yüzyıla kadar uzanır. Bilinmeyen bir nedenle yıkılmış olan ilk yapı yerine, üç nefli kubbeli bazilika inşa edilmiştir. Üçüncü yapı döneminde kuzey ve güneye mekânlar eklenmiştir (Şekil 5.11). İmparator IX. Konstantinos Monomakhos ve karısı Zoe'den bahseden 1042 tarihli yazıta göre, ek yapılar 11. yüzyıla tarihlendirilir. Ek yapılar arasında kuzeydeki mekânlar ve güneydeki mezar alanı ile bu mekânın doğusundaki 3. güneydoğu şapeli yer alır (Çevik, 2015, s. 372). Kilise, *episkopeion* ve diğer yapılar ile bağlantılı olup 19. yüzyıla kadar görülebilen dikdörtgen bir tahkimat ile çevrelenmiştir. Günümüzde duvarın küçük bir bölümü görülebilmektedir (Akyürek, 2015, s. 28). Kilisenin hemen kuzeyinde yer alan yapının, 6. yüzyıl yazılı kaynaklarında adı geçen Myra *Episkopeion*'u (Piskoposluk İkametgahı) olduğu ifade edilmiştir (Ötüken, 1997, s. 472-473; Ötüken, 1998, s. 545).

Şekil 5.11. Myra Aziz Nikolaos Kilisesi (Doğan, Fındık, & Bulgurlu, 2015, s. 16)

Priene Piskoposluk Sarayı

Edebi kaynaklar Priene'nin yaklaşık 5. yüzyılın ortalarından itibaren bir piskoposluk merkezi olduğunu belirtmektedir. Piskoposlar, 13. yüzyılın ikinci yarısına kadar düzenli olarak piskoposluk konsillerinin belgelerinde yer almaktadır (Fildhuth, 2017, s. 250).

Merkezi bazilikanın güneyinde yer alan geniş bir konut kompleksi, bazıları Roma İmparatorluk Dönemi'nde hamam olarak kullanılan ve her biri bitişik odalara sahip olan üst ve alt avludan oluşmaktadır. Toplamda, kompleksin alanı yaklaşık 2500 m^2'dir ve Bizans Dönemi Priene'sinin en büyük yapısı olmuştur. Merkezi konumu, büyüklüğü ve tasarımı, önemli bir kurumun makamı ya da önemli bir işlevi olduğunu gösterir. Merkezi bazilika yakınlığı nedeniyle piskoposun sarayı olarak tanımlanmış, ancak farklı bir amaca hizmet etmiş olabileceği de belirtilmiştir (Fildhuth, 2017, s. 251).

Merkezi bazilika (**Şekil 5.12**) ve piskoposun sarayını içeren yapılar topluluğu yeni bir politik ve dinsel merkez oluşturmuş, karakteristik özelliğini yitirmiş olsa da kısmen sosyal ve ekonomik bir merkez olarak işlev gören agoranın yerini almıştır (Fildhuth, 2017, s. 251).

Şekil 5.12. Priene Piskoposluk Kilisesi planı (Westphalen, 2000, s. 277) ve ana mekandan görünüş (Mısırlı, 2016)

Pergamon Piskoposluk Sarayı

Piskoposluk Kilisesi olabilecek nitelikteki Athena Terası'nda yer alan kilise, arkeolojik açıdan varlığı kesin olarak ispatlanabilen, Erken Bizans Dönemi kalesinin içinde konumlanan tek kilisedir ve Antik Dönem kütüphanesinin kuzeyinde başka Bizans yapılarının da olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim yerleşmenin genel coğrafi yapısı da göz önünde bulundurulduğunda, piskoposluk kilisesi ve piskopos sarayının, sur duvarları içinde, tepenin göze çarpar bu noktalarında yer almış olmasının mümkün göründüğü belirtilmektedir (Otten, 2014, s. 171).

Assos Piskoposluk Sarayı

Aşağı Agora Kilisesi'nin batı kenarındaki apsisli büyük bir mekân ve onun batısındaki iki küçük mekândan oluşan bina piskopos kabul odası olarak tanımlanmıştır. Yapı kilise ile bağlantılıdır (Arslan, Arslan, Bakan, Rheidt & Engel, 2017, s. 60-61).

Kazılarda bulunan arkeolojik bulgular bu mekânın oldukça kaliteli bir iç donanıma sahip olduğunu göstermektedir. Mimari özellikler ve iç mekân donanımı bir sarayın kabul salonu olduğuna işaret etmektedir. Kilisenin hemen kenarındaki sarayın 5. veya 6. yüzyılda inşa edilmiş olduğu ifade edilmektedir (Arslan, Arslan, Bakan & Ayaz, 2016, s. 350).

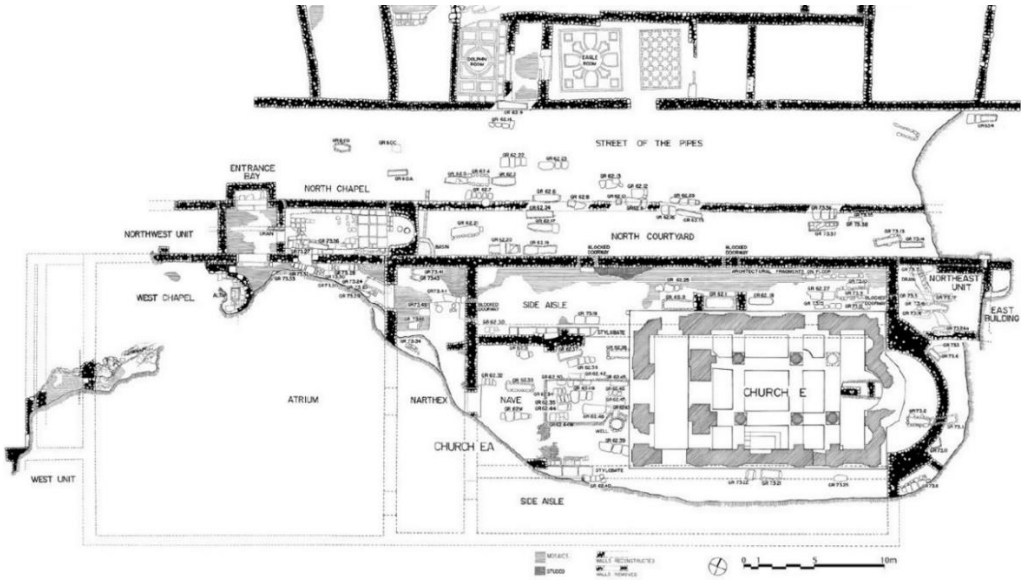
Sardes Piskoposluk Sarayı

Sardes'te sur dışında yer alan bir yapı kompleksi piskoposluk sarayı ile bağlantılı görünmektedir. Nümismatik deliller bu komplekse ait EA Kilisesi'nin 4. yüzyılın ortalarına kadar erken bir tarihte inşa edildiğine işaret etmektedir. Yapı, Anadolu'daki kiliselerin muhtemelen en erken örneklerinden birini temsil etmesi bakımından çok önemlidir. Kilisenin işlevi tam olarak anlaşılamamışsa da nispeten geniş ölçülerine, erken tarihli inşasına ve birçoğu batıdaki atrium çevresinde gruplanmış sayısız ek mekânlara bakılarak yapının en azından başlangıç aşamasında bir piskopos kilisesi ya da kentin başkilisesi olarak işlev gördüğü belirtilmiştir (Şekil 5.13) (Buchwald, 2015, s. 1-27). 5. yüzyılın sonları-6. yüzyılın başlarında küçük bir şapel (Kuzey Şapel) ile diğer yardımcı odalar eklenmiştir (Buchwald, 2015, s. 29-60).

Kilise yapısı muhtemelen 7. yüzyılda yıkılmış ve terk edilmiştir. Yapının yıkılmış molozları arasına ve atriumun kuzey ucundaki mozaik tabanın üzerine olasılıkla 7. yüzyılda küçük bir şapel (Batı Şapel) inşa edilmiştir. EA Kilisesinin orta ve yan nefleri muhtemelen 9. yüzyılda yeniden ayağa kaldırılmıştır. Kilisenin doğusu ve batısındaki ek mekânlar tekrar ayağa kaldırılmamıştır. Ayrıca atrium da 11. veya 12. yüzyılın başlarında terk edilmiş gibi gözükmektedir. Muhtemelen 11. yüzyılın sonundaki Selçuklu istilasından sonra, kilise ve narteks onarım görmüş; geçici çözümler bulacak şekilde yenilenmiştir. Bina, özgün inşasından dokuz yüzyıl sonra yeni bir kilise yapısına alan yaratmak için yıkılmıştır (Buchwald, 2015, s. 61-72).

E Kilisesi, EA Kilisesi'nin tabanından yaklaşık 2 m yüksekte bir temel üzerine ve onun orta nefinin doğu kısmı dahilinde, muhtemelen 1230 ve 1245 yılları arasında inşa edilmiştir. Yapı, iyi inşa edilmiş, tümü tonozlu ve zengince bezenmiş, merkezi bir kubbe ile dört köşesinde küçük kubbeleri bulunan kapalı-haç tipinde bir kilisedir (Şekil 5.13). E Kilisesi, inşasından 350 yıl sonra, muhtemelen 1595'teki deprem ile tamamen yıkılmıştır. Üslup bakımından E Kilisesi, 13. yüzyıldaki Laskaris Hanedanlığı'nın egemenliği

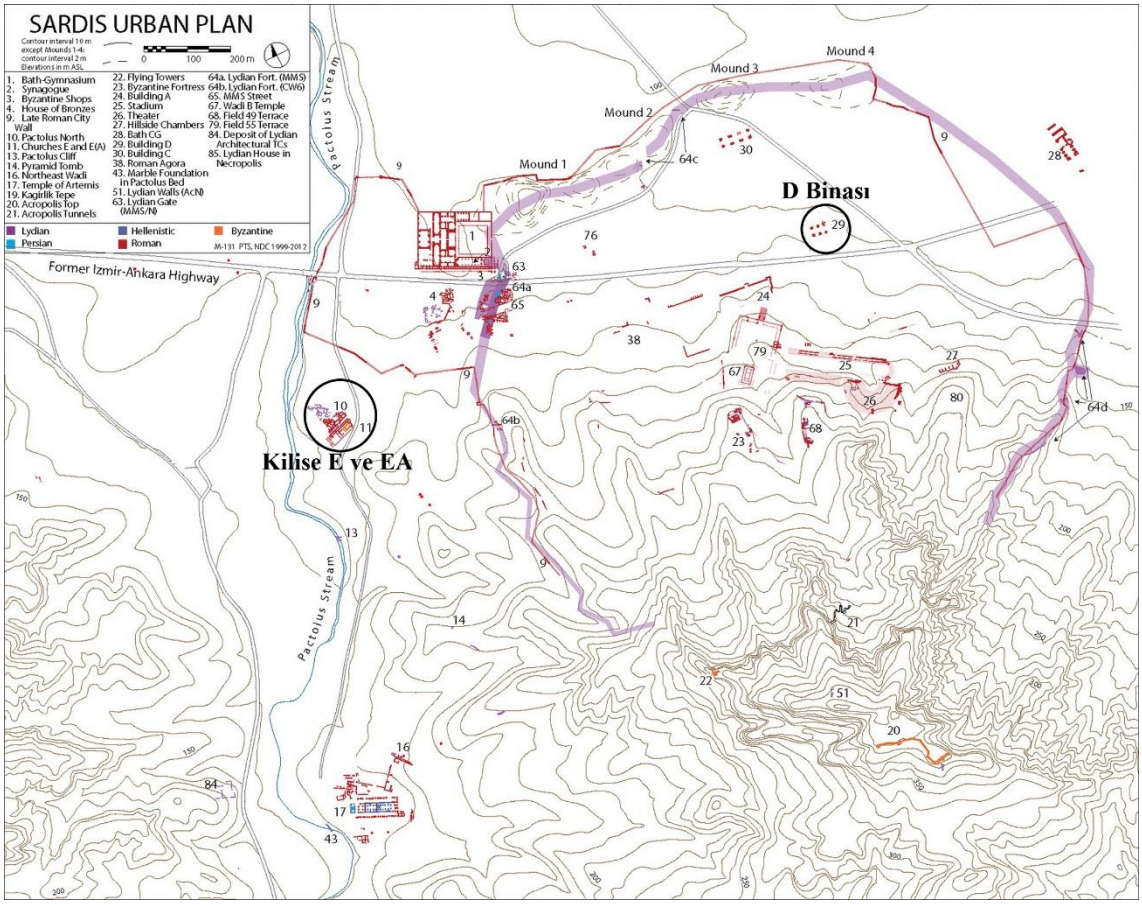
boyunca batı Anadolu'da refah düzeyindeki kısa dönemli canlanma ile olduğu kadar, aynı dönem boyunca inşa edilen Nymphaeum Sarayı (Nif, Kemal Paşa), Alaşehir, Latmos ve Sakız Adası Kiliseleri gibi yapılar ile de ilişkilendirilebilir (Buchwald, 2015, s. 73-103).

Şekil 5.13. EA Kilisesi ve E Kilisesi planı (Buchwald, 2015, s. 171)

Kilisenin karşısındaki konut, piskopos sarayı olabilir. Bazilikanın Sardes piskoposlarının kilisesi olmaması yönündeki tek engel yapının şehir surları dışındaki konumudur (Buchwald, 2015, s. 26). Ancak Side ve Patara piskoposluk saraylarının da sur dışında yer aldığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Kentte sur içinde yer alan ve yapı malzemesi ve strüktürüne göre de Philadelphia, Ephesos ve Konstantinopolis'teki 6.yüzyıl kiliselerinin tasarımına benzeyen ve bu nedenle kilise olarak belirtilebilecek diğer bir dinsel yapı ise D Binası'dır (Rautman, 2017, s. 232). İnşa edildiğinde katedral olarak atfedilen Kilise EA'nın, D Binası'nın, 6. yüzyılda inşasından sonra muhtemelen bu özelliğini yitirmiş olabileceği belirtilmiştir. D Binası'nın, daha büyük ve şehrin merkezine yakın olması yanı sıra kent surları içinde yer alması nedeniyle (Şekil 5.14) Sardes Piskoposluk Kilisesi olarak daha uygun göründüğü belirtilmektedir (Buchwald, 2015, s. 59).

Şekil 5.14. Sardes kent planı, D Binası ve Kilise E-EA'nın kent içindeki konumları (Buchwald, 2015, s. 169)

Patara Piskoposluk Sarayı

Patara kent merkezinde, üç nefli, transeptli, yarım daire apsisli ve neredeyse kare atriumlu, ancak narteksiz, 60 metre uzunluğunda ve 40 metre genişliğinde bir bazilika bulunmaktadır (Işık, 1996, s. 170-171; Işık, 1998, s. 65-69). Apsisin parçaları ve transeptin köşe ayakları ve başlıkların parçaları da dahil olmak üzere yapı ayaktadır. Bina, yazıtlı bir Roma tapınağı mezarının parçalarını, örneğin stylobat bloklarını yeniden kullanmıştır (Işık, 2011, s. 91). Kilisenin güney tarafındaki ek odaların, piskoposun sarayına ev sahipliği yapmış olabileceği belirtilmekte olup; bu durumda büyük bazilikanın kentin başkilisesi olarak hizmet vermiş olabileceği ifade edilmiştir. Yapı, 6. yüzyılın başlarına atfedilmiş ve Aziz Nikolaos'a ithaf edilmiş olabilir (Işık, 1998, s. 65). Ancak yapı kenti küçülten 6. yüzyıl suru inşa edildiğinde sur dışında kalmıştır.

Rhodiapolis Piskoposluk Sarayı

Rhodiapolis Bazilikası olasılıkla Roma Dönemi'ndeki tapınak alanının üzerine ve kısmen de onun malzemeleriyle en yüksek merkezi alana inşa edilmiştir. Pagan tapınakların yerini üç nefli bazilika almıştır. Kilise hemen kuzey bitişiğinde bulunan ruhban konutlarıyla birlikte kastronun merkez yapılarını oluşturmuştur. Bununla birlikte yerleşim merkezi agora bölgesinden akropole, bazilika çevresine kaymıştır (Çevik, 2015, s. 437-438).

Kilisenin kuzeydoğu köşesindeki odaya bitişik küçük bir şapel de bulunmaktadır. Bir piskoposluk merkezi olan Rhodiapolis'teki bu büyük kilisenin kentin başkilisesi (piskoposluk kilisesi) olması gerektiği ifade edilmiştir. Kilisenin kuzeyine bitişik olan ve doğrudan kuzey nefin doğu kısmına bir kapı ile açılan yapının da piskoposluk konutu olması güçlü bir olasılıktır. Nitekim bu mekândan doğrudan şapele geçilen kapının yakınlarında ele geçen bir sütunçenin üzerinde, piskoposluk haçı işlenmiş olduğu da tespit edilmiştir. Birbirleriyle bağlantılı olarak kilise, piskoposluk konutu ve şapel bir kompleks oluşturmaktadır (Akyürek & Tiryaki, 2010, s. 390).

Kilise, gerek mimari özellikleri bakımından, gerekse kazı süresince bulunan malzemeler açısından incelendiğinde, 5. ya da 6. yüzyıllara tarihlendirilebilir. Bazı ekleme ve onarımlar, ikinci bir yapım evresi olarak değerlendirilse de, bunlar kilisenin mimarisinde belirleyici bir değişikliğe yol açmamıştır. Kilisenin ne zaman terkedildiği ya da kullanılmaz hale geldiği henüz belli değildir. Piskopos listelerine bakıldığında, 9. yüzyıl ortalarına kadar Rhodiapolis kentinin adına rastlanmaktadır. Yapının bu dönemden sonra kullanıldığını gösteren bir arkeolojik veri bulunmamaktadır (Akyürek & Tiryaki, 2010, s. 390).

Aizanoi'de ise bir hamamın ana mekânının 4. ya da 5. yüzyıldan sonra düzenlenerek, kentin erken Hıristiyan cemaatinin piskoposluk merkezi olduğu belirtilmiştir (Özer, 2011, s. 92).

Nikaia'da ise Ayasofya, günümüze dek büyük ölçüde ayakta kalabilmiş en eski kilise olup (Şekil 5.15) kaynaklarda genellikle "Büyük Kilise" adıyla anılmaktadır. Bazilikal planlıdır. Kentin piskopos kilisesi olan Ayasofya aynı zamanda 787 yılındaki VII. Ekümenik Konsil'in toplandığı yerdir. 1331 yılında camiye dönüştürülmüştür. Kentin iki ana eksenini oluşturan yolların kesiştiği noktada, kentin tam merkezinde inşa

edilmiştir. Kilisenin bu konumsal önemi günümüzde de değişmemiştir; çünkü kenti oluşturan yollar eski kilisenin 4 m yüksekliğinde yer alsa da kentin ana yolları hala aynıdır (Peschlow, 2004). Ayrıca piskopos sarayının da kilisenin güney tarafında yer almış olabileceği belirtilmiştir (Peschlow, 2017c, s. 209).

Şekil 5.15. Nikaia Ayasofyası (Mısırlı, 2015)

Elaiussa Sebaste Bizans Sarayı

Saray, portiko ile promontoryumun güneybatı ucu arasında kalan geniş arazi üzerinde yer almaktadır (Şekil 5.16). Alan M.Ö. 2-1. yüzyıllar arasında kullanılmaya başlamış, ancak buranın anıtsal gelişimi 2. yüzyılın ilk yarısında, bir savunma duvarının yükselerek eski duvarın yerini almaya başlamasıyla ve kuzey limanı önünün sütunlu bir portiko ile bezenmesiyle başlamıştır. Alanın Roma Dönemi'nde konut yerleşiminin, zanaat ya da ticaret amacıyla kullanılmış olduğu belirtilmektedir. Yaklaşık olarak 5. yüzyıl ortalarında, Yunan ve Roma Dönemleri'ne ait yapıların üzerine inşa edilmiştir. Bizans Sarayı 6. yüzyıl ortalarında yıkıma uğramış ve yaklaşık bir yüzyıl sonra da deniz tarafındaki yol tamamen harap olmuştur (Schneider, 2008, s. 96).

Şekil 5.16. Elaiussa-Sebaste kent planı ve Bizans Sarayı'nın kent içi konumu (Schneider, 2008)

Mimari şeması farklı yüksekliklerde iki kanada ayrılmış bir şekildedir. Daha alçak seviyedeki kuzey kanadında etkileyici bir dairesel portiko, muazzam bir apsisli salon ve çok sayıda küçük oda yer almakta iken, güney kanadında yine apsisli bir başka salon ve fonksiyonları henüz saptanmamış olan birkaç geniş oda bulunur (Şekil 5.17). Yapının konumu, boyutları, yerleşimi ve anıtsal görünümü Bizans şehir yaşamındaki önemini ve merkezi konumunu yansıtmaktadır (Schneider, 2008, s. 105).

Şekil 5.17. Elaiussa Sebaste Bizans Sarayı planı (Schneider, 2008, s. 97) ve havadan görünümü (Equini Schneider, 2011, s. 17)

6. yüzyıl ortalarında şiddetli bir olaya maruz kalması nedeniyle sarayın kullanım ömrü kısa olmuştur. Bu olay kalıcı izleri yapının çeşitli yerlerinde hala görülen bir yangını da içermektedir. Askeri ve sivil otoritenin ikametgahı olması nedeniyle sarayın maruz kaldığı yıkımın sosyal ve politik bir huzursuzlukla bağlantılı olmasının muhtemel olduğu da belirtilmektedir. Saray kompleksinde tahrip olan yapılar onarılmamış, ancak bazı bölümleri sonradan sıradan üretimlerin yapıldığı imalathaneler olarak kullanılmıştır. Saray kompleksinin yer aldığı alan, Pers ve Arap akınları ile örtüşür şekilde yaklaşık 7. yüzyıl ortalarında tamamen terk edilmiştir (Schneider, 2008, s. 113).

5.1.2. Kiliseler

İmparatorluk'taki özellikle büyük Hıristiyan merkezleri, 313'de Milano Fermanı'ndan sonra bir piskoposluk bazilikası ve birçok kilise yapısına sahip olmuştur. Bu kapsamda İmparatorluğun doğu vilayetlerinde 5. ve 6. yüzyıllarda muazzam miktarda kilise yapısının inşa edildiği görülür. Bu kiliseler yeni inşa edilmiş olabilecekleri gibi, Antik Dönem tapınaklarından ya da bir çok farklı işleve hizmet eden antik yapılardan (agora, hamam ve hamam-gymnasium kompleksleri, stadiumlar, tiyatrolar, mezar yapıları, bouleterion, macellum, ve sarnıç) dönüştürülerek de inşa edilmiş olabilir. Dinsel işlevler bu kapsamda değerlendirilerek tanımlanmıştır. Yeni inşalar ve dönüşümler özellikle Erken Bizans Dönemi'nde yapılmıştır. Orta Bizans ve Geç Bizans

Dönemleri'nde ise yeni yapılmış küçük ölçekli kiliselerin ya da şapellerin inşası yanı sıra Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş kiliselerin yıkılmasının ardından içlerine küçük şapellerin inşası ile işlevin devam ettirildiği söylenebilir. Ayrıca Erken Bizans Dönemi'nde kentlerin hinterlandında dinsel işlevlerin yoğunluğuna ilişkin bilgiler de bulunmaktadır.

5.1.2.1. Tapınakların Kiliseye Dönüşümü

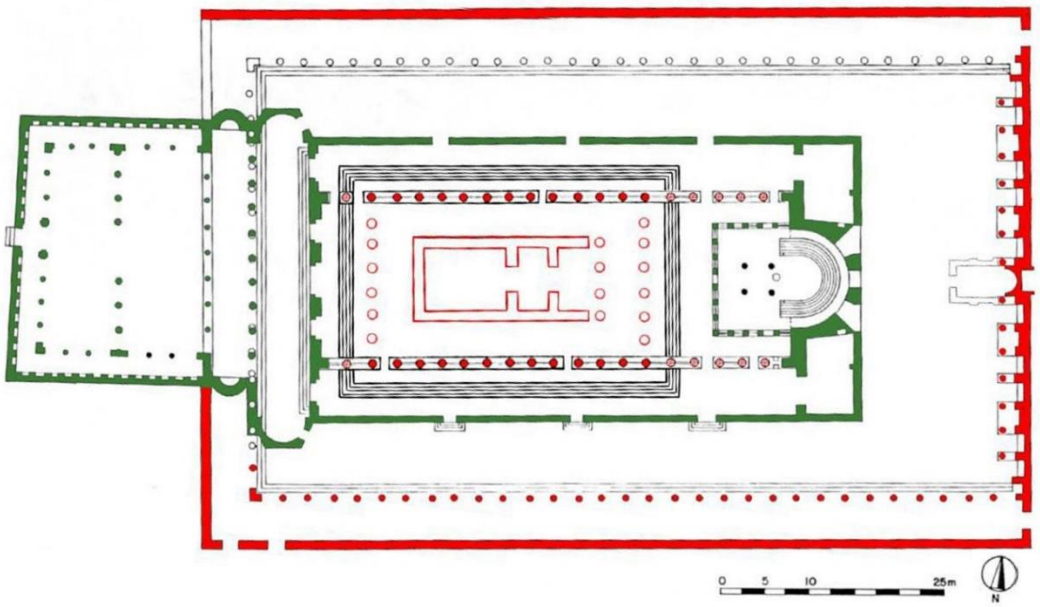
Hristiyanlığın zaferinden sonra imparatorluğun birçok yerinde pagan tapınaklara saldırıp bunları yıkmaya veya kiliseye dönüştürmeye çalışılmadığı söylenebilir (Pülz, 2011, s. 67). Ancak dönüşüme uğrayan tapınakların da mevcut olduğu belirtilmelidir. Buna karşın diğer pagan kutsal alanlara başlangıçta dokunulmadıysa da bunlar eski işlevlerini kaybetmiştir (Pülz, 2011, s. 67). İncelenen kentlerden Ephesos, Miletos, Aphrodisias, Laodikeia, Pergamon, Assos, Elaiussa-Sebaste, Knidos, Side, Arykanda, Aizanoi, Ankryra ve Sagalassos'ta tapınaktan kiliseye dönüşümler gerçekleşmiştir.

Örneğin Ephesos'ta bilinen 15 kadar kiliseye bakıldığında bunlardan yalnızca ikisinin pagan kutsal alanlar (Artemision ve Serapion) içine yapıldığı görülmektedir (Ladstätter & Pülz, 2007, s. 414). Serapion'un dönüşümü Theodosius Hanedanlığı Dönemi'ne (379-455) (Ladstätter & Pülz, 2007, s. 413), Artemision'un dönüşümü ise 5. yüzyıla (Bammer & Muss, 2000, s. 54-55) ya da 6. yüzyılda imparator Iustinianos Dönemi'ne (*Russo'dan aktaran* (Büyükkolancı, 2011) tarihlendirilmiştir. Ancak Büyükkolancı böyle bir dönüşümün gerçekleşmediğini iddia etmektedir (Büyükkolancı, 2011, s. 115-116).

Miletos'ta ise 5. yüzyılda Aziz Mikhail'e adanmış ve Dionysos Tapınağı'na yerleştirilmiş bir kilise yer almaktadır (Niewöhner, 2017a, s. 257).

Aphrodisias'ın Hristiyanlaşması, Küçük Asya'daki diğer pek çok şehirde gerçekleşen paralel süreçten daha uzun sürmüştür. 5. yüzyılın sonlarına doğru, halkın zengin ve yüksek dereceli tabakaları arasında paganlar öne çıkmaya devam etmiş ve Aphrodit Tapınağı'nın bir başkiliseye dönüştürülmesi (Şekil 5.18) yaklaşık 500 yılından önce gerçekleşmemiştir (Dalgıç, 2012, s. 367). Erim ise Aphrodit Tapınağı'nda gerçekleşen dönüşümü 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir (Erim, 1986, s. 59).

Tapınak-Kilise Orta Çağ'dan beri mevcut durumunu koruyarak ayakta kalmayı başarmıştır (Şekil 5.19).

Şekil 5.18. Aphrodisias Aphrodit Tapınağı-Kilise planı (Bayliss, 2001, s. 36)

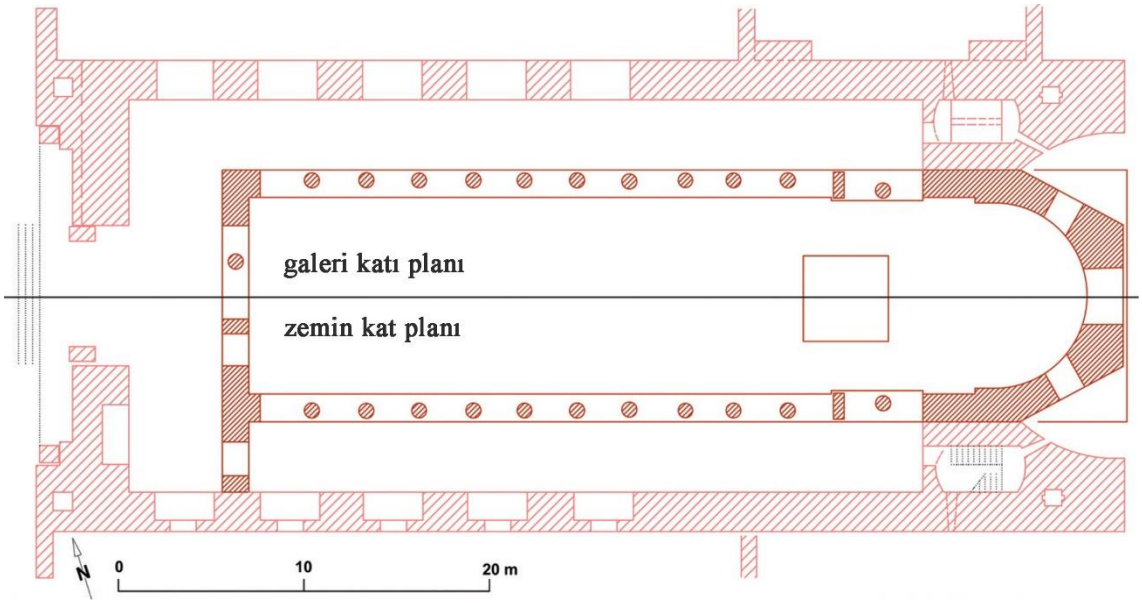
Şekil 5.19. Aphrodit Tapınağı-Kilise kuzeybatıdan görünüm (Mısırlı, 2011)

Laodikeia'da da Tapınak A'nın Batı Portiği üzerinde 4. yüzyıla tarihlenmiş bir şapel de arkeolojik kazılarla açığa çıkarılmıştır (Şimşek, 2012b).

Pergamon'da dikkat çeken önemli nokta Antik Dönem'e ait üç tapınağın kiliseye dönüşümüdür. Tapınaklardan Pergamon Serapis Tapınağı (Kızıl Avlu) (Şekil 5.20), 400

yılı civarında Aziz Ioannes Kilisesi'ne dönüştürülmüştür (Radt, 2002). Antik yapının duvarları kullanılarak (Şekil 5.21) iç mekan iki sütun dizisye üç nefe ayrılmıştır.

Tapınak dönüşümlerine diğer bir örnek Athena Terası'nda gerçekleşmiştir. Bu alanda iki kilise inşa edilmiştir. İlk kilisenin birinci evresi mimari süslemeleri nedeniyle 7. Yüzyıla; ikinci donanım evresi de olasılıkla 11. yüzyıla tarihlenmiş ve piskoposluk sarayı ile bağlantılı olabileceği ifade edilmiştir (Otten, 2014, s. 171). Tapınaktan kiliseye dönüştürülen son örnek Pergamon Asklepion'da yer alan Zeus Asklepios Tapınağı olup dönüşüm 5. ya da 6. yüzyıllarda gerçekleştirilmiştir (Otten, 2014, s. 172-173).

Şekil 5.20. Pergamon Serapis Tapınağı-Ioannes Kilisesi planı (Otten, 2017, s. 227)

Şekil 5.21. Pergamon Serapis Tapınağı-Ioannes Kilisesi güneybatıdan görünüm (Mısırlı, 2016)

Assos Agora Tapınağı da Bizans Dönemi'nde kiliseye dönüştürülmüş yapılardandır (Clarke vd., 1902, s. 33). Serdaroğlu yapının 5. yüzyıldan sonra kiliseye çevrildiğini belirtmektedir (Serdaroğlu, 1995, s. 73). Ancak bu dönüşümün ayrıntılı bir çalışma ile desteklenmesi gerektiği de öne sürülmektedir (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, s. 93).

Bir diğer önemli dönüşüm örneği Elaiussa Sebaste kentinde gerçekleşmiştir. Roma Tapınağı'nın 5. yüzyılın başlangıcında bir Hristiyan kilisesine dönüştürülmüş olması muhtemeldir (Schneider, 2008, s. 126-139). 7. yüzyılın başlarında bazilika-manastır kompleksi, kısmen endüstriyel amaçlı bir değişim geçirmiştir. Kısmen terk edilmiş kilisenin çeşitli bölümlerinde yağ ve şarap üretimiyle ilgili çeşitli ekipmanlar yerleştirilmiştir. 7. yüzyıl ortalarında yapı terk edilmiştir (Elton, Equini-Schneider & Wannagat, 2007, s. 25-34).

Knidos'ta kentin anakara bölümünde yer alan eski kutsal alanlar üzerine beş adet, bazilikal planlı kilise inşa edilmiştir. Dionysos Tapınağı C Kilisesi olarak 6. yüzyıldan önce dönüştürülmüştür (Doksanaltı vd., 2018, s. 20). Kiliselerin yanı sıra Batı Liman mendireği üzerinde yer alan şapel Knidosluların dindarlığının yanı sıra kentin nüfus olarak tekrar kalabalıklaştığını göstermektedir (Doksanaltı vd., 2018, s. 20). Kiliseler 5. yüzyıl sonu-6. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir (Özgümüş, 1992).

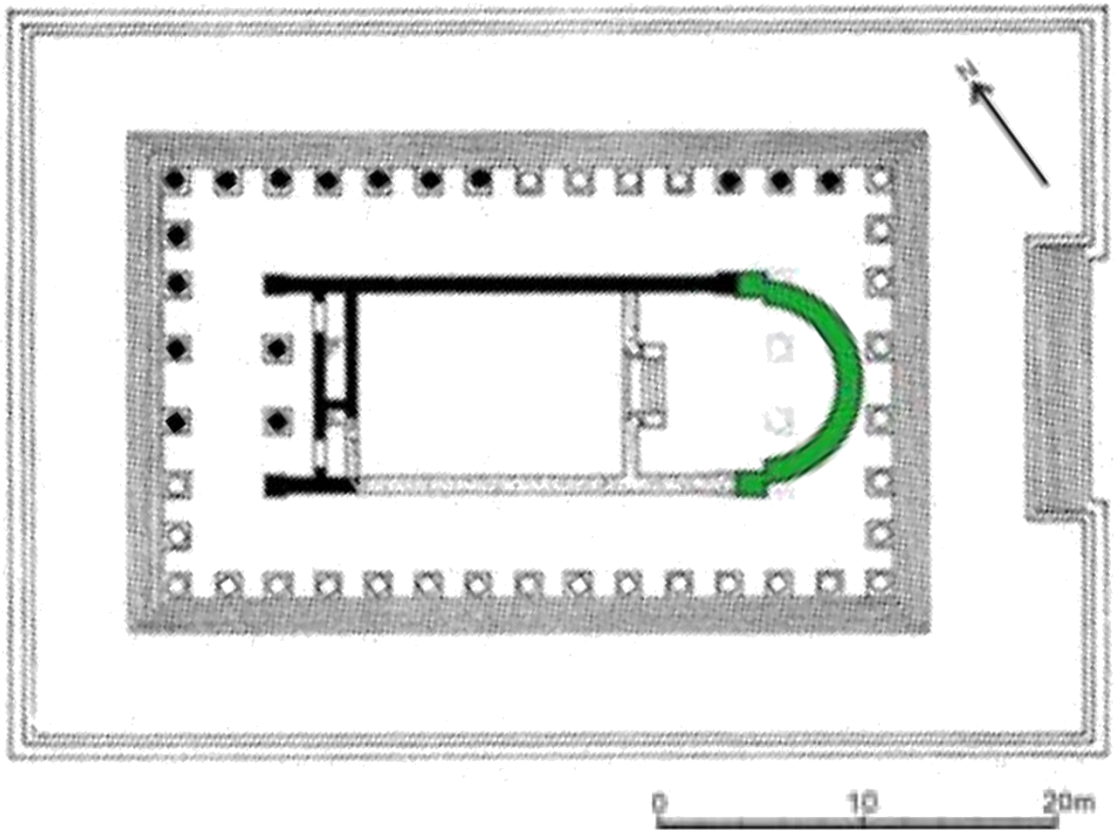
Side'de yarımadanın ve kentin batı ucunda, Athena ve Apollon'a ait oldukları düşünülen tapınaklarının doğusunda bulunan AA Bazilikası 5. yüzyıl'da, olasılıkla tapınakların temenosu içine yapılmıştır (Yıldırım, 2013, s. 57). Apollon ve Athena'ya adanmış olan tapınakların temenosunda yer alan ve AA Bazilikasının orta nefine ise 11. yüzyılda Küçük Liman Kilisesi inşa edilmiştir (Piesker, 2017, s. 300). Bu kilisenin Side'de bugüne ulaşan en geç tarihli kilise olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Arykanda'da da İmparator Traianus Dönemi'ne tarihlenen bir tapınak, birinci evrede üç nefli bir bazilika olarak (Büyük Bazilika) inşa edilmişken geçirdiği yangın ya da deprem sonrası korunan tabanı orta nefi dolduracak büyüklükte yine üç nefli bir şapele dönüştürülmüştür (Bayburtluoğlu, 2003, s. 77-83).

Ankyra'da ise Augustus Tapınağı'nın kilise yapısına dönüşümü için farklı öneriler bulunmaktadır. Foss apsisin yapım sistemine ve malzemesine dayanarak, tapınağın dönüşümü için 5. yüzyılı göstermektedir (Foss, 1977b, s. 65). Ancak Serin, Ankyra'nın,

4. yüzyılın ortaları ve özellikle 5. ve 6. yüzyıllarda başkilise ve diğer kiliseler için uygun şartlara sahip olduğunu; bu nedenle pagan bir tapınağın uyarlanması ihtiyacının olmayacağını ifade etmiştir (Serin, 2018, s. 354). Yapının büyük olasılıkla 7. yüzyılın ortasında veya daha sonraki bir tarihte dönüştürülmüş olacağını belirtmiştir (Serin, 2014, s. 68).

Orta Bizans Dönemi'nde Aizanoi'de Zeus Tapınağı'nda kurulan kilise öne çıkmaktadır (Şekil 5.22). Tapınak Kilisesi'nin dar, karanlık ve tek koridorlu karakteri Orta Bizans tarihine uymaktadır. Tapınak Kilisesi başlangıçta Orta Bizans Dönemi'nden kalma bir kaç mezarla çevriliyken, 11. yüzyılın sonlarında konutlar tarafından kuşatılmıştır (Stroth, 2017, s. 329-330).

Şekil 5.22. Aizanoi Tapınak-Kilise planı (Bayliss, 2001, s. 22)

Sagalassos'ta da Apollo Klarios'a adanmış tapınağın bir kiliseye dönüştürülmesi, 5. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiş olarak belirtilmektedir (Waelkens, 2009, s. 442-444). Kilisenin güneyindeki alanda, kazılar bir Hıristiyan mezarlığının bir kısmını ortaya çıkarmıştır. 5.-6. yüzyılda tapınağın bir kiliseye dönüştürüldüğü dönemde, muhtemelen

ilk nekropol inşa edilmiştir. 7. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar, gömülme faaliyeti için kanıt yoktur. Alan, 11.-13. yüzyıllarda mezarlık olarak kullanılmıştır. (Waelkens, 2009, s. 444). Ayrıca Antik Dönem'de İskender Tepesi'nde büyük olasılıkla bir tapınak yer almıştır. 5. veya 6. yüzyılda ise buraya bir kilise yapılmıştır. Kazılar, bu kilisenin 1000 yılı civarında yenilendiğini göstermiştir (Waelkens, 2011, s. 12).

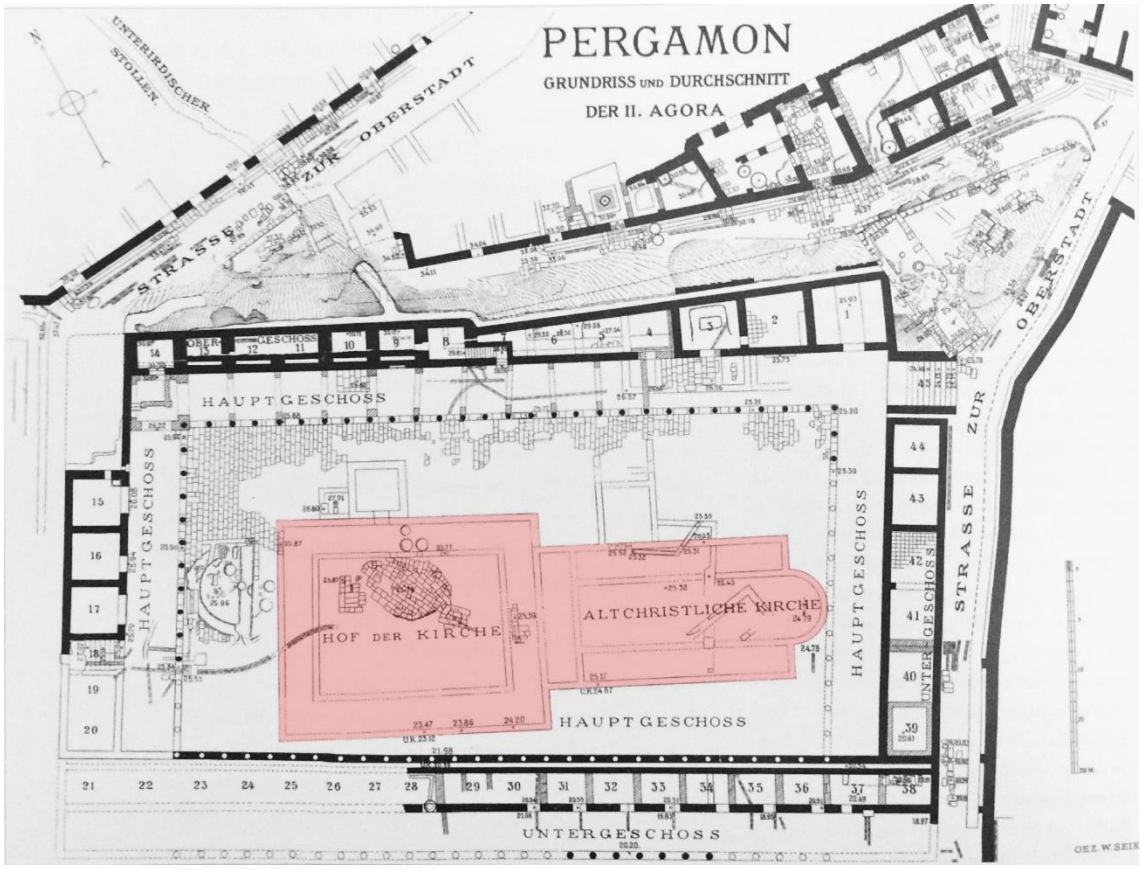
5.1.2.2. Diğer Yapı Tiplerinin Kiliseye Dönüşümü

Tapınakların dönüşümü dışında Antik Dönem yapılarından agoraların da kiliseye dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu yapıların dönüşümü gerçekleştirilirken mevcut yapıların tamamının kullanıldığı ya da bir bölümünün kullanıldığı örnekler mevcut olduğu gibi daha çok mevcut yapının alanının yeniden düzenlenerek gerçekleştirilmiş dönüşümler ön plana çıkmaktadır.

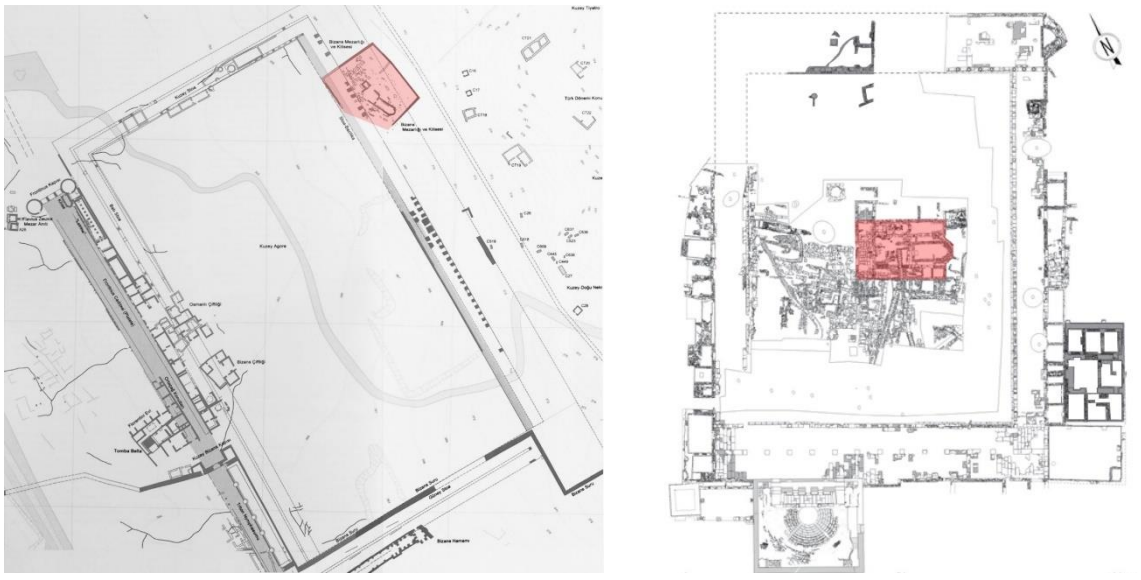
Agora alanlarında inşa edilmiş kiliselere bakıldığında Pergamon Aşağı Agora bir örnek oluşturmaktadır. 5. yüzyılda agoranın zemini üzerine kilise yapısı inşa edilmiştir (Radt, 2002, s. 287). Etrafı sütunlu galerilerle çevrili Aşağı Agora'da, eski temellerin ve tabanın üzerine inşa edilen üç nefli bazilika, yarım daire planlı apsis, narteks ve batıda bulunan bir atriumdan oluşmaktadır (Şekil 5.23). Kilisenin içinde ve kuzey tarafında mezarlar bulunmuştur. Bu mezarlar Geç Bizans Dönemi'ne ait olup kilisenin terk edilmesinden sonra buraya yerleştirilmiştir (Otten, 2014, s. 168).

Hierapolis Kuzey Agora alanı üzerine inşa edilmiş olan Bizans Dönemi Kilise ve Mezarlığı (Şekil 5.24) ise iki yerleşim dönemine sahiptir. Önce kilise olarak yapılmış sonra kutsallığını yitirmiştir. Keramiklere göre kilise ve mezarlık 10. yüzyıl sonu ya da 11. yüzyılda düzenlenmiş olmalıdır. Belki kilise ve mezarlık 1071 yılında Bizanslıların Malazgirt'te yenilmesi haberinden sonra terkedilmiştir (Arthur, 2006, s. 118-124).

İasos'ta sur içinde yer alan kiliselerden biri de 5. yüzyılın sonu ile Iustinianos Dönemi arasında, antik agorada, yeniden kullanılan malzemelerle inşa edilmiştir (Şekil 5.25) (Peirano, 2016, s. 555). 8.-11. yüzyıllar boyunca agora bazilikası daha küçük boyutlarda yeniden inşa edilmiş, çevrelerinde ise nekropolis alanı yayılmaya başlamıştır (Peirano, 2016, s. 556).

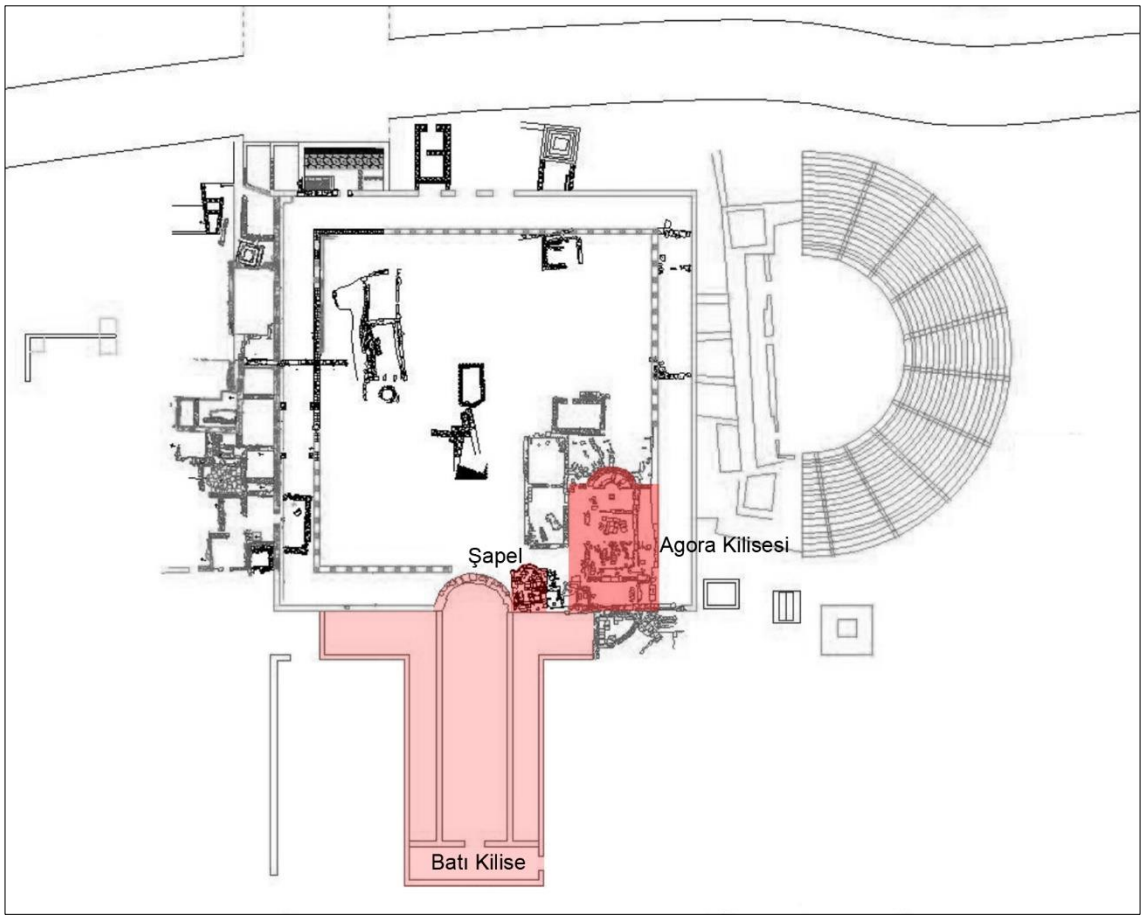

Şekil 5.23. Pergamon Aşağı Agora'da yer alan kilise (Mathys, 2014, s. 324)

Şekil 5.24. Hierapolis Kuzey Agora üzerinde inşa edilmiş kilise ve mezarlığı (Scardozzi, 2015c, s. 106, 112) üzerinden hazırlanmıştır.
Şekil 5.25. İasos Agorası üzerine inşa edilmiş kilise (Spanu, 2015, s. 588) üzerinden hazırlanmıştır.

Ksanthos Batı Agorası da Erken Bizans Dönemi ile birlikte sürecin getirdiği değişikliklerden etkilenerek mimari ve işlevsel olarak önemli değişiklikler geçirmiştir. Alanın neredeyse tüm noktalarında Erken ve Orta Bizans Dönemi'ne ait izleri sürmek mümkündür. Bu dönemdeki en önemli değişiklik agora meydanına ve batısına inşa edilen iki kilise ile bir şapelden meydana gelen dini bir komplekstir (Şekil 5.26) (Manière-Lévêque, 2013, s. 86).

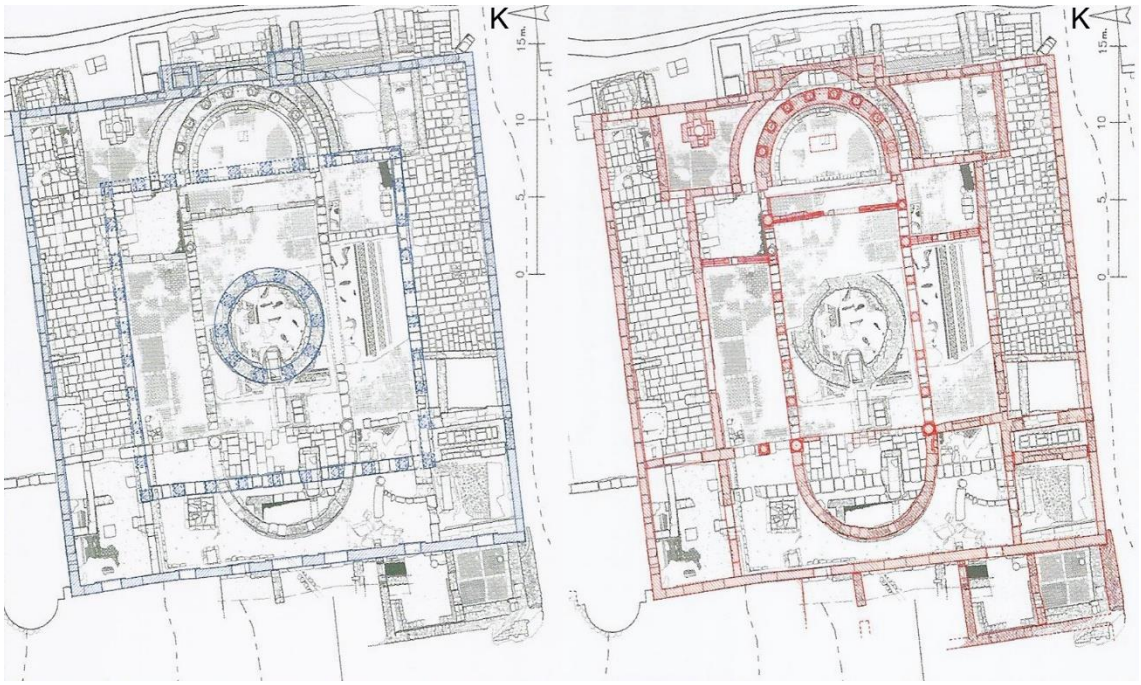

Şekil 5.26. Ksanthos Agorası ve dini kompleks (Dönmez, 2014) üzerinden hazırlanmıştır.

Agora Kilisesi agoranın güney portikosu boyunca uzanmaktadır. Kilise içinde ve çevresinde çok sayıda mezara da rastlanmıştır. Yapı 5. yüzyılda inşa edilmiş ve 7. yüzyılın ilk yarısında yıkılmış olmalıdır (Manière-Lévêque, 2013, s. 86). 11.-12. yüzyıllarda tekrar kullanılmış ve sonrasında yeniden terk edilmiştir (des Courtils, 2003). Erken Hıristiyanlık Dönemi'yle beraber alana inşa edilmiş dini kompleksin diğer bir parçası olan Batı Kilise agoranın batı sınırında konumlanmaktadır. Yapının 5. ve 7. yüzyıllar içerisinde inşa edilmiş olabileceği belirtilmektedir (Dönmez, 2014, s. 36). Ayrıca agora meydanı içerisinde, Batı Kilise ile Agora Kilisesi arasında doğu-batı yönlü

küçük bir şapel de bulunmaktadır. Yapı büyük olasılıkla 6. yüzyıl içerisinde inşa edilmiştir (Manière-Lévêque, 2013, s. 98).

Elaiussa Sebaste'de önemli dinsel fonksiyonlardan birini 2. yüzyılın ikinci yarısında olasılıkla ticaret amacına yönelik inşa edilen agoranın Erken Bizans Dönemi'nde heybetli bir Hristiyan bazilikasına dönüşümü oluşturmaktadır (Şekil 5.27). 5. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, agoranın iç alanında nefi ve iki geçiş koridoru ile bir Hristiyan bazilikasının yer almış olduğu görülmektedir (Şekil 5.28). Roma tarzındaki duvarlar ve mimari süslemeler, bazilikanın inşaatı sırasında büyük ölçüde tekrar kullanılmıştır (Schneider, 2008, s. 46).

Şekil 5.27. Elaiussa Sebaste Agorası (mavi) ve bazilika (pembe) (Schneider, 2008, s. 45)

Kilisenin kısmen terk edilmesi ve bozulmasını takiben bir aşamada (muhtemelen 7. yüzyıl) imalathane nitelikli bazı yapılar, kuzey koridoruna bitişik olan atriuma eklenmiştir. Kompleks 7. yüzyıl sonunda tamamen olarak terk edilmiştir (Schneider, 2008, s. 61).

Şekil 5.28. Elaiussa-Sebaste Agora-Kilise görünümü (Mısırlı, 2018)

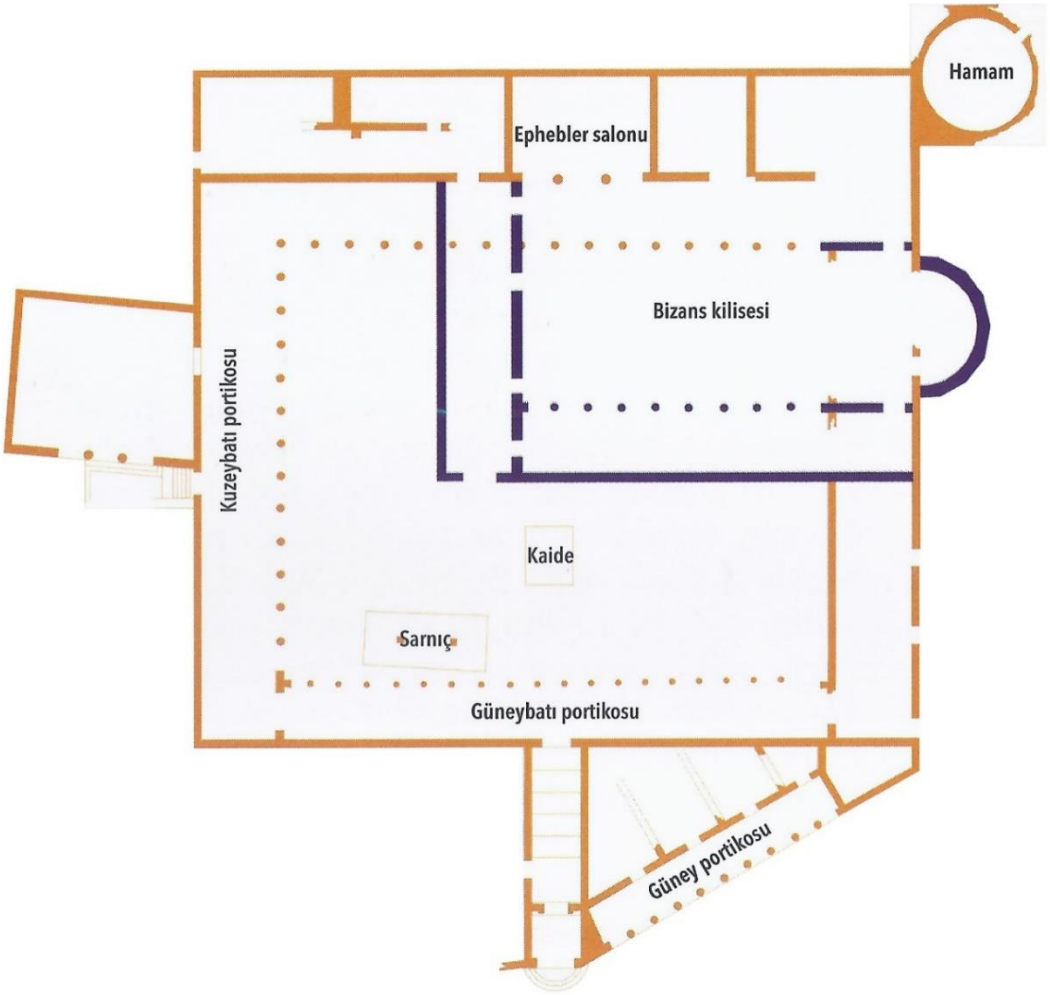
Tapınakların ve agoraların dönüşümü dışında birçok Antik Dönem yapısının da kiliseye dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu yapı tipleri arasında hamam ve hamam-gymnasium kompleksleri, stadiumlar, tiyatrolar, mezar yapıları, bouleterion, macellum, sarnıç ve kült odası bulunmaktadır.

Örneğin Theodosius Dönemi'nde Ephesos'ta Doğu Gymnasium'da bir bazilika inşa edilmiştir. Yapının, kentin ilk piskoposluk bazilikası olabileceği yönünde bir öneri bulunmaktadır. 6. yüzyılın ilk yarısında ise mevcut kilisenin önemli ölçüde büyütülmesi veya yenilenmesi gerçekleşmiştir (Ladstätter & Pülz, 2007, s. 413-414). Ephesos'daki kiliselerin çoğunluğunun önceden mevcut kamu binalarını (Doğu Gymnasiumu, Vedius Gymnasiumu, Liman Gymnasiumu) kullanmış olduğu söylenebilir.

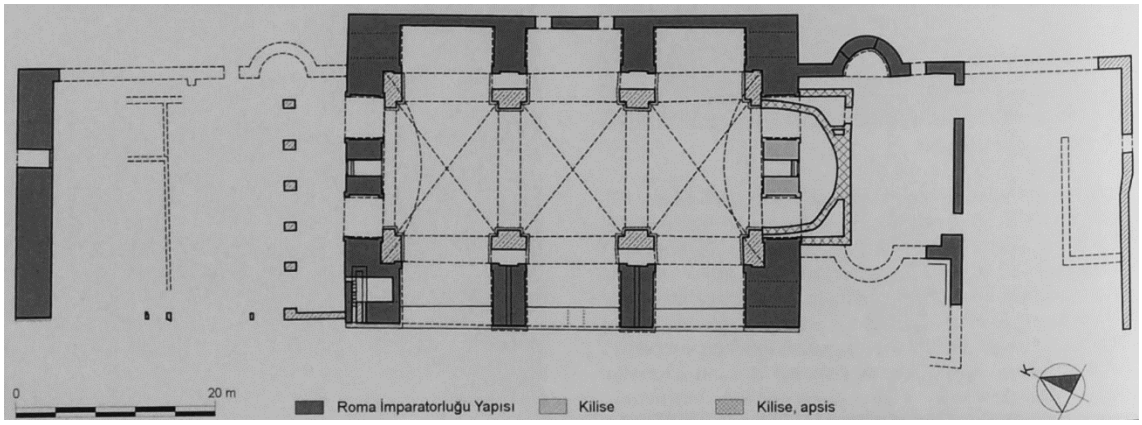
Assos'ta ise Antik Dönem'e ait hamam ve gymnasium yapılarının kiliseye dönüşümü görülmektedir. Hamam Roma Çağı yapılarından olup Erken Bizans Çağı'nda yeni bir düzenleme yapılarak başka bir amaç için kullanılmıştır. İlk kazılarda, hamam içerisinde apsis formlu duvar kalıntısı tespit edilmiştir. Bu yüzden Francis H. Bacon, hamamın bir kısmının kilise olarak kullanılmış olabileceğini ileri sürmüştür. Odalardan birinin kapı eşiğindeki yazıt hamamdaki ilavelerin 6. yüzyılda gerçekleştiğini göstermektedir (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, s. 97). Diğer bir dönüşüm geçiren

yapı ise Gymnasium'dur. Erken Bizans Dönemi'nde artık gymnasium kullanılmamış, yapının doğu bölümü üç nefli ve bazilikal planlı bir kiliseye dönüştürülmüştür (Clarke vd., 1902, s. 183). Gymnasiumun kuzeydoğu yönündeki revağının sütunları, kilisenin orta nefi ile kuzey yan nefi ayıran sütun dizileri olarak kullanılmıştır (Şekil 5.29). Kilise, gerek mozaik, gerekse mimari özelliklere göre, 5.-6. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, s. 142-143).

Hierapolis'te de iki hamam yapısının Erken Bizans Dönemi'nde kiliseye dönüştürüldüğü görülmektedir. Bunlardan ilki Hamam-Kilise olarak anılan yapıdır ve 3. yüzyılda inşa edilmiş olup olasılıkla 5. yüzyılın birinci yarısında, hamamın sıcaklık bölümü olan caldarium, dış cephedeki tipik mimarisiyle bir apsis ve beşik tonozlu çatı ya da pandantifli üç kubbenin eklenmesiyle kilisenin nefine dönüştürülmüştür (Şekil 5.30). 7. yüzyılın ortalarındaki deprem sonrası terk edilmiştir (Arthur, 2006, s. 100).

Şekil 5.29. Assos Gymnasium Kilisesi planı (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014)

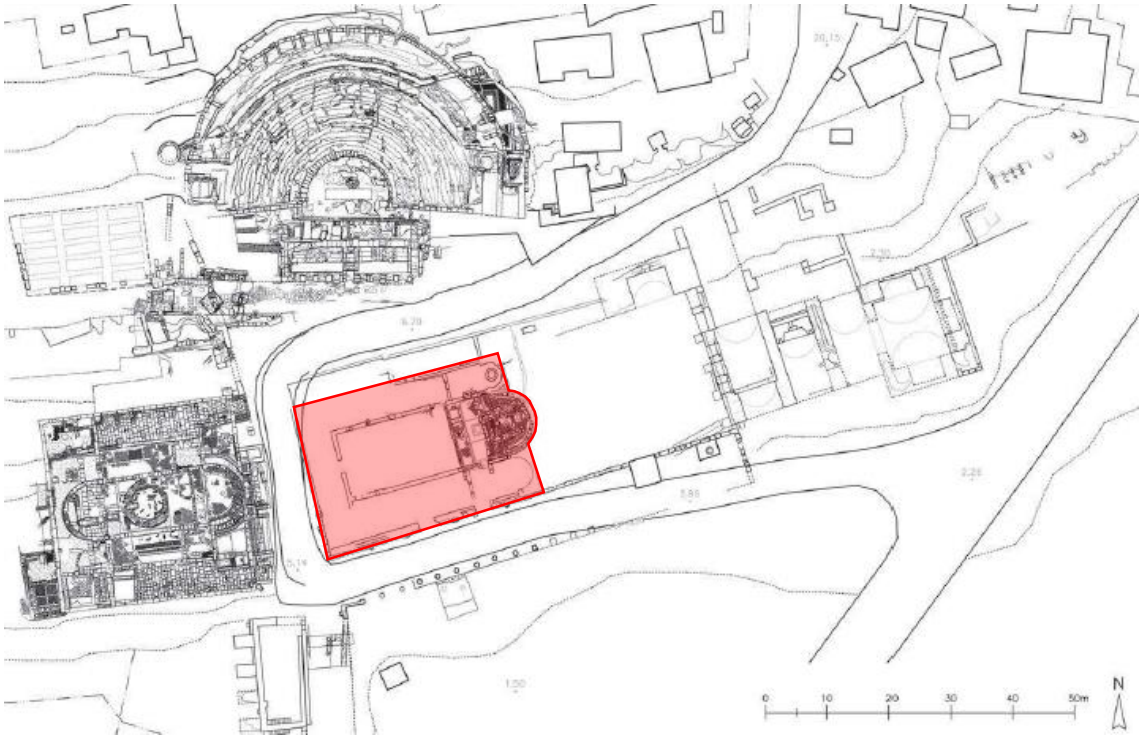

Şekil 5.30. Hierapolis'te farklı evrelerin belirtildiği Hamam-Kilise yapısı (D'Andria, 2015b, s. 96)

Diğeri ise merkezdeki hamam olup yapının merkez salonunun Klasik Dönem sütunları kullanılarak olasılıkla 6. yüzyılda kiliseye çevrilmiştir. Tüm yapı 11. yüzyılda ve daha sonra yeniden düzenlenmiştir. Geç Bizans Dönemi'ne ait buluntuların zenginliği ve kalitesi göz önüne alındığında ve Hierapolis'in diğer yerlerinden gelen buluntularla kıyaslandığında, hamam yapısının kentin geç dönemleri için bir yönetim merkezi haline geldiği belirtilmiştir (Arthur, 2006, s. 159-161).

Diğer bir dönüşüm de Elaiussa-Sebaste'de Roma İmparatorluk yapısı olan büyük hamamda gerçekleşmiştir. Yapının palaestra alanı üzerine bir bazilika inşa edilmiştir (Şekil 5.31) (Equini Schneider, 2016, s. 479). Ayrıca Aizanoi'de de bir hamam binası, litürjik mobilyalarla büyük bir kilise kompleksine dönüştürülmüştür (Stroth, 2017, s. 328).

Stadium yapılarındaki dönüşümlere bakıldığında, Ephesos stadiumunun 359 ile 366 yılları arasında meydana gelen depremlerle tahribata uğradığı, 5. yüzyılda kuzeydeki tünelin batı bitimine bir kilise eklendiği görülmektedir. Kilisenin çevresinde ise bir mezarlık alanı oluşmuş ve bu geç evre 12. yüzyıla kadar devam etmiştir (Karwiese, 2000b, s. 166). Sagalassos'ta ise antik stadium içinde geniş transeptli bir bazilika inşa edilmiştir (Poblome, Talloen & Kaptijn, 2017, s. 302). Aizanoi'de de aynı şeklide Geç Antik Çağ'da stadiumun anıtsal kapısına yakın bir bölüme küçük bir şapel eklenmiştir (Von Den Hoff & Rheidt, 2009, s. 501; Stroth, 2017, s. 327).

Şekil 5.31. Elaiussa Sebaste'de tiyatro, agora ve büyük hamam içindeki kilise (Equini Schneider, 2014, s. 420)

Tiyatrolardaki dönüşüme bakıldığında, Side'de kentin yaklaşık olarak orta noktasında ve yarımadanın en dar bölümünde yer alan tiyatronun 2. yüzyılda yapılmış olduğu belirtilmektedir. (Mansel, 1978, s. 208). Side tiyatrosunun işlevini ne zaman yitirdiğine dair bir veri olmasa da, kentin ortasından geçen ve tiyatronun sahne binasını da kapsayan yeni sur sistemini Mansel'in 4. yüzyıl ortasına tarihlendirmesi, (Mansel, 1962, s. 54) yapının bu dönemde işlevini yitirmiş olması gerektiğini göstermektedir. Ancak yeni sur sistemin tarihlendirmesinin tartışmalı olması, bu tarihin kesin bir veri olarak kabul edilmesini engeller.

Tiyatrodaki epigrafik veriler, yapının Geç Antik Dönem boyunca kentteki Hıristiyanlar tarafından da kullanım gördüğünü belgeler niteliktedir (Mansel, Bean, & İnan, 1956, s. 93; Nollé, 2001, s. 462-463). 5. yüzyılda tiyatronun geçirdiği onarımla birlikte galerinin şapele dönüştürüldüğü ve yaklaşık 7. yüzyıl civarında da cam atölyesi olarak kullanıldığını söylemek mümkündür (Yıldırım, 2013, s. 231). Şapelin bu dönüşümü ise 7. yüzyılda dini mekân ihtiyacının, en azından kentin bu bölgesinde, eskisine oranla azaldığı ve ekonomik üretime yönelik mekân ihtiyacının doğduğunu

göstermektedir. Bu dönemde, Arap akınlarının da başlamasıyla birlikte, tiyatronun cavea ve parodos bölümlerinin de yeni işlevleri sona ermiş olmalıdır (Yıldırım, 2013, s. 231).

Nikaia'da da tiyatronun caveasının etrafında bir kanal fresklerle süslenmiş olup şapel olarak hizmet vermiş olabileceği (Yalman, 2007, s. 391-394) ve fresklerin 6. yüzyıldan kalma olabileceği belirtilir (Peschlow, 2017c, s. 209).

Mezar yapılarının dönüşümü ise Assos ve Aizanoi kentlerinde görülebilmektedir. Assos Ayazma Kilisesi alanının Klasik Dönem'den beri bölgenin defin yeri olarak hizmet ettiği ve burada Helenistik Dönem'de birkaç mezar inşa edildiği söylenebilir. 5. ya da 6. yüzyılda, Roma Çağı anıt mezarının podyum duvarı üzerine inşa edilen Ayazma Kilisesi (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014), üç nefli ve narteksli olarak inşa edilmiş ve güneydoğuda da asisli bir vaftizhane ile donatılmıştır. Vaftizhane en geç 8. yüzyılda terk edilmiş olup çocuk mezarlığı olarak kullanılmıştır (Arslan, 2013, s. 327).

Aizanoi'nin kuzeyindeki antik nekropolde yer alan bir Roma mozolesi yaklaşık 5×5 metrelik iç mekâna sahip kapalı haç planlı kubbeli bir kiliseye dönüştürülmüştür. Dışarıda, kubbeyi destekleyen enine kemerlerin dengesini sağlamak için eski Roma ayaklarına yeni Bizans Dönemi payandalar eklenmiştir. Kare şeklindeki mozolenin doğu cephesine bir apsis ilave edilmiştir (Stroth, 2017, s. 330).

Sagalassos'ta Erken Roma İmparatorluk Dönemi bouleterionu dönüşüme uğrayan yapılardan biri olup meclis salonunun eski avlusu, yeni üç nefli bir bazilika için bir atriuma dönüşmüştür. (Poblome vd, 2017, s. 302).

Aizanoi'de farklı bir yapı tipi olarak yeni sütunlu caddenin yanında küçük dairesel macellumun bir kiliseye dönüştürülmüş olabileceği belirtilmektedir (Stroth, 2017, s. 328).

Rhodiapolis'te de Asklepieion'un batı sınırını belirleyen basamaklı sokağın batısında, kentin güneybatı köşesini sınırlayan ve Roma Dönemi kemerli sarnıcın üzerine daha sonra inşa edilen bir kilise (Güney (Aşağı) Kilise) bulunmaktadır (Kızgut, 2012, s. 354).

Laodikeia'da, bağımsız bir yapıdan ziyade, Kiliseli Peristilli Ev'in doğu kısmında da bir kilise yer almaktadır. Yapı, Anadolu'nun eski bir geleneği olan ata kültü odasının, Hıristiyanlıkla birlikte kiliseye dönüştürüldüğünü ortaya koymaktadır. Yapıda ortaya çıkarılan sikke ve diğer buluntular, 4. yüzyıldan 7. yüzyılın başına kadar farklı

düzenlemeler ile yapının sürekli kullanıldığını ortaya koymuştur. Ancak sikke yoğunluğu 4. yüzyılın ikinci yarısı ile 5. yüzyılın ilk yarısına aittir (Şimşek, 2013, s. 107-108).

Antik işlevleri tanımlanamayan bir takım yapıların da kiliseye dönüştürüldüğü ifade edilmiştir. Laodikeia'da Roma Dönemi'ne ait bir yapıdan dönüştürülen Merkezi Kilise buna örnek oluşturur (Şimşek, 2013, s. 114). Orta aks kilise olarak kullanılmış ve sonunda yarım daire apsis ile sonlandırılmıştır. Ele geçirilen sikkelere göre yapı, 4. yüzyıl sonu-5. yüzyıl başına tarihlendirilmiştir (Şimşek, 2012a, s. 591-592). Kentteki dönüştürülen ikinci yapı, C Yapısı (Apsisli Yapı-Kilise)'dır. Mevcut mimari bezemelere göre Severuslar Dönemi'nde yapılmış; daha sonra 4. yüzyılda kiliseye dönüştürülmüştür. Olasılıkla 375 yılında alınan karar gereği yapıda kilise kullanımının devamı için yön problemi olması sebebiyle bu amaçlı kullanımından vazgeçilmiştir. Son kullanımı 5. yüzyılda gerçekleşmiştir (Şimşek, 2015a, s. 640).

Patara'da Tepecik Nekropolü'nde bir Bizans Mezarlığı Kilisesi yer almakta olup erken dönem yapısının bazı bölümleri kullanılmıştır. Kompleks muhtemelen geç 4. veya 5. yüzyıldan kalmadır (Peschlow, 2017d, s. 282-283). Bir depremin ardında yeniden inşa edilmiş mezarlık kilisesi, 7. ve 9. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Kaunos'ta yer alan iki kilisede de benzer bir durum görülmektedir. Küçük Akropol'ün kuzeybatı kısmında bulunan Demeter Terası üzerinde, antik bir yapı alanına inşa edilmiş olabileceği düşünülen üç nefli bir kilise yer almaktadır (Öğün & Işık, 2001, s. 153; Zäh, 2003, s. 25). Yapı, Kaunos'ta yapılmış olan kiliseler içinde en eskisi ve en büyüğüdür. Bu nedenle kentin ilk piskoposluk kilisesi olabileceği belirtilmiştir (Öğün & Işık, 2001, s. 162). Ayrıca kentte Palaestra Terası'nın batısında bulunan kutsal alan üzerine inşa edilen Teras Tapınağı üzerindeki kilise de 5. ya da 6. yüzyılda inşa edilmiş, Ortaçağ yerleşiminin dışında kaldığı için muhtemelen 7. yüzyılın ortalarında meydana gelen Arap akınları sonrasında kullanımını kaybetmiştir. Ancak yapı kutsal alan kazıları sırasında kaldırılmıştır (Öğün & Işık, 2001, s. 87). 6. yüzyılda inşa edilen üç nefli Palaestra Terası Bazilikası (Şekil 5.32) da (Işık, 2009, s. 2) önceki dönemden bir yapının üzerine kurulmuştur. Yapıda bulunan VI. Konstantinos (780- 797) sikkesi (Çizmeli Öğün, 2007, s. 46) yapının 7. yüzyılın ikinci yarısında terk edildiğine ait bir kanıt olarak gösterilmektedir. Nartekste bulunan renkli Orta Bizans keramiklerinin (Zäh, 2003, s. 35) de desteklediği üzere Orta Bizans'ta tekrar kullanılmaya başlanan yapıya bu dönemde

narteks ve şapellerin eklenmiş olması büyük olasılıktır. Sonrasında, gerek kilise tabanı, gerekse yakın çevresi kendi döneminin nekropolü olarak kullanılmıştır (Öğün & Işık, 2001, s. 69). Şapel ise fonksiyonunu yitirdikten sonra içine üç aziz naaşı defnedilmiş ve martyrion olarak kullanılmıştır (Işık, 2009, s. 2).

Şekil 5.32. Kaunos Palaestra Terası Bazilikası (Mısırlı, 2014)

Perinthos'ta varlığı bilinen kiliselerden biri antik bir yapının yerinde inşa edilen Perinthos Katedrali'dir. Strzygowski, kilisenin en geç 9. yüzyıla ait olduğunu belirtmektedir (Strzygowski, 1898, s. 28). Eyice ise kubbenin biçiminden ve yapının tam kapalı haç planlı olmamasından yola çıkarak yapının bir geçiş dönemi eseri olduğunu belirterek, yapının 6. veya 7. yüzyıla ait olduğu ifade etmektedir (Eyice, 1987).

5.1.2.3. Erken Bizans Dönemi'nde Dinsel İşlevlerin Durumu

Ephesos'ta tamamen yeni inşa edilen iki kilise (İoannes Kilisesi ve Ayasuluk'un batı yamacındaki kilise) görülür. Daha büyük yapı komplekslerine ilave olarak iki şapel (Bizans Sarayı'nın güney kenarındaki şapel veya tiyatronun üzerindeki peristilli ev içindeki şapel) de yeni inşa edilenler grubuna dahil edilebilir (Pülz, 2011, s. 67). 6. yüzyılın ilk yarısında 130×70 metre boyutlarında büyük Aziz İoannes Bazilikası'nın inşası, gerçekleştirilen büyük bir projedir. Bu, 5. yüzyılın başlarında inşa edilen ve 6. yüzyılda çok sayıda ziyaret eden hacılar için çok küçük olan eski bir bazilikanın yerine inşa edilmiş bir imparatorluk kuruluşu olmuştur (Ladstätter & Pülz, 2007, s. 413-414).

Ancak bu iki kilise dışında hem kent içinde hem kent dışında dinsel yapılar bulunmaktadır[12].

Miletos'ta 6. yüzyıla tarihlenen merkezi olarak planlanmış bir Meryem Kilisesi şehrin surlarına yakın bir konumda yer almaktadır. Kent dışı nekropolde, yaklaşık olarak 60×70 metrelik dikdörtgen bir Hıristiyan bölgesi 5. yüzyılda portikolarla çevrilmiş ve bir şehidin mezarını içine almıştır. Mezar, 6. yüzyılda yeniden dekore edilmiş ve bölgenin kuzey yarısında, onun yanında bir transeptli bazilika yapılmıştır (Niewöhner, 2017a, s. 257-258).

Priene'de muhtemelen 5. yüzyılın sonlarında, iki tane üç nefli bazilika inşa edilmiştir (Şekil 5.33). Biri doğu nekropolde, hemen şehir kapısının dışında bir mezarlık kilisesi (Raeck & Rumscheid, 2010, s. 36-37); diğeri de şehir merkezinde katedral kilisesi olarak hizmet veren bir yapıdır (Westphalen, 2000, s. 275-280). Merkezi Bazilika'ya yakın iki cenaze şapeli de Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilmiştir (Fildhuth, 2017, s. 251).

Laodikeia'daki kiliseler, Erken Bizans Dönemi (5.-7. yüzyıl) yapılarıdır. 4. yüzyılda ise daha çok yeni dine özgü şapeller inşa edilmiştir. Bu kiliseler Laodikeia'nın Metropol Kenti olduğunun en önemli kanıtlarıdır. Kalıntıları günümüze kadar ulaşabilen 12 kilise bulunmaktadır (Şimşek, 2012b; Şimşek, 2017, s. 41).

Assos'ta 6. yüzyıla tarihlendirilen Aşağı Agora Kilisesi (Arslan, 2013, s. 325-326), agoranın güneyinde, tiyatro ile aynı terastaki 5. veya 6. yüzyılda inşa edilmiş Batı Kilisesi (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, s. 144-147) ve tiyatronun doğusunda Tiyatro Kilisesi (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, s. 148) kent surlarının içinde yer almaktadır. Surların dışında ise limanın batısında, kıyı yerleşmesindeki bazilikal planlı kilise (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, s. 152) ile Batı Nekropolisi'nin 500 metre kadar batısında konumlanan Ahır Kilise (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, s. 153) bulunmaktadır.

[12] Kısmen araştırılanlar arasında; Meryem Ana Kilisesi, Liman Hamamları'ndaki Şapel, Bizans Sarayı'ndaki Şapel, Tiyatronun üzerinde peristilli evdeki şapel, Aziz Paul grottosu (Yeraltı odası/mağarası), Clivus Sacer Şapeli, Panayır Dağı'nda rotunda şapeli, Bazilika Stoa'nın batı Khalkidikum'undaki şapel, Aziz Lukas Mezarı, Yedi Uyurlar Mezarlığı Bazilikası bulunmaktadır (Ladstätter & Pülz, 2007, s. 408). Bu yapılar dışında da bir takım kiliseler mevcuttur. Bunlar arasında Vedius Gymnasiumu'ndaki palaestranın doğusunda büyük bir kilise kompleksi, Bülbül Dağı'nın tepesinde Lysimachus duvarına yakın küçük bir kilise ve Pleasure House olarak adlandırılan olası bir şapel yer almaktadır. Bir başka incelenmemiş kilise ise Bülbül Dağı tepesinin kuzey yamacındadır. Ayrıca Roma surlarının dışında, Ayasuluk Tepesi'nin batı tarafında küçük bir manastır da bulunmaktadır (Ladstätter & Pülz, 2007, s. 409).

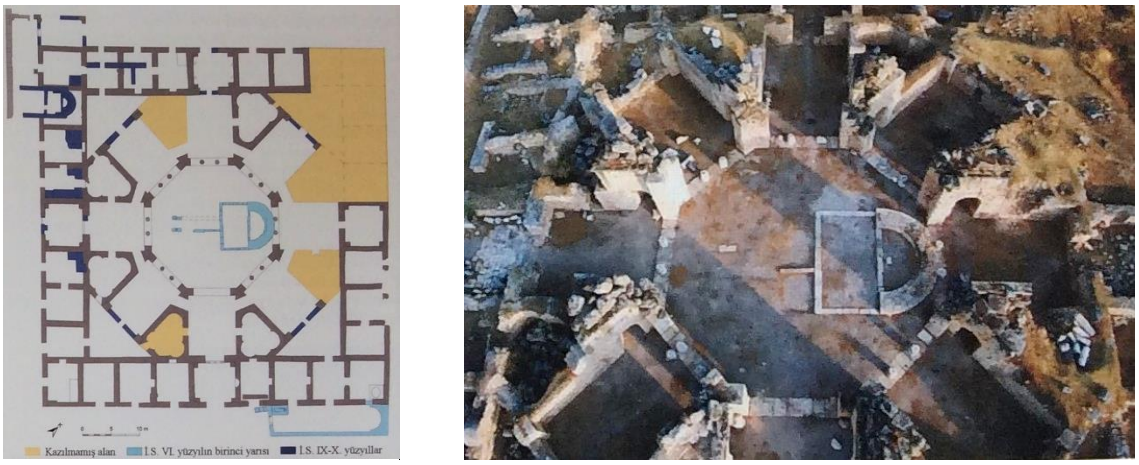

Şekil 5.33. Priene'de Bizans Dönemi yapıları (Fildhuth, 2017, s. 251)

Hierapolis'te Frontinus Kapısı'nın yanındaki Küçük Kilise (6. yüzyıl-ya da 7. yüzyılın başlarından sonraya ait olamayacağı belirtilmektedir), Payandalı Kilise (6.

yüzyılın ortaları), Üç Nefli Kilise, Tiyatronun Üstündeki Kilise (5. yüzyıl sonu ya da 6. yüzyılın ilk yarısı), Frontinus Caddesi üzerinde yer alan 3 nefli bazilikal planlı Katedral (6. yüzyılda, olasılıkla da 535 yılında kentin Phrygia Pacatiana Secunda'nın metropolisi seçildiği zaman inşa edildiği düşünülmüştür.) ve Roma Dönemi nekropolisi içindeki üç nefli Aziz Philippus Kilisesi (5.-6. yüzyıllar) inşa edilmiştir (D'Andria, 2013, s. 129-131; D'Andria, 2015a, s. 121).

Kentteki Batı Anadolu dinsel yapıları arasında önemli örnekler arasında yer alan Aziz Philippus Martyrionu (Şekil 5.34) olasılıkla 5. yüzyıla tarihlenmektedir (Arthur, 2006). 7. yüzyıl depreminde yıkılmasından önce, olasılıkla 6. yüzyılda martyrion yeniden yapılaşma faaliyetlerine konu olmuştur. Güney doğu dış duvarına yaslanan ve mezarlık işlevli parekklesion olarak yorumlanan kilisenin bu dönemde inşa edilmiş olabileceği belirtilmektedir (D'Andria, 2015, s. 119).

Şekil 5.34. Aziz Philippus Martyrionu'nun planı ve Martyrion'nun synthronon ve solea kalıntıları ile birlikte güney doğudan görünüşü (D'Andria, 2015, s. 119)

İasos antik kentinde beş kilise bulunmaktadır. Bu kiliselerden 13. yüzyıla tarihlendirilen biri dışında, diğerleri 5. ve 6. yüzyıllarda inşa edilmiştir (Serin, 2004) (Serin, 2013, s. 198). Kiliselerden üçü yarımadayı çevreleyen surların içinde, ikisi de dışında yer almaktadır (Serin, 2005, s. 156).

Ksanthos'ta ise Erken Bizans Dönemi kiliselerinden Katedral ya da Doğu Bazilikası olarak adlandırılan yapının Bizans Dönemi'nde varlığı bilinen piskoposluk merkezi olduğu düşünülmektedir (des Courtils, 2003, s. 90). Hac Bazilikası ise konumunun kentin tepesinde olması nedeniyle buranın ibadetten ziyade, bir hac yeri olduğu izlenimi vermektedir. Yapının tahinin Ksanthos'taki Hristiyan yapılarının birçoğu

gibi 6. yüzyıla denk düşmesi olasıdır (des Courtils, 2003, s. 124). Bu bazilika muhtemelen 7. yüzyılda Arap istilasından sonra terk edilmiştir. Ksanthos'un dinsel kutsal alanı Letoon'da da Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte 6. yüzyılda bir kilise inşa edilmiştir (des Courtils, 2003, s. 153).

Amorium'da ise Aşağı Şehir Kilisesi arkeolojik kanıtlara göre 5. yüzyıl sonu 6. yüzyıl başına tarihlenmiştir (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 85). İkinci bir kilise ise yukarı şehirdedir. Bazilika B kazılarında ortaya çıkan mimari plastik eserlerin büyük çoğunluğu Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmektedir (Demirel Gökalp, Erel, Tsivikis, & Yaşar, 2016, s. 204).

Sardes'te de Kilise M olarak bilinen küçük bir şapel, Artemis Tapınağı'nın güneydoğu köşesinde 400 yılında yapılmış ve daha sonra ikinci bir apsisle genişletilerek 7. yüzyıla kadar kullanılmıştır (Butler, 1922, s. 112-115).

Hristiyanlık önce Akdeniz Havzası'nın ana kentlerinde özellikle denizden ulaşımı kolay olan doğu kıyılarındakilerde yayılmaya başlamış ve Myra da bunlardan biri olmuştur. Havari Paulus 60 yılında Kudüs'ten Roma'ya ticari bir gemi ile yolculuk yaparken burayı ziyaret etmiştir. Hristiyanlığın asıl yayılması 4. yüzyılda Myra'nın piskoposu Aziz Nikolaos ile olmuş, Bizans tarihi boyunca Myra önemli bir hac merkezi durumunda kalmıştır (Akyürek, 2015, s. 23). Liman yerleşimi olan Andriake'nin güney yerleşiminde 4, kuzey yerleşiminde ise 2 olmak üzere toplam 6 kilise bulunur. Bu sayı bir liman yerleşimi için oldukça dikkat çekicidir. Bu durum ancak, Andriake limanının 5. yüzyıldan sonra artan hac yolculuğunda, Myra'daki azizlerin martyrionlarını ziyarete gelen kişilere hizmet etmeye yönelik inşa edilmeleri ile açıklanabilir. Kiliseler 5. yüzyılın sonu ve 6. yüzyılın başına tarihlendirilir (Çevik, 2015, s. 390).

Olympos'un dini mimari örnekleri, kendine özgü bazı özelliklere sahiptir. Kentte orta ve büyük boyutlu olmak üzere toplam yedi kilise bulunmaktadır. Bunların dışında, bir adet küçük boyutlu kilise ve üç adet şapel tespit edilmiştir. Ayrıca kentin hakim olduğu alanda Çıralı ve Yanartaş'ta da iki adet büyük boyutlu kilise yer almaktadır. Tespit edilen kiliselerin tümü üç nefli, yarım daire ve dışa taşkın apsisli, helenistik bazilikal plan kullanılarak inşa edilmiştir. Ayrıca, kuzey kentte anıtsal boyutlu bir vaftizhane ve güney kentte bir ayazma da bulunmaktadır (Mergen, 2011, s. 571). Kiliseler tekil yapılar olmayıp, tümü bir yapı topluluğunun üyesidir ve bu yapı toplulukları mekânsal

zenginlikleri ve kuruluşları nedeniyle manastır yapı topluluklarına benzerlikler göstermektedir. Bununla birlikte yapılar, yüksek, mazgallı ve bazen de kuleli düzenlenmiş duvarlar ile çevrelenmiştir. Söz konusu yapı topluluklarının bünyesinde yer alan kiliseler, 5. ve 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Mergen, 2011, s. 571-573).

Patara'da Liman Kilisesi olarak adlandırılan bir başka bazilika ise liman körfezinin yanındadır ve erken döneme tarihlendirilmektedir (Peschlow, 2017d, s. 284). Diğer bir kilise de Doğucasarı Tepesi'nin üzerinde, kentin doğusunda varlığını sürdürmektedir. Kilisenin şehrin çeperinde bir manastırın parçası olabileceği belirtilmektedir (Peschlow, 2017d, s. 284). Arykanda'nın yeni yerleşimi Arif Köyü'nde ise üç kilise ve iki şapel diğer yapılardan ayırt edilebilmektedir. Yaklaşık 10 dönümlük bir alanda, sıkışık bir düzende olmasına karşın beş kilisenin varlığı dikkat çekicidir (Bayburtluoğlu, 2003, s. 54-55). Elaiussa Sebaste kentinde de 5. yüzyılın sonu ile 6. yüzyılın başları arasına tarihlendirilmiş olan bir kilise ise Promontoryumdaki Küçük Kilise'dir (Schneider, 2008, s. 92-93).

Ainos'ta kale dışında Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen (Başaran & Kurap, 2016, s. 449) Kral Kızı Bazilikası yer almaktadır. Herakleia'da Erken Dönem yapılarında Perinthos Bazilikası ön plana çıkmaktadır. Arkeolojik kazılar, ele geçirilen buluntular ve Bizans sikkelerinin incelenmesi sonucunda, bazilikanın 6. yüzyıl başlarına tarihlendiği; yıkılmasının ardından 1300 m²'lik bazilika alanının büyük bir bölümünün mezarlık olarak kullanıldığı belirtilmektedir (Öztürk, 2009, s. 31).

Nikaia'da Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen Ayasofya dışında ikinci bir bazilika ise Aziz Neophytus adına inşa edilmiş, kıyı şeridine yaklaşık 20 metre uzaklıkta, göl tarafından 2 metreden daha fazla suya batmıştır. Kale dışında yer alan yapı 740 depreminde yıkılmış olmalıdır (Peschlow, 2017c, s. 209).

Manastırlara bakıldığında ise çoğunun, kırsal alanda bir köyün ya da bir kentteki mahallenin ruhani merkezi konumunda olduğu görülür (Talbot, 1999, s. 161). Erken Bizans Dönemi'ne ait bilgi kısıtlıdır. Örneğin Ankyra'da çeşitli şehir manastırlarının inşa edildiği görülmektedir (Foss, 1977b, s. 61). Genel olarak, rahibe manastırları, ailelerin rahibelerle iletişimde kalabilecekleri ve güvenliklerini sağlayabilecekleri kentsel bir konuma sahip olmuşlardır (Talbot, 1985). Diğer taraftan, ruhani sınıftan olmayan kurucuların daha yüksek prestijli değer elde edecekleri bir kentin içinde veya yakınında

bir arsa seçme olasılıklarının daha yüksek olduğu belirtilirken (Kaplan, 2007), öncelikli olarak manevi meselelerle ilgilenen keşişler veya diğer azizler ise daha uzak kırsal alanları tercih ettikleri öne sürülmüştür (Talbot, 2007).

Erken dönemde toplumsal yaşam, merkezinde dışa kapalı manastırların olduğu çekirdekler etrafında örgütlenmiş, kent duvarları içinde küçük ölçekli köyler oluşmuştur. Kentsel yaşamda, antik kamusal yapıların işlevini yitirmesinin ardından birçok sosyal işlev manastırlar tarafından üstlenilmiştir (Akyürek, 1996, s. 72).

5.1.2.4. Orta ve Geç Dönem Dinsel İşlevlerin Durumu

Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilip, Orta Bizans Dönemi'nde kilise içlerine şapeller yapılarak varlığını ve işlevini sürdüren yapılar bu dönemin karakteristik özelliği olmuştur. Ayrıca mevcut yapıların onarılarak yeniden değerlendirildiği de görülmektedir.

Örneğin Hierapolis'te Tiyatronun Üstündeki Kilise'nin ana nef ile yan nefe geçişleri kapatılmış ve tek nefli bir kiliseye dönüştürülmüştür. Tek nefli kilisenin içine daha sonraki bir tarihte küçük bir şapel eklenmiştir. İçinde geç dönem mezarları bulunan ve farklı dönemleri olan bu kilise, Hierapolis kentinin bu bölümünün Orta Bizans Dönemi'ne kadar yerleşim gördüğünü düşündürmektedir (Arthur, 2006). Ketteki Katedral'in 7. yüzyıl depreminden sonra yan neflerine iki küçük kilise inşa edilmiştir. Bununla birlikte narteksin güney yarısında mezar taşları bulunmuştur. Bu mezarlar Agora yakınlarındaki 11. yüzyıl kilisesinin etrafındaki mezarları hatırlatmaktadır (Arthur, 2006). Ayrıca Aziz Philippus Martyrionu'nun güney batı duvarında ise 9.-10. yüzyıllara tarihlenen tek nefli bir kilise yerleştirilmiştir. Yapı çevresinde çok sayıda geç dönem mezarı bulunmuştur (D'Andria, 2015, s. 119). Aziz Philippus Kilisesi'de 7. yüzyılın ikinci yarısındaki depremden sonra 8.-10. yüzyıllara yeniden inşa edilmiştir. 11.-12. yüzyıllarda kilisenin bir kez daha yıkılmasından sonra, Aziz Philippus'un mezarının etrafındaki alan nekropolise dönüştürülmüştür (D'Andria, 2013, s. 129-131; D'Andria, 2015a, s. 121).

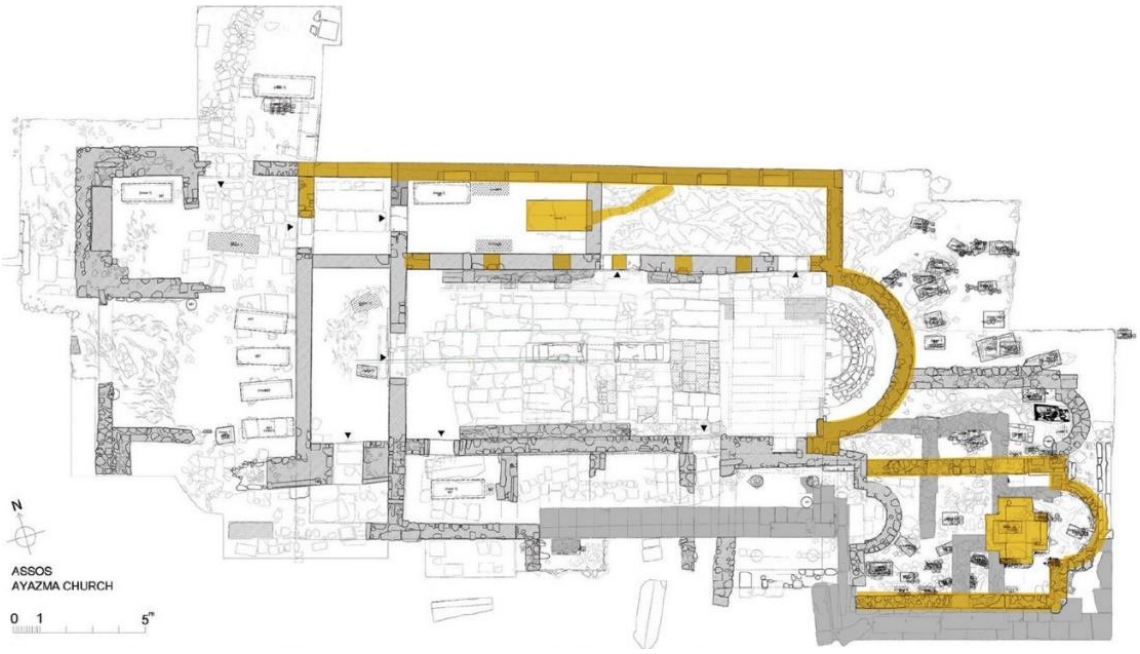
Priene'de 7. yüzyılın sonralarından 11. yüzyılın başlarına kadar olan süreçte aşağı şehir yerine, kısmen yeniden inşa edilmiş ve güçlendirilmiş akropol üzerinde yeni bir kalıcı yerleşim kurulmuştur (Fildhuth, 2017, s. 252). Teloneia'daki bu yerleşimde de iki kilise inşa edilmiştir (Raeck & Rumscheid, 2011, s. 63). Ayrıca, 11. yüzyılın sonları ya

da 12. yüzyıl ile 13. yüzyıllarda ise aşağı şehrin doğu ve merkezi alanları yeniden doldurulmuş, sadece batı bölgesi terk edilmiş olarak kalmıştır. Antik şehir merkezinin bazı bölümleri iki yeni şapeli olan mezarlıklar tarafından işgal edilmiştir (Fildhuth, 2017, s. 252). Merkezi kilisenin büyük ölçekli bir yenilemesi ve yeniden inşası da muhtemelen bu zamanda yapılmıştır (Westphalen, 2000, s. 278).

Assos'ta Ayazma Kilisesi 11. yüzyılın ilk yarısında tamamen değişmiştir. Yan nefler, küçük odalara bölünmüştür. Doğuda naos, bir templon ile bemadan ayrılmıştır. Eski lahit ve diğer bir devşirme malzemelerden yapılmış devasa bir ambon, naosa yerleştirilmiştir. Güneydoğuya küçük apsisli bir şapel eklenmiştir (Böhlendorf-Arslan, 2017, s. 224). 12. yüzyılın başlarından sonra meydana gelen ikinci bir inşa aşamasında, yan odaların (başlangıçta nefler) ve narteksin kuzey kısmı da gömüler için kullanılmıştır. Aynı zamanda, narteksin batısındaki ek odaların ve güneydoğu köşede kubbeli bir şapelin, defin amacıyla daha fazla alan sağlamış ve ikinci şapelin ise özel bir şapel olarak kullanım görmüş olabileceği ifade edilmiştir (Şekil 5.35) (Arslan, Dennert & Böhlendorf-Arslan, 2009, s. 112). Kilisenin 12. yüzyıldan sonra sürekli kullanımına dair kanıt bulunmamaktadır (Böhlendorf-Arslan, 2017, s. 225). Anadolu'da Orta Bizans Çağı'na tarihlenen az sayıdaki kiliselerden biri olan Ayazma Kilisesi Anadolu Bizans Çağı kilise mimarisine yeni bir örnek oluşturması açısından önem taşır. Ayrıca Ayazma Kilisesi kiliselerin apsisinin doğu yönüne şapellerin eklenmesine tekil bir örnek oluşturur (Arslan, Böhlendorf-Arslan, Türk, Koçyiğit & Müller, 2011, s. 240).

Aphrodisias'ta ise sur içinde bir Orta Çağ yapısı olarak Triconch Kilisesi (Dalgıç, 2012, s. 367) örnek olarak gösterilebilir.

İasos'ta sur içinde yer alan kiliselerden biri olan ve akropolde yer alan kilise 8.-11. yüzyıllar boyunca daha küçük boyutlarda yeniden inşa edilmiş; çevrelerinde ise nekropolis alanı yayılmaya başlamıştır (Peirano, 2016, s. 556).

Şekil 5.35. Assos Ayazma Kilisesi (Sarı renkli bölümler Erken Bizans evresini göstermektedir.) (Böhlendorf-Arslan, 2017, s. 223)

Ksanthos Katedral ya da Doğu Bazilikası bir depremden sonra, 7. yüzyılda terk edilmiştir. 11. ile 13. yüzyıllar arasında onarılarak yeniden kullanıldıktan sonra 13. yüzyılda çıkan büyük bir yangın yapının tümünü yok etmiştir (des Courtils, 2003, s. 95).

Amorium Aşağı Şehir Kilisesi'nde arkeolojik verilere göre 7. ve erken 9. yüzyıllar arasında birkaç değişiklik ve eklemeler yapıldığı belirtilmektedir. Tüm buluntular değerlendirildiğinde 7. ve 9. yüzyılın başları arasında Amorium'un düşünüldüğü gibi küçülmüş ve yer yer dağılmış olmasının aksine daha kalabalık bir kent olduğunu göstermektedir (Lightfoot, Ivison, Koçyiğit & Şen, 2010, s. 137). Yapı 9. yüzyıl sonu 10. yüzyıl başlarında yeniden inşa edilmiştir. Birinci evrenin tahribiyle ilişkili olabilecek en uygun olay 838 kuşatması olarak belirtilmektedir. Orta Bizans Dönemi'nde kiliselerin inşası, mevcut yapıların küçük bir bölümünün kullanılması şeklinde gerçekleşmiştir. Fakat Amorium kilisesinde ana binanın tamamı kullanılmış olup yapı, Orta Bizans Dönemi'ne ait bilinen en büyük kiliselerden biri olma özelliğini kazanmıştır (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 97). Yukarı şehirdeki ikinci kilise 10. ve 11. yüzyıllarda yeniden inşa edilmiş ve kentin katedrali olarak hizmet etmiş olabilir (Lightfoot, 2017, s. 337).

Sardes akropolisinin en yüksek zirvesinde bulunan büyük mağarada çok farklı türde bir mezar şapeli bulunmuştur. Şapelin ilk kullanım tarihi belirsizdir; kuşatılmış

kaleye ve mezarlıklarına hizmet etmek için Karanlık Çağlar (616 ila yaklaşık 800) veya Orta Bizans Dönemi'nde ortaya çıkmış olabileceği belirtilmiştir (Hanfmann & Buchwald, 1983, s. 195-196).

Myra'da 12.-13. yüzyıllara tarihlenen kiborion planlı bir şapel yer almaktadır (Akyürek, 2010; Çevik, 2015, s. 374). Liman yerleşimi Andriake'de ise kiliselerde ek yapılar mevcut olup A1, B1 ve E1 ek yapıları 8.-9. yüzyıla, C1 ek yapısı ise 11.-12. yüzyıla tarihlendirilir (Çevik, 2015, s. 390).

Side'de Erken Bizans ve Orta Bizans Dönemleri arasına tarihlendirilebilecek ee Kilisesi ve Piskoposluk Sarayı içindeki küçük kilise varlık göstermektedir. Araştırmacılar tarafından 8.-9. yüzyıllara tarihlendirilen kapalı haç planlı kiliselerin Anadolu'daki en erken tarihli örneği olarak tanınan Trilye Fatih Camisi (Mango & Ševčenko, 1973, s. 238), ile olan yakın benzerlikleri dikkate alındığında, ee Kilisesi için 8-9. yüzyıllar kabul edilebilir bir tarihlendirme önerisi olarak görünmektedir. Bununla birlikte, saray kompleksi içindeki kilise ile olan yakın benzerlikleri, yapının tasarımında küçük kilisenin belli oranda model olarak alındığını düşündürmektedir. Eyice'nin belirttiği gibi, kapalı haç plan şemasının arkaik bir örneği (Eyice, 1958, s. 41-42) olarak nitelendirilebilecek olan ee Kilisesi'nin saray içindeki yapıyla ilişkisi de göz önünde bulundurulduğunda, küçük kilise ile Fatih Camisi arasında bir döneme yerleştirilebileceği önerilmiştir. Küçük kilisenin 7. yüzyılın son çeyreği içinde yapılmış olma olasılığının yüksek olması, ee Kilisesi'nin 8. yüzyıl içinde yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. (Yıldırım, 2013, s. 237). Side'de inşa edilen kiliselerin en geç tarihli örneği ise 10. yüzyılda liman yakınındaki AA Bazilikası içine inşa edilen Küçük Liman Kilisesi'dir. Arap akınları döneminde nüfusu azalan ve boyutları küçülen Side'de sayıları çok az olmakla birlikte, 14. yüzyıla kadar bir Hıristiyan nüfusun yaşadığı anlaşılmaktadır.

Patara'da Erken Bizans Dönemi'nin ardından, liman kenti içindeki kilisede olduğu gibi, mezarlık kilisesi ve Doğucasarı Tepesi'ndeki kilise, erken Bizans Liman Kilisesi ve şehir merkezindeki transept bazilikası da şapeller ile yer değiştirmiş ve mezarlık olarak kullanılmaya devam etmiştir. Şapeller, Liman Kilisesi'nin naosunda, transept bazilikada kuzey nefin batı ucunu işgal etmiştir. Tüm bu kiliselerin, aynı vesileyle yok olup olmadığı ve şapellerin, kiliselerin tahrip edilmesinin hemen ardından mı yoksa daha sonra mı yapıldığı belirsizdir (Peschlow, 2017d, s. 290). Ancak geç dönem

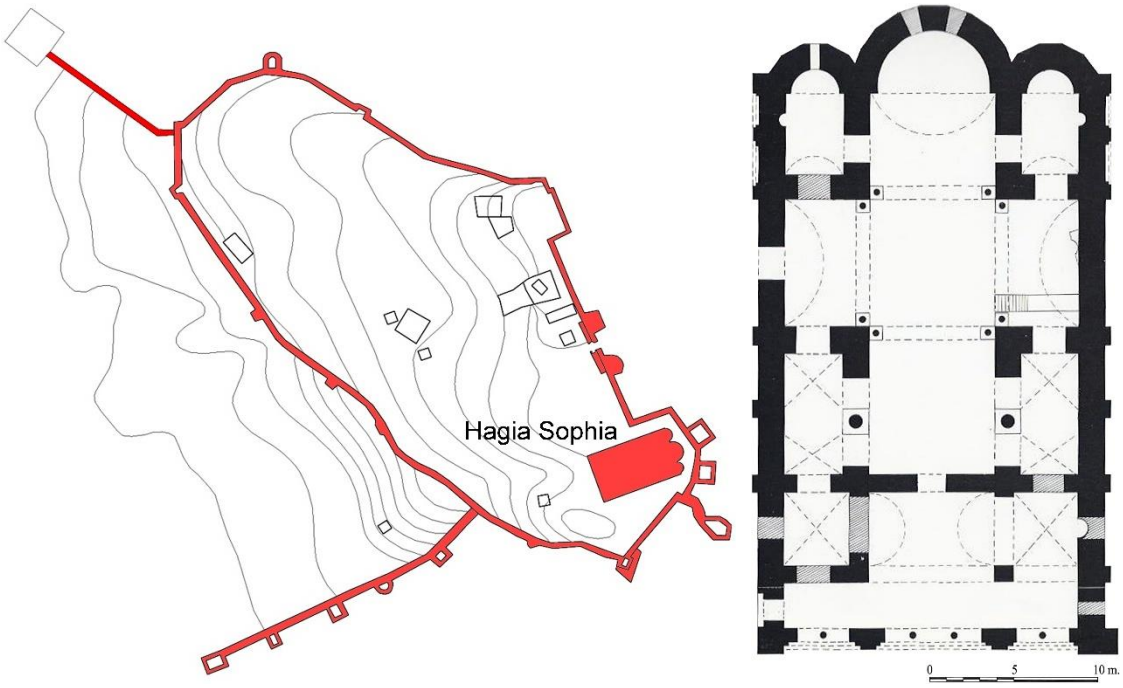
yapılaşmasına ait olarak, Liman Şapeli 12. ve 13. yüzyıllara (Işık, 2011, s. 97); Koyburnu Kilisesi 12. yüzyıla (Işık, 2011, s. 97), Ortaçağ Kent Kilisesi'nin ilk evresi 12.-13. yüzyıllara (Işık, 2011, s. 89) tarihlendirilmiştir. Bununla birlikte, şapeller her zaman kutsal alanların ve onların güvenilirliklerinin hatırasını korumak için hizmet etmiş ve bu da onların neden popüler mezarlıklar olduğunu açıklamaktadır. Şapel ve diğer kalıntılar, yalnızca müstahkem liman kenti ile sınırlı olmayan en son Bizans yerleşim faaliyetlerinin derecesini kanıtlamaktadır (Peschlow, 2017d, s. 290).

Ainos akropolü içinde bir kilise ve iki şapel yer alırken, kale dışında da altı kilise ve şapel bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi kale içindeki Ayasofya (Fatih Camii)'dır. R. Ousterhout'a göre yapı 12. yüzyılda inşa edilmiştir (Ousterhout, 1985, s. 262). S. Eyice ve S. Başaran, yapının Orta Bizans Dönemi'nde inşa edildiğini; dış narteksin ise 14. yüzyılda eklendiğini belirtmekle birlikte geç dönemde, kubbeyi desteklemek amacıyla köşe duvarına bitişik iki sütun ilave edildiğini öne sürmektedirler (Eyice, 1969, s. 354) (Başaran, 1998, s. 7). Mango ise yapının 12. yüzyıl yapısı olduğunu; dış narteksinin de Palailogoslar Dönemi'nde eklenmiş olabileceğini öne sürmektedir (Mango, 2006, s. 229). Kilise 1456 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından camiye çevrilmiştir (Başaran, 1998, s. 7). Kapalı yunan haçı plana ve çift nartekse sahip olan yapı 21×38 metre ölçüleriyle (Şekil 5.36) Orta ve Geç Bizans Dönemi İstanbul'unda yer alan birçok kiliseye kıyasla büyük boyutlara sahip olması bakımından dikkat çekmektedir.

Kale içinde yer alan ilk şapel Ayios Gregorios Neokesarias Şapeli'nin (Kaleiçi 1'Nolu Şapel) ilk olarak 10.-11. yüzyıllarda inşa edildiği (Erzen, 1987, s. 280); ihtiyacı karşılamadığı için 14. yüzyılda yapının güneybatısına bir hol eklendiği (Başaran, 1998, s. 6) ve kubbesinin Palailogoslar Dönemi'nde yeniden inşa edildiği belirtilmektedir (Ousterhout & Bakirtzis, 2007, s. 36). Kale içindeki ikinci şapel olan Theotokos Chrisopege Şapeli'nin (Kaleiçi 2'Nolu Şapel) ise yapıya ait bir kitabe vasıtasıyla Demetrios Ksenes tarafından 1422/23 yılında bölgenin efendisi Palamides Francesco Gattelusio Palaiologos'un zamanında usta Kosta tarafından inşa edildiği belirtilmektedir (Hasluck, 1908/1909, s. 254).

Kale dışında ise Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen (Başaran & Kurap, 2016, s. 449) ve 12. yüzyılda yenilenen Kral Kızı Bazilikası (Başaran, 1998, s. 10), 12.-14. yüzyıllar arasına tarihlenen Ayios İoannes Prodromos Kilisesi (Ousterhout & Bakirtzis,

2007, s. 38), Gazi Ömer Bey Mahallesi Kilisesi (Eyice, 1969, s. 349), 14.-15. yüzyıllarda inşa edilen Ayios Evplos Mezar Şapeli (Has Yunus Bey Türbesi) (Ousterhout & Bakirtzis, 2007, s. 41) yanı sıra kayaya oyularak oluşturulmuş Panayia Phaneromeni Şapeli (Eyice, 1969, s. 349-350) ve 14. yüzyılda yer altı mezar şapeline dönüştürülmüş Aghia Triada (Başaran, 1998, s. 8) olmak üzere 6 dinsel yapı yer almaktadır. Ainos dinsel mimarisinin yoğunluğu, kentin dini bir merkez olarak Erken Bizans Dönemi'nden Geç Bizans Dönemi'ne kadar devamlılığını sürdürdüğünü göstermektedir.

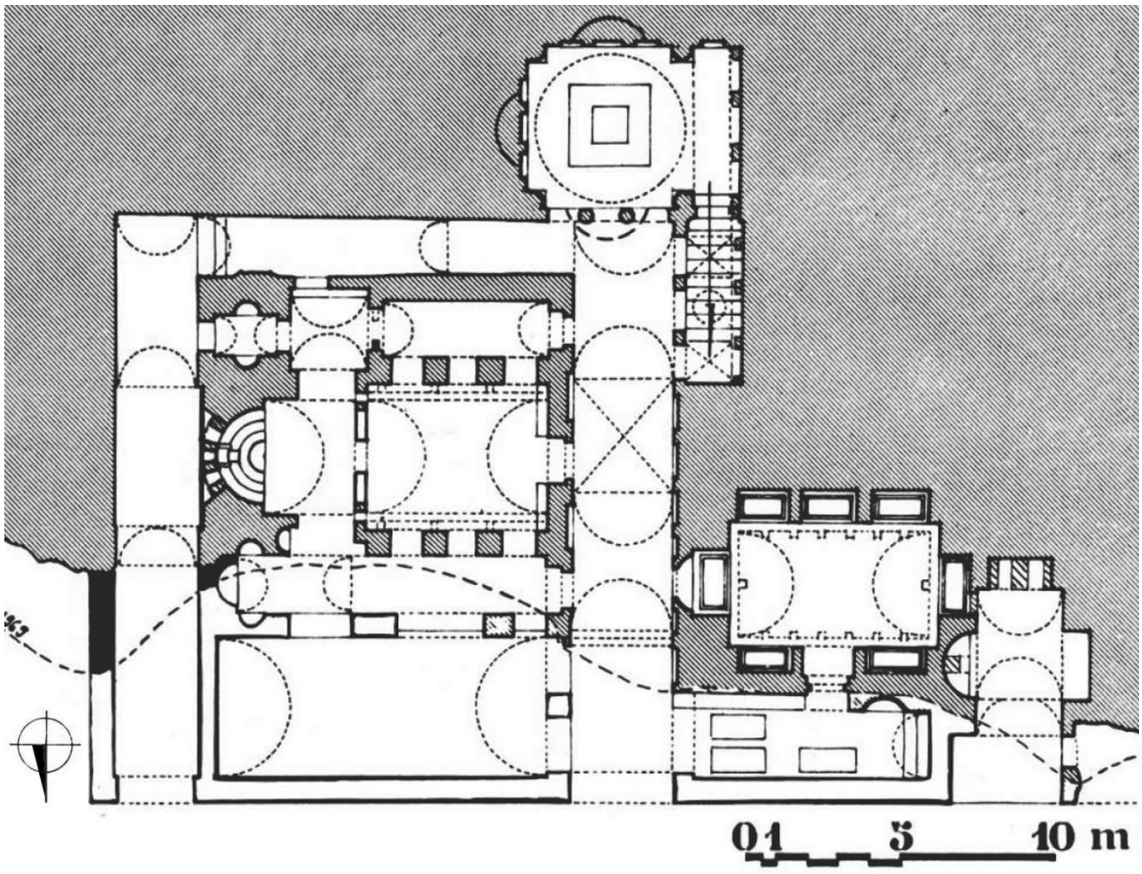

Şekil 5.36. Ainos Ayasofyası kale içindeki konumu ve planı (Eyice, 1969, s. resim 84)

Herakleia'da Perinthos Bazilikası birden fazla yapım evresine sahiptir. 7. yüzyıl başlarında kuzeyden Balkanlara giren Avarlar tarafından yıkılmış olabileceği düşünülmektedir (Ercan, 2008; Öztürk, 2009, s. 31). Ardından atriumunun güney arkadı ile narteksin güney bölümü üzerine ise 11. ya da 12. yüzyılda küçük bir kilise inşa edilmiştir (Işın, 1994, s. 64). 11. yüzyılda kilisenin naos ve güney yan nefi üzerine mezarlıklar yerleştirilmiştir (Işın, 1995, s. 28).

Medeia'da Erken Bizans ve Orta Bizans Dönemleri arasına tarihlendirilebilecek en önemli dinsel yapı kentin batısında yer alan Aya Nikola Manastırı'dır. Kompleks, Eyice tarafından, kilise apsisinde sadece bir haç resminin yapılmış olması ve ayazma kısmında da Erken Hristiyanlık Dönemi sembollerinin çok miktarda kullanılması

nedeniyle 7.-9. yüzyıllara (Eyice, 1969, s. 346), Dirimtekin tarafından, ayazma ve kilisede görülen süslemelerden dolayı 6.-8. yüzyıllara (Dirimtekin, 1963, s. 55), Ousterhout tarafından da özenli yontu dekorasyonuna dayanarak 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Ousterhout, 2011, s. 490). Manastır tamamen kaya kitlesinin içi oyularak şekillendirilen üç kısımdan meydana gelmiştir. Bu üç kısım, bütünüyle kayaya oyularak yapılmış büyük bir kilise; bu kilisenin arka tarafında, güneybatısında, yine kayaya oyularak yapılmış ayazma ve kilise narteksine bitişik birbirini takip eden iki mekândan oluşmaktadır (Şekil 5.37). Ayrıca bu üç kısımdan ayrı olarak manastır kompleksinin ön tarafına günümüze ulaşamayan taş ve tuğladan yapılmış mekânlar da eklenmiştir.

Şekil 5.37. Aya Nikola Manastırı planı (Ousterhout, 2011, s. 839)

Ankyra'da St. Klement Kilisesi'nin aynı yerdeki 4.-5. yüzyıllara ait bir bazilikanın temelleri üzerine 9. yüzyılda yeniden inşa edilmiş olduğu belirtilirken (Eyice, 1996a, s. 261), biçimsel karşılaştırmalarla 7.-9. yüzyıllar arasına ya da kilisenin kale duvarlarının dışında inşa edilmesi nedeniyle, şehrin bir miktar güvenlikte olduğu III. Mikhail ya da daha sonraki bir zamana ait olabileceğinin daha uygun göründüğü de ifade edilmiştir

(Foss, 1977b, s. 84). Plan tipolojisi, yapım tekniği, malzemesi (ve boyutları) gibi tüm veriler dikkate alındığında, 9. yüzyılın ortası merkezi kubbeli kapalı haç planlı St. Klement Kilisesi için öngörülen tüm tarihler arasında en geçerli olanı olarak ifade edilmiştir (Serin, 2014, s. 76).

Kaunos'ta Büyük Akropol'ün kuzeydoğusunda yer alan tek nefli Kastron Kilisesi ise Geç Bizans Dönemi'ne aittir (Öğün & Işık, 2001, s. 45; Zäh, 2003, s. 27).

Nikaia'da İstila Dönemi'nde yeni yapımlar ve onarımlar görülmektedir. En önemlisi başrahip Hyakinthos tarafından yaptırılan Kiborion planlı Dormition Kilisesi'dir (Peschlow, 2004). Yapı, Bizans Dönemi'nde önemli bir rol oynamış ve Konstantinopolis'ten 13. yüzyıl sürgüne gönderilen patriğe ev sahipliği yapmış gibi görünmektedir ki imparatorluk ailesinin üyeleri buraya gömülmüştür (Foss, 1996b, s. 97). Yapı mozaiklerinin 8. yüzyılda dört farklı evrede yapılmış olduğu, kilisenin de 8. yüzyıl başlarında ya da öncesinde inşa edilmiş olabileceği ve mimarisinin de bu tarihi desteklediği ifade edilmiştir (Peschlow, 2017c, s. 211). Ayasofya'da ikinci Ekümenik Konsil vesilesiyle küçük yapım çalışmaları da meydana gelmiştir.

Nikaia surlarının dört ana kapısından biri olan Lefke Kapısı'nın kent tarafında, kapının hemen solunda yer alan Kilise H'nin, İstila Dönemi'ne veya daha sonraya tarihlenebileceği; ancak sağlam stratigrafik kanıtların eksik olduğu belirtilmiştir (Peschlow, 2017c, s. 212).

Kentte muhtemelen 1065'teki bir depremin ardından mevcut anıtlar yıkılmış, Orta Bizans Dönemi'ndeki durgunluğun ardından, 11. yüzyıldan itibaren, kilise yapımları yeniden başlamıştır. Ayasofya neredeyse yeniden inşa edilmiştir (Eyice, 1991, s. 16). Dormition Kilisesi de Nikephoros tarafından büyük ölçüde yeniden inşa edilmiştir (Mango, 1959, s. 251).

Kalan kilise yapısının çoğu 13. yüzyıla tarihlenmektedir; ancak ayakta olmayan kiliselerin tarihi varsayımsaldır (Peschlow, 2017c, s. 212). İstanbul Kapısı'nın yanındaki kapalı haç planlı A Kilisesi, kentin kuzeybatısındaki kapalı haç planlı F Kilisesi, Yenişehir Kapısı'ndaki tek nefli plana sahip olup daha sonra genişletilen C Kilisesi, tiyatro caveasının içindeki Orta Bizans Dönemi'nden Geç Bizans Dönemi'ne kadar uzanan bazilikal planlı D Kilisesi, tiyatronun güneydoğusuna biraz uzak olan mezarlık bazilikası işleviyle B Kilisesi, kentin kuzeybatı kısmında bazilikal planlı E Kilisesi ve

İstanbul Kapısı yakınlarındaki G Şapeli 13. yüzyıla tarihlendirilmiş yapılar arasındadır. Ayrıca Ayasofya ve Dormition Kilisesi'nde yapım/onarım çalışmaları gözlemlenmiştir (Peschlow, 2017c, s. 213-215).

Geç Bizans Dönemi'nde mezarlar, kiliselerin içinde ve çevresinde kümelenmiş ve Ayasofya'da, Dormition Kilisesi'nde ve B, D, E ve G Kiliseleri'nde yer almıştır. Bu nedenle Nikaia'dan elde edilen kanıtlar, gömülmelerin, Antik Dönem'deki kent dışı nekropol planlamasından uzaklaşılarak Bizans Dönemi'nde kent içi planlamasına geçildiği kuralını doğrulamaktadır (Peschlow, 2017c, s. 208-209).

Manastırlara bakıldığında ise 7. yüzyılın sonlarından 9. yüzyıla kadar olan Arap istilalarında, kırsal manastırların çoğu varlıklarını devam ettirememiş gibi görünmektedir. Marmara Denizi boyunca kuzeydeki Bithynia bölgesi önemli bir istisnadır (Ousterhout, 2008, s. 358), çünkü muhtemelen Araplar oraya ulaşmamıştır. Bu dönemde kentsel manastırların hayatta kalma şansının daha yüksek olabileceği; ancak kanıtların yetersiz olduğu belirtilmiştir (Niewöhner, 2017b, s. 125). Nikaia'daki Dormition Kilisesi ve Manastırı, hem 8. yüzyıldan kalma hem de Orta Bizans Dönemi'ni 11. yüzyılda yapılan bir tadilattan sonraya kadar geride bıraktığı için önemli bir istisnadır (Peschlow, 1972). Diğer Erken Bizans manastırları varlığını sürdürememiş ve Geç Bizans manastırları tipik olarak yeni kurumlar olarak ortaya çıkmıştır. Kırsal Anadolu'da ise manastırlar Orta Bizans Dönemi'nde çok sayıda inşa edilmiş ve en önemlilerinden bazıları kutsal dağlarda kümelenmiştir. Orta Bizans Dönemi manastırları, Erken Bizans Dönemi'nin aksine sivil toplumla daha az bütünleşecek şekilde tasarlanmış olup Batı Anadolu'daki (özellikle Latmos Dağı'nda ve Aşağı Menderes bölgesinde) Bizans gücünün yoğunlaşmasına büyük önem verdikleri için 12. ve 13. yüzyıla kadar genişletilmişlerdir (Niewöhner, 2017b, s. 125-126).

5.1.2.5. Kentlerin Hinterlandında Dinsel İşlevler

Erken Bizans Dönemi'nde kırsal alanlarda da yoğun dinsel yapımlar gerçekleştirilmiştir. Örneğin Erken Bizans Dönemi'nde büyük ölçüde yükselen Miletos'un kırsal topraklarında kent içinden daha fazla kilise belirmiştir (Niewöhner, 2017a, s. 257-258).

Aphrodisias'ın hem hinterlandında hem de yakın çevresindeki bölgede 17 kadar Hıristiyan anıtı bulunmaktadır. Kent duvarının hemen dışındaki üç ya da dört kilise, kente ulaşan ana yollar üzerindedir. Diğer kiliseler kırsal alanlara dağılmış durumdadır. Bunlardan bir kısmı Morsynus (Dandalaz) vadisinde bulunan Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne (4. ile 6. yüzyıl) tarihlendirilen yapılardır. Bir diğer kısmı vadinin kuzey ve güneyindeki tepelerde Orta Bizans Dönemi'ne (9.-11. yüzyıllar) tarihlendirilen şapellerdir. Son örneklerde güneybatıda platoda erken ve geç yapıların bir karışımı olarak yer almaktadır. Bu 17 yapı, hem Erken Hıristiyan Aphrodisias topoğrafyası hem de Orta Çağ nüfusunun yerleşim alışkanlıkları hakkındaki duruma önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır (Dalgıç, 2012, s. 367).

Erken Bizans Dönemi'nde Aizanoi'de kırsal alanda görülmemiş bir patlama yaşanmıştır (Niewöhner, 2006). Toplam yerleşim sayısı ikiye katlanmış ve onlarca kırsal kilise, kentler ile benzer şekilde, bölgesel olarak değişen standartlara sahip ayinsel mobilyalarla donatılmıştır. Son veriler, çoğu 5. ya da 6. yüzyıla tarihlenen en az 25 kilise binasına ilişkin sonuçlar sağlamıştır (Niewöhner, 2006, s. 243). Bu da kırsal nüfusun çoğaldığı anlamına gelebilir.

5.2. Kamusal İşlevler

Antik çağda kentin, ekonomik, toplumsal, kültürel, siyasal ve dinsel işlevleri oradaki kamu yapılarına ve bunların kentsel konumlarına yansımıştır.

Kentin siyasal ve yönetimsel rolüne tanıklık eden, toplumsal merkez rolünü üstlenen agoralar ve forumlar (Owens, 2000, s. 3), yıkanma işlevi ile birlikte entelektüel bir boyuta da sahip olan hamamlar ve hamam-gmnasium kompleksleri (Yegül, 2006, s. 15), oyunlar, gösteriler ve eğlence amaçlı kullanılan tiyatrolar ve stadiumlar (Owens, 2000, s. 157), antik çağda kamusal işlevlere hizmet eden yapı gruplarıdır. Geç Antik Çağ-Erken Bizans Dönemleri'nden itibaren bu tip yapıların kullanımlarının devam ettiği görülmekle birlikte dönüşüme uğrayan ya da kullanım dışı kalan örnekler de bulunmaktadır.

11. yüzyıla ait bir belge, özellikle Hıristiyan dininin yaşamaya yönelik yeni tutumundan özellikle bahsederek geleneksel kent kurumlarının ihmalini ve yokluğunu açıklar. Antik gelenek, ölenlerin, inşa çalışmaları için ya da halkın zevkine başka yollarla

katkıda bulunmak için arkalarında para bırakması olarak değerlendirilirken; Hıristiyanlığın kurulmasının ardından bütün bu uygulamaların kaldırılarak, kişinin ruhu için gayretin, kişinin bedeninden daha çok önem kazandığı belirtilmiştir (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 391).

5.2.1. Agoralar ve Forumlar

Mimari açıdan agoraların gelişimi, M.Ö. 5. yüzyılla birlikte tapınak, bouleuterion, prytaneion, arşiv, çeşme, sunak, odeon, kütüphane gibi bünyesinde farklı işlevleri barındıran çok sayıda yapının inşa edilmesi ile gerçekleşmiştir. Kentin kimliğini yansıtan agoralarda, çeşitli amaçlarla gelen büyük kalabalıkları bir araya toplayan, yağmur, rüzgâr ve güneş gibi hava şartlarına karşı korunak sağlayan, insanın işini görüp dinlenebileceği stoalar agoraların biçimlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Önceleri düzensiz bir planlama ile kurulan stoalar, M.Ö. 4. yüzyıl ile birlikte agorayı sınırlayan ve düzenleyen bir ifade kazanmaya başlamıştır. Ancak M. Ö. 1. yüzyıla, Roma Dönemi'ne kadar planlı bir organizasyon her zaman söz konusu olmamıştır. Roma Dönemi'nde ise agora alanları dört yandan stoalarla çevrelenmiş, eskiye dayanan kentle olan geleneksel organik bağlarını koparmıştır (Ersoy, 1995, s. 50-52).

Forum ve agoraların 4. ve 5. yüzyılda da sosyal ve ticari merkezler olarak hayatta kaldığını belirten çok fazla edebi kanıt bulunmaktadır. Bu zamanda yargısal duruşmalar burada yapılmaya devam etmiş; İmparatorluk mektupları forumda halka okunmaya devam etmiştir. 5. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Akdeniz'in pek çok yerinde forum ve agoralara saygı ifade eden önemli sayıda heykeller adanmıştır. Bu dönemde sadece onarım için değil, yeni forumların yapımı için de çok fazla metinsel, epigrafik ve arkeolojik kanıt bulunmaktadır. Diokletianus ve kentsel valilikler altında Roma'da büyük kamu çalışmaları gerçekleştirilmiş; Konstantinopolis'te Konstantinos, I. Theodosios, Arkadios ve Leon; Antiokheia'da da Valens Dönemi'nde yeni bir forum kurulmuştur. Ephesos, Side, Aphrodisias gibi vilayet başkentlerinde forum ve agoralar büyük onarımlar geçirmiştir. Buna karşın, terkedilmenin 4. ya da 5. yüzyıl başlarına tarihlendirilebildiği Doğu ve Orta Akdeniz'de çok az sayıda forum/agora bulunmaktadır. Bu durum, 5. yüzyılın başlarına veya ortalarına kadar, forumda/agorada göreceli bir düşüşten, özellikle de işlevini kaybetmesinden söz edilemeyeceğinin göstergesi durumundadır (Lavan, 2003, s. 317-318).

Geç Antik Dönem'de Ephesos'ta bulunan bir yazıt kentte Theodosios Forumu'nun bulunduğuna işaret eder. Devlet Agora'sında gerçekleştirilen mimari çalışmalar nedeniyle bu agora Theodosios Forumu ile bir tutulur (Bauer, 1996, s. 292). Ancak alternatif olarak eski ticaret agorası (Tetragonos Agrora) da olabileceği tartışılır. Çünkü Ticaret agorası I. Theodosios Dönemi'nde (375-395) devşirme malzemeyle eski planına göre yeniden inşa edilip 7. yüzyıla kadar kullanılır (Scherrer, 2000, s. 140). Daha yeni araştırmalara göre ise bu forum Tiyatro Gymnasiumu'nun palaestra alanında (Scherrer & Trinkl, 2006, s. 11) veya Bizans Sarayı'nın batısındaki alanda (Ladstätter & Pülz, 2007, s. 404-405) konumlanmış olabilir. Pülz de (Pülz, 2011, s. 57) Geç Antik Dönem forumunun yukarı kentten çok aşağı kentte bulunabileceğini; çünkü aşağı kentte 4. yüzyılın sonu-5. yüzyılın başından itibaren yol güzergahları dışında da yoğun bir inşaat faaliyeti tespit edildiğini belirtir.

Diğer bir örnek ise Laodikeia Merkezi Agora'dır. Yapı bir Roma Dönemi agorası olup daha sonraki değişikliklerle Erken Bizans agorası olarak kullanılmıştır (Şimşek, 2007a, s. 459). Suriye Caddesi'nin güney yanında yer alan ve üç tarafı iki basamakla yükseltilen portikolarla çevrili olan Merkezi Agora, dikdörtgen planlıdır. Agora, kuzeyindeki Suriye Caddesi ile bütünleşmiş olup güney portikonun arkası Merkezi Hamam duvarıdır. Batı ve doğu portikoların arkasında ise dükkân girişleri bulunur (Şimşek, 2007b, s. 166).

Agora merkezinde yer alan ve orijinalde bir Roma anıtı olan bölüm de Erken Bizans Dönemi'nde değiştirilerek devşirme mermer bloklardan kare planlı ve üç basamaklı kaide üzerinde yükselen bir anıt yapılmıştır. Bu anıtın Tanrı'nın tekliğini ve Hristiyanlığın gücünü sembolize ettiği belirtilmektedir (Şimşek, 2005, s. 307). Agoranın güney portikosunun ön kısmında ise dikdörtgen bir havuz ile musluğun takıldığı devşirme çeşme ayağı açığa çıkarılmıştır. Agora çeşmesi, Erken Bizans Dönemi'ne ait olup agoraya gelenlerin su ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yapılmıştır (Şimşek, 2007b, s. 169).

Aphrodisias'ta ise hem özel hem de kamusal alanda bina aktivitesinin en parlak dönemi, 400 yılından kısa bir süre önce başlar (Dalgıç & Sokolicek, 2017, s. 271). 4. yüzyıldaki depremler kentin agoralarını etkileyen sellere de sebep olur. Kuzeydeki agoraların kullanımlarında bir takım sorunların oluşması nedeniyle tiyatronun ön

tarafında yer alan meydana etrafı sütunlarla çevrili yeni bir agora inşa edilmiştir. Bu alana burada bulunan bir yazıta göre, dört tarafı sütunlu galeriler ile çevrili alan anlamı veren Tetrastoon adı verilmiştir. Kare planlı yapının taş döşeli meydanının ortasında dairesel formlu bir çeşme bulunur. Döşemenin üzerinde pazar yerine gelen satıcıların yerlerini belirten isimler yazılıdır (Erim, 1986).

Side'de Arkadios şerefine emperyal bir forum, ana kapının dışındaki anıtsal nymphaeuma yakın bulunan iki yazıtta zikredilmiş ve söz konusu forumun burada olabileceği belirtilmiştir. Alternatif olarak, yazıtların başka yerlerden getirilmiş olabileceği varsayımıyla, agora gibi önceden var olan bir kentsel meydanın yenilenmesinin söz konusu olabileceği ifade edilmiştir (Piesker, 2017, s. 297). Foss'un Side agorasının Erken Bizans Dönemi'nde kullanımda kalmış olduğunu ve kuzey ve batı köşelerinde freskli nişler ve geç mozaikler de dahil olmak üzere kapsamlı onarımlar yapıldığını belirtmesi (Foss, 1996c, s. 35) bu durumu destekler nitelikte görünmektedir.

Sagalassos'ta ise Yukarı Agora kentin politik merkezidir. İmparator Augustus zamanında yeniden düzenlenmiştir. 500 yılı civarında meydana gelen depremde yapı zarar görmüştür. Ancak 6. yüzyılda yeniden kullanıma açılan meydanda pazar yerleri belirlenir ve agora politik kimliğinden çıkıp bir pazar yerine dönüşmüştür (Waelkens, 2011, s. 31).

5.2.2. Hamamlar ve Hamam-Gymnasium Kompleksleri

Romalılar hamam etkinliklerinin geniş kapsamı içine yıkanma işlevi ile birlikte entelektüel bir boyut da katmayı amaçlamıştır. Bu nedenle birçok büyük hamam kompleksi, konferans salonları, kütüphaneler ve gezinti yerleri gibi farklı işlevleri de bünyesinde barındırmıştır. Doğudaki kentlerde özellikle Anadolu'da hamam yapıları gymnasiumlarla birlikte yapılmış, hamam-gymansium şeklinde yeni bir mimari tür ortaya çıkmıştır (Yegül, 2006, s. 15).

Hamamların kentlerdeki konumları farklılık göstermektedir. Kent merkezinde tapınakların, bazilikaların, çarşıların yanında yer aldıkları gibi sur dışında da örnekler bulunmaktadır. Ayrıca bazıları da kentlerin ana akslarını oluşturan sütunlu caddelere açılmaktadır (Yegül, 2006, s. 18).

Kamu tesislerinin başında gelen hamamların kullanımının Geç Antik Çağ boyunca sürdüğü kanıtlanmıştır. 5. yüzyılın ilk çeyreğinde, hamamlarda genel bir yenileme gerçekleşmiştir. (Ladstätter & Pülz, 2007, s. 402). Bu durumu ortaya koyan örnekler Ephesos, Sagalassos, Miletos, Aphrodisias, Myra'nın liman yerleşimi Andriake, Olympos, Side, Arykanda, Patara, Priene, Sardes ve Ankyra kentlerinde görülebilmektedir.

Vedius Gymnasium örneği, tüm büyük kamu hamamların, özellikle gymnasium / hamam komplekslerinin geç Roma Dönemi'nin başlarında çalışmayı bırakmadığını göstermektedir. Ayrıca devlet dini olarak Hıristiyanlığın benimsenmesinin gelenek olarak umumi yıkanma özelliğini sona erdirmediğini de kanıtlamaktadır. Kamuya açık bu hamamda 5. yüzyılın başlarında, yeni bir donanımın yapıldığı bir evre gözlenmektedir. Bu evrede yeni opus sectile ile mozaik tabanlar döşenmiştir. Bu dönemde ne oda sayısı azaltılmış ne de kompleksin herhangi bir bölümü terk edilmiştir. Yıkanma ile ilgili tesisatlar ise 5. yüzyılın sonuna kadar kullanılmaya devam edilmiştir. Geç Antik Çağ'da, en azından belirli toplum düzeyleri için klasik yaşam biçiminin bir ifadesi olarak hamamları ziyaret etmek cazibesini korumaya devam etmiştir (Ladstätter & Pülz, 2007, s. 402). Yapının kullanımına son veren yıkım ise ancak 6. yüzyılın sonlarındadır (Ladstätter, 2011, s. 13). Pişirme kapları ve amforalar, konutlara ait işgalin bu antik kamu tesisini kısmen devraldığını ve muhtemelen 6. yüzyılın sonlarına doğru çatı çökene kadar sürdüğünü göstermektedir. Orta Çağ'ın erken dönemlerinde de kalıntılarda hala basit konutlar mevcudiyetini korumuştur (Ladstätter & Pülz, 2007, s. 402).

120-165 yılları arasında inşa edilen Sagalassos İmparatorluk Hamamı'nda da (hamam-gymnasium kompleksi) 4. yüzyılın sonunda, hamamın sadece dekorasyonunu değil aynı zamanda iç işlev sıralamasını da değiştiren geniş çaplı bir yenileme çalışması gerçekleştirilmiştir. 6. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinden itibaren Roma Hamamı'nın bazı kısımlarının söküldüğü izlenir. Palaestranın güney kesimindeki çeşitli katmanlarda ve kentte başka anıtlarda da görüldüğü üzere Sagalassos kenti 7. yüzyılda büyük bir depremden önemli şekilde etkilenmiştir (Poblome vd., 2016, s. 88-89).

Miletos'ta da 1. yüzyılın sonlarından kalan Güney Hamamları, 5. yüzyılın sonlarında ya da ondan sonra, kompleksin ikiye, -muhtemelen erkek ve kadın olarak- ayrıldığı zaman büyük ölçüde yenilenmiştir (Niewöhner, 2017a, s. 257).

Aphrodisias'ta Hadrianus Hamamları'nın 6. yüzyıla kadar kullanılmış olduğu belirtilmektedir (Yazıcı, 2015, s. 49). 5. yüzyılın sonlarından itibaren Hadrianus ve Tiyatro Hamamları'nın tadilatı ve dönüştürülmesi ile kuzey ve güney agoralar gibi kamusal alanların süslenmesi kentte ikinci bir canlanma evresini oluşturmuştur (Dalgıç & Sokolicek, 2017, s. 273).

Myra'nın limanı Andriake'de yer alan Doğu Hamamı, Geç Roma-Erken Bizans Dönemlerine tarihlenmiş, Roma evresindeki yan yana sıralanan üç mekânlı yapı, Bizans Dönemi'nde değiştirilmiş ve yeni bir caldarium eklenerek planı değiştirilmiştir. Yapı, Bizans Dönemi değişikliğiyle 5.-6. yüzyılda kullanılmaya devam etmiş, 7. yüzyıl başına kadar onarımlarla kullanılmıştır (Çevik & Bulut, 2014; Çevik, 2015, s. 388).

Olympos güney kentin Roma Dönemi'ne ait en anıtsal yapısı olan Vespasian Dönemi hamamı, Bizans Dönemi'nde de kullanılmıştır. Ana mekânda yapının genel plan özellikleri ile örtüşmeyen bir takım değişikliklere gidilmiştir. Yapının kuzey kanadında yer alan apsisli küçük mekânlar Bizans Dönemi'nin erken safhalarında hamamın küçülerek de olsa aynı işlevle kullanılmaya devam ettiğini düşündürmektedir. Söz konusu değişikliklerde inşa edilen duvarların malzeme, teknik ve kalınlıklar açısından Olympos'un Bizans Dönemi yapıları ile örtüşüyor olması bu kanıyı desteklemektedir (Mergen, 2011, s. 283-284). Kuzey Kent'in doğusunda, kent girişine yakın bir konumda yer alan Liman Hamamı da Bizans Dönemi'nde yine aynı işlevle kullanılmaya devam edilen diğer bir hamam yapısıdır (Mergen, 2011, s. 413-420).

Bir diğer hamam ise Side'nin en büyük hamamı olan ve 3. yüzyılda yapılmış ve 5.-6. yüzyıllarda onarım görmüş olan Büyük Hamam'dır (Atvur & Atvur, 1984, s. 32).

Geç Roma ve Erken Bizans Sardes'inde hamam-gymnasium kompleksine birkaç kez restore edilmiş ve 6. yüzyıla hamam ve sivil buluşma yeri olarak işlev görmeye devam etmiştir (Yegül, 1986).

Arykanda'da 4. yüzyıl sonuna ait bir yapım evresi olan Yamaç Hamamı'nın 5. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl başında da kullanıldığı; işlevini 6. yüzyılın ortalarında yitirmiş olduğu belirtilmektedir (Bayburtluoğlu, 2003, s. 134).

Patara'da ise Liman Hamamı'nın 4. yüzyılın sonu-5. yüzyılın başında hamam olarak kullanımının sona erdiği belirtilmiştir. Ayrıca kentin 6. yüzyılda hala kullanımda olan Nero Hamamları'nın da sura dahil edildiği ifade edilmiştir (Işık vd., 2001, s. 55).

Ankyra'da Caracalla Hamamları'nın son terkedilmesi ve yıkımı 7. yüzyılla ilişkilendirilmiş; ancak sağlam arkeolojik kanıtlar eksik olmakla birlikte hamamın drenaj borusunda bulunan sikkeye dayanarak, 8. yüzyıla kadar devam etmiş olduğu belirtilmiştir. (Peschlow, 2017a, s. 352-353).

Yukarıda bahsi geçen örneklerin yanı sıra Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilen yeni hamam yapılarına da rastlanmaktadır. Hierapolis ve Side kentlerindeki yapımlar örnek olarak gösterilebilir.

Hierapolis'te de Erken Bizans Dönemi'nde iki yeni hamam yapısı inşa edilmiştir. Biri 4. yüzyıl depreminden sonra yıkılan agoranın güney stoası üzerinde yer alan ve 5. ya da 6. yüzyıla tarihlenen kent surlarının yanına inşa edilmiştir. 7. yüzyıl depremi binanın büyük bir bölümünde hasara yol açmış, yıkılmamış olan bölümü ise daha sonra yeniden kullanılmıştır (Arthur, 2006, s. 145). Diğeri ise Aziz Philippus Kutsal Alanı'nı ziyaret eden hacılar için yapılmıştır. 4. yüzyıl sonu-5. yüzyıl başına tarihlenen hamam sekizgen planlıdır ve içinde çeşitli büyüklüklerde mekânlar yer almaktadır. Yapının hemen hemen tüm mekânlarının özelliği apsisin içine yerleştirilmiş bireysel yıkanma için kullanılan havuzların yer almasıdır. 7. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen deprem yapıya hasar vermiş, Orta Bizans Dönemi'nde küçük konut mekânları olarak kullanılmıştır (Caggia, 2015, s. 123).

Side kentinin olasılıkla sur dışına taştığı 5. yüzyılda inşa edilen bir hamam yapısı (Agora Hamamı) Erken Bizans Dönemi'ndeki kamusal faaliyetlere örnek teşkil etmektedir (Bean, 1999, s. 72). Side'nin tarih olarak en geç yapılmış hamamıdır.

Hierapolis ve Side kentlerinin dışında da Priene'de Yukarı Gymnasion'un bulunduğu arsanın kuzeybatı köşesindeki yerden ısıtmalı ve derin havuzlu yapının da Bizans Dönemi'ne ait küçük bir hamam olabileceği belirtilir. Hamam bir yangında yıkıldıktan sonra, kalıntılarının batısına tiyatro kilisesinin güney nefinden ulaşılan küçük bir şapel inşa edilmiştir (Rumscheid, 2000, s. 185).

Erken Bizans Dönemi'nde hamam yapılarının varlığına ve işlevlerinin devamlılığına ilişkin kanıtların fazla olmasına rağmen Orta ve Geç Bizans Dönemleri'ne ait bilgiler kısıtlıdır. Ancak Amorium'da büyük olasılıkla 6. yüzyılda yapılmış, çokgen mekân ve dikdörtgen hamam bölümü olmak üzere iki bölümlü olarak tanımlanabilen kamusal bir kompleks bulunmaktadır. Çokgen yapının uzun süre kullanılmadığı

anlaşılmaktadır. Yapının, 6. yüzyılda Anadolu'yu sarsan depremler sonucunda büyük ölçüde tahribe uğradıktan sonra kullanım açısından tehlike yarattığı için terk edilmiş olabileceği belirtildiği gibi, 8. yüzyıldaki sosyal ve ekonomik baskılar nedeniyle de kullanım dışı kalmış olabileceği de ifade edilmiştir. Ayrıca hamam odalarının yer aldığı dikdörtgen yapının Karanlık Çağ boyunca kullanılmaya devam edildiği, hamamın çeşitli odalarının 9. yüzyılın ortalarına kadar kullanıldığı görülmüştür (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 131-133). Hamam, hipokaust ve ısıtmalı duvarlarla donatılmış, mermer kaplama ve zeminler ile zengin bir biçimde dekore edilmiştir. Mütevazi boyutuna rağmen yapı, kamu kullanımı için tasarlanmıştır (Lightfoot, 2017, s. 335).

Amorium'un dışında Hierapolis'te de 5. ya da 6. yüzyıla tarihlenen kent surlarının yanında bulunan bir hamam yapısı 7. yüzyıl depremi sonrası büyük oranda hasar görmüş, yıkılmamış olan bölümü ise daha sonra yeniden kullanılmıştır. Yapının batı tarafındaki üç mekânda 10. ve 11. yüzyıllarda kullanıldıklarına dair izler bulunmaktadır (Arthur, 2006, s. 145).

Bizans ve Orta Çağ kentlerindeki hamam yapılarının çoğunlukla, büyük ve kamuya açık olmasından ziyade daha küçük ve özel olduğu dikkate değerdir (Heers, 1977, s. 160). Küçük kent hamamlarının (*balneum*), palaestra ve frigidariumu bulunmayan, genellikle basit bir mekân dizisi oluşturan iki ya da üç odalı mahalle hamamları olarak Erken Bizans Dönemi sonrası var olması gerektiği belirtilir. Küçük ve özel işletmeler niteliğinde olduklarından onlardan söz edilmediği ve özel onurlara ya da adanmışlıklara sahip olmadıkları ifade edilir. 12. ve 13. yüzyıl Konstantinopolis'te küçük hamamların varlığına ilişkin kanıtlar bulunmaktadır. Doğunun Bizans toplumu, klasik dünyadan kendilerine kalan kurumlardan olan hamamları sınırlı olarak kullansalar da hamama girme kültürünü canlı tutarlar (Yegül, 2006, s. 292).

5.2.3. Tiyatrolar-Stadiumlar

Kilise tiyatroya antik kentteki herhangi bir diğer kurumdan daha fazla saldırmıştır. Decurion sınıfının düşüşünden sonra, Hıristiyan aristokrasisinin, bu oyunları muhafaza etme yükünü üstlenmek için hiçbir sebebi olmadığı belirtilmiştir. Bazı durumlarda, kısa süreli bir yenileme ve kullanımın olduğu bir geçiş dönemi gerçekleşmiştir (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 377-378).

Örneğin Ephesus limanının yakınında, en büyük yapılardan ikisi (stadyum ve tiyatro) 3. ve 4. yüzyıllarda kapsamlı bir şekilde restore edilmiştir (Foss, 1977a, s. 472).

Laodikeia Batı Tiyatrosu ise Helenistik Dönem'den 7. yüzyıl başlarına kadar, Kuzey Tiyatrosu da 2. yüzyıldan 7. yüzyıl başlarına kadar farklı tamirat ve düzenlemelerle kullanılmıştır (Şimşek, 2007b, s. 207-220). Kuzey Tiyatronun bazı oturma basamaklarında İmparator I. Iustinianos (527-565) Dönemi'ne tarihlenen çeşitli yazıt ve işaretler tiyatronun Erken Bizans Dönemi'nde 2. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar hala kullanımda olduğunu göstermektedir (Şimşek, 2010, s. 118).

Aphrodisias tiyatrosu ise Side'ye benzer bir kullanım evresinden geçmiş gibi görünmektedir. Yoğun heykel ve kabartmalarla bezeli sahne binasına sahip tiyatro Hıristiyanlar tarafından 7. yüzyıla kadar gösteriler ve konuşmalar için kullanılmıştır. 6. yüzyılda tiyatroda skenefronsun sütunlarının arasının örülerek kapatıldığı ve içinde Hıristiyanlık konulu fresklerle bezeli olduğu bir mekân oluşturulduğu bilinmektedir. Söz konusu mekânın Hıristiyanlar tarafından dua, yemin ya da vaaz amaçlı kullanılan bir dini mekân olduğu düşünülmektedir (Saradi, 2006, s. 315-316).

Aphrodisias'ta bir diğer kullanım 7. yüzyılda gerçekleşen depremden sonra, stadiumun doğusundaki yarım daire bölümün duvarlarla daireye dönüştürülerek arena olarak kullanılmış olmasıdır. Ayrıca kent duvarı Aphrodisias çevresine inşa edildiğinde, stadium kuzey savunma sistemine dahil edilmiştir (Erim, 1990, s. 29).

Patara'da ise Geç Antik Çağ'da tiyatronun kullanım şekli değişmiş, orkestra dövüş oyunları ve vahşi hayvan savaşları için kullanılmış, seyirciyi tehlikeye atmamak için cavea orkestradan bir duvarla ayrılmıştır (Peschlow, 2017d, s. 282).

Yukarıdaki veriler dikkate alındığında Laodikeia'da var olan iki tiyatronun da 7. yüzyıla kadar kullanımı yanı sıra Aphrodisias'ta stadyumun ve Patara Tiyatrosu'nun arena olarak kullanılması gösteri fonksiyonlarının Erken Bizans Dönemi sonuna kadar devam ettiğini göstermektedir.

5.2.4. Sağlık Yapıları

Kamusal yapılar arasında agoralar-forumlar, hamamlar-hamam gymnasium kompleksleri ve tiyatro-stadium yapılarının yanı sıra farklı işlevlerde hizmet veren yapılar da bulunmaktadır. Örneğin Pergamon Askepieion'da Erken Bizans Dönemi'nde sağlık

hizmetlerine ilişkin kanıtlar bulunmaktadır. Sikke buluntularına göre Asklepion'da gerçekleştirilen onarımlar, Iustinianos Dönemi'nde ve Herakleios'un yönetimde olduğu (610-642) yıllarda gerçekleştirilmiştir. Geç Antik ve Erken Bizans Dönemi'nde diğer birçok antik kentte olduğu gibi, Asklepieion'da da sütunların arasına küçük oturma mekânları ya da dükkânlar eklenerek caddeler kullanılmaya devam etmiştir. Bu verilerden ve Pergamon'un Erken Bizans Dönemi hakkındaki kaynaklarda geçen Asklepieion'a ilişkin bilgilerden yola çıkarak sağlık hizmetlerinin devamlılığının söz konusu olduğu belirtilmektedir (Otten, 2014, s. 173).

Side 'de de agoranın batısında, her iki kattaki tonozlu odalarla bilinmeyen iki katlı bir bina, 6. yüzyıla tarihlendirilmiş ve varsayımsal olarak "Hastane" olarak tanımlanmıştır. Prokopios yerini tam olarak belirtmemekle beraber, I. Iustinianos Dönemi'nde Pamphylia'da Aziz Kosmas onuruna bir hastanenin yapıldığından bahsetmektedir. Burada anlatılan yapının piskoposluk merkezinin yakınındaki bir bölgede olmasından dolayı Prokopios'un bahsettiği ve 6. yüzyıla tarihlenen hastanenin olması gerektiği ifade edilmiştir (Eyice, 2000, s. 596; Eyice, 2001-2002, s. 155-158).

Ayrıca çeşme sayılarında da Roma Dönemi'ndeki mevcut çeşme sayısına kıyasla belirgin bir artış olduğu açıktır. Sadece Roma çeşmeleri onarılmamış, yenileri de inşa edilmiş ve bazı anıtlar çeşmeye dönüştürülmüştür (Bauer, 1996, s. 299).

5.3. Savunma İşlevi

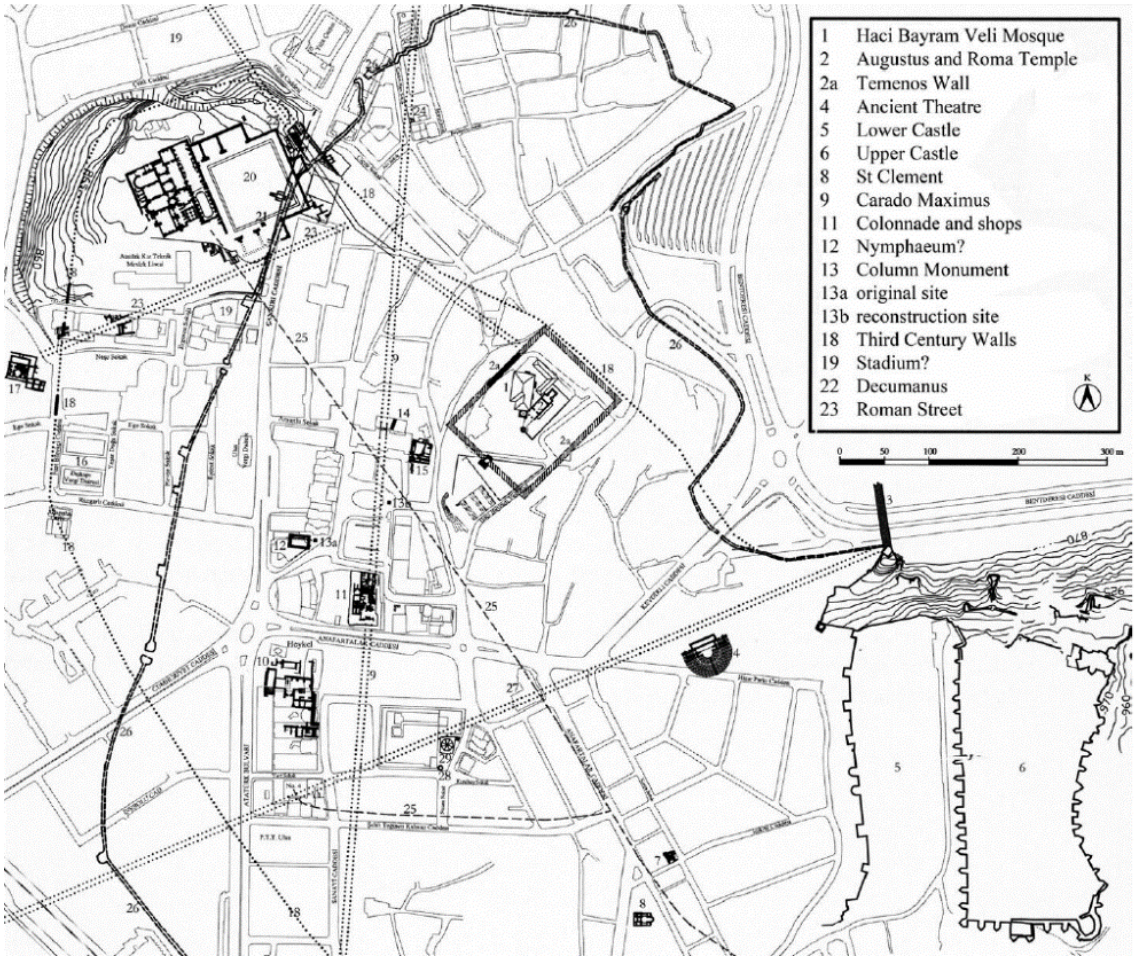
Bizans İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünüp doğuda hükümdarlık kurmasının ardından hem kendinden önceki mirasa sahip çıkmış hem de kendi özgün yapımlarını gerçekleştirmiştir. Bu yapımların başında savunma işlevine yönelik faaliyetler gelmektedir. Savunma yapıları hem kentleri saldırılara karşı korumak hem de kentin gücünü ve zenginliğini sembolik olarak göstermek adına inşa edilmiştir. Bu kapsamda 3. yüzyıldan-13. yüzyıla kadar olan süreç içinde, kentlerde savunma işlevine yönelik inşa edilmiş kent surlarının kentin biçimlenmesindeki rolü incelenmiştir. Bu inceleme, Bölüm 4'te aktarılan imparatorluğun savunma konusundaki tarihsel kırılmalara göre yapılmıştır.

5.3.1. Barbar İstilaları'na Karşı Alınan Önlemler

Anadolu 3. yüzyılın sonlarından itibaren istikrarlı bir şekilde düşüş göstermiş, Got istilalarına karşı önlemler alınmaya başlanmıştır. Örneğin Pergamon'da bu dönemde muhtemelen 262 yılında Got istilası ile bağlantılı olarak yeni surların inşası öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, bu tarih henüz arkeolojik olarak doğrulanmamıştır. Yeni tahkimatlar, Bergama kralı Philetairos (M.Ö. 281-263) surları güzergahını izlemektedir. Demeter Kutsal Alanı ve geniş Yukarı Gymnasion, tahkimatlar içine dahil edilmiştir (Otten, 2017, s. 226).

Aynı şeklide Geç Antik ve Erken Bizans Dönemi'nde Ankyra'nın etrafını saran surlar, muhtemelen kentin barbarlar tarafından tehdidinin ardından 3. yüzyılın ortalarından sonra ortaya çıkmıştır (Foss, 1977b, s. 62). Duvarlar tepeyi kuzey ve batı taraflarından çevirmiş, buradan güneye doğru düz bir çizgide devam etmiştir (Şekil 5.38). Yapı, muhtemelen, duvarlar inşa edildiğinde kullanım dışı kalmış bir stadiumdan gelen malzemelerle inşa edilmiştir. Her ne kadar şehir surları bazen ihlal edilmiş olsa da, 838 Arap saldırısına kadar ayakta kalmış; ancak daha sonra yeni kalenin inşası için malzemenin yeniden kullanılması amacıyla sökülmüştür (Peschlow, 2017a, s. 351).

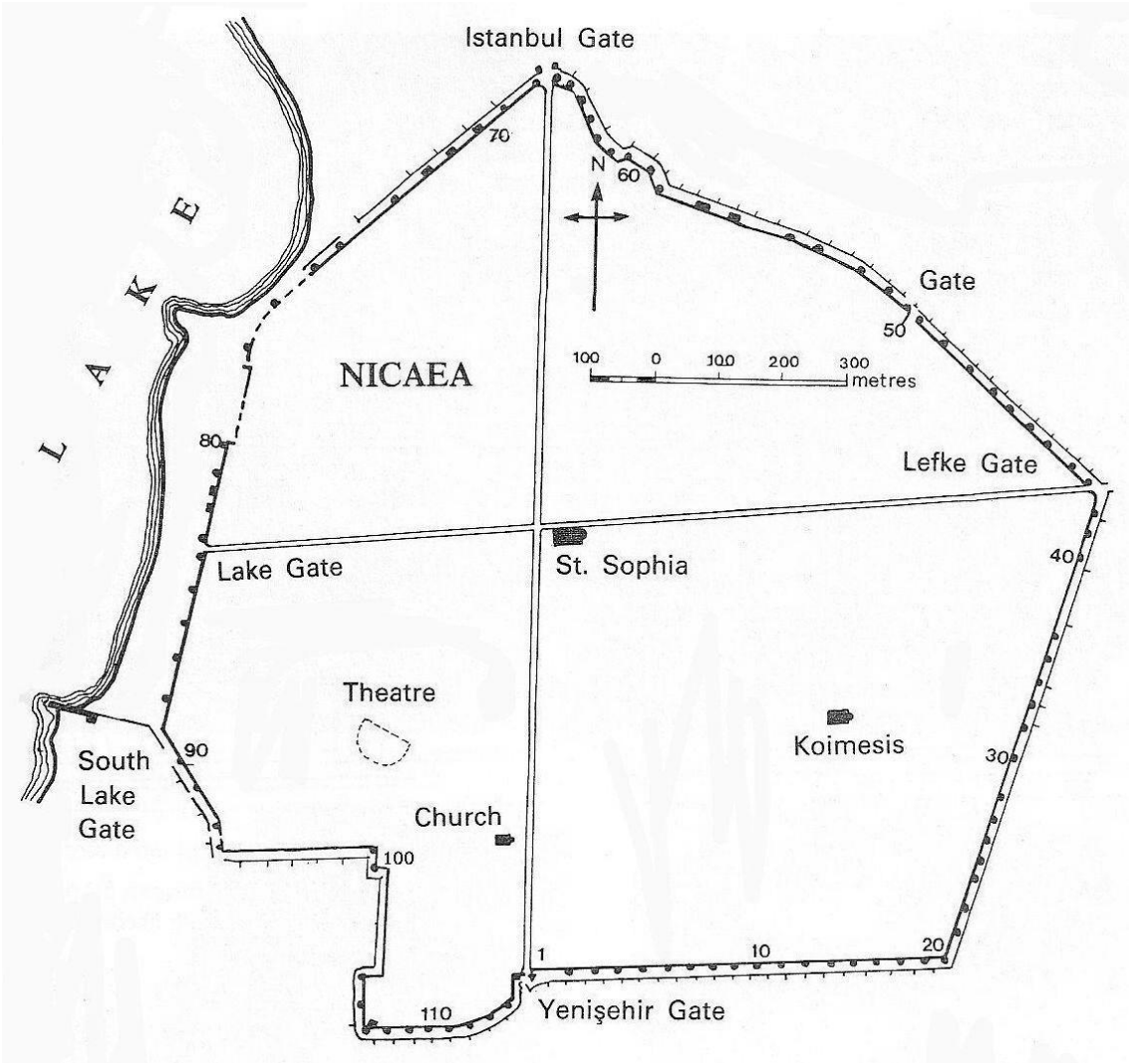
Nikaia'nın surları da Bizans Dönemi'nde kullanılmış ve Anadolu'nun en iyi korunmuş surları arasında yer almaktadır. Bu bakımdan Konstantinopolis'in surları ile karşılaştırılabilirler. Kent ayrıca doğudan gelecek saldırılara karşı Bizans'ın başkentini savunmaya da hizmet etmiştir. Nikaia'nın tahkimatının 3. yüzyılın ana evresinin büyüklüğü, kalitesi ve teknolojisi, daha sonra da 7.-8. yüzyılda yapılan onarımlar ve ardından Türklerin gelişi şehrin değişen tarihine işaret etmektedir (Foss, 1996b, s. 89-96) (Foss, 2004).

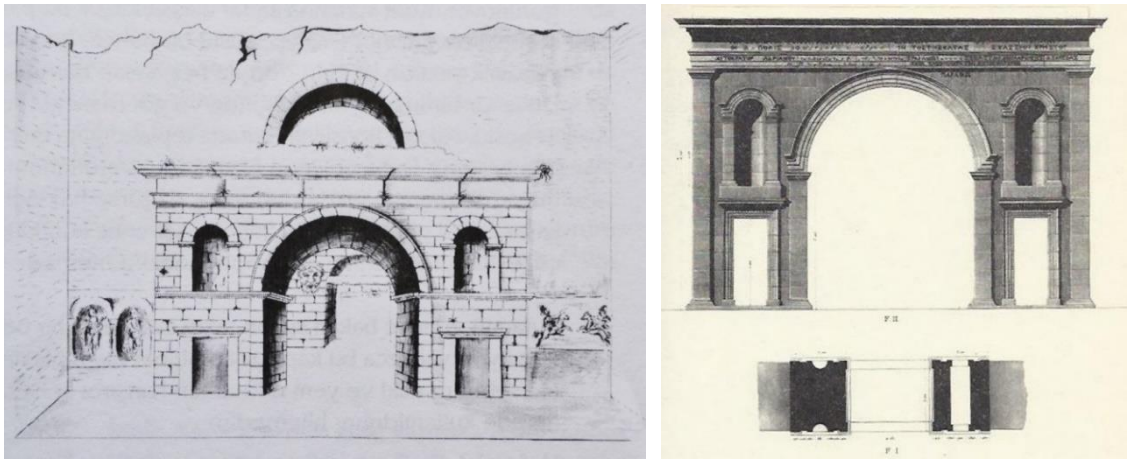
Şekil 5.38. Geç Antik Çağ Ankyra surları (Kadıoğlu, Görkay & Mitchell, 2011)

Nikaia surlarının Helenistik Çağ'dan günümüze kalan bir izi bulunmamaktadır (Şahin, 2004, s. 16). Ancak kentin Helenistik Dönem'de surlarla çevrili olduğu Strabon tarafından belirtilmektedir. Strabon: "Kentin çevresi yüz altmış beş stadiondur ve dörtgen şeklindedir. Bir düzlükte kurulmuştur ve dört kapısı vardır. Caddeleri dik olarak birbirini keser. Öyle ki gymnasionun ortasına konan bir taştan dört kapı da görülebilir" şeklinde kente ve surlara (Şekil 5.39) ilişkin bir anlatımda bulunmuştur (Strabon, 2000, s. 60). Sonrasında, Vespasianus ve oğulları döneminde, 78-79 yıllarında kentin kuzey (İstanbul Kapı) ve doğu (Lefke Kapı) (Şekil 5.40) kısımlarına, kentin sınırlarını belirleyen ve daha sonra surlara eklemlenecek birer zafer takı yapılmıştır. 123 yılındaki depremde tahrip olan kent ve taklar Hadrianus Dönemi'nde (117-138) yenilenmiştir (Foss, 2004). Kapılar, bir yandan Nikomedia ve Byzantium/Konstantinopolis'e, diğer yandan da Ankyra ve Orta Anadolu'ya giden ana yollara işaret etmektedir (Peschlow, 2017c, s. 206).

258 yılında Got saldırıları sonunda yıkılan surlar Gallienus Dönemi'nde onarılmaya başlanmış ve Cladius Gothicus Dönemi'nde tamamlanmıştır. Yenişehir ve Göl Kapıları bu dönemde eklenmiştir. Surların uzunluğu yaklaşık olarak 4970 metre, yüksekliği 9 metre, sayıları sekseni bulan kulelerin yüksekliği ise 13 metre olmuştur (Foss, 2004).

Şekil 5.39. Nikaia surları (Foss & Winfield, 1986)

Şekil 5.40. Nikaia İstanbul Kapı (De Peyssonel, 2005) ve Lefke Kapı (Texier, 2002)

Sardes kent surları ise 17'deki depremde çok fazla zarar görmüştür. Ardından onarım yapılıp yapılmadığı belirsizdir. 3. yüzyılda, Gotlar'ın işgal tehdidi olana kadar, surlara ihtiyaç duyulmamıştır. Nikaia ve diğer bazı Asya şehirleri, 253'teki ilk Got saldırıları sırasında ve sonrasında aceleyle şehir surları inşa etmişlerdir. Ancak, bir şehir duvarı, kentin barış zamanında bile önemli bir ayırt edici özelliği olarak kabul edilmiştir. Sardes'te de bir kalenin Caracalla'nın (211-217) bir madeni parası üzerindeki temsili nedeniyle bu zamanda kalenin varlığı ileri sürülebilir. 3. yüzyılın ortalarından kalma Got istilalardan sonra, savunma duvarının hızlı bir şekilde inşa edilmesinin olası bir nedeni, başka bir Got grubun 398'de Sardes'i yağmalayamaması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Sardes'in mevcut kent surları büyük olasılıkla 4. yüzyılın sonlarına dayanır (Van Zanten, Thomas & Hanfmann, 1975, s. 36).

5.3.2. Görece Refah Dönemi

Aphrodisias kent duvarının inşası bu döneme rastlamaktadır. Kent surunun dış yüzü, daha önceki anıtlardan alınan neredeyse tamamen geri dönüştürülmüş mimari bloklardan (birçoğu şehir dışındaki büyük mezarlıkların bir parçası olup Yüksek İmparatorluk ve daha önceki anıtsal mezarların hemen hemen tamamı, duvar inşa edildiğinde sökülmüş görünmektedir) oluşturulmuştur. Taş blokların düzenle yerleştirilmiş olması, duvarın acele yapılmadığının göstergesi olarak kabul edilmiştir (Şekil 5.41). Savaşların ve ekonomik baskıların merkezi hükümetin böyle bir projeyi tahsis etmek için az kaynağa sahip olduğu anlamına geldiği 3. yüzyıldan farklı olarak, tüm duvar - sadece kapılar değil- göreceli barış ve refah zamanında 4. yüzyılın

ortalarından sonlarına (350-360) doğru inşa edilmiştir. Kronolojik bağlam, duvarın, bir gün kullanılabileceği anlayışına dayanarak, bir barbar istilasının soyut korkusundan ziyade, mutlak emperyal gücün bir simgesi olarak tasarlandığını öne sürmektedir (De Staebler, 2008, s. 285-286).

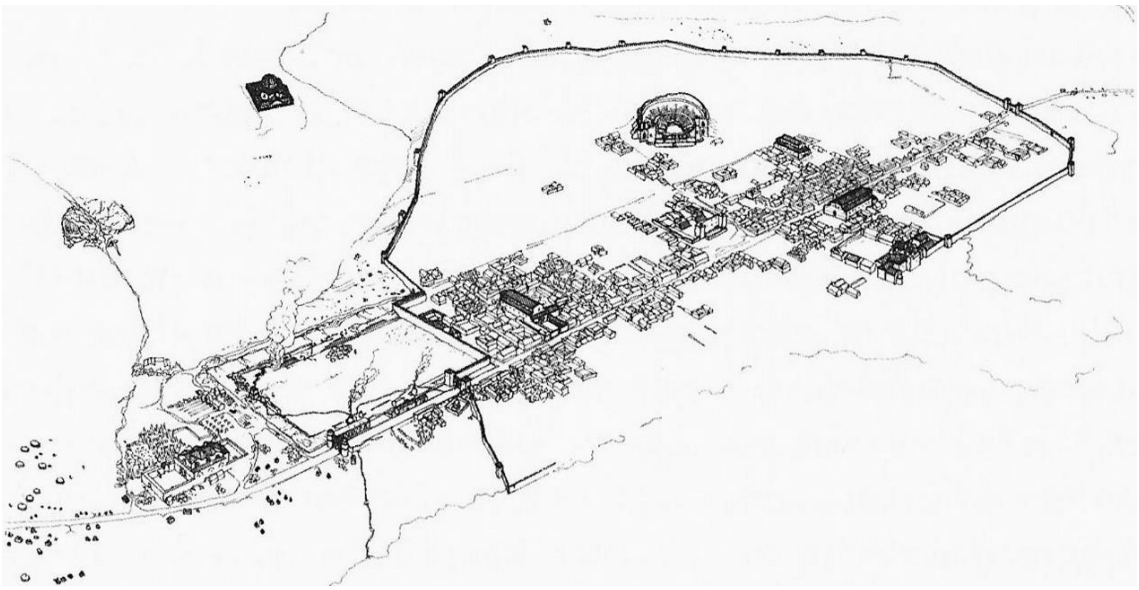
Şekil 5.41. Aphrodisias kent suru (Ratte, 2008, s. 13) üzerinden hazırlanmıştır.

Duvarın tüm bölümlerindeki özenli ve tutarlı işçilik, dikkatle tasarlanmış, devlet güdümlü olarak planlanmış ve devlet güdümlü olarak finanse edilen bir proje olduğunu göstermektedir. 4. yüzyılın sonlarında kent duvarının inşa edilmesi ile birlikte bir takım diğer faaliyeteler (Sivil bazilikanın tadilatı, agora kolonadlarında çalışmalar, Tetrastoon inşası ve stadyumun E ucunun bir arenaya dönüştürülmesi gibi), 5. yüzyılın sonlarına doğru devam edecek olan uzun bir kentsel canlanma kampanyasının ilk aşaması olarak anlaşılmaktadır (De Staebler, 2008, s. 287).

5.3.3. 400 Yılı Civarı

Anadolu'daki birçok Erken Bizans Dönemi kent suru temsili bir karakter taşır; özellikle kapılar, çifte kuleler, dekoratif duvar işçiliği, mimari heykel ve bezemeli rölyefler ile kendini gösterir. Sur çemberleri çok geniş olmasına karşılık çok kuvvetli değildir. Bu çeşit tahkimatlar 400 civarında inşa edilmişlerdir ve Anadolu şehirciliğinin son parlak dönemlerinden bir parçasıdır (Niewöhner, 2010, s. 260).

Örneğin Hierapolis yaşam süresinin büyük bölümünde savunma sistemine sahip olmayan bir şehirdir. Kent 4. yüzyıl sonu ile 5. yüzyıl başında surla çevrilmiştir. Hierapolis'in görkemli surları Helenistik şehri, Ticaret Agorası'nı dışarıda bırakacak şekilde içine almaktadır (Şekil 5.42). Bu surlar depremle tahrip oluncaya kadar -7. yüzyılın ilk yarısı- yeterli olmuştur (Arthur, 2006, s. 42-43).

Şekil 5.42. Hierapolis'in 6. yüzyıldaki görünümü ve kent surları (Arthur, 2006, s. 15)

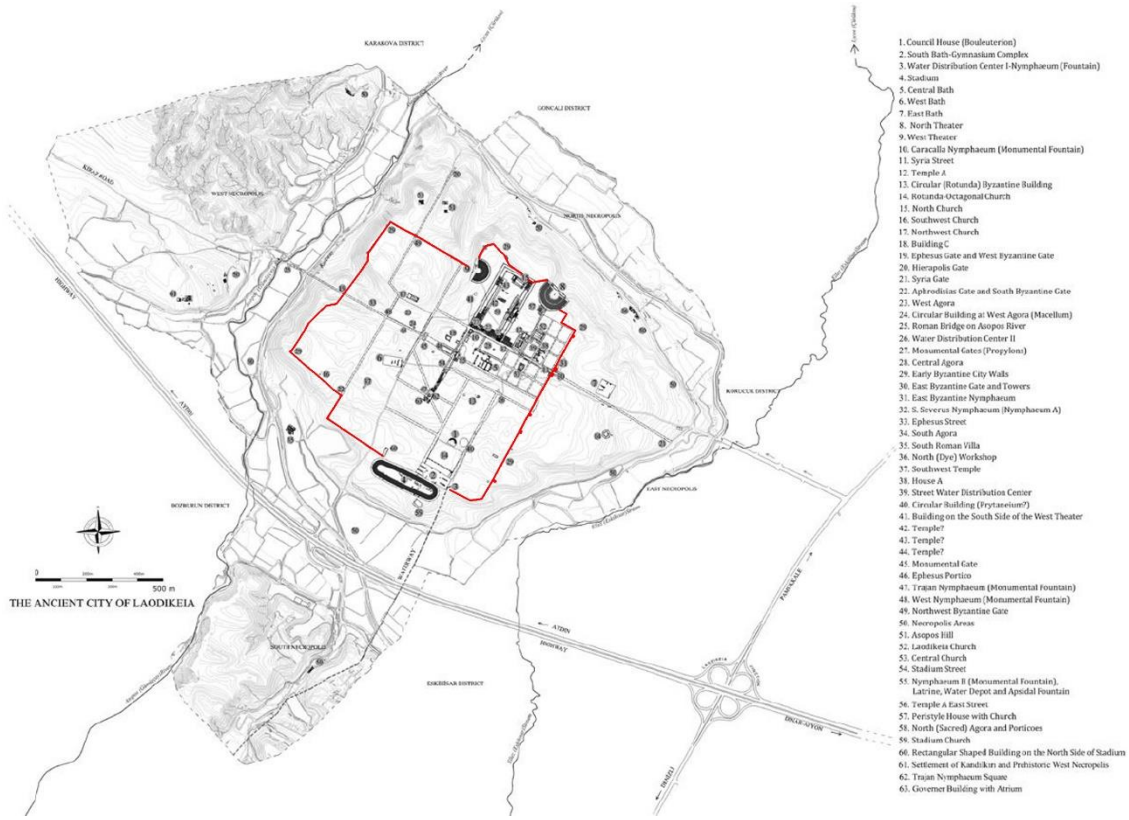
Kentin kuzeybatısındaki sur inşası Hierapolis Agorası'nın sınırları ile örtüşmektedir. Yapı, 2. yüzyılda anıtsal bir meydan olarak inşa edilmiş, ancak iki yüzyıl sonraki depremle onarılamaz bir şekilde tahrip olmuştur. Kuzey Bizans Kapısı bu büyük deprem nedeniyle tahribata uğramış olup agoradan alınan devşirme malzemelerle yeniden inşa edilip; agora kalıntıları 5. yüzyıl başlarında inşa edilen surlarda yapı malzemesi olarak kullanılmıştır (Arthur, 2006, s. 117). Ayrıca Kuzey Kapısı'ndan ilerleyerek, önce dik açıyla güneydoğuya yönelip Triton Nymphaeumu'nun arka duvarını içine alan Bizans

Suru (Şekil 5.43), sonrasında kuzeydoğuya doğru dik açıyla devam ederek agoranın güney stoasının stilobatının üzerine inşa edilmiştir (Scardozzi, 2015a, s. 109). Böylece agora üzerine inşa edilen surun, alanı belirgin bir biçim değişimine uğrattığı izlenmektedir.

Şekil 5.43. Hierapolis Bizans Kapısı ve Triton Nymphaeum'unun arkasından geçen sur (Mısırlı, 2011)

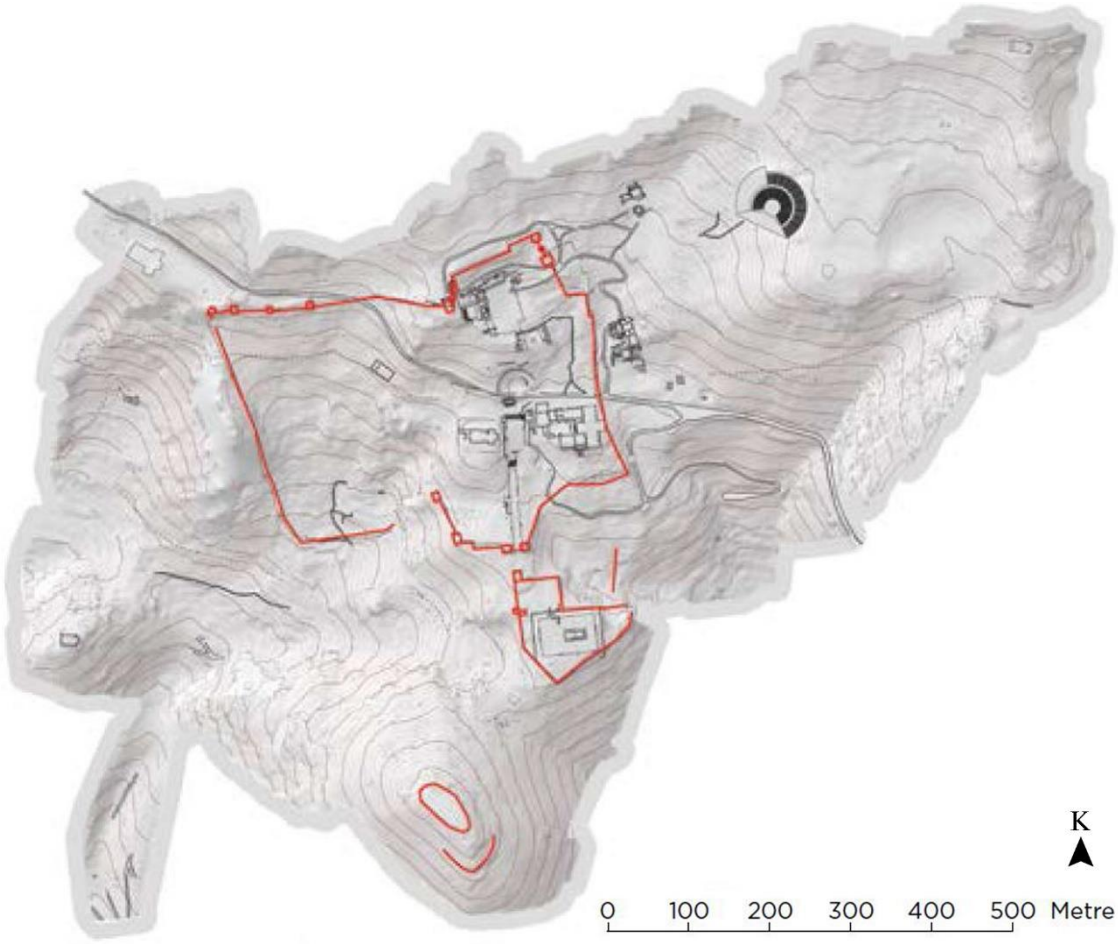
Diğer bir örneği Laodikeia kenti oluşturur. 395-396'da alınan bir karar gereği Laodikeia kentinin etrafı Roma yapılarına ait bloklar kullanılarak surlarla çevrilmiş olup, savunmayı kolaylaştırmak ve inşa süresini kısaltmak için Helenistik ve Roma yerleşimlerinin bir kısmı bu surların dışında kalmıştır (Şekil 5.44). Kentin dışında kalan hem dini, hem de sivil yapıların kullanımının devam etmesi ve Doğu Bizans Kapısı'nın yanında sur duvarına bitişik yapılan Erken Bizans Nymphaeumu gibi yapılar ile sur dışındaki yoğun Erken Bizans Dönemi seramik buluntuları, sur dışında kalan alanların kullanımının bundan sonra da devam ettiğini göstermektedir (Şimşek, 2007b, s. 83-84). Ayrıca sur dışında özellikle kentin doğu ve güneydoğusunda Bizans Dönemi dinsel yapılarının bulunması da sur dışındaki yerleşimlerin varlığını desteklemektedir (Şimşek, 2007b, s. 114).

Şekil 5.44. Laodikeia kent suru (Şimşek, 2017, s. 29) üzerinden hazırlanmıştır.

Sagalassos savunma fonksiyonuna bakıldığında ise 5. yüzyılın başında, Theodosios Hanedanı altında yeni kent surlarının inşa edilmiş olduğu görülür (Poblome vd., 2017, s. 302). Sagalassos'u tamamen çevrelemeyen kent duvarları yerleşilmiş alanın sadece üçte birini içine alır. Bu duvarlar yer yer Helenistik Dönem'de inşa edilen savunma duvarının izinde devam eder (Şekil 5.45). Kente, bu dönemde Anadolu'nun güvensiz ortamı nedeniyle sık sık saldırı düzenlenir. Ancak duvarların acil bir güvenlik önlemi almak amacıyla inşa edilmemiş olduğu belirtilebilir. Genelde iyi bir işçilikle yapılmış olan yeni kent duvarları, dönemin politikaları ile ilgili olarak büyük ölçekli bir inşaat projesi olarak görülebilir. Kent duvarları savunmadan çok, kentin 5. yüzyıl başlarındaki gücü ve gururunu temsilen inşa edilmiştir (Waelkens, 2011, s. 42).

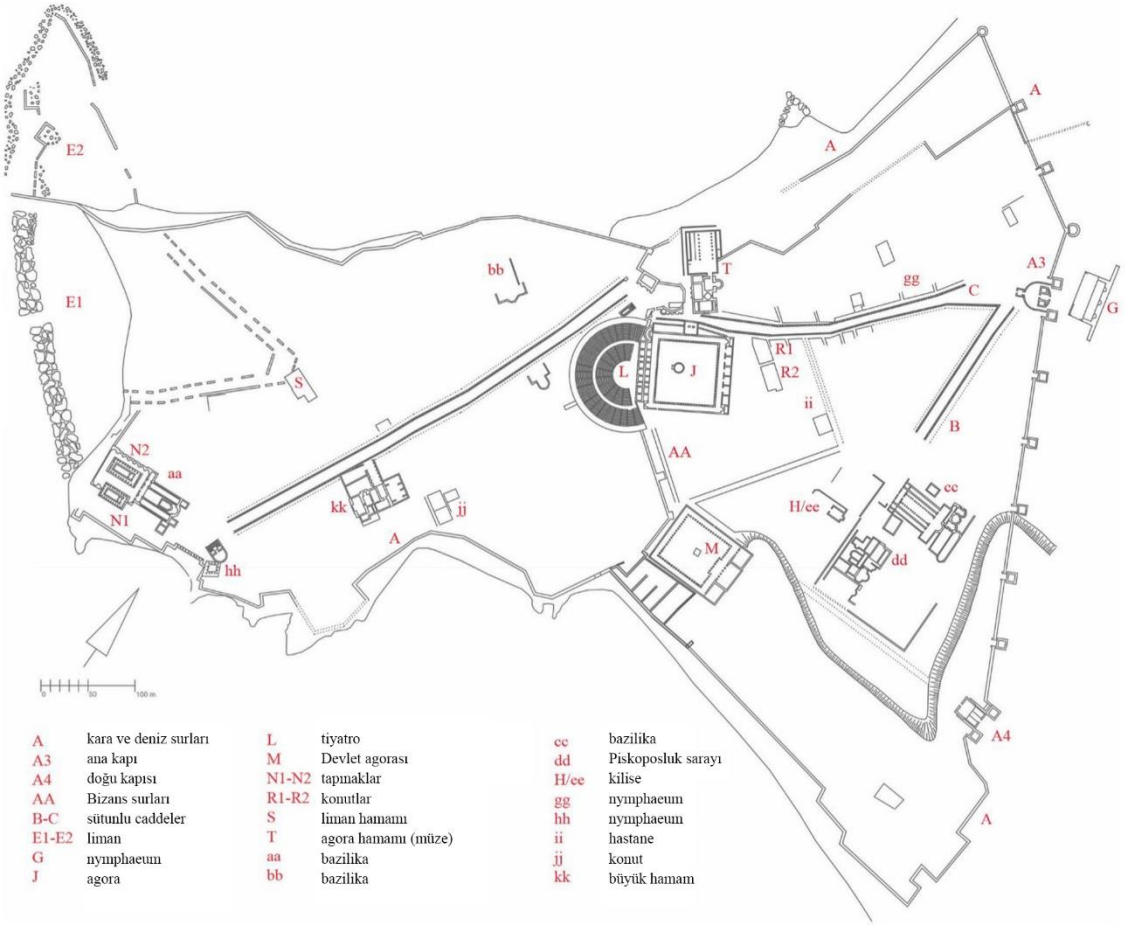
Dor Tapınağı ve Kuzeybatı Heroon gibi mevcut bazı binalar, yeni savunma sistemine dahil edilmiştir. Duvarların yapımında başka yapılara ait malzemeler de kullanılmıştır. Örneğin, anıtsal mezarlardan ve meclis binasından elde edilen taşlar duvar örgüsünde yer almıştır (Waelkens, 2011, s. 42).

Şekil 5.45. 400'den sonra inşa edilen Sagalassos kent duvarları (Waelkens, 2011, s. 42)

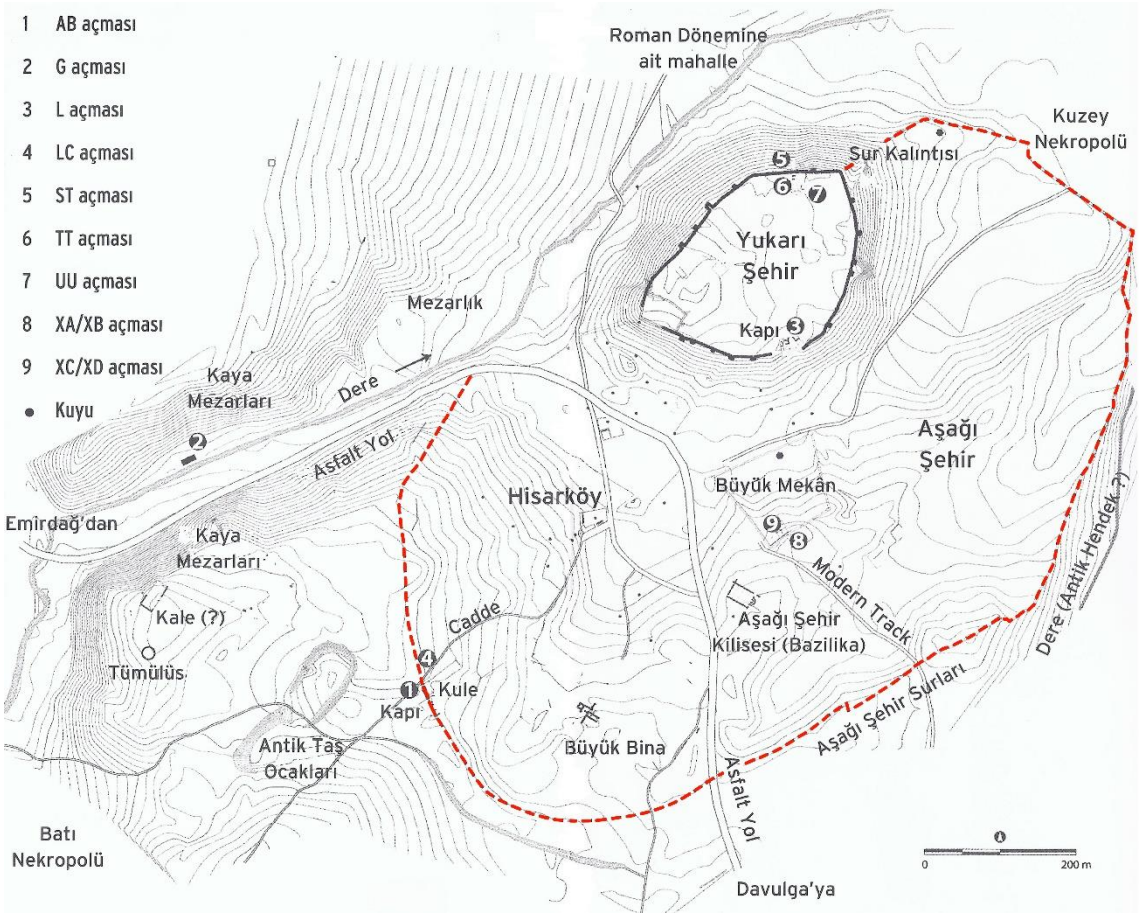
Tralleis'te de kentin akropolünün batısından geçip kuzeybatıdan başlayarak güneye eğimli arazi üzerindeki iç kale suru, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanarak oluşturulmuştur. Duvar örgü sisteminden, buluntulardan ve onarım izlerinden dolayı sur, Geç Roma-Erken Bizans Dönemleri'ne tarihlendirilmiştir (Dinç, 2003).

4. yüzyılda Side ise siyasi istikrarsızlık dönemi yaşamıştır. Bu nedenle kara ve deniz surlarındaki önemli değişikliklerin bu döneme ait olabileceği belirtilmiştir. Kara surları kapsamlı onarımlara tabi tutulmuştur. Doğu kapısı 4. ya da 5. yüzyılda yeniden inşa edilmiş, ana kapının (A3) batısındaki odaların tonozları restore edilmiş, en az dört kule yeniden yapılmış ve güneye bastion benzeri bir yapı eklenmiştir. Hemen hemen, deniz surlarının hayatta kalan tüm kesimleri ve büyük nymphaeumun (G) kuzeyindeki bir duvar (Şekil 5.46) da Bizans Dönemi'nde inşa edilmiştir (Piesker, 2017, s. 296).

Şekil 5.46. Side kara ve deniz surları (Piesker, 2017, s. 295)

Amorium'da aşağı şehri ve yukarı şehri çevreleyen surlar bulunmaktadır (Şekil 5.47). Aşağı şehir surları İmparator Zenon'un hükümdarlığı dönemine (474-491) tarihlendirilmektedir (Harrison, 1991, s. 261; Lightfoot, 1994, s. 17). İmparator muhtemelen 470 ve 480'lerdeki iç savaşlar esnasında şehrin stratejik öneminin farkına varmıştır (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 46). Duvarların inşasına bakarak duvarların 5. yüzyıl ortası ile 6. yüzyıl ortası arasındaki bir tarihte yapıldıkları belirtilmektedir. Yapım stili Aşağı Şehir Kilisesi'nin birinci evresine benzemektedir. Aynı zamanlarda inşa edilmiş olabilecekleri, Geç Antik Çağ'da Amorium'da geniş çaplı bir şehir yenileme programı uygulandığını akla getirmektedir (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 105). Çevre duvarının hemen arkasına daha geç bir döneme ait ikinci bir duvarla çevre duvarının desteklendiği ve bununla birlikte surun kalınlığının yaklaşık 6 metreye ulaştığı kazı çalışmaları sırasında tespit edilmiştir (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 107). 838'de Arap yağmasından sonra duvarların yıkılmış olması muhtemeldir.

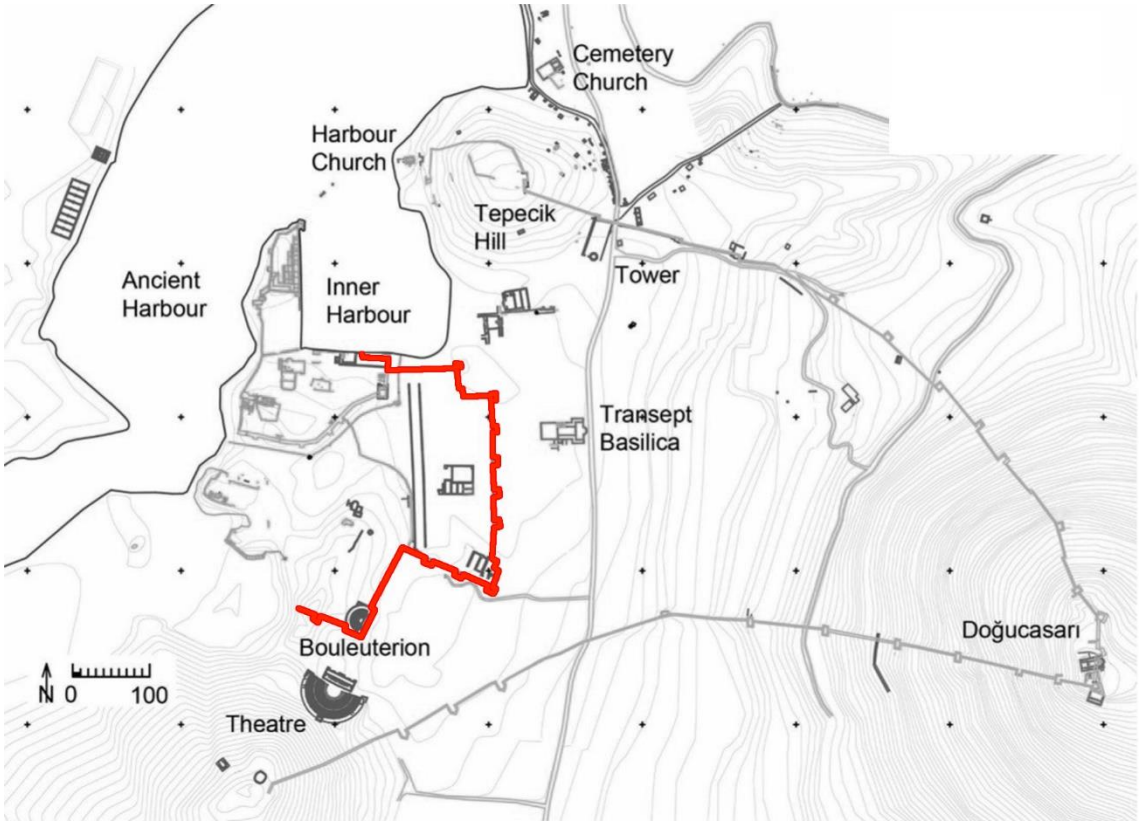
Şekil 5.47. Amorium Aşağı Kent surları (Lightfoot & Lightfoot, 2007)

5.3.4. Iustinianos Dönemi ve 6. Yüzyıl

6. yüzyıl için Patara surları önemli bir örnek oluşturur. Kentin Erken Bizans surları, dönemin en etkileyici ve en iyi korunmuş kentsel anıtıdır (Gerrit-Bruer & Kunze, 2010, s. 49-77). 541'deki veba salgını, Patara nüfusunun azalmasına yol açmış; dış ticaretin gerilemesiyle, ekonomik bir çöküntüye girilmiştir. 7. ve 8. yüzyıllarda süreklileşen Arap yağmaları sonucunda bir kısım halk, Patara gibi talana açık liman kentlerinden dağlık Lykia'ya çekilmiştir. Belki bu nedenle kent giderek küçülmüştür. Lykia'nın en erken ve en büyük yapılarından biri olan Kent Bazilikası'nı dışarıda bırakan olası bir 6. yüzyıl suruyla (Şekil 5.48) kent merkezi daralmıştır (Işık, 2011, s. 23).

Sur, liman körfezinin yanındaki kent merkezini tahkim etmiştir. Güneybatı bölümü, topografyadaki bir düşüşten yararlanmış ve bu bölüme bir kule inşa edilmiştir. Daha sonra bir köşe burcu olarak hizmet eden bouleuterion kent duvarına dahil edilmiştir. Kuzeybatıya doğru sur, birkaç metre yüksekliğindeki, kuleleri gereksiz kılan çokgen

duvarlı eski bir teras duvarını içererek devam etmiştir (Şekil 5.49). Bir sonraki bölüm tekrar güneydoğuya yönelmiş ve sütunlu caddenin eksenindeki bilinen tek kapının yanı sıra üç kuleyi içermiştir. Suru takiben diğer bir köşe burcu, o dönemde hala kullanımda olan Nero Hamamları'nı sura dahil ederek yapılmıştır. Daha sonra kuzeydoğuya doğru uzanan beş kuleye sahip bir duvarın ardından Stadiasmus bloklarının yeniden kullanıldığı bir son köşe kulesi kuzeybatıya doğru yönelerek yer almıştır (Işık vd., 2001, s. 55). Duvarın son kısmı batıya doğru uzanırken limanın kilit noktasına paralel olarak, dışarıda görülebilen ve liman cephesini süsleyen bir Roma stoasının sütunlarını birleştirmiştir (Gerrit-Bruer & Kunze, 2010, s. 55).

Şekil 5.48. Patara 6. yüzyıl suru (Peschlow, 2017d, s. 281) üzerinden hazırlanmıştır.

Duvarlar ortalama 2.5 metre kalınlığında inşa edilmiş ve yeniden kullanılmış parçalardan, bazı heykel, yazıt ve bazı sütun gövdelerinden yapılmıştır. Duvarlar sütunlu caddeyi, iki büyük, bir küçük hamamı ve ante tapınağı içine alacak şekilde oluşturulmuştur. Stadium, tiyatro, hamam-gymnasium kompleksi ve güneydeki piskopos sarayının başkilisesi olan büyük transeptli bazilika dışarıda kalmıştır (Işık, 2011, s. 26-28). Bouleuterionun kuzeydoğusundaki duvarların dışında on sekiz adet Bizans mezarı

bulunmuştur (İşkan Işık, 2012, s. 22). Duvarlar yerleştirildikten sonra bir kent dışı mezarlığı kurulmuş olabileceği ifade edilmiştir (Peschlow, 2017d, s. 285-286).

Şekil 5.49. Bouleteriondan sonra kuzeybatıya devam eden kulesiz sur bedeni (Mısırlı, 2014)

Onursal kemere yakın ve Helenistik Dönem surları ile Geç Antik Dönem kent surlarının arasında bir koruma kulesi Bizans surlarının bir kısmını oluşturmuş olabilir. 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir (Gerrit-Bruer & Kunze, 2010, s. 73). Yakın bir tehdide karşı meydana gelmiş olabileceği gibi, duvarların aceleye getirilmiş gibi görünmediği belirtilmiştir. Özenle inşa edilmiş ve örneğin limanın cephesindeki sütunlarla ve bouleuterionun kuzeybatısında, çevre duvarının altında dekoratif bir etki elde etmek için Roma yazıtlarının bazı bölümlerinin ters olarak yeniden kullanılmaya başlanması, özenle inşa edilmiş olmalarına örnek gösterilmiştir (Peschlow, 2017d, s. 286).

Ayrıca Helenistik surun kuzey kesimi, yeniden kullanılan yapı malzemeleri ile yenilenmiş ve onursal kemere ait kemerli açıklıklar şehri yeniden donatmak amacıyla kapılarla kapatılmıştır (Foss, 1994, s. 15).

Ayasuluk İç Kale batı surları ise ilk kez Bizans Çağı'nda 6. yüzyılda inşa edilmiş ve Aydınoğulları ve Osmanlı Dönemleri'nde bazı eklerle ve onarımlarla kullanılmaya devam edilmiştir (Büyükkolancı, 2012, s. 572).

Arykandan kentinin 565 depreminin ardından -belki biraz daha da önce- Arykanda'nın güneyine, kaydığı düşünülmektedir. Bu yeni ufak yerleşim yeri dar bir alanın en iyi şekilde kullanılmasıyla oluşmuş tahkimli bir kale niteliğindedir (Şekil 5.50).

Surlar, harçla veya kırma taşlarla örülmüş, kule yahut payelerle desteklenmiş, yaklaşık 10 dönümlük bir alanı kaplamaktadır (Bayburtluoğlu, 2003, s. 54).

Şekil 5.50. Arykanda'nın güneyinde Arif Köyü içinde kurulmuş Bizans yerleşimi (Eyice, 1996b, s. 213)

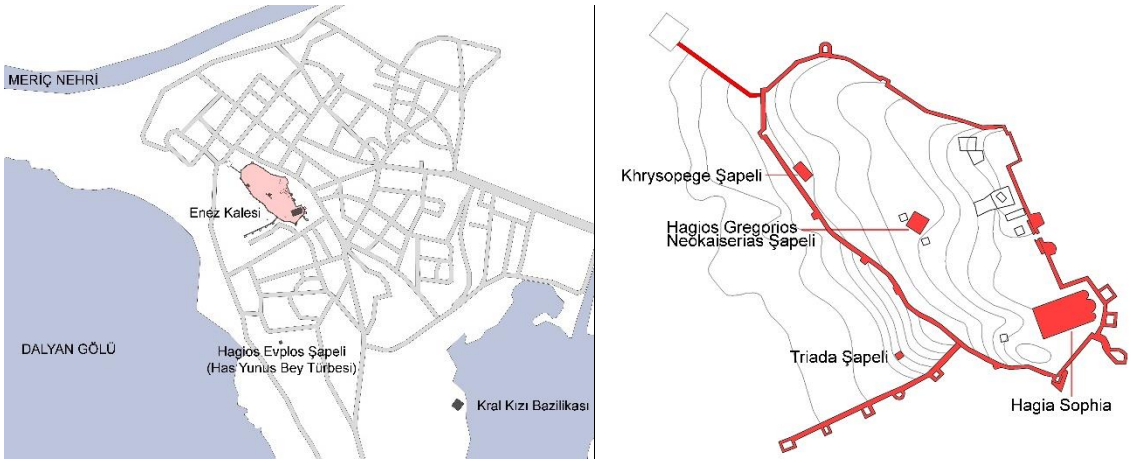
Trakya'da da bu dönemde yapımlar görülmektedir. Örneğin Ainos'ta M.Ö. 4. bin yıldan itibaren akropol tepesi kesintisiz yerleşime sahiptir. Sur duvarının bir kulesinde Helenistik Çağ'a tarihlenen duvar kalıntıları bulunmaktadır (Başaran, 1998, s. 2-3). Antik Çağ'da akropol yeri olan mevcut kalenin Iustinianos tarafından 6. yüzyılda Rodoplardan güneye akın eden kavimlere karşı tamir ettirildiğinden tarihçi Prokopios söz etmektedir (Prokopius, 1940, s. 305). Kale, Bizans ve Orta Çağ'da (Ceneviz Dönemi'nde 1382 ve 1413 tarihlerinde) birçok kez onarılmıştır (Eyice, 1969, s. 351).

Akropolisin doğusundan nehrin bataklıklarına doğru uzanan alan, çok sayıda inşa edilmiş kulelerle sınırlandırılmış olup kale oval bir biçim almıştır (Şekil 5.51). Akropolisin ana kapısı batıdadır (Şekil 5.52). Surlarla çevrilmemiş aşağı yerleşim ise güneye doğru uzanmaktadır (Ousterhout & Bakirtzis, 2007, s. 17).

Ainos'ta kale içinde ve dışında, duvarların tarihlendirilmesinde rol oynayan, 11. yüzyılın ortalarına tarihlenen, İmparatoriçe Teodora'ya ait olan kurşun mühür (Erzen,

1972, s. 243) ile 12. yüzyıla tarihlenen ve Komnenoslar devrine ait altın sikkeler bulunmuştur (Erzen & Kaygusuz, 1988, s. 430).

Akropolün yanı sıra iç liman güney ve kuzeybatıya doğru kulelerle takviye edilmiş ve akropol duvarlarıyla bağlantılı olarak inşa edilmiş kalın surlarla korunmuştur (Başaran, 1998, s. 3).

Şekil 5.51. Ainos kent planı (google earth üzerinden Arif Mısırlı tarafından hazırlanmıştır) ve Ainos Kalesi (Başaran, 1998, s. 4) üzerinden hazırlanmıştır.

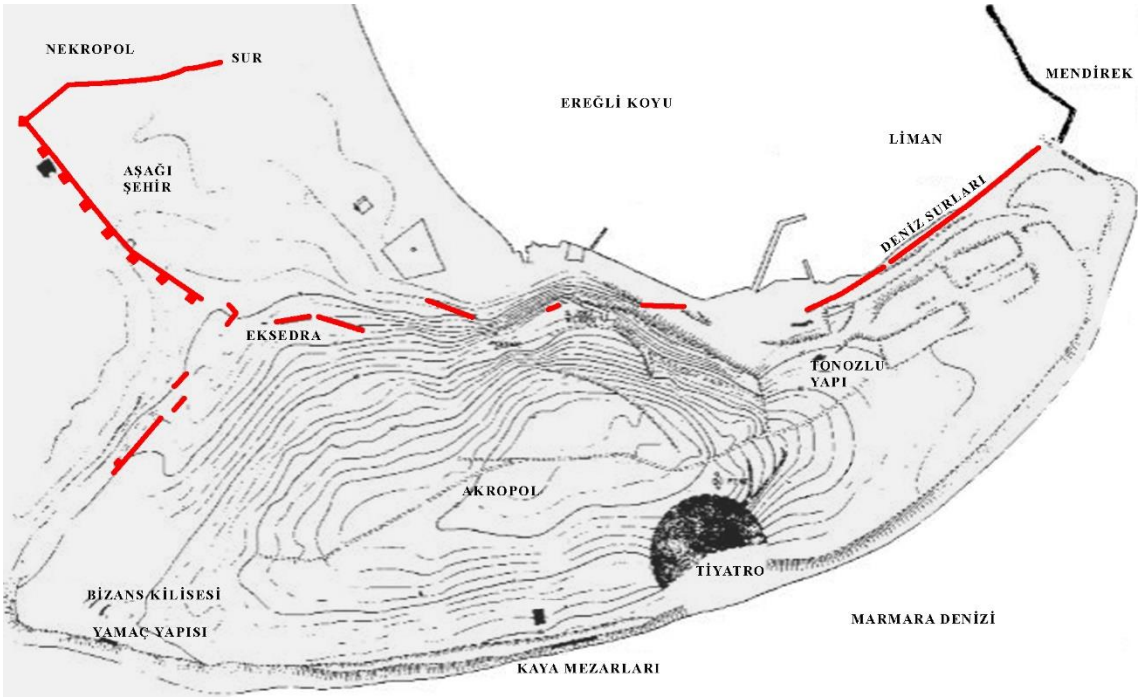

Şekil 5.52. Ainos surları ana kapı ve güneydoğu köşeden görünüm (Mısırlı, 2015)

Bir diğer Trakya kenti Herakleia (Perinthos/Marmara Ereğlisi) akropolünün kuzeyini, batısını ve aşağı şehri çevreleyen surlar kentin en belirgin kalıntısıdır. Şehri karadan gelen saldırılara karşı koruyan dış surlardan başka doğudaki liman cephesinden gelebilecek saldırılara karşı koruyan deniz surları da mevcuttur (Şekil 5.53). Aşağı kent surları 5. yüzyıla aittir. Akropolün güney yamaçları dik olduğundan burada sur inşa edilmemiştir (Sayar, 2010, s. 7-19; Asgari, 1987, s. 135). Deniz surlarının yapı tekniği,

aşağı şehrin kara surlarına benzemektedir (Asgari, 1983, s. 338). Akropolün batı yamacında ortaya çıkarılan bir kulenin ise kesme taştan düzgün bir dış yüzeyi bulunmaktadır. Kuleye kuzeyden birleşen sur bedeni parçası ise aşağı şehir surlarından farklıdır. Akropol batı suru, yapı tekniği açısından aşağı şehir surlarından daha geç bir devre aittir ve kuleleriyle birlikte 6. yüzyılda, Iustinianos zamanında yapılmış olabileceği belirtilmiştir (Asgari, 1987, s. 136).

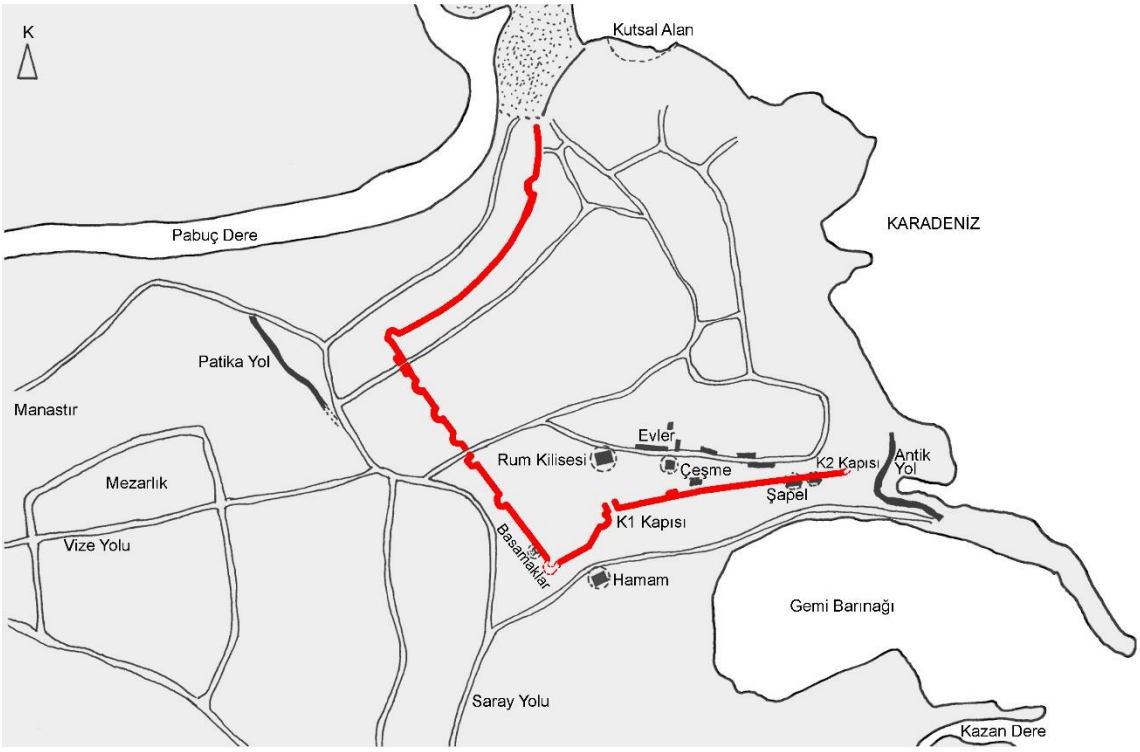
Prokopios, 6. yüzyılda Herakleia'ya ve I. Iustinianos'un yaptıklarına değinmektedir. Kentin özellikle susuzluk sorununa dikkat çekerek imparatorun kenti gördüğünde, bu duruma kayıtsız kalmadığını; bir imparatora yakışır şekilde kenti tertemiz içme suyuyla doldurduğunu; ayrıca saraya sahip olma onurunu şehirden mahrum bırakmamak için sarayı baştan yaptırdığını belirtmiştir (Prokopius, 1940, s. 296-297).

Şekil 5.53. Herakleia surları (Asgari, 1983, s. 341) üzerinden hazırlanmıştır.

Trakya'daki bir diğer yerleşim olan Medeia (Midye/Kıyıköy) kalesi güneyde Kazandere, kuzeyde Pabuçdere arasında denize doğru uzanan bir sırt üzerine yapılmıştır. Bu sırtın doğusu çok dik bir eğimle denize doğru inmekte olduğundan burada sur bulunmamaktadır. Kalenin batı cephesi ise nispeten düz bir arazi üzerine yapılmıştır (Şekil 5.54). Surun batı cephesinin önünde 13 metre genişliğinde bir hendek yer aldığı ancak bunun zamanla dolduğu belirtilmiştir (Dirimtekin, 1963, s. 52-53).

Medeia kalesi Bizans Dönemi'ne aittir. Çünkü antik Midye (Salmydessos) muhtemelen mevcut yerleşime yakın bir bölgede yer almıştır (Schaffer, 1903, s. 63-66). Kale ilk olarak 6. yüzyılda yapılmıştır (Ötüken & Ousterhout, 1989, s. 143; Umar, 2003, s. 102). Doğu ya da ana kapıda (Şekil 5.55), üç aşamalı yapım görülmektedir. İlk aşama 5. yüzyıla tarihlenebilir (Ötüken & Ousterhout, 1989, s. 143). Umar kuzeybatı köşede görülen yuvarlak burç kalıntısının ilkçağ yapıtı izlenimi verdiğini belirtmektedir (Umar, 2003, s. 103).

Şekil 5.54. Medeia (Kıyıköy) surları (Kocaaslan, 2000, Plan No:1) üzerinden hazırlanmıştır.

İmparator Philiphios devrinde şehir 7. yüzyılda yağmaya uğradığı gibi daha sonra 813'de Bulgar Han'ı Krum Han tarafından yağma edilmiştir (Dirimtekin, 1963, s. 47).

Haçlı Orduları İstanbul'u ele geçirdikleri zaman kent Cenevizlilerin eline geçmiş, Cenevizliler harap olmuş surları tahkim etmiş ve limanın ağzına kuvvetli burçlar yapmıştır. Bugün bu burçlardan hiç bir iz kalmamıştır (Dirimtekin, 1963, s. 47). Bu son Ceneviz onarımlarının yapım teknikleri tuğla dolgulu harç derzlerinin kullanımı, Küçük Asya'daki Laskaris Dönemi örneklerin yanı sıra Konstantinopolis ve Trakya'daki Paleologos Dönemi örneklerine benzemesi nedeniyle 13. ya da 14. yüzyılda yapılmış gibi görünmektedir (Ötüken & Ousterhout, 1989, s. 143).

Şekil 5.55. Medeia surları ve ana kapısı (Mısırlı, 2015)

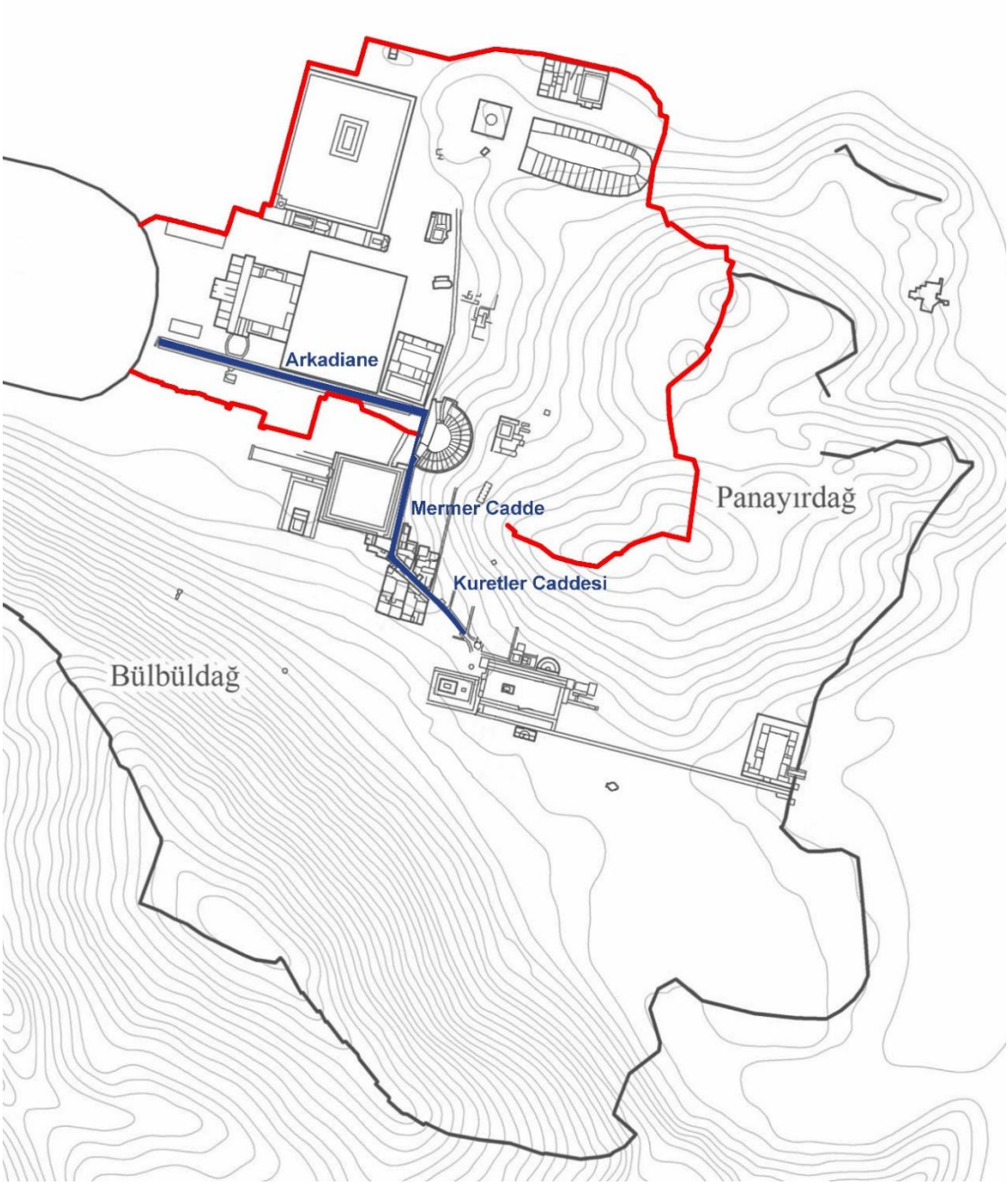
İmparator Ioannis VI. Kantokuzinos (1347-1354) zamanında Bizanslılar Medeia'yı tekrar ele geçirmiş, şehir 1453 ilkbaharında İstanbul üzerine yürüyen Karacabey kumandasındaki Türk ordusu tarafından alınmıştır (Dirimtekin, 1963, s. 47).

5.3.5. Sasani ve Arap Tehditlerine Karşı Önlemler

Bu dönem yapılanması Anadolu kentlerinin istilalara karşı kendilerini savunması amacıyla yapılmış sağlam nitelikli olarak belirtilebilir.

Örneğin Karanlık Çağlar'da, Ephesos, kentin Sasani ve Araplar tarafından tehdit edildiği ya da alındığı 7. ya da 8. yüzyıla atfedilen yeni bir sur tarafından korunmuştur. Sur, liman tarafından başlayıp eski kentin kuzey kesiminin çoğunu içerecek şekilde devam edip doğudaki tepenin iki doruğuna yükselerek tiyatroyu da burç (bastion) olarak sisteme dahil etmekte ve agoranın kuzeyinde düzensiz bir seyir izleyerek yine liman tarafında bitmektedir (Şekil 5.56). Güneydeki bölgelerin terkedildiği ve kent duvarlarının inşası ile kentin yapılı bölgesinde bir küçülme (yaklaşık yarısı) meydana geldiği belirtilmektedir (Foss, 1977a, s. 474).

Ephesos limanı kullanılamaz duruma geldiğinde, antik Ephesos kenti yavaş yavaş St. John Kilisesi'nin bir merkez sağladığı Ayasuluk Tepesi'nde kuvvetle tahkim edilmiş bir iç yerleşime kaymıştır (Foss, 1977a, s. 474).

Şekil 5.56. Ephesos surları (Ladstätter, 2012, s. 38) üzerinden hazırlanmıştır.

Ayasuluk kalesinin ise girişlerinden birinin (Takip Kapısı) iki yanındaki duvarlar ve kuleler farklı zamanlarda yapılmış olup 5. veya 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir. 8. yüzyılda Sasani ve Arap akınlarına karşı tüm kiliseyi saran sur duvarları inşa edilirken kapı tekrar ele alınmış ve kapıya adını veren (takiple ilgili) kabartmalar bu dönemde yerleştirilmiştir (Büyükkolancı, 2013, s. 16).

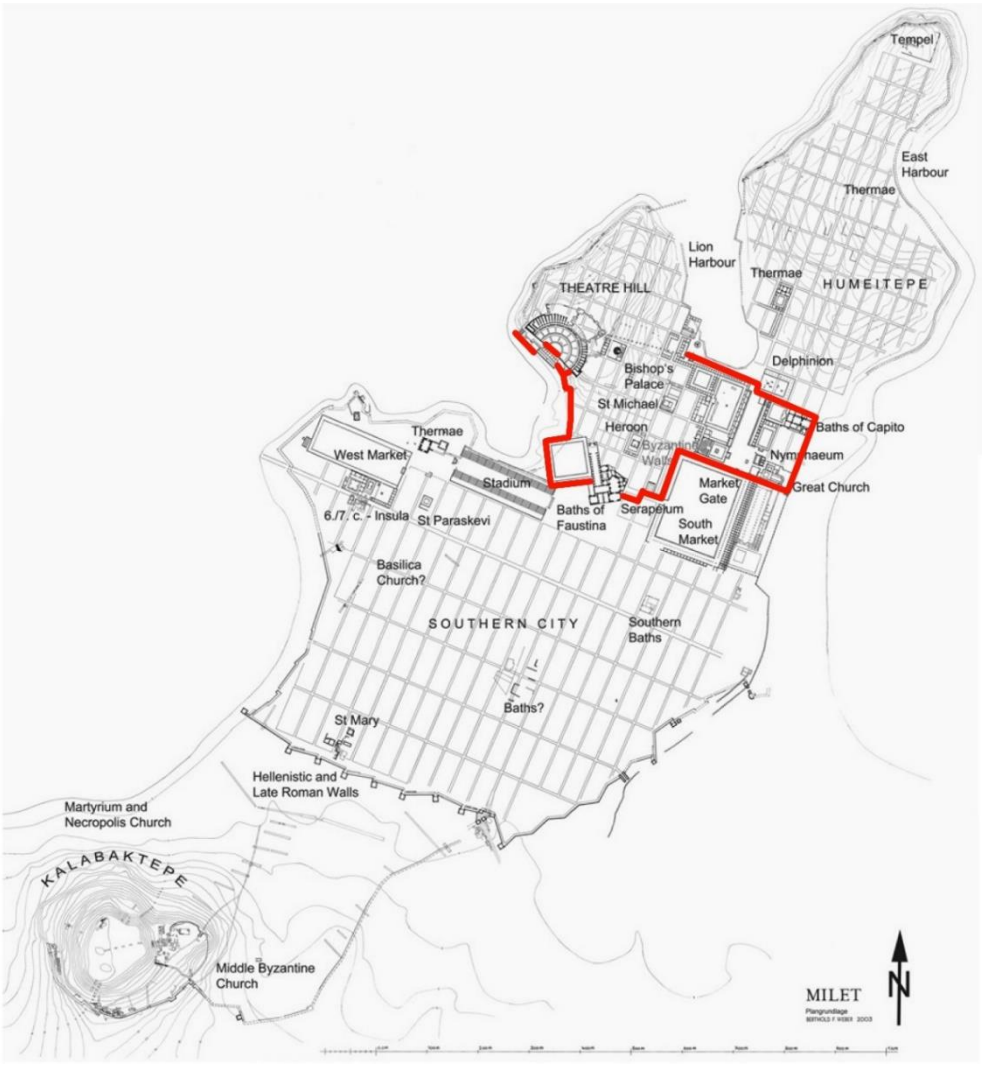
Miletos'da, Bizans Dönemi'nde biri erken döneme diğeri geç döneme tarihlenen iki önemli tahkimat sistemi bulunmaktadır. İlki, antik kent merkezinde, Helenistik (3. yüzyılın ortalarında yeniden inşa edilmiştir (Niewöhner, 2017a, s. 256)) surlarla çevrili yerleşim alanını daraltan duvarlardır. Graves, suru 538 yılına tarihlendirmiş ve Iustinianus Duvarı olarak ifade etmiştir (Graves, 2003). Ancak son araştırmalar suru muhtemelen 7. yüzyılda Küçük Asya'nın önce Persler ve daha sonra Araplar tarafından istila edildiği zamana tarihlemektedir. Bu Bizans kent suru antik şehir merkezini çevrelemekte olup (Şekil 5.57) sivil merkeze odaklanmıştır (Niewöhner, 2017a, s. 259-260). Günümüzde en iyi korunmuş bölümü Faustina Hamamları ve Güney Agora alanı arasıdır (Niewöhner, 2016a, s. 103).

Bizans Dönemi'ne ait sur, Serapis Tapınağı'nın güney bölümündeki giriş duvarı üzerinde devam etmekte olup tapınağın propylonu sur duvarının dışında kalmaktadır. Böylelikle propylon, sur duvarınn görkemli giriş yapısı olarak görev görmüştür (Şekil 5.58). Serapeion'un propylonunun merkezinde bulunan eski kapı ile birlikte bu yapının doğu ve batısına yeni birer kapı daha yapılarak giriş üç kapıdan gerçekleştirilmiştir. Batıdaki kapı direkt olarak Mikael Kilise ve Piskopos Sarayı'nın da üzerinde yer aldığı antik bir caddeye açılmaktadır. Doğudaki kapının doğu bölümünde bir kule yer almaktadır. Bizans Dönemi kentinin en büyük ve en ihtişamlı girişini oluşturan bu kompleks, bu özellikleri nedeniyle kentin ana girişi olarak kabul edilebilir (Von Graeve & Niewöhner, 2014, s. 374).

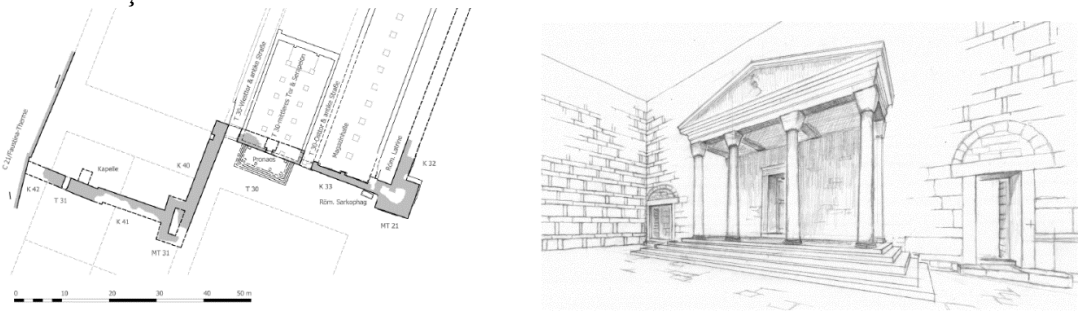
İasos kent duvarları M.Ö. 4. yüzyılda inşa edilmiş olup bu önemli tahkimat, sık sık savaş ve barışın değişen koşullarına göre yeniden yapılandırılmıştır. Roma Dönemi'nde, daha sonra Bizans Dönemi'nde yenilenen savunma ihtiyaçları bazı kapıların kapatılmasına yol açan güçlendirici çalışmaların yapılmasına neden olmuştur (Baldoni vd., 2004, s. 58-59). İasos'un 7. yüzyılın ilk yarısında Arap ve Sasani tehditlerine maruz kalması tahkimatlardaki güçlendirmelerle açıklanabilir.

Pergamon'da da 7. yüzyılda, Geç Antik Dönem'de yaşanan bölgenin büyük bir bölümünü dışarıda bırakarak akropolis zirvesini kuşatan, genelde kamu binalarının parçaları ile yeni sur inşa edilmiştir (Şekil 5.59). Erken Bizans Dönemi'nde hala sağlam olduğu anlaşılan Geç Roma kalesi, 7. yüzyılın ikinci yarısında Erken Bizans surlarının

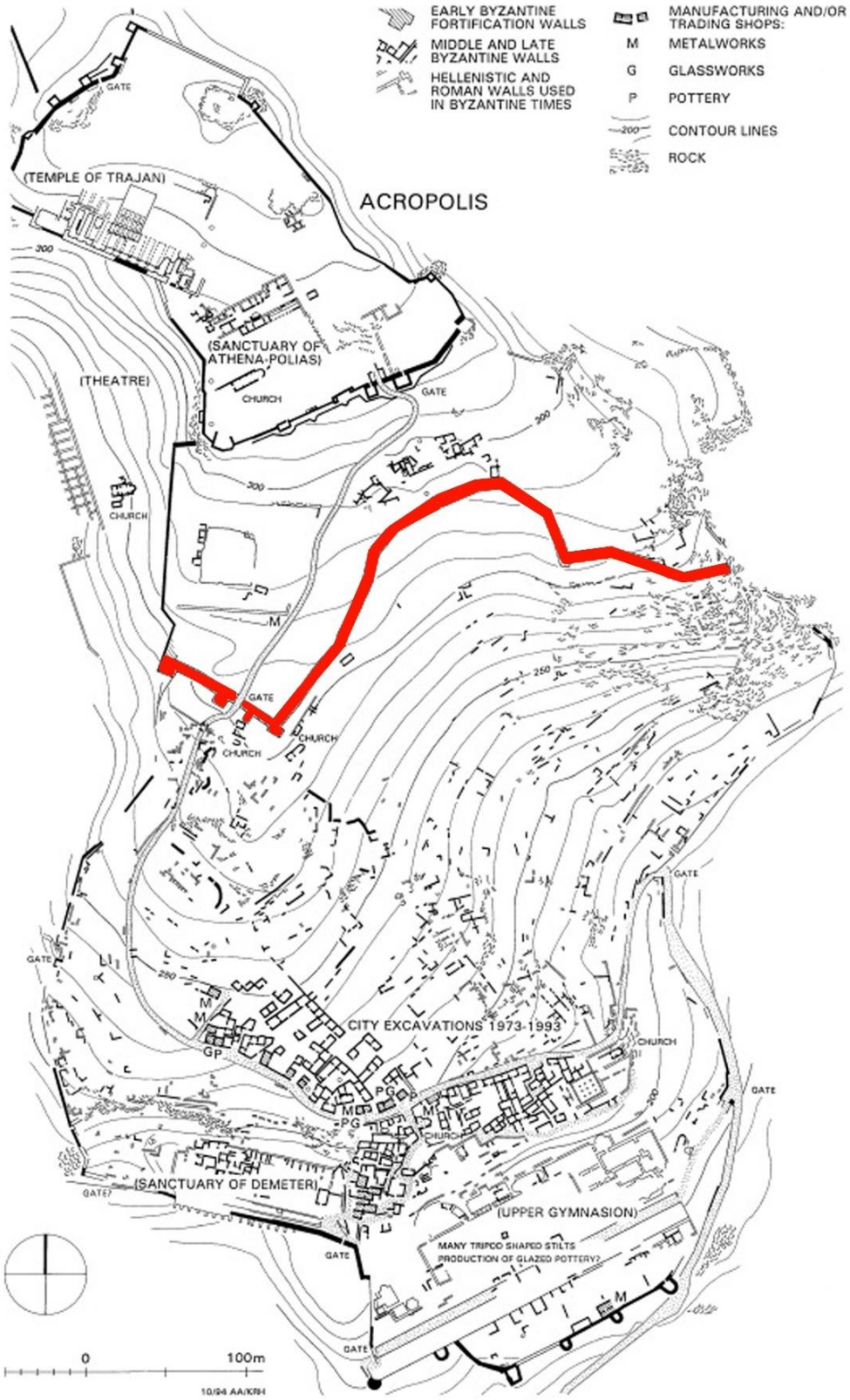
Arap akıncılarına karşı inşa edilmesinde kısmen kullanılmış olmalıdır (Gelzer, 1903). Sikke bulguları, eserin II. Konstans (641-668) zamanında yapıldığını göstermektedir.

Şekil 5.57. Miletos Erken Bizans suru (Niewöhner, 2017a, s. 256) üzerinden hazırlanmıştır.

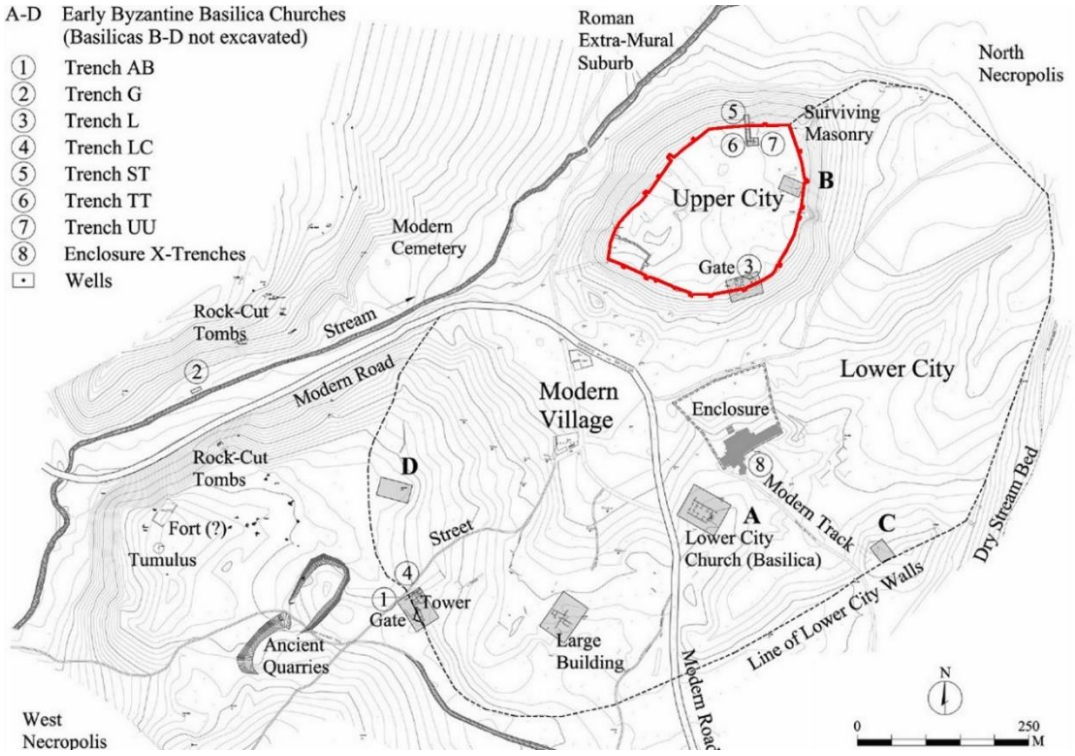

Şekil 5.58. Faustina Hamamı ve Güney Agora arasındaki Bizans Dönemi suru (Von Graeve & Niewöhner, 2014, s. 379) ve Serapeion Tapınağı'nın güney bölümünün rekonstrüksiyonu (Von Graeve & Niewöhner, 2014, s. 380)

Şekil 5.59. Pergamon Erken Bizans suru (Rheidt, 2002) Şekil 2 üzerinden hazırlanmıştır.

Amorium Yukarı Şehir surları (Şekil 5.60) ise iki yapım evresi göstermektedir. Surların yapımı sırasında devşirme malzeme kullanılması, yaşanılan güvensizlik ortamı sonucunda şehrin kendini saldırılara karşı korumak için yerinde önlemler almak zorunda kalması olarak belirtilmiştir. Pek çok Bizans surunun yapımında devşirme malzeme kullanımına sıkça rastlanmaktadır. Ankyra Kalesi duvarları ve Ephesos Ayasuluk Tepesi'ni kuşatan duvarlar buna örnek gösterilebilir. Bu nedenle surun ilk evresi 7. yüzyıl başlarına ya da ortalarına tarihlendirilmiştir. Surların Pers akınları sırasındaki (610-620) saldırılardan değil de 640'larda Suriye'den geri çekilen askerlerin karargahı olarak Amorium'un üstlendiği yeni görev sonucu ortaya çıkmış olabileceği ifade edilmiştir. Askeri birlikler savunması daha kolay olacağı düşünülen Yukarı Şehir'de emniyetli bir üs kurmuşken, sivil halkın yaşadığı alanları da Aşağı Şehir surlarıyla korumaya devam etmişlerdir. Aşağı Şehir surlarında olduğu gibi, Yukarı Şehir surlarının ilk evresinin zarar görmesi 838 Arap kuşatmasına bağlanmaktadır (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 144-148). Bu surlarda kullanılan büyük devşirme bloklar konut ve atölyelerin temellerinde ve duvarların alt kısımlarında ikinci kez kullanılmıştır. Ancak savunma duvarında bu taşlara rastlanmamaktadır. Bu durum surların uzun bir süre tamir edilmediğini düşündrmektedir (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 148-149).

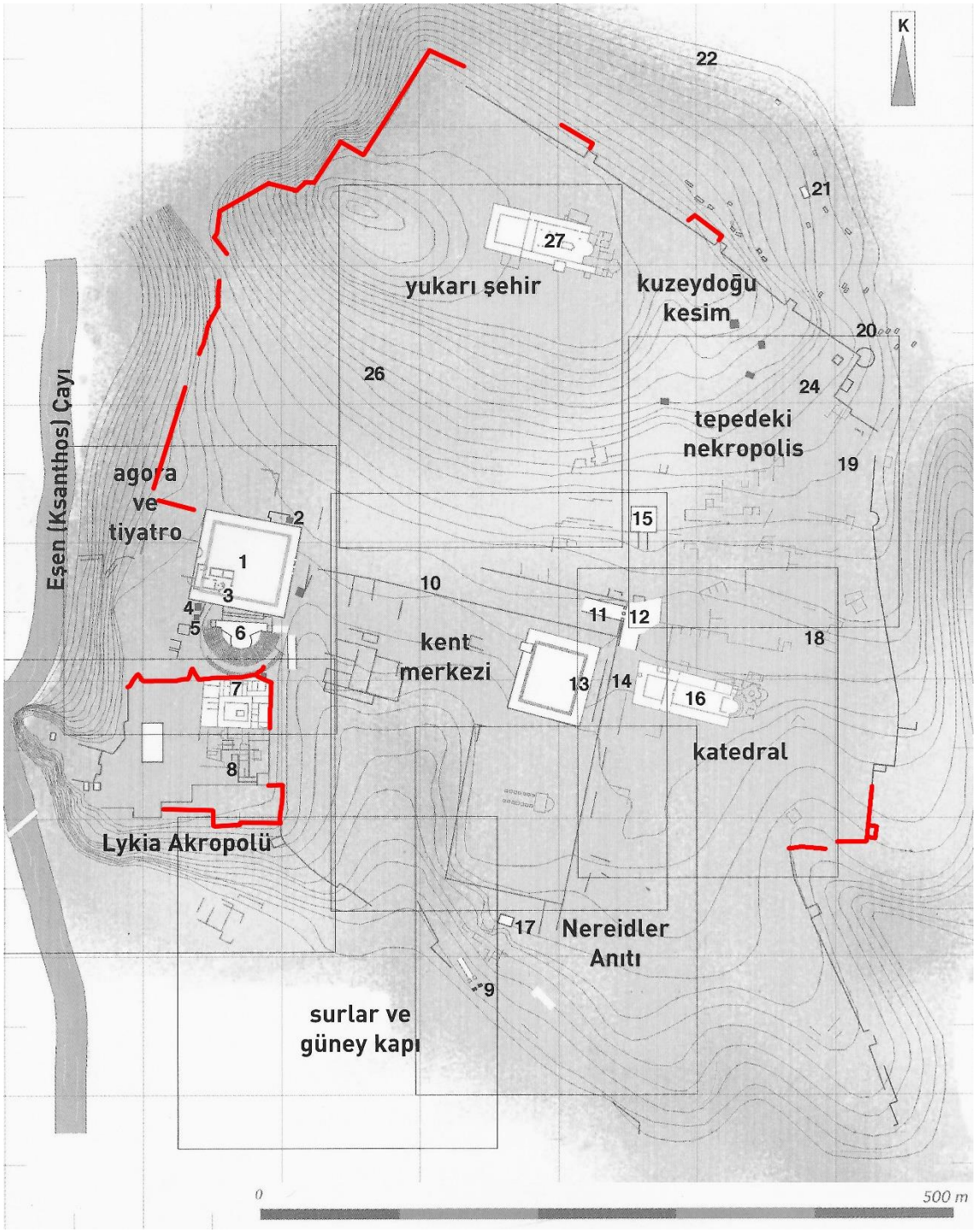

Şekil 5.60. Amorium Yukarı Kent suru (Lightfoot, 2017, s. 334) üzerinden hazırlanmıştır.

Sardes'te ise 616'da Persler tarafından kentin veya şehir surlarının tahrip edildiğine dair kesin bir tarihsel veya epigrafik referans yoktur. Bununla birlikte, nümismatik ve arkeolojik kanıtlar, imha gerçeği ve tarihi hakkında hiçbir şüphe bırakmaz (Van Zanten vd., 1975, s. 36). Sardes 616 yılı Pers saldırıları sonrasında hiçbir zaman yeniden inşa edilmemiş olmakla birlikte daha önceki şehrin yıkıntıları üzerine inşa edilmiş olan antik yerleşimin üzerine yayılmış küçük yerleşim birimleri ile güçlü bir tepenin tahkimatına sahip olacak şeklide küçülmüştür (Foss & Scott, 2002, s. 615). Bu tahkimat II. Konstans (641-668) Dönemi'nde olasılıkla Trakya ordusundan emperyal birlikler müfrezesi tarafından inşa edilmiştir. Tamamen antik binalardan alınan mermerle (sütun tamburları, arşitravlar, yazıtlar ve antik kentin harabesine ait her türlü yeniden kullanılmış parçalar) kaplanmıştır. Bu büyük kale Orta Çağ Sardes'in merkezi haline gelmiş ve büyük bir yerleşim alanı barındırmıştır (Foss, 1976, s. 57-59). Böyle bir kalenin inşası (bölgenin en büyüğü), dönemin damgasını vurduğu ve özellikle Sardes'in artık bir başkent değil, Trakesion Thema'sının kalelerinden biri olduğu yeni yönetim sisteminde ortaya çıkmış olan egemenliğin baskınlığını göstermektedir (Foss, 1976).

Ksanthos'ta 542'de veba, ardından 6. yüzyıla dek geçen parlak dönemin son buluşu Rodos'u işgal eden Sasaniler'in Lykia'ya da saldırması ile gerçekleşmiştir. 655 yılında Phoeniks kenti açıklarında büyük bir zafer elde eden Arap güçleri, Akdeniz'in bu bölgesinde kalıcı bir denetim sağlamıştır. Birkaç on yıl arayla baş gösteren iki depremin yarattığı yıkımlar, Arap donanmasının akınlarına eklenince dış tehlikelere karşı Ksanthoslular, Roma Dönemi'nden beri kullanılmayan surları hızlıca onarmıştır (Foss, 1994, s. 11).

Ksanthos'ta II. Konstans (641-668) tarafından yaptırılan Ankyra surlarıyla büyük benzerlik gösteren tahkimatlar muhtemelen 7. yüzyıldaki Arap akınları sırasında inşa edilerek kentin Lykia Akropolü'nü koruma altına alınmıştır (Şekil 5.61). Yine tahkimat işlevli ve M.Ö. 5. yüzyıla tarihlenebilecek kalıntılar, doğuda bu surların altında ortaya çıkarılmıştır. Bizans Dönemi'nde kentin bu bölümüne akropolün (Şekil 5.62) özgün işlevini kazandırmak için çalışmalar yapılarak kentin hem içine hem de dışına doğru korumalı bir alan meydana getirilmiştir (des Courtils, 2003, s. 65). Sur, oturma sıraları bugünkünden çok daha yukarıya doğru yükselen tiyatronun üst sıraları sökülerek yapının en yüksek kısımlarına inşa edilmiştir (Şekil 5.63). Bu duvar üzerinde tiyatroya ait çok sayıda devşirme malzeme görülmektedir (des Courtils, 2003, s. 62).

Şekil 5.61. Ksanthos kent planı ve Bizans Dönemi'nde inşa edilen surlar (des Courtils, 2003) üzerinden hazırlanmıştır.

Şekil 5.62. Ksanthos Lykia Akropolü'nü kuşatan surlar (Mısırlı, 2014)

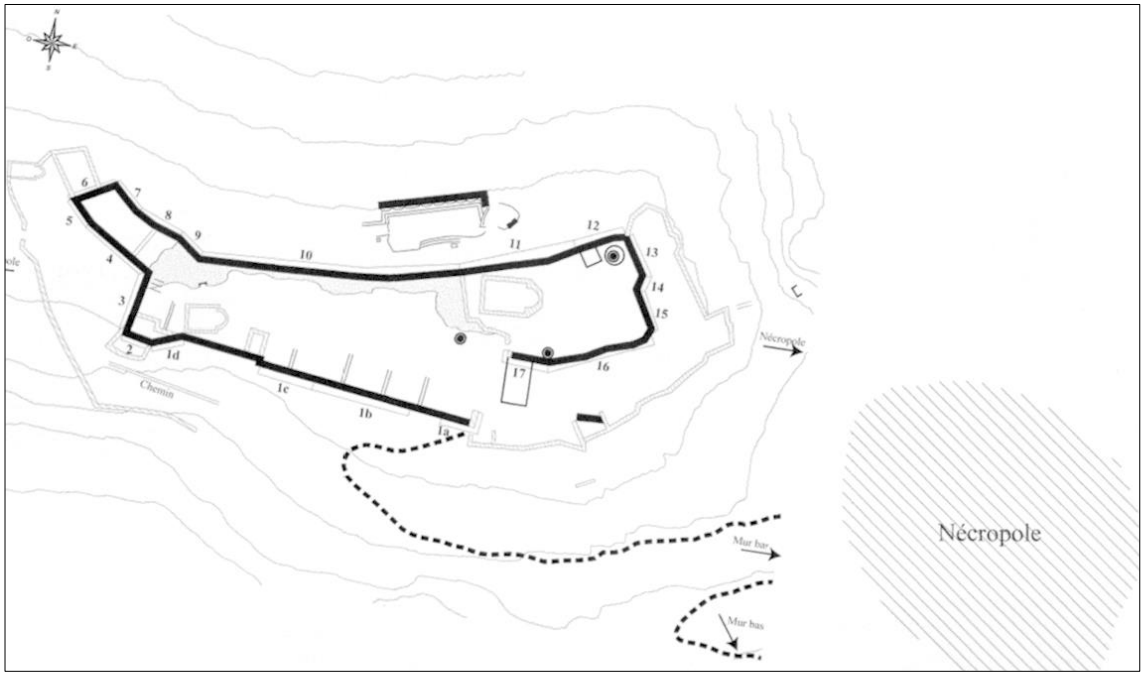

Şekil 5.63. Ksanthos tiyatrosunun üst sıralarının sökülmesiyel inşa edilmiş Lykia Akrololü'ni kuşatan sur (Mısırlı, 2014)

Priene akropolünde de bu dönemde yapımlar görülür. Akropolün bütün kenarlarında savunma duvarı yoktur. Duvarlar ancak kayalığın tırmanılabilir görünen yerlerinde yapılmıştır. Bu nedenle güney ve güneybatıda savunmaya yönelik hiçbir şey bulunmamaktadır. Duvarın orijinal durumda kalmış kısımlarının inşa şekli, şehir surlarınınkine benzer olup bu nedenle bombeli kesme taşlardan örülmüş düzenli duvar, Geç Klasik Dönem'e tarihlendirilmiştir. Bombeli kesme taşların daha özensiz yerleştirildiği ve derzlerin küçük taşlarla doldurulduğu kısımlar, savunma yapısının eski mimari malzemeyle onarım gördüğü yerlerdir (Rumscheid, 2000, s. 215-217). Helenistik surların harç ve molozla yeniden inşası, 7. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Arap saldırılarına karşı savunma amaçlı olarak gerçekleşmiştir (Fildhuth, 2017, s. 252).

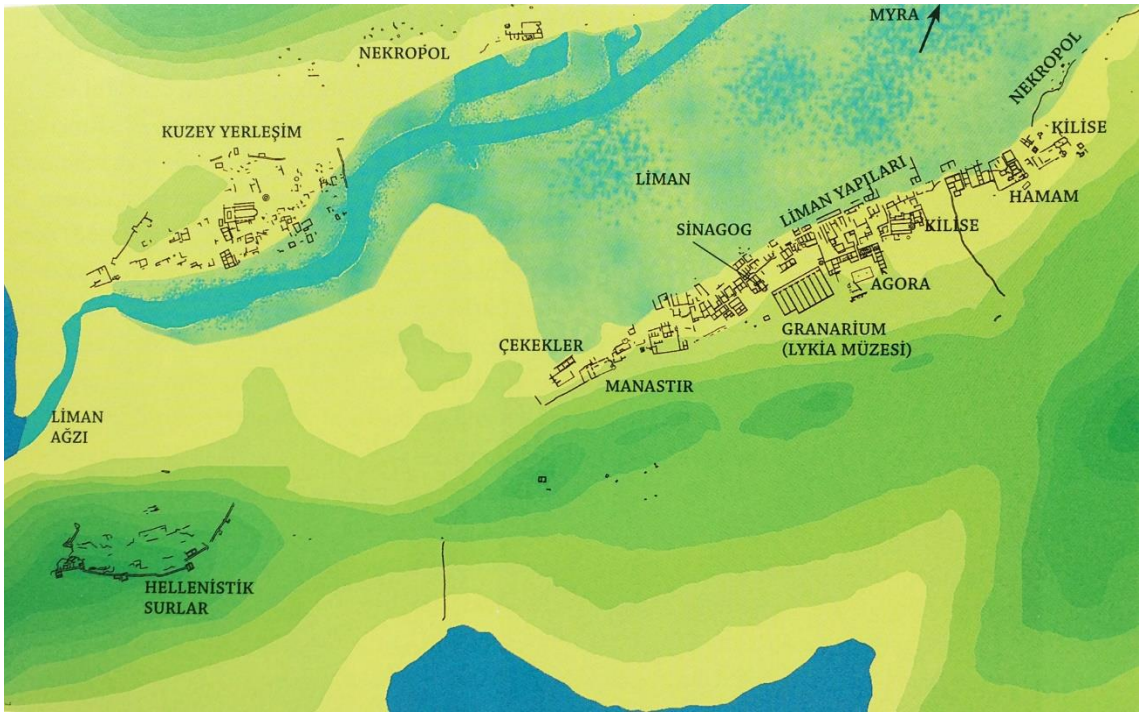
M.Ö. 5. yüzyıla tarihlenen Myra akropolis surları ise Helenistik, Roma ve Bizans evrelerini açıkça göstermektedir (Akyürek, 2015, s. 27). Bizans Dönemi'ne gelindiğinde birçok yerleşimde olduğu gibi, Myra akropolünün de tekrar surlarla çevrilmiş olduğu görülmektedir. Nedeni Bizans Dönemi'nde korsanlar ve Arap akınları gibi büyük tehlikelerin varlığıdır. Osmanlı Dönemi'nde de yeniden revize edilerek kullanılmıştır. Bu dönemlerdeki savunma düzenlemeleri seramik ve diğer bulgularla da desteklenmektedir (Çevik & Pimouguet-Pedarros, 2010, s. 275).

Doğu yönden zirveyi kuşatan Bizans Dönemi suru, akropolün kuzeydoğu köşesindeki erken dönem duvarlarıyla birleşmektedir. Bizans Dönemi surlarının ilave edilmesiyle akropol iki sıra surla çevrelenmiştir. Alanın kuzey doğu köşesinde iç kale yer almaktadır. İç Kale'de bir kilise ile bir sarnıç bulunmaktadır. Sırt boyunca batıya uzanan sur kuzeybatıdan güneye doğru dönerek doğudaki giriş kapısına yönelirken, aynı köşeden Bizans Dönemi'nde inşa edilen surlar da daha alt kottan güneye doğru devam etmektedir (Şekil 5.64). Akropolün batı bölümünde de bir kilise yer almaktadır (Çevik, 2015, s. 365).

Şekil 5.64. Myra akropolis suru (Çevik & Pimouguet-Pedarros, 2010, s. 247)

Myra'nın limanı Andriake'de, I. Iustinianos Dönemi'nde yoğun inşa faaliyeti gerçekleşmiş, Arap akınlarıyla birlikte güvenlik nedeniyle ticaret sekteye uğramış ve yerleşim zayıflamıştır. Foss'a göre (Foss, 1994, s. 32) limanın güney tarafındaki ticari merkez 6. yüzyıldan sonraki bir zamanda terk edilmiş ve yeni bir sur kuzey yerleşimde inşa edilmiştir. Güney yerleşimin doğu Arap akınlarına karşı savunmasız bırakılmıştır (Şekil 5.65). Bu bölümdeki tek tahkimatlı yer C Kilisesi'nin bulunduğu alandır. II. Konstans (641-668) Dönemi'ne ait sikkelerin yanı sıra 7.-8. yüzyıla tarihlendirilen seramik buluntuları, yerleşimin bu dönemlerde terk edilmeye ve önemini yitirmeye başladığını göstermektedir. Aperlai ve Olympos kentlerinde aynı dönemlere tarihlenen sur ile benzerlik gösteren Andriake kuzey yerleşimdeki surlar 6.-7. yüzyıllarda inşa edilmiş olmalıdır. Güney yerleşimin sur ile koruma altına alınmama nedeni, 529 ve 70 yıl ardından gelen iki depremle oldukça zarar görmüş olabileceğine bağlanmaktadır (Çevik, 2015, s. 380).

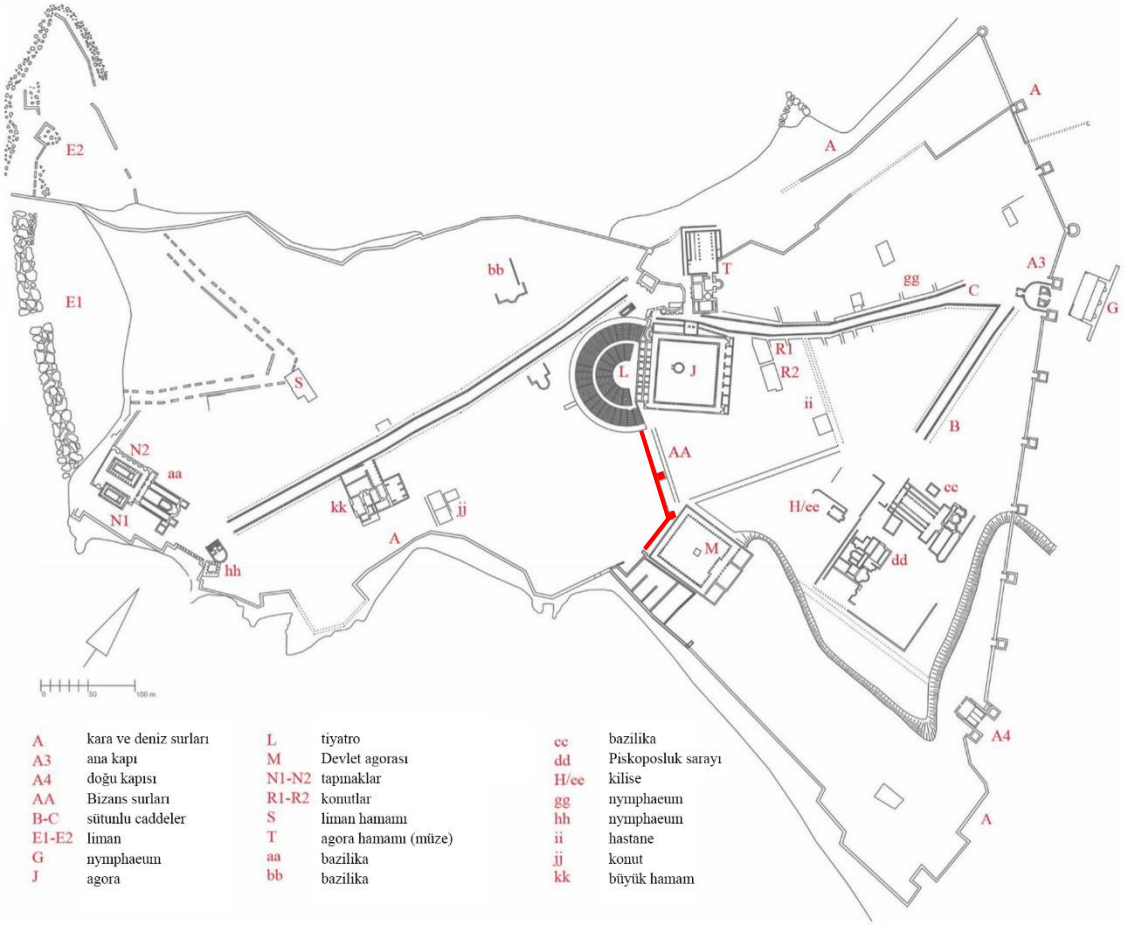

Şekil 5.65. Adriake yerleşim planı (Çevik, 2015, s. 379)

Bu döneme ait bir diğer tahkimat Side'de gerçekleştirilmiştir. Side'de ismini 4. yüzyıla tarihlenen bir yazıttan alan Attius Philippus Suru, yarımadanın en dar yerinde kenti ikiye bölmekte ve dört adet kule ile bunlar arasında uzanan uzun sur bedeninden oluşmaktadır (Şekil 5.66) (Mansel, 1978, s. 67-68).

Sur için, 4. yüzyılda (Mansel, 1978, s. 67) ya da 5.-6. yüzyılda (Peschlow, 2010, s. 80), Arap saldırıları ile ilişkilendirilerek 7.-8. yüzyılda (Foss, 1996c, s. 43-44) (Niewöhner, 2010, s. 258) ya da 11.-12. yüzyılda (Gliwitzky, 2005, s. 376-378) yapıldığına dair Geç Antik Çağ'dan başlayan ve Orta Bizans Dönemi'nin sonuna kadar uzanan çeşitli tarihler önerilmiştir.

Dionysos Tapınağı'nda yapılan araştırmalara göre, en geç 6. yüzyılın ortasında tapınağa ait mimari parçaların çoğu artık buradan taşınmış ve yapı tamamen içi ve dışı ile birlikte işlik olarak yaklaşık 640 yılına -esasen 7. yüzyılın ortasına kadar- kullanılmaya devam etmiştir. Bu durumda surun bu tarihlerde burada yer aldığı ve işliklerin de hemen surun arkasına konuşlandırıldığı belirtilmiştir (Alanyalı, 2014, s. 94-95; Alanyalı, 2015, s. 274). Büyük olasılıkla 622/623 yıllarında gerçekleştiği düşünülen Sasani (Tek, 2015, s. 129) ya da ardından 656 yılında gerçekleşen gelişen Arap akınlarıyla ilişkili olabileceği belirtilmiştir (Alanyalı, 2017, s. 98).

Şekil 5.66. Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemleri'nde Side (Piesker, 2017, s. 295)

Yaklaşık 350 metre uzunluğundaki Attius Philippus Suru ile birlikte, agora, hamam-imparator salonu kompleksi, bir başka hamam, piskoposluk sarayı, sütunlu caddeler, dükkânlar ve oturma birimleri, sonradan inşa edilen bu surun dışında kalmıştır (Alanyalı, 2014, s. 274). Kireç harcı ve moloz taşların yanında devşirme malzemelerin de kullanıldığı sur, çeşitli noktalarda dirsekler yapmaktadır ve tiyatronun sahne binası, sütunlu cadde üzerindeki tak gibi daha önceden inşa edilmiş yapılar, duvarın bir parçası olarak kullanılmıştır (Mansel, 1978, s. 68).

Menderes Magnesiası Bizans suru da 620-630 yıllarında inşa edilmiştir. Sur Artemis Kutsal Alanı'nın kuzeyini ve batısını çevreler. Agora tarafındaki bölümünün ortası propylonun ortaya çıkarılması amacıyla Humann tarafından yıkılmıştır. Bu duvar Bizans Dönemi'nde halkını Pers hükümdarı II. Hüsrev'e karşı koruyabilmek amacıyla yapılmış ve kent bu sur içine çekilmiştir (Bingöl, 2007, s. 130).

Sur, kuzeyde ve batıda Artemision'un sınırlarını kullandıktan sonra güneybatıda Çarşı Bazilikası'nın batı kısa duvarı ile güney uzun duvarının bir bölümünü kullanarak odeondan doğuya yönelmiştir. Odeon ile batıdaki hamam arasında başka bir yapının duvarını kullanıp kullanılmadığı bilinmemektedir. Surun doğuda izlediği çizginin Artemision'un doğu sınırı mı yoksa özgün kent suru mu olduğu belirsizdir. Bizans surunun bir kapısının bugünkü Tekinköy girişinde olduğu Humann'ın planında görülmektedir (Şekil 5.67). Bizans surunun kaplaması olarak kent surunun ovadaki bölümünün blokları kullanılmıştır (Bingöl, 2007, s. 130-131).

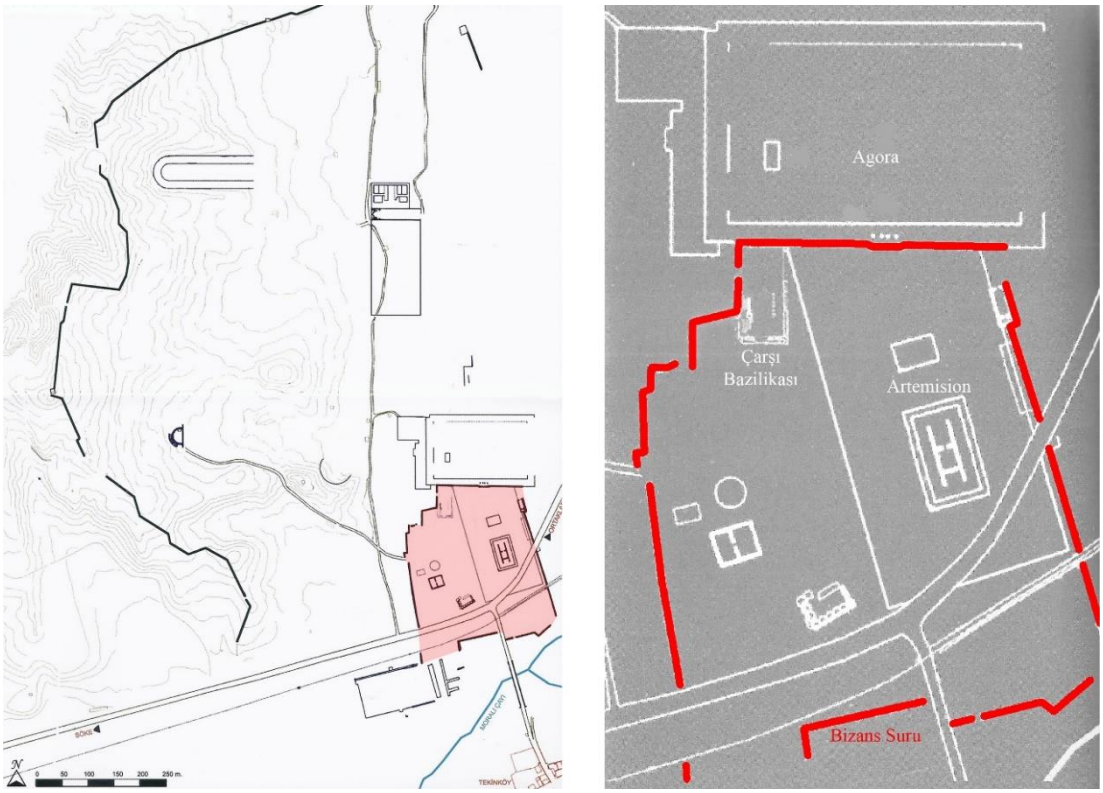
Bizans Ankyrası'nın da en büyük ve en iyi korunmuş anıtı bu dönemde yapılmış olan kaledir. Hatip Nehri'nin vadisine doğru güneybatıda hafif eğimli, kuzeydoğuda dik bir düşüş gösteren andezit kaya üzerinde durmaktadır. Surlar üç bölümden oluşmaktadır. Birincisi dikdörtgen bir üst kaledir. Yaklaşık 350 metre uzunluğunda ve 160 metre genişliğinde, kalenin kuzeydoğu köşesinde küçük bir iç kale olan ve Osmanlı Dönemi'nde muhtemelen Bizans temelleri üzerinde bulunan Akkale'dir (Peschlow, 2017a, s. 356).

İkincisi, güneybatı yamacının ek savunması için ikinci bir duvar olan Dış Kale, daha düşük bir kale olup üst kalenin batı duvarının 120 metre uzağında, 30 metre altında, aynı zamanda güney tarafında yer almaktadır. Üst ve alt savunma birleştikleri güneydoğu köşesinde poligonal bir kaleyi paylaşır. Ana kapılar güney tarafındadır (Peschlow, 2017a, s. 356).

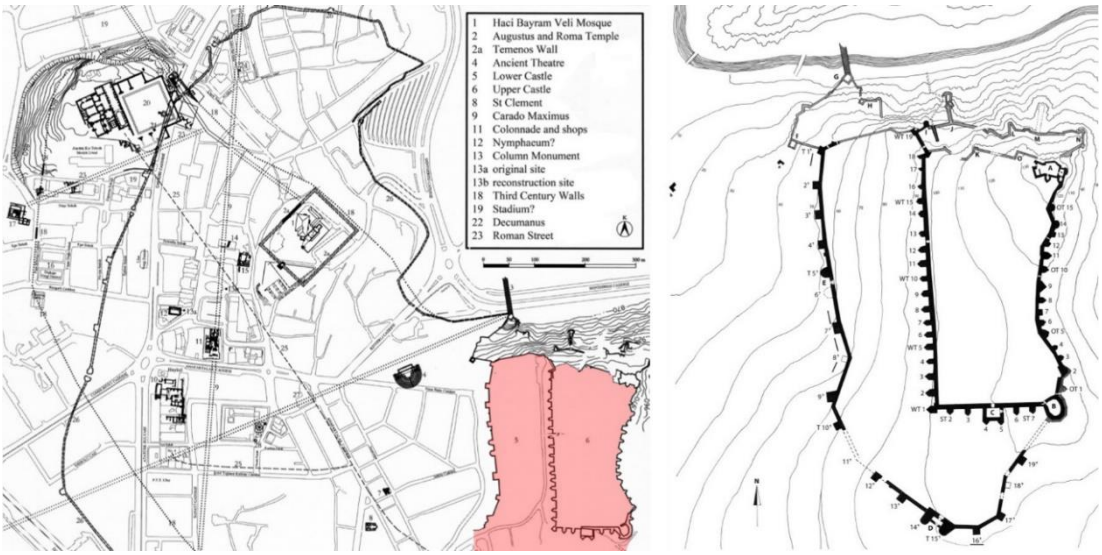
Üçüncüsü ise kuzey yamaçta yer alan surlar olup neredeyse tamamı Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri'nde inşa edilmiştir (Şekil 5.68). Muhtemelen 1197/1198 yılında kalenin içinde ilk cami inşa edildikten sonra, Selçuklular ve Osmanlılar, 1251'den kalma bir duvar kitabesinde kanıtlandığı gibi, surları kullanmaya ve geliştirmeye devam etmişlerdir (Peschlow, 2017a, s. 356).

622 yılında Ankyra Sasaniler tarafından işgal edilmiş, aşağı kent yıkılmıştır (Foss, 1977b, s. 74; Eyice, 1996a, s. 254). Bu tarihin ardından kent, kale içine kapanmış ve etrafı iki sıra sur ile çevrili tepenin içinde yaşamıştır. 7. yüzyılın ortalarında, Ankyra, genişleyen bir metropolden, tepedeki ağır surlarla çevrili kaleye büyük bir dönüşüm yaşamıştır (Foss, 1977b, s. 71). Kentteki Bizans inşasının en büyük eseri olan bu tahkimatların (Şekil 5.69),

7. yüzyılın askeri yeniden yapılanmasının bir ürünü olabileceği belirtilmiştir (Foss, 1977b, s. 74).

Şekil 5.67. Menderes Magnesiası kent planı ve Bizans suru (Bingöl, 2007, s. 50) üzerinden hazırlanmıştır.

Şekil 5.68. Ankyra kent planı (Peschlow, 2017a, s. 350) ve surları (Peschlow, 2017a, s. 357)

Sasani tehlikesinin ardından Arap tehlikesi başlamıştır. 654 yılında Ankyra Araplar tarafından işgal edilmiştir. Bu durum surların henüz inşa edilmediğini veya tamamlanmadığını gösterir nitelikte olabilir. Daha sonra, Anadolu'ya düzenli olarak baskın düzenlenmiş olmasına rağmen, şehir neredeyse iki asır saldırıya direnmiştir. Bu da kentin iyi bir şekilde güçlendirilmiş olabileceğinin göstergesi olmuştur. Eğer kale 654'ten sonra inşa edilmişse, 656-61 döneminin uygun olacağı belirtilmiştir (Foss, 1977b, s. 75).

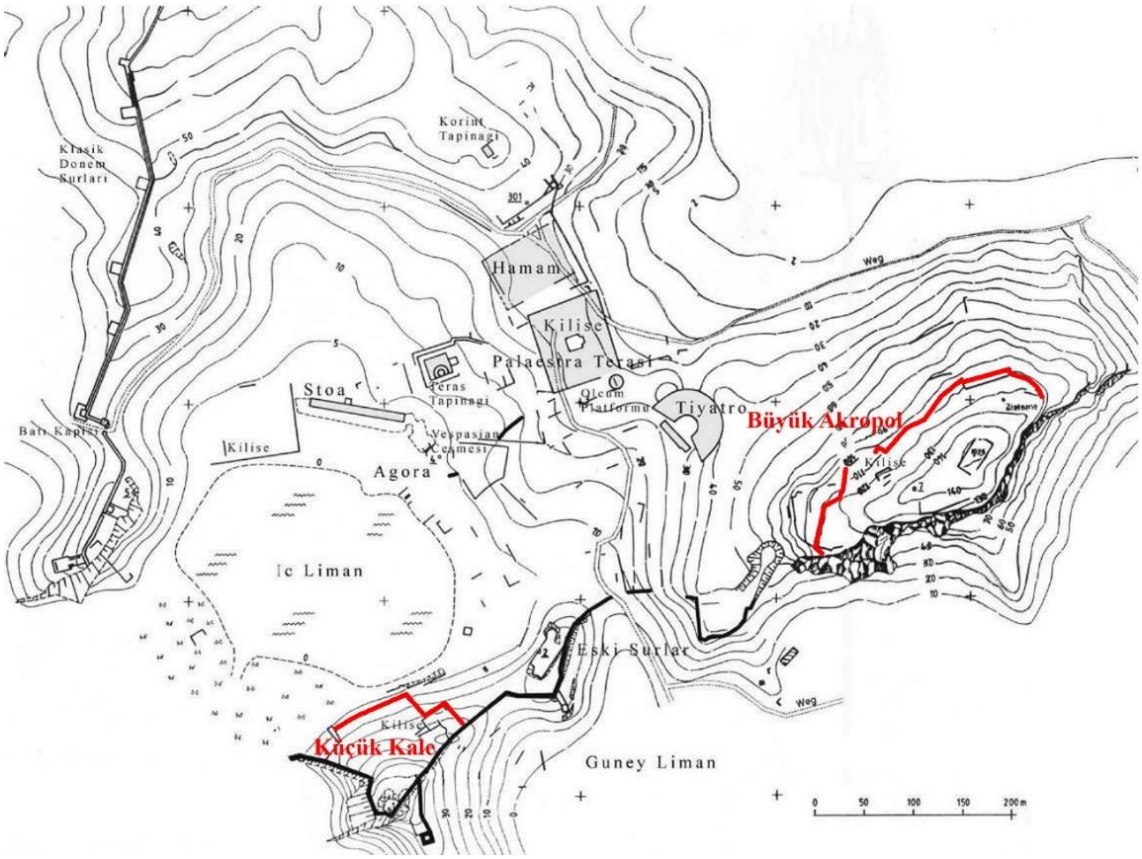
Şekil 5.69. Ankyra Kalesi (Mısırlı, 2017)

776 ve 797 yıllarında Araplar tekrar Ankyra'ya saldırmış ancak alamamışlardır. 805 yılında İmparator Nikephoros (802-811) surları güçlendirmiştir (Foss, 1977b, s. 75) (Eyice, 1996a, s. 255). 833-842 yılları arasında Arap kuvvetleri iki koldan Ankyra'ya hücum etmiş ve kente girmiştir. Bu felaketin ardından 859 yılında III. Mikhail (842–867) Dönemi'nde iç kale onarım görmüştür (Foss, 1977b, s. 78-79). İç kalede bulunan beş yazıt III. Mikhail ile ilişkilidir. Bu durum Mikhail'ın 838 yılı Arap fethi sonrası Ankyra'daki ve Nikaia'daki yeniden inşa kampanyasının sonucunu gösterir niteliktedir (Peschlow, 2017a, s. 359-360). Ayrıca Şarkkale olarak bilinen güneydoğu burç ile birlikte dış surların

yapımı yazıtlarla 859 yılına yani İmparator III. Mikhail Dönemi'ne tarihlendirilmektedir (Foss, 1977b, s. 79).

1081-1090 yılları arasında Ankyra Türk idaresine girmişse de 1101 yılında Haçlı ordusu tarafından yeniden ele geçirilip Bizans İmparatoru'na hediye edilmiştir. Bu tarihten kısa bir süre sonra 1127'de Türkler yeniden Ankyra'ya sahip olmuştur (Eyice, 1996a, s. 257).

Kaunos da 655 yılındaki Arap akınlarıyla, önemini kaybetmeye başlamış, antik kenti bir Orta Çağ yerleşimi görünümüne getiren surlar ve savunma yapıları bu dönemde inşa edilmiştir. Akropolis'teki eski surların üzerlerine inşa edilen oldukça iyi korunmuş savunma duvarları ile kentin ikinci akropolisi olan Küçük Kale'nin kuzey eteğindeki limana paralel duvarlar (Şekil 5.70) kentin dış tehditlere karşı alınmış önlemleridir (Öğün & Işık, 2001, s. 26). Akropolis kuzey ve batı yönlerde duvarlarla çevrelenmiştir. Akropolis'te yer alan üç uzun mekânlı bir binanın Orta Çağ'da garnizon olarak inşa edilmiş olabileceği belirtilmektedir (Öğün & Işık, 2001, s. 45-46).

Şekil 5.70. Kaunos savunma duvarları (Öğün & Işık, 2001) üzerinden hazırlanmıştır.

Söz konusu dönemde Nikaia'da da yapım/onarımlar görülmektedir. 8. yüzyılda Arap akınları sırasında kuşatılan ve büyük zarar gören kent surları, özellikle İstanbul Kapısı ve çevresi III. Leon Dönemi'nde (717-741) büyük bir onarım görmüştür. Bu onarımla ilgili bir kitabe surlara eklenmiştir ve günümüzde halen mevcuttur (Foss, 2004) (Şahin, 2004). Sur beden duvarları yükseltilmiş, seyirdim yolları güçlendirilmiş ve yeniden kullanılan mermer bloklarla inşa edilmiş ek kare kuleler ile bir yenileme başlatılmıştır (Foss, 2004). III. Mikhail Dönemi'nde (842-867) 857/858 tarihlerinde mevcut kulelerin arasına yeni kuleler eklenmiş ve surlar yükseltilerek tahkimat güçlendirilmiştir (Foss, 2004; Şahin, 2004).

Sagalassos'ta ise aşağı kentteki imparatorluk sütunlu caddesinin güney kesiminde bir savunma duvarı inşa edilmiştir. Duvar, kuzeye doğru çıkıntı yapan iki adet dikdörtgen kuleyle kuşatılmıştır. 7. yüzyılda caddeyi kesecek şekilde inşa edilmiş duvar, 5. yüzyılın sonundan itibaren oluşmaya başlamış Hadrianus ve Antoninus Pius Tapınağı tepesindeki yerleşimi kuzeyden gelen saldırılara karşı korumak için yapılmıştır (Waelkens, 2009, s. 429-430).

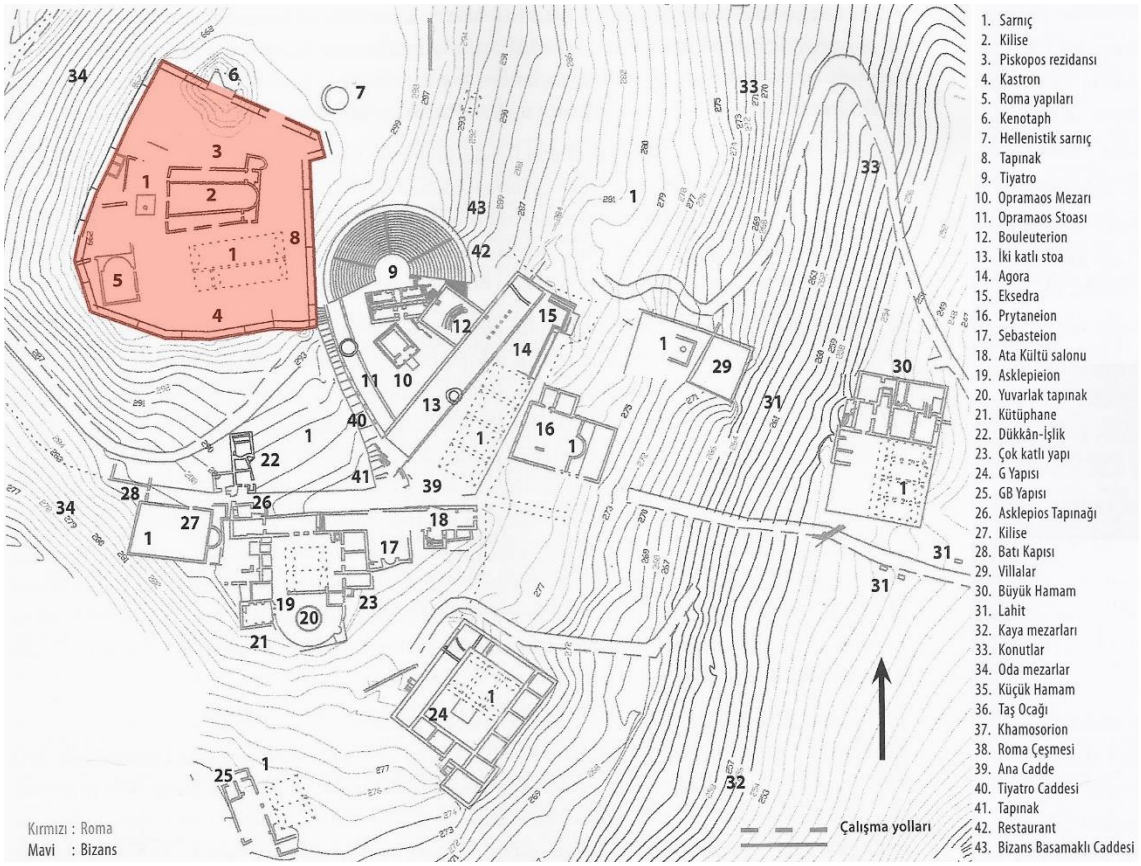
Sagalassos'un Roma Dönemi'nden önceki güney giriş kapısının iki kulesi vardır. Kentin büyüyüp ana caddenin yapılmasının ardından kuleler temellerine kadar sökülmüştür. 7. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, kuleler kentteki diğer yapılardan toplanan taşlarla eski temeller üzerine yeniden inşa edilmiş; aralarına ana caddeyi kapatacak şekilde duvar örülmüştür (Şekil 5.71). Bu alanda, salgın hastalıklar ve depremlerden sonra dahi, Sagalassos'un son evresine kadar yaşam devam etmiştir (Waelkens, 2011, s. 14).

Şekil 5.71. Sagalassos sütunlu cadde üzerindeki iki kule ve bunların arasına, caddeyi kapatacak şekilde yapılmış sur (7. yüzyıl) (Waelkens, 2011, s. 14)

Rhodiapolis Bizans Dönemi'nde yeniden oluşturulmamış; Roma Dönemi kenti üzerine ve Roma yapılarından yararlanılarak daha küçük, yeni dinin ve dönemin yerel formatıyla biçimlenen yeni bir yerleşim olarak geliştirilmiştir. Bizans Dönemi için en belirleyici alan kastronun çevrelediği kilise ve çevresindeki yapılardır (Şekil 5.72).

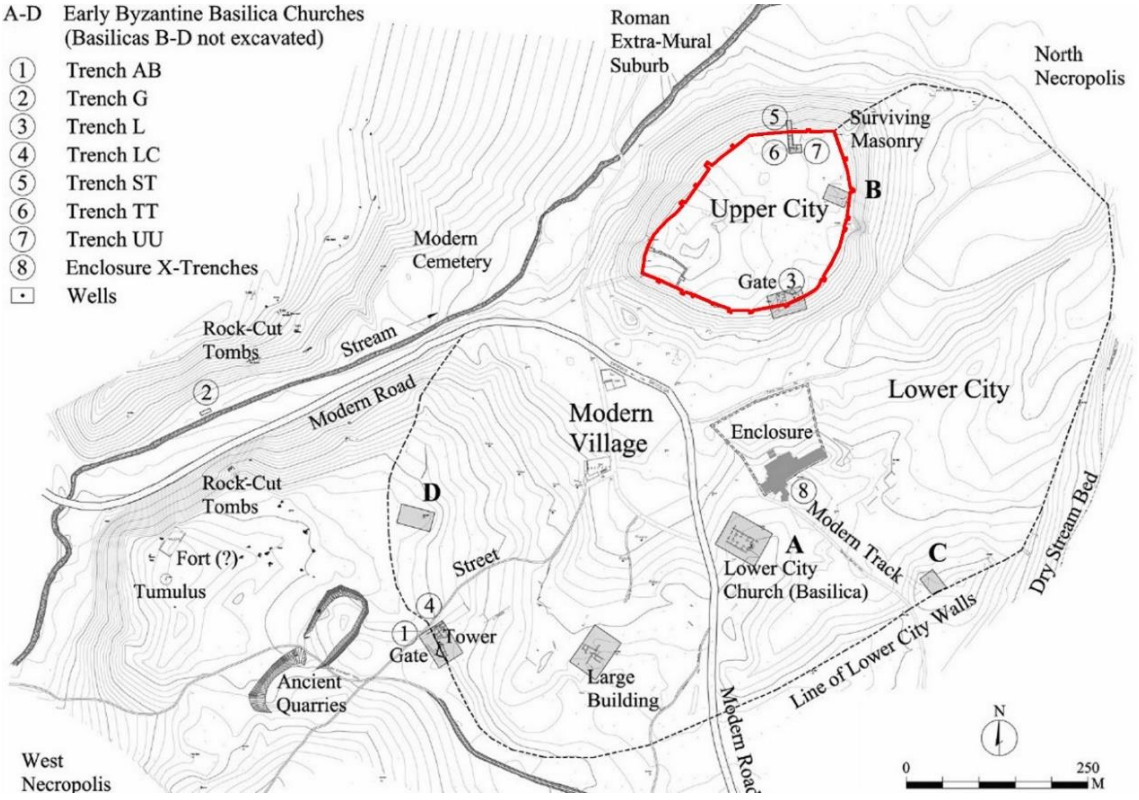
Kastron duvarında büyük çoğunlukla Roma Dönemi devşirme malzemeleri kullanılmıştır. Bu alandaki Bizans yerleşiminin karakterini merkezde kilise ve özellikle kilisenin kuzey yanı boyunca uzanan din görevlilerinin konutları oluşturmaktadır. Kastronun batı köşesinde sağlam kalmış bir Roma Dönemi yapısının da bu dönemde kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu yapı plan özellikleri açısından toplantı salonlarına benzese de fonksiyonu tam olarak bilinmemektedir (Çevik vd., 2010, s. 38; Çevik, 2015, s. 429). Ayrıca bir mezar yapısı (kenotaph), akropolde Bizans kastronunun bir parçası-kulesi haline gelmiştir (Çevik, 2008, s. 34; Çevik vd., 2010, s. 46).

Şekil 5.72. Rhodiapolis kent planı (Çevik, 2015, s. 423) üzerinden hazırlanmıştır.

10. Yüzyıl Ortaları-Sonu

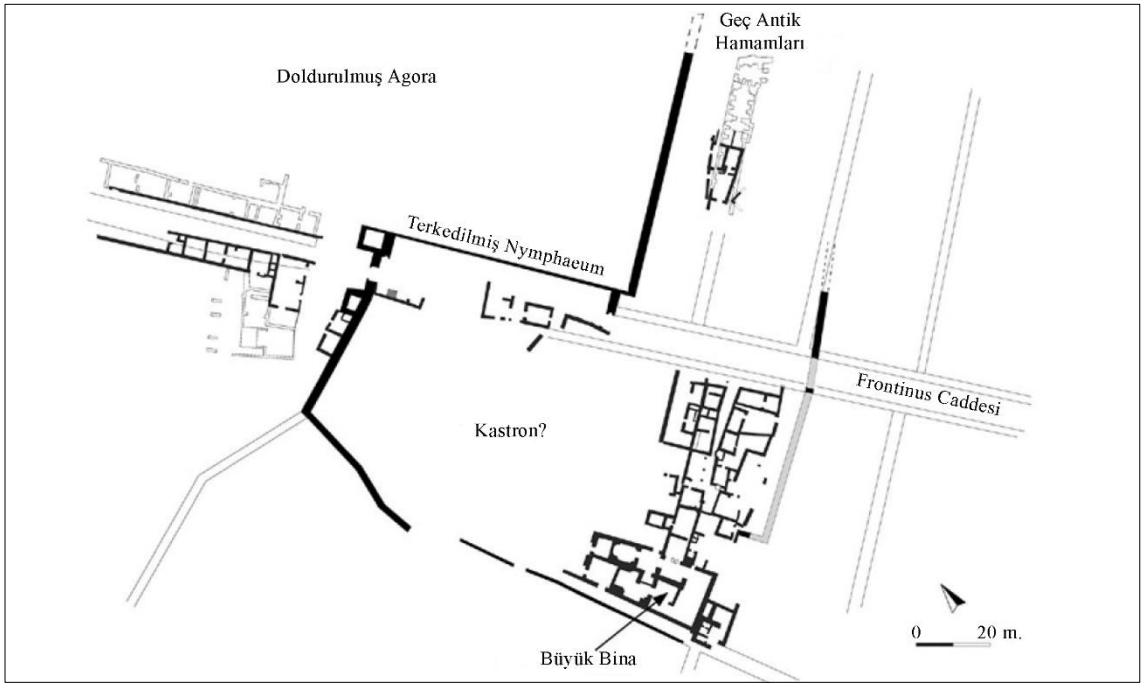
Bu dönemde Amorium ve Hierapolis'te yapımlar görülmektedir. Amorium yukarı kentte surun ikinci evresinin (Şekil 5.73) yapım tekniği aşağı şehirdeki büyük mekânı çevreleyen duvara benzemektedir. İkisinin de 10. yüzyılın ortalarında ya da sonunda inşa edilmiş olması muhtemeldir. Surların onarımının ardından, yukarı şehrin yeniden kale olarak kullanılıp kullanılmadığı tartışmalıdır. Aşağı Şehir ve çevresinin kullanılmaya devam edildiği ve Amorium'un Orta Bizans Dönemi'nde önemli rol oynadığı açıktır. Duvarın buradaki büyük binaları ve görevlileri korumak için inşa edildiği iddia edilemez. Yukarı şehir etrafındaki yeni duvar, büyük ölçüde sembolik anlamda, şehrin eski ihtişamını yansıtmak ve imparatorluğun bir şehir olarak statüsünü onaylamak için yapılmış gibi görünmektedir (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 148-149).

Şekil 5.73. Amorium kent planı ve Yukarı Şehir suru (Lightfoot, 2017, s. 334) üzerinden hazırlanmıştır.

Hierapolis'te de agoranın güneybatısında bir kastron veya kale olarak tasvir edilebilecek bir savunma duvarı inşa edilmiş gibi görünmektedir (Şekil 5.74). Kalıntılar, görünüşe göre terk edilmiş olan Tritons Nymphaeum'un kuzeyindeki eski antik kent surlarından da yararlanan bir yapı olduğunu göstermektedir. Duvarın kastron kalıntılarını

temsil edip etmediğini görmek için, 10. yüzyılın sonlarında ya da 11. yüzyılın başlarında Amorium'un Yukarı Kenti'nde inşa edilmiş büyük duvarlarla çevrili alanı akla getirilebileceği belirtilmektedir (Arthur, 2012, s. 283).

Şekil 5.74. Hierapolis Bizans kastronu (Arthur, 2012, s. 284)

5.3.6. Türk Fetihlerine Karşı Alınan Önlemler

Arap ve Sasani istiları ile birlikte anılan kent surları yapım evreleri ardından önemli diğer bir evre de Türk akınlarına karşı kurgulanmıştır.

Örneğin, 10. ve 11. yüzyıllarda Selçuklu tehdidi muhtemelen İasos'un kriz dönemi ile örtüşmektedir (Şekil 5.75). 1071 Malazgirt Savaşı sonrası denizden gelecek saldırıları önlemek adına kıyı savunma düzenlemeleri gerçekleştirilmiştir. İasos'un üzerinde bulunduğu adanın düz bir bölümünü kuşatan tahkimatlar ve batı liman girişini kontrol eden kule (Şekil 5.76) muhtemelen bu zamanda (12.-13. yüzyıllar) inşa edilmiştir (Baldoni vd., 2004, s. 43). Bu yapının tarihi hala tartışılmaktadır. Kıbrıs'taki benzer destek duvarlarına sahip kalelerle yapılan karşılaştırmalar ve bazı tarihsel çıkarımlara göre, inşa tarihi bu kıyıdaki savunma sisteminin denizden gelebilecek tehlikelere karşı güçlendirildiği 12.-13. yüzyıl olmalıdır. Diğer taraftan, Osmanlı denizcisi Piri Reis'in İasos'ta II. Bayezid tarafından 1481-1512 arasında "suni limanı" savunmak amacıyla

yaptırıldığını söylediği kuleyi söz konusu yapıyla ilişkilendirenler de vardır (Baldoni vd., 2004, s. 60-61).

Şekil 5.75. İasos savunma sistemleri (Baldoni vd., 2004) üzerinden hazırlanmıştır.

Şekil 5.76. İasos batı liman girişini kontrol eden kule (Mısırlı, 2018)

İasos'ta yer alan bir diğer tahkimat kıstak üzerinde yer almakta olup kalenin çevre duvarları, agoranın kuzeybatı köşesinin üzerinden geçmekte (Şekil 5.77) (Şekil 5.78) ve erken dönem kent duvarlarını takip etmektedir (Baldoni vd., 2004, s. 43). Stoadaki kazılarda son seviyelerde ele geçen seramiklere ve iki isimsiz follise (sırasıyla 1030-1035 ve 1042-1050 yılları) dayanarak kıstak üzerinde yer alan kalenin 1050 yılından sonra inşa edildiği belirtilmektedir (Berti, 2011, s. 181-182).

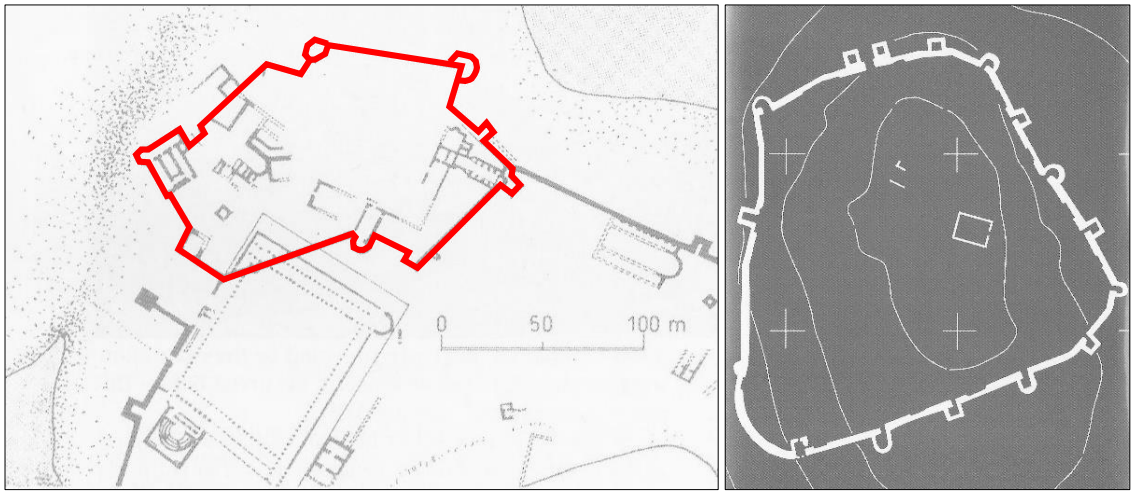

Şekil 5.77. İasos kıstak üzerinde yer alan kalenin agoranın kuzeybatı köşesi üzerine inşa edilen bölümü (Mısırlı, 2018)

Kentteki bir diğer savunma sistemi ise akropolisi çevreleyen yamuk formda savunma duvarının (Şekil 5.79) inşasıdır. Yapı bazen Orta Çağ, bazen Bizans, Osmanlı, ya da Rodos Şövalyeleri'ne atfedilirken, bazı araştırmacılar tarafından 14. ve 16. yüzyıllar arasına, bazıları tarafından da 12.-13. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Piri Reis'in Kitab-ı Bahriyye'sinde (1521) ise Asin (İasos) kalesinin inşaatı "İslam beyine" atfedilmektedir (Berti, 2011, s. 177). Peirano, şehrin güçlendirilmesinin 14. yüzyılda Akropolis Kalesi'nin inşası ile devam ettiğini belirtmektedir (Peirano, 2016, s. 556).

Tüm kanıtlar, Akropolis Kalesi'nin askeri nitelikte bir yapı olduğuna işaret etmektedir. Bundan dolayı gerçek bir yerleşmede ihtiyaç duyan bütün yapılar eksiktir. Kale avlusunun batı tarafında ele geçen Menteşe Beyliği (14. yüzyılda) hakimiyeti sırasında basılan önemli bir madeni para, 14. yüzyılda kalenin tarihlenmesiyle ilgili hipotezi doğrulamış olmakla kalmamakta; aynı zamanda Orta Çağ Karia'sındaki bu

büyük savunma binasının oynadığı role ilişkin yeni bir bakış açısı sunmaktadır (Spanu, 2013, s. 446).

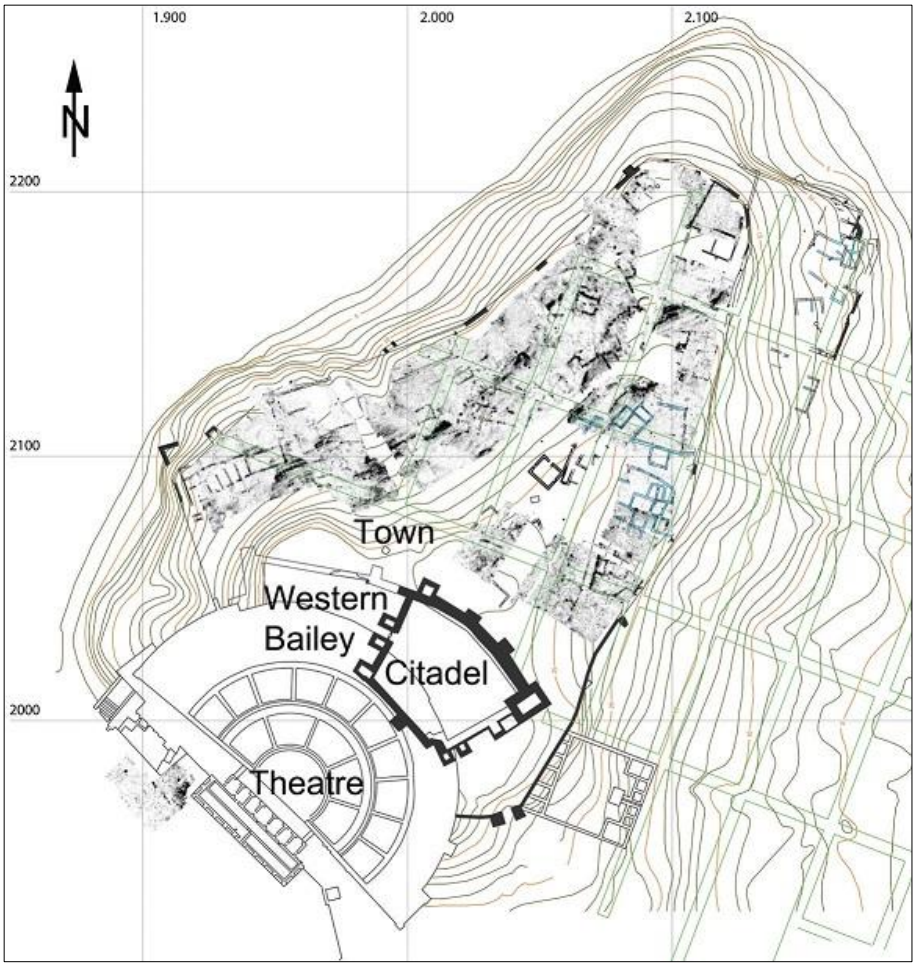

Şekil 5.78. İasos kıstak üzerindeki kastrum (Baldoni vd., 2004, s.68) üzerinden hazırlanmıştır.
Şekil 5.79. İasos Akropol Kalesi (Baldoni vd., 2004, s.118)

Pergamon'da ise 12. yüzyılda, yeni bir duvar, Makedon ve Komnenos hanedanları döneminde yaşanan büyümeyi ve toparlanmayı sağlamıştır. Manuel Komnenos (1143-1180), akropolün eteğindeki aşağı kenti, bölgenin Türklere karşı savunma alanlarının yeniden düzenlenmesinin bir parçası olarak, 3. yüzyılın sur izlerini takip eden surlarla çevrelemiştir (Foss, 1977a, s. 480). Geç Roma Dönemi surlarıyla aynı güzergahta ilerleyen surlar, gymnasionun orta ve aşağı teraslarını da içine alacak şekilde inşa edilmişlerdir. Bu yeni kalenin en etkileyici sistemi, yarım daire planlı olan ve küçük kesme taşlar ile aralarına yerleştirilen tuğlalardan oluşan duvar örgüsüne sahip yüksek kulelerdir; nitekim bunlar bugün bile kent tepesinin genel siluetini belirleyen en önemli unsurlardandır (Otten, 2014, s. 177).

Bizans Dönemi'ne ait son kale, olasılıkla Laskaris hanedanından III. Ioannes Dukas Vatatzes'in (1222-1254) son zamanlarında, yaklaşık 13. yüzyılın ortalarında yapılmıştır ve sadece Yukarı Kale'nin ortalarına denk gelen bölgede kısmen tespit edilebilmiştir. Konut alanları kazılarıyla, yoğun bir yerleşmenin var olduğu ve daha aşağıdaki Komnenos Dönemi kalesinin bu yüzyılda bile hala sağlam olduğu anlaşılmıştır (Otten, 2014, s. 177).

Miletos'ta 7. yüzyıl suru dışındaki ikinci tahkimat ise *Kastron ton Palation* adı altında Tiyatro Tepesi'nde yükselmekte olup Türklerin bölgeyi 11. yüzyılın sonlarından itibaren ele geçirmeye başladıkları zaman, savunma amaçlı nedenlerle seçilmiş görünmekle birlikte tepe çevresi boyunca bir surla takviye edilmiştir (Niewöhner, 2016b, s. 67). Kastron bir kale ve müstahkem bir şehirden oluşmuştur (Şekil 5.80). Kale, tiyatronun en üst kısmında, en üst seviyeye yerleştirilmiş (Şekil 5.81) ve tiyatronun mermer oturma basamakları yapı malzemesi olarak yeniden kullanılmıştır. Kale, her kapısının her iki tarafında da iki adet sağlam kule ile güçlendirilmiştir (Niewöhner, 2017a, s. 262). Genel olarak, kastronun temeli, sivil nüfusun korunmasının yanı sıra askeri bir sığınak için yenilenen ihtiyaçlar tarafından meydana gelmiştir. Bununla birlikte Orta Bizans Dönemi'nde dağılan çevredeki kırsal alandan şehre geri taşınma durumu da muhtemel görünmektedir (Niewöhner, 2017a, s. 263).

Şekil 5.80. Tiyatro Tepesi'ndeki 11. ya da 12. yüzyıl *Kastron ton Palation* (Niewöhner, 2017a, s. 262)

Şekil 5.81. Miletos Tiyatro Tepesi'nde yükselen surlar (Mısırlı, 2016)

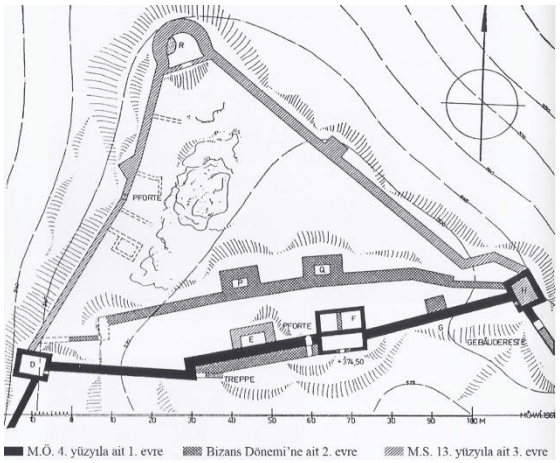
Laskaris hanedanı için Ephesos etrafındaki kıyı şeridinde kale yapılarının sayısının artması önem oluşturur. Bu doğrultuda Ayasuluk'ta savunma yapısı kökten yenilenmiştir (Foss, 1979, s. 135).

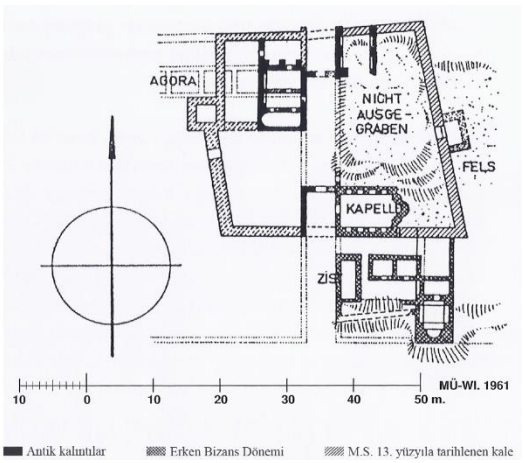
Priene akropolde 11. yüzyılın sonları ya da 12. yüzyıl ile 13. yüzyıllarda (Fildhuth, 2017, s. 252) Antik Dönem'e tarihlenen kuzey duvarın önüne, yaklaşık 15 metre mesafede ikinci bir duvar daha yapılmıştır. Bu duvar iki tarafında Antik Dönem'e ait köşe kulelerle son bulmaktadır. Bu da yeterli olmadığından ayrıca, güneyde eski köşe kulelere bağlanan ve kuzeyinde neredeyse 4 metre duvar kalınlığına sahip dairesel kule ile biten üçgen şeklinde bir dış istihkam yapısı ilave edilmiştir (Şekil 5.82). Kulenin kuzeyinde belli bir mesafede, dağın sırtını boydan boya geçen bir hendek yer almıştır. Dış istihkam, 13. yüzyılda kendi hakimiyetini kurmayı denemiş olan Bizans Dönemi derebeylerinden Sabbas Asidenos'la birlikte anılmaktadır (Rumscheid, 2000, s. 219-220). Foss, bu istihkamın Komnenos ve Sabbas tarafından iki kez yeniden yapıldığını belirtmektedir. (Foss, 1977a, s. 479).

Kentin Helenistik Dönemi'ne ait alt şehir surları da 11. yüzyılın sonları ya da 12. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasında, akropolis surlarının daha sonraki eklemeleriyle aynı yapı

teknikleriyle yeniden inşa edilmiştir. Helenistik surların yeniden inşası, 7. ile 11. yüzyıllar öncesine kıyasla önemli ölçüde artmış olması gereken önemli bir popülasyona işaret etmektedir ve bu dönemde kentin, yine Erken Bizans Dönemi yerleşim yoğunluğuna ulaşmış olabileceği belirtilmiştir (Fildhuth, 2017, s. 253).

Priene'de yer alan bir başka kale ise 13. yüzyılda, agoranın doğusunda yer alan kutsal alanın doğu bölümünde, bol miktarda devşirme malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Kale kuzeyde cadde galerisinin ön cephesine kadar uzanmış, doğudaki komşu insulanın da yarısını kaplamamıştır. Batı kulesi kutsal alanın galerisinin tam ortasında yükselen kale, kendisinden daha eski Helenistik Dönem sonrası yapıları da içine almıştır. Bu yapılar arasında oldukça yüksek seviyede korunmuş olan yüksek ihtimalle İmparatorluk Dönemi'ne ait mekân grubu ve Erken Bizans Dönemi şapeli yer almaktadır (Şekil 5.83). Şapel, doğusunda bir apsisi, uzun duvarında da kemerli arkadlara sahiptir. Kalenin, Orta Çağ'da çok küçük bir piskoposluk şehri olan bu yeri korumak ve yamacın hemen dibinden geçen yolu gözetlemek için yapıldığı belirtilmektedir (Rumscheid, 2000, s. 67-68).

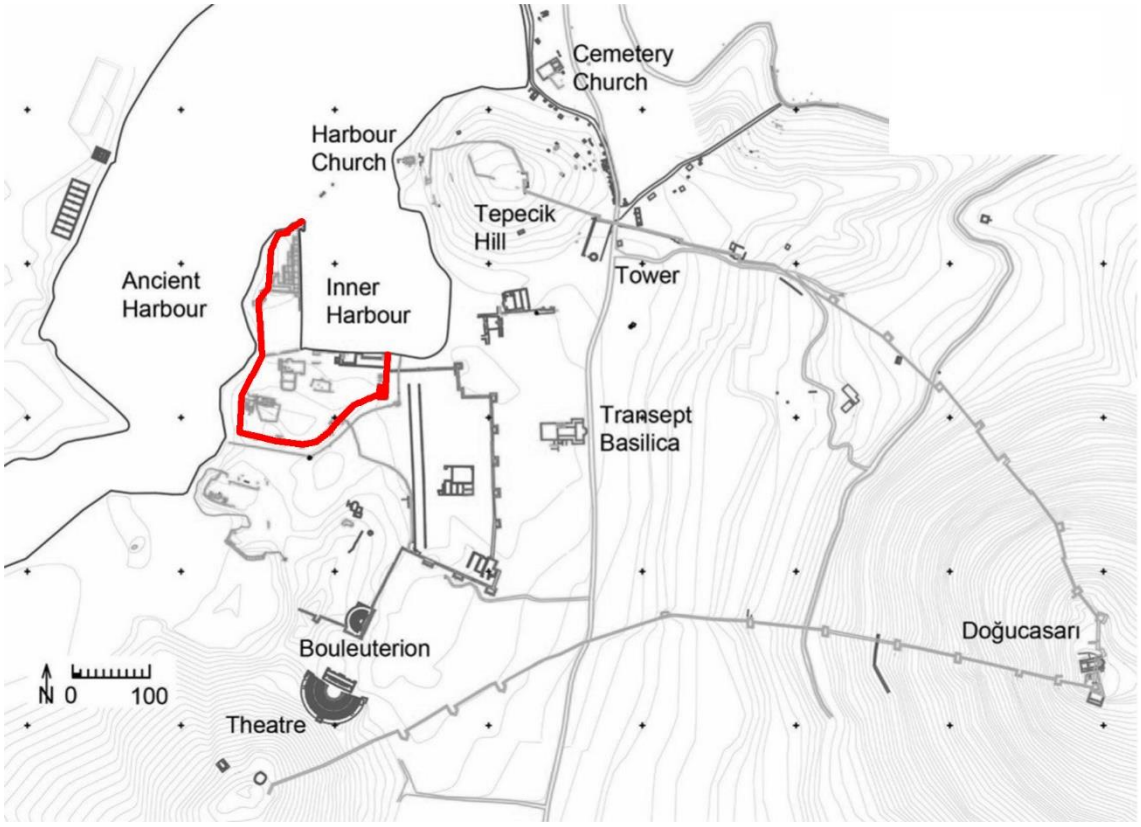

Şekil 5.82. Priene akropolisin kuzey tarafındaki tahkimatında Bizans Dönemi'ne ait kuvvetlendirme önlemleri (Rumscheid, 2000, 220);
Şekil 5.83. Agoranın doğusundaki kale (Rumscheid, 2000, 68)

Patara'da ise Orta Çağ'ın ileri evrelerinde, üç yandan liman suyuyla çevrili yarımada üzerinde bir "geriçekilme yerleşimi" olarak ve dört bir yanını saran surlarla da kendi içine kapalı küçük bir "Bizans Kenti" oluşturulmuştur (Işık, 1995a, s. 281). Doğu Roma İmparatorluğu'nun 10. yüzyıldaki önemli yerel idari birimlerinden (thema) biri olan Kibyraiton Theması'na dahil olan Patara, oluşumdaki konumuyla imparatorluğun

deniz üssü özelliğini korumaktadır. 12. yüzyılda ise limanın güneyindeki düzlüğü kuşatan kalın bir surla kendi içine kapanmış bir Orta Çağ liman yerleşimine (Şekil 5.84) dönüşmüştür (İşkan & Şahin, 2018, s. 50).

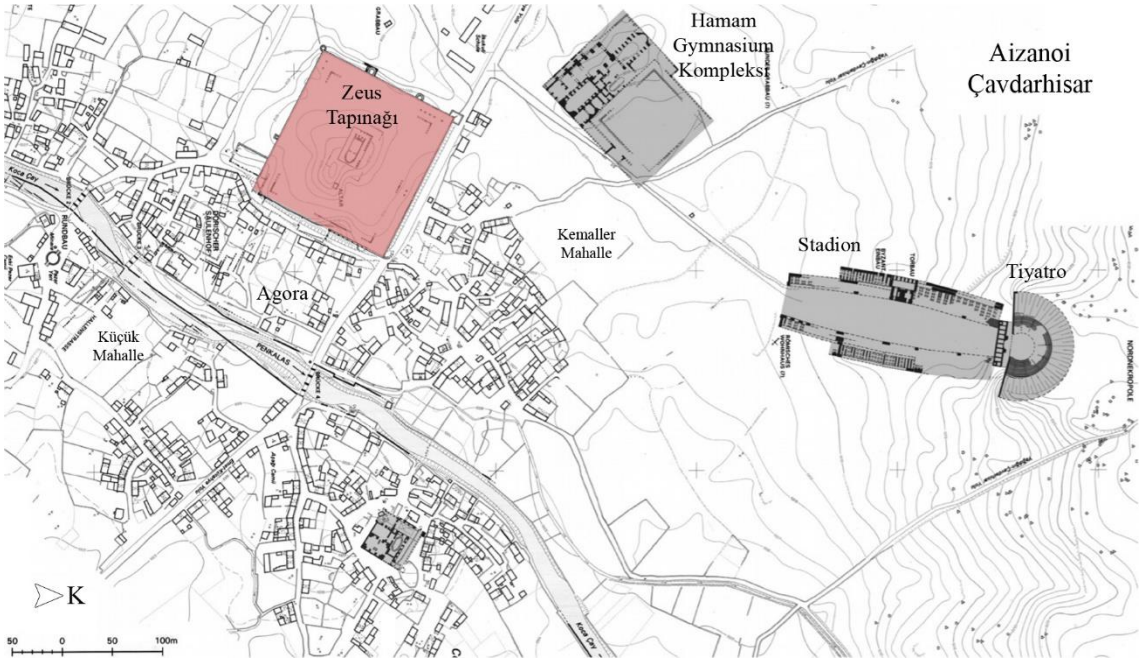

Şekil 5.84. Patara 12. yüzyıl suru (Peschlow, 2017d, s. 281) üzerinden hazırlanmıştır.

1211'de Selçuklu fetihinden önceki dönem, anıtlar alışılmadık derecede zengindir. Limanın yanında ve liman körfezindeki yarımadayı da içeren yoğun bir yerleşim, yeni bir şehir duvarı ve yeni bir kilise kentte yerini almıştır (Gerrit-Bruer & Kunze, 2010, s. 79-102). Karadaki tahkimatlar, bir kısmı mazgallı siperler, beş masif kulenin yanı sıra bir köşe burcu olarak dönüştürülmüş ante tapınağı (Işık, 1998, s. 54; Işık, 2000, s. 117) ve 10-12 metre arasında bir alt duvar da dahil olmak üzere, neredeyse tamamı ayakta olan, 4.4 metre kalınlığındaki bir duvardan oluşur (Peschlow, 2017d, s. 287).

Arap istilaları döneminde tahkimatsız kalmış olan Aizanoi kentinde ise Bizans Dönemi'nde, Türklere karşı bir kale inşa edilmiştir (Stroth, 2017, s. 327). 11. yüzyılın sonlarında, Türklerin bölgeye gelişi üzerine, Tapınak Kilisesi çevresindeki eski temenos alanı güçlendirilmiş bir yerleşime dönüşmüştür (Şekil 5.85). Temenos, Penkalas Nehri'ne

bakan alçak bir teras oluşturmuş; temenos duvarları teras duvarlarını iki katına çıkarmış ve iç kısımları basit evlerle yoğun olarak inşa edilmiş bir kaleye dönüştürülmüştür. Savunmalar 158×150 metrelik bir dikdörtgen alan oluşturmakta olup birkaç kare ve yarım daire biçimli kulelerle güçlendirilmiştir. Yapı malzemesi tapınağın yanı sıra diğer harabelere ait büyük bir devşirme malzeme içermektedir. Kalenin içine inşa edilen evlerden 11. yüzyılın sonlarına ait bir tarih çıkarılabilir (Stroth, 2017, s. 330).

Şekil 5.85. Aizanoi kent haritası (Rohn, 2008, s. 341) üzerinden hazırlanmıştır.

Geç Bizans Çağı'nda ise Assos akropolisine acil durumlarda sığınma amacı ile bir kale inşa edilmiştir. Assos akropolisinin Arkaik Çağ'da sur ile çevrili olduğunu gösteren izler arkeolojik kazılarla tespit edilmiştir. Günümüzde bu duvarları görmek mümkün değildir (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, s. 62). Bu surun duvar örgüsü farklı safhalar göstermektedir. Aynı durum bu alanın kullanımı için de geçerlidir. Surların kullanımı konusunda Antik Çağda üç, Antik Çağ sonrası ise iki evre tespit edilmiştir. En yeni surların büyük bir bölümü Athena Tapınağı'nın mimari bloklarından oluşmaktadır. Büyük olasılıkla Geç Bizans Devri kale duvarları akropolisin doğu ve kuzey yönünde yer almakta (Şekil 5.86) olup kalenin bu kısımları bugün de en iyi korunan kalıntılardır (Şekil 5.87) (Arslan, 2014, s. 158). Bizans çağında kale içine sarnıçlar, depolar ve birkaç konut inşa edilmiştir. Akropoliste ele geçen seramiklerden kalenin 14. yüzyıla kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, s. 65).

Şekil 5.86. Assos kent planı (Arslan, 2013, s. 329) üzerinden hazırlanmıştır; Assos akropolisi evreleri planı (Arslan, 2014, s. 166)

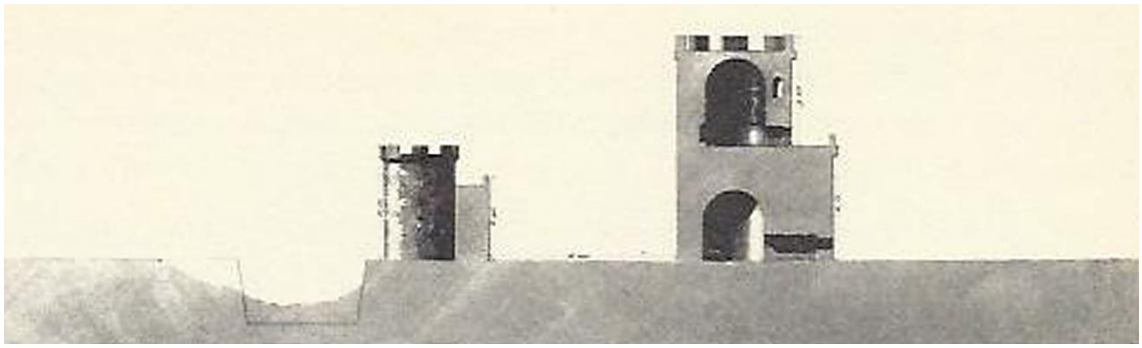
Şekil 5.87. Assos akropol surları, kuzeydeki dikdörtgen kule ve güneye doğru dairesel kule (Mısırlı, 2015)

Tralleis'te de Geç Bizans Dönemi'nde büyük mimari mermer aksamlar yapılardan sökülüp, şehrin savunmasını güçlendirmek için yapılan sur sisteminde kullanılmak üzere yakılarak kirece dönüştürülmüştür. Gymnasiumun batısındaki çalışmalarda bu ocakların ortaya çıkması bunu doğrulamaktadır. Geç Bizans Dönemi'nde yapı bir savunma birimi

olarak kullanılması nedeniyle dış duvarları güçlendirilerek bir kale konumuna bürünmüştür (Dinç, 2003).

Nikaia'da ise 1065 depremi büyük tahribata neden olmuş, sonrasında kapsamlı onarımlar yapılmıştır. Bu dönem onarımlarında gizli tuğla tekniği kullanılmıştır (Foss & Winfield, 1986, s. 102; Foss, 2004).

Kentte, Ioannes Vatatzes Dönemi'nde (1222-1254) surlarda kapsamlı bir değişim yapılmış, mevcut surların önüne ikinci bir sur inşa edilmiş ve onun da önüne bir hendek (Şekil 5.88) açılmıştır (Eyice, 1991, s. 15-16; Foss, 2004). II. Andronikos, 1290 yılında şehri ziyaret ettiğinde, bazı kulelere ek takviye yapılmıştır (Foss & Winfield, 1986, s. 103). Bu yapım yöntemi ile Nikaia tahkimatı ufak ölçüde Konstantinopolis surlarının bir benzeri olarak tanımlanmaktadır (Eyice, 1991, s. 15-16).

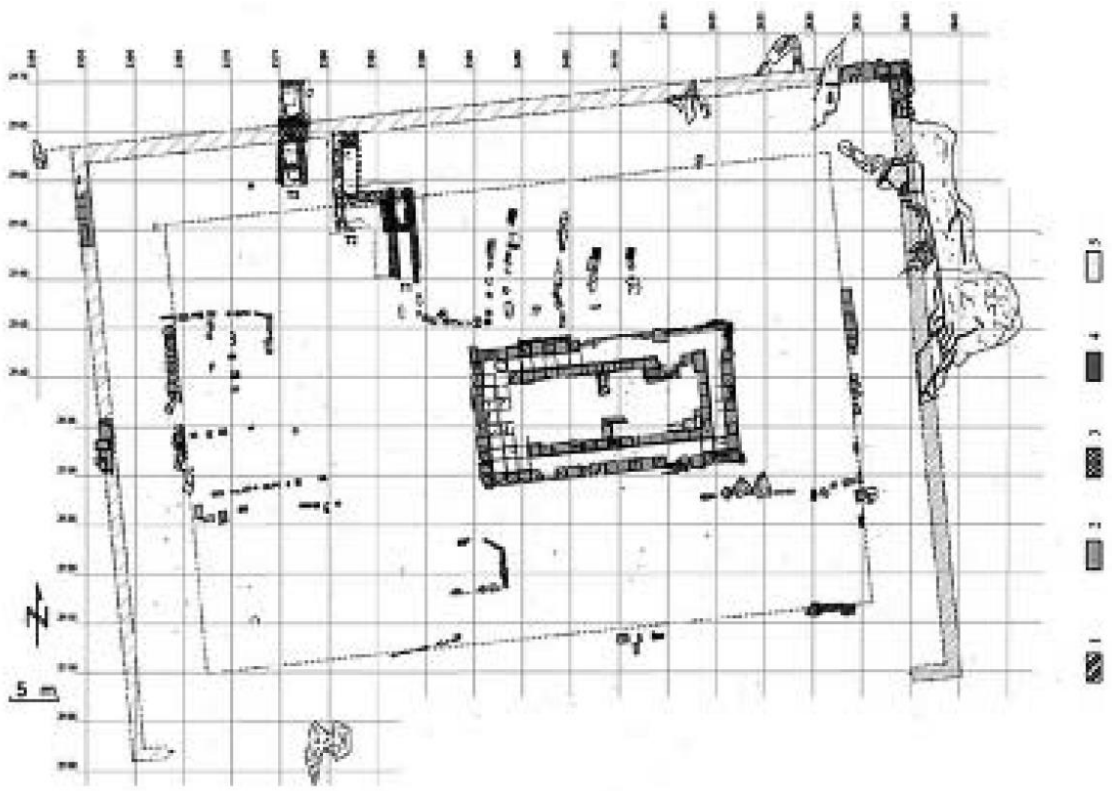
Şekil 5.88. Nikaia surları kesiti (Texier, 2002, s. 169)

Osman Bey'in Nikaia'yı almak için kuşattığı dönemde yapılan değişiklikler sırasında bir kısım açıklıklar örülmüş ve surlar yükseltilmiştir (Foss, 2004, s. 261).

Sagalassos'ta gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, 7. yüzyılda ağır harabeye çevrilmiş kentte çeşitli korunaklı yerleşim alanları olduğunu göstermiştir. 8. ve 9. yüzyıllarda Hadrianus ve Antoninus Pius Tapınağı'nın içinde kule ve duvarlarla oluşturulmuş müstahkem küçük yerleşim (Şekil 5.89) (Waelkens & Talloen, 2005, s. 427-428), 8 ile 13. yüzyılda kentin orta kesimindeki eski Apollon Klarios Tapınağı'nın içinde yer aldığı müstahkem küçük yerleşim ve 10.-11. yüzyıllarda İskender Tepesi'nde yeni inşa edilmiş bir bazilikanın etrafında gelişen ve ardından 11.-12. yüzyılda Orta Bizans kalesine dönüştürülen yerleşimler bu durumu örnekler niteliktedir (Waelkens, 2009, s. 431).

İskender Tepesi'ndeki son kullanıma ait kalıntılar 12. yüzyılın sonlarına tarihlenmiş ve bu alanda sur ile çevrili bir askeri garnizon yer almış olabileceği belirtilmiştir. Bu kale 1204 yılında, yanarak yerle bir olmuş ardından da işlevini yitirmiştir (Waelkens, 2011, s. 12).

Bu nedenle 8. ve 11. yüzyılın 'Bizans Karanlık Çağları' sırasında Sagalassos'un, dağınık yerleşimlerden oluşan ve antik kentin ismini bir arada sürdüren kastron tipi bir yerleşim yeri olduğu ifade edilmiştir (Waelkens, 2009, s. 431).

Şekil 5.89. Hadrianus ve Antoninus Pius Tapınağı'nın kuzey portikosunun üst kesimindeki planı Orta Bizans işgali (Waelkens & Talloen, 2005, s. 436)

Myra'da ise aynı dönemde Türkler dışında bir saldırı gerçekleşir. 1034 yılında Kuzey Afrikalı Zirid'lerin Myra'ya saldırmasının ardından 1035 yılında IV. Mikhail'in kardeşi Ioannes Orphanotrophos Myra'ya gelerek Zirid'lerin verdiği hasarla ilgilenerek bağışlarda bulunmuş ve kentin surlarını güçlendirmiştir (Çevik, 2015, s. 362).

5.3.7. Sursuz Yaşam

Bazı kentlerde sursuz yaşamın da sürdüğü görülür. Assos'ta Erken Bizans Dönemi'nde surlar, batı duvarının iç tarafında yer alan bir haç figüründen anlaşılacağı

üzere, çok katlı binalar için bir arka duvar olarak kullanılmıştır (Böhlendorf-Arslan, 2017, s. 218). Geç Antik/Erken Bizans Çağı'nda surun çevrelediği antik kent 7. yüzyılın ortalarına kadar iskân alanı olarak kullanılmış (Arslan vd., 2016, s. 350) ancak Orta Bizans Çağı'nda sur içinde iskân söz konusu olmamıştır (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, s. 57). Olasılıkla 8. veya 9. yüzyılda Assos halkı, şehrin batısındaki düzlük alanı iskân yeri olarak seçmiştir. Ancak yeni iskân alanının etrafında herhangi bir koruma duvarı inşa edilmemiştir (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, s. 141).

Amorium Aşağı Kent'te de 11. yüzyılın ortalarına kadar etrafında sur olmaksızın yerleşimin devam ettiği belirtilmektedir (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 112).

5.3.8. Savunma Fonksiyonu İçin Farklı Bir Yöntem

Olympos kenti, kuzey ve güney yönlerinden yüksek dağlarla çevrili ve korunaklı olmasına rağmen, 7. yüzyılda bölgede hayatı derinden etkileyen Arap akınlarına, özellikle denizden gelen saldırılara karşı savunma sağlayacak surlara sahip değildir. Erken Hristiyanlık Dönemi'ndeki güvenli ortam nedeniyle, kentin güvenliği açısından önemli olan surların inşa edilmediği; bu nedenle Arap akınlarına hazırlıksız yakalanıldığı düşünülebilir. Sonraki dönemlerde de yerleşim gören kentte, özellikle Akdeniz'e açılan doğu yönünde sur inşasının olmaması bu çağlarda genel ve yaygın olan savunma uygulamasının Olympos'ta gerçekleştirilmediğini göstermektedir. Bu farklılığın nedeni, kentte yer alan yapı topluluklarının niteliğinden anlaşılmaktadır. Savunma ihtiyacının sur ile değil, kentin dışa kapalı birimler şeklinde düzenlenmesi ile karşılandığı anlaşılmaktadır. Yaşamın ve ibadetin sürdürüldüğü büyük boyutlu yapı toplulukları yüksek duvarlarla çevrilmiş, savunmayı sağlayabilecek mazgal pencerelerle donatılmış, böylelikle dini-askeri mekânlarla kent savunması sağlanmaya çalışılmıştır (Parman, 2006, s. 74; Olcay Uçkan, 2008, s. 74).

Lykia Bölgesi'nde 7. yüzyıldan sonra yaşam dağlık bölgelere çekilmekle beraber sürmektedir. 8. ve 9. yüzyıllara ait yazıt ve diğer veriler, bölgenin kıyı şeridinden değil iç kesimdeki yapılardan sağlanmaktadır. Bu durum şüphesiz toplulukların, kıyı şeridinde oluşan güvensiz ortam nedeniyle, iç kesimlere yönelmiş olmasından kaynaklanmış olmalıdır (Mergen, 2011, s. 574).

Arykanda'da belirli dönemler dışında sur yapımına gerek duymadan teras duvarları sur gibi kullanılmış ve diğer Lykia kentleri ile ortak bazı korunma tesisleri inşa edilmiştir. Zira gözetleme kulesi, ufak kale gibi yapılar yalnız Arykanda'yı değil komşu diğer kentleri de doğrudan ilgilendirmektedir. Bu yüzden bu yapıların birbirlerini görmeleri kadar, belirli bir yol veya vadiyi görebilmeleri de amaçlanmıştır (Bayburtluoğlu, 2003, s. 40).

5.4. Konut Alanları

Konutların ve konut alanlarının kentlerdeki konumları dikkate alındığında bir takım bölgelemeler yapmak mümkün görünmektedir. Bunlar, var olan konutların/konut alanlarının kullanımı (devamlılık), yeni inşa edilen konutlar/konut alanları, farklı fonksiyona hizmet eden yapıların dönüştürülerek konut/konut alanı olarak kullanılması yönünde olurken ayrıca akropollerde de konut alanları bulunduğu saptanmıştır.

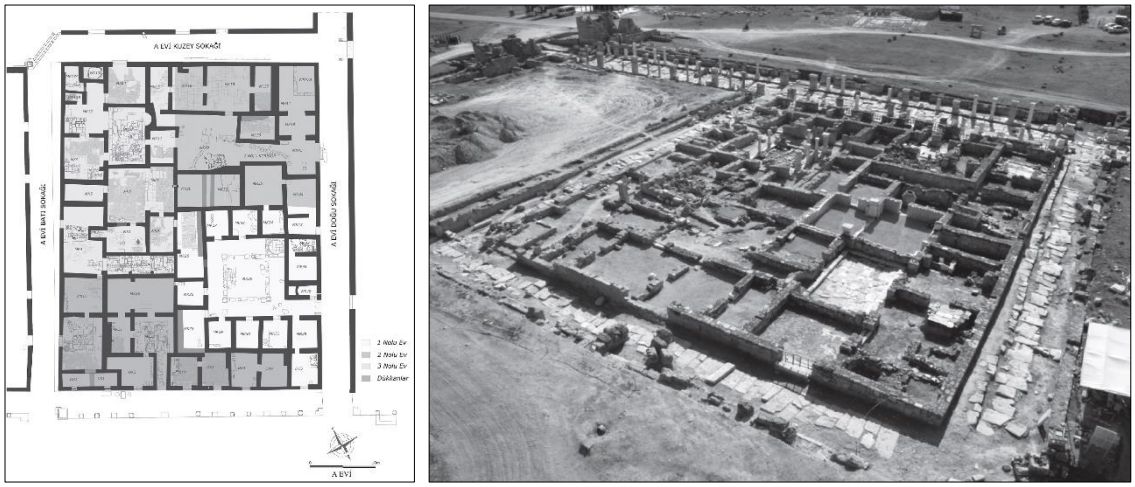
5.4.1. Var Olan Konutların/Konut Alanlarının Kullanımı

Antik Dönem'de kullanılan konutlar/konut alanları Bizans Dönemi boyunca yeniden değerlendirilir. Bu durum özellikle Erken Bizans Dönemi'nde yoğunluk gösterir. Ephesos, Laodikeia, Aphrodisias, Assos, Sardes, Elaiussa-Sebaste, Side, Tralleis, Arykanda, Rhodiapolis, Sagalassos ve Hierapolis bu durumu örnekler nitelikteki kentlerdir.

Ephesos yamaç evler 3. yüzyıldaki depremden sonra büyük oranda tekrar ayağa kaldırılmamış, bazı konut ünitelerinde molozlar kaldırılmış ya da düzlenmiş ve ayakta kalan unsurlar yettiği kadar yeni kullanıma adapte edilmiştir. En geç 4. yüzyıl sonlarından itibaren konutların artık eski Yamaç Evler'in bulunduğu alanda yapılmasından vazgeçilmiş, konut alanları bilinçli bir şekilde düzlüğe kaydırılmıştır (Pülz, 2011, s. 59). Alanın işlevinin değiştirilerek Orta ve Geç Bizans Dönemleri'nde de kullanıldığı yapılan arkeolojik kazılarla kanıtlanmıştır. (Ladstätter , 2012, s. 85).

Laodikeia'da ise 2000 m^2lik ada (insula) üzerinde inşa edilen A Evi, 3 perystilli avlu etrafında toplamda 47 mekân, 5 dükkân ve 2 koridordan oluşmaktadır (Şimşek, 2013, s. 104). İç avlulu plan tipinde olan A Evi, Laodikeia'da ortaya çıkarılan ilk sivil konuttur (Şekil 5.90) (Şimşek, 2009, s. 415). Arkeolojik buluntular evin dört kullanım

evresini ortaya koymuştur. I. kullanım evresinde (3. yüzyılın ilk yarısı-4. yüzyılın ikinci yarısı), konutun özgün olarak planlanması gerçekleşmiştir. II. kullanım evresinde (4. yüzyılın ikinci yarısı-5. yüzyılın sonu), oda ve salonlarda geçişler daraltılmış, pithoslar yerleştirilerek konut olarak kullanımın yanında üretim işliği işlevi de yüklenmiştir. III. kullanım evresinde (5. yüzyılın sonu-6. yüzyılın ikinci yarısı), büyük ölçüde konutun kullanımda değişiklikler yapılmış ve daha sonra kullanımı sona ermiştir. IV. kullanım evresinde ise (7. yüzyıl başı) konut işlevi sonlanmış ve kireç ocağı yapılmıştır (Şimşek, 2009, s. 415). Kazı verileri, kompleksin zemin üzeri tek katlı, üzerinin ahşap kırma çatı ve kiremit-omurga döşemeli olduğunu ortaya koymuştur. A Evi kompleksi içerisinde birbirinden bağımsız üç farklı konut yapısı ile birlikte dükkân ve işliklerin varlığı açığa çıkarılmıştır (Şimşek, 2013, s. 104). İç avlu etrafında sıralanan mekânlara sahip olan A Evi kompleksi, hem yaşamsal, hem dinsel, hem de ticari mekânlarla çok amaçlı kullanıma sahiptir (Şimşek, 2010, s. 113). Kazı verilerine göre, 3. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar sürekli kullanım görmüş olan bu yapı, özellikle Geç Antik Çağ'da yaşanan köklü siyasi ve ekonomik değişimlerin bir sonucu olarak klasik kent çehresinin değişimine işaret eden önemli bir kanıt olarak görülmektedir (Şimşek, 2013, s. 105).

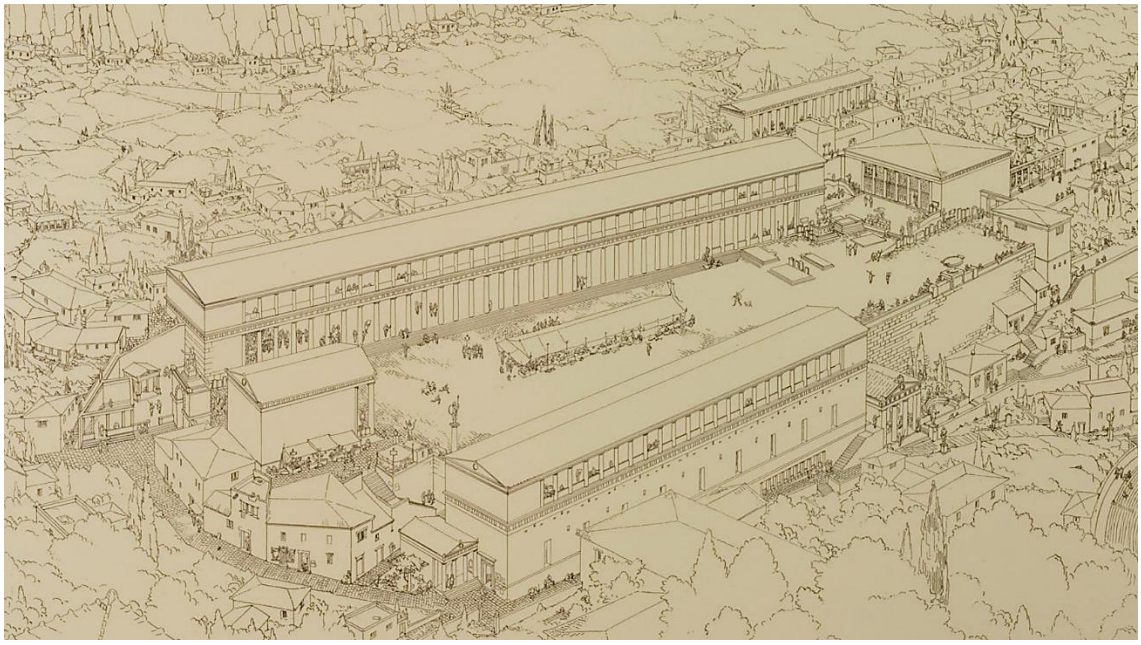

Şekil 5.90. Laodikeia A Evi planı (Şimşek, 2013, 118), A Evi'nin kuzeyden güneye doğru havadan görünümü (Şimşek, 2013, 117)

Aphrodisias'ta da 400 yılından kısa bir süre önce konut alanları ya yenilenmiş ya da yeni inşa edilmiş olup özellikle Atrium Evi, Kuzey Temenos Evi ve Tetrapylon Evi dikkat çekmektedir. Genel olarak, evler 6. yüzyılda inşa edilmeye ya da yenilenmeye devam etmiştir (Dalgıç & Sokolicek, 2017, s. 271-273). Aphrodisias Atrium Evi Geç Helenistik Dönem'den Orta Bizans Dönemi'ne kadar kullanılmıştır. 4. yüzyılda tadilat

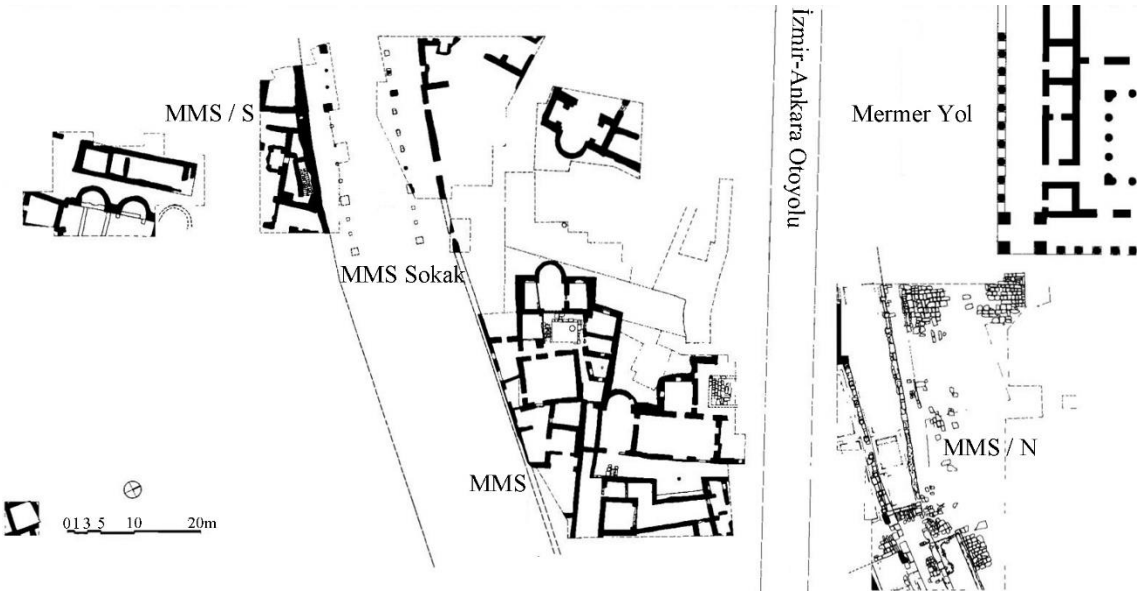
görerek köklü değişikliklere uğramıştır (Yazıcı, 2015, s. 26). Kuzey Temenos Evi de 7. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş; bu yüzyılda yaşanan şiddetli depremin ardından da işlevini yitirmiştir (Yazıcı, 2015, s. 42).

Assos da mevcut konut alanlarının yeniden kullanıldığı kentlerdendir. 1881-83 yılları arasında, kentteki ilk arkeolojik çalışmaları yapan Amerikan kazı heyetinin çalışmalarını değerlendiren eserlerde, kentin kamu yapılarının dışında kalan tüm alanlara konut yapılarının yerleştirildiği görülür (Şekil 5.91). Bu gözlemlerin doğruluğu arkeolojik kazılarla sağlanmıştır. Konutların, kent merkezinde kümelenmiş olan kamu yapılarına ayrılan alanlar dışındaki geniş teraslar üzerinde ve özellikle Geç Antik Çağ'da, kiliseler etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Yapılan çalışmalar ayrıca, mevcut konutların her birinin farklı dönemlerde inşa edildiklerini ya da zaman içerisinde değişikliklere uğrayarak onarılıp, yeniden kullanıldıklarını ortaya koymuştur (Koçyiğit, 2013, s. 110-111). Her ne kadar dağınık bir düzen gösterseler de kent içinde özellikle bazı alanların konut alanı olarak tasarlandığı ve bu alanlarda konutların belli bir sistematiğe dayalı olarak yoğunluk arz ettiği görülmektedir. Kazılar sonucu elde edilen verilere göre, kent içerisinde kimi yerlerin kentin ilk iskân edildiği Arkaik ve Klasik Çağlardan başlayarak, terk edildiği dönemlere kadar (7. yüzyıl), kesintisiz konut alanı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Koçyiğit, 2013, s. 111).

Şekil 5.91. Assos Agorası ve çevresinde yer alan konutlara ilişkin rekonstrüksiyon denemeleri (Clarke vd., 1902, s. 27)

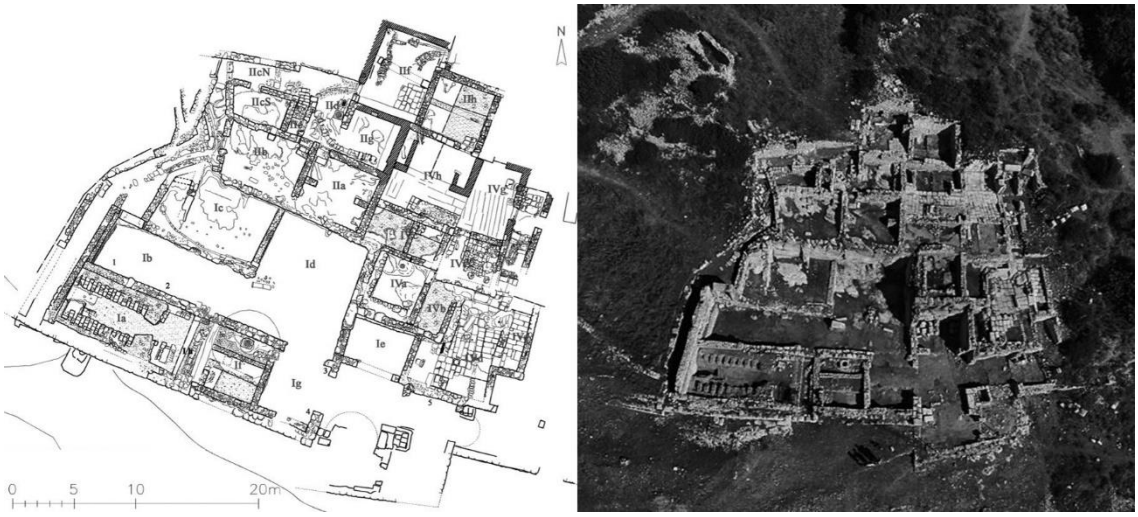
Sardes'te de kentin güneyinde bulunan Arkaik Dönem'in önemli özelliklerini yansıtmanın yanı sıra Geç Roma Dönemi karakterini yansıtan bir konut alanı bulunmaktadır (Greenewalt, 1993, s. 23-24) (Rautman, 1995, s. 49). 5. yüzyılda sütunlu caddeli ve zengin şehir evleriyle bir yerleşim alanı gelişmiştir (Şekil 5.92). 7. yüzyılın başlarında terk edilmeden önce, boyama ya da dolum ve yağ üretimi dahil olmak üzere birçok alan endüstriyel faaliyete dönüştürülmüştür (Rautman, 1995). Güneyde bulunan kalabalık bir yerleşim mahallesi, sütunlu caddeler, Erken Bizans Dönemi boyunca genişleyen, yeniden biçimlenen ve bölümlere ayrılan çok katmanlı evlerden oluşmuştur (Foss & Scott, 2002, s. 616; Rautman, 2017, s. 233).

Şekil 5.92. Sardes kentinin güneyinde yer alan konut bölgesi (Rautman, 1995, s. 53)

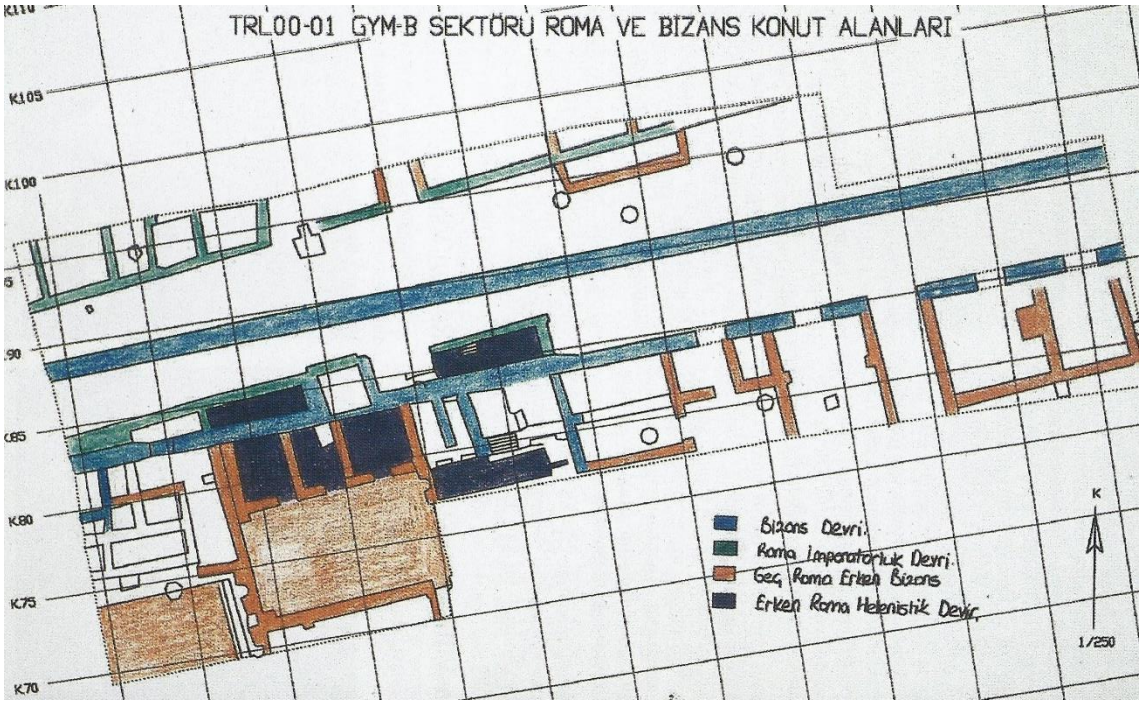
Elaiussa Sebaste'de ise Güney Liman Yerleşimi olarak anılan bölge M.Ö. 2. yüzyıldan başlayarak Roma Dönemi'ne kadar iskân edilmiştir. 4. yüzyıl sonu itibari ile Erken Bizans Dönemi'nde limanın kayalık kıyılarına bakan yamaç birbirine basamak ya da rampalarla bağlanmıştır. Bölgede bulunan eski yapıları uyarlayarak veya değiştirerek tek ya da iki katlı konutlar inşa edilmiş ve tamamen yeniden düzenlenmiştir (Şekil 5.93) (Iaocomi, 2013).

Side agorasının yakınında da, önceki seleflerin üzerinde 5. yüzyılda iki konut inşa edilmiştir. Şehrin batı kesimindeki bir başka konut, bir erken Bizans yapımı olarak kabul edilmektedir (Piesker, 2017, s. 297).

Şekil 5.93. Elaiussa Sebaste konut ve üretim alanının planı ve genel görünüşü (Iaocomi, 2013, s. 322-323)

Tralleis'te ise hem Roma hem de Erken Bizans Dönemleri'nde kullanılmış ana caddenin her iki yanında yerleşim birimleri oluşturulmuştur (Şekil 5.94). Alanda yer alan bir villanın 616'daki Sasani saldırılarında yıkıldığı belirtilmiştir. Aynı alandaki konutlar 13-14. yüzyıllarda Tralleis'e gelen Bizanslı göçmenler tarafından tekrar kullanılmıştır. Bu göçmenler yeni yapılar yapmak yerine daha erken dönemde yapılan yapıları kendi ihtiyaçlarına göre yeniden şekillendirmiştir (Dinç, 2010, s. 40).

Şekil 5.94. Tralleis Ana Cadde kenarındaki konutlar (Dinç, 2010, s. 42)

Arykanda'da Erken Bizans Dönemi'nde, yerleşimin özellikle kentin güney doğusunda, Büyük Bazilika çevresinde ve Nal Tepesi ile Büyük Hamam arasındaki alanda yoğunlaştığı anlaşılmaktadır (Bayburtluoğlu, 2003, s. 45). İlk yapılışı Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen konutlar (Doğu Villaları) (Şekil 5.95), Erken Bizans Dönemi'nde de yerleşim görmüştür (Bayburtluoğlu, 2003, s. 147). Kentte, Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde kısmen kullanılmaya devam eden iki kilise yapısının kazısında ve yeni Bizans yerleşimi ve civarında bulunan sikkeler, 1040 yılına kadar bu civarda yerleşimin sürekliliğini belgelemektedir (Tek, 2002, s. 356).

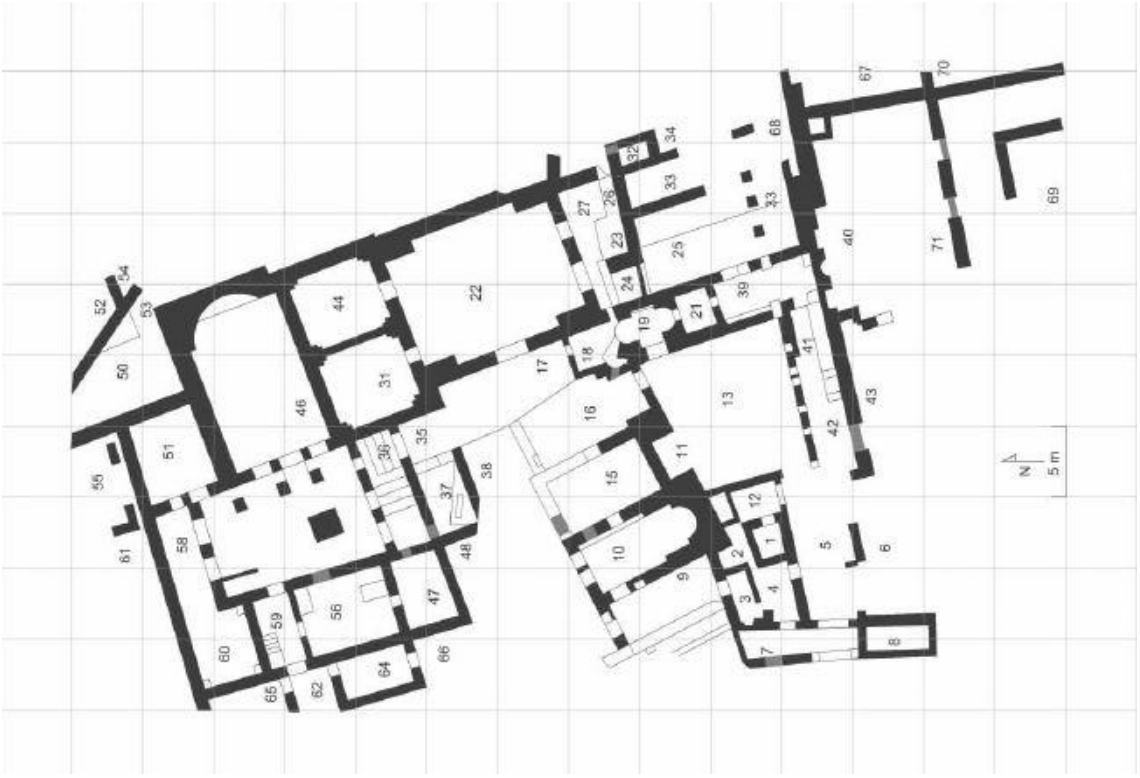

Şekil 5.95. Arykanda kent planı ve DoğuYamaç Vilları konumu (Bayburtluoğlu, 2003)

Rhodiapolis'te de Roma Dönemi'nde yapılmış ve Bizans Dönemi'nde de çoğunlukla kullanılmış olan konutlar işlevsel anlamda bir devamlılığın varlığını kanıtlar (Çevik, 2015, s. 430). Hem kentin seçkin yerlerinde manzaraya bakan ve başka yapılarla sıkıştırılmamış ferah alanlarda bulunan villalar hem de çoğunluğu oluşturan halkın konutları devamlılık gösterir. Kent merkezinin kuzey kesimi tamamen konutlara ayrılmıştır. Akropol ve eteğinde kompakt olarak yayılan kamu yapıları arasında herhangi bir konutun yapımına izin verilmemiştir (Çevik vd., 2010, s. 44; Çevik, 2015, s. 438).

Sagalassos Kent Konağı ise özellikle Geç Antik Çağlar boyunca (4.-5. yüzyıl) devasa boyutlara sahip olan büyük bir konut olup, 80'den fazla oda ile tanımlanmıştır. Konutun özel kısmında bir özel hamam, üç iç avlu ve çok sayıda oda ve servis mekânı yer alır. Güneyde yer alan dörtkenarı sütun sırasıyla çevrili peristilli avlu, Anadolu'da kamusal olmayan yapılar içerisinde bilinen en büyük avludur (Waelkens, 2011, s. 27; Waelkens vd., 2014, s. 245). Arkeolojik malzemelerin gösterdiği gibi, Erken Helenistik surlarının doğusunda yer alan ve M.Ö. 1. yüzyıldan beri yerleşim gösteren bölge İmparatorluk Dönemi'nde, iki peristil evinin yeri işgal edilmiş; Geç Antik Dönem'de Kent Konağı'nın özel kanadı inşa edilmiştir (Şekil 5.96). Revakların ve üst katlarının çöküşü muhtemelen 7. yüzyılın başlarında Sagalassos'u vuran depremle ilişkilendirilmiştir. Daha sonra çöken peristil avlusu, yeniden kullanılabilir yapı malzemeleri için bir taş ocağı olarak kullanılmış gibi görünmektedir (Waelkens vd., 2015, s. 40-41).

541-542'de yaşanan veba salgınının ve 602-615'te yaşanan depremin ardından bu büyük konak giderek küçük kısımlara bölünerek çeşitli işlevler için kullanılmaya başlanır. Bu dönemde, konut kompleksinin bir kısmı han gibi işletilirken diğer mekânlar depo, ahır ve çöplük gibi kullanılır (Waelkens, 2011, s. 28). Kompleksin en azından bir kısmı, seramik malzemenin doğrulandığı gibi, 7. yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştır (Waelkens, 2007, s. 317).

Şekil 5.96. Sagalassos Kent Konağı planı (Waelkens, 2012, s. 264)

Hierapolis tiyatrosunun batısında yer alan İon Sütun Başlıklı Ev ve İon Perystilli Ev olarak adlandırılan iki aristokrat evi de Hierapolis konut mimarisi hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Geç Antik Çağ aristokrat evleri 1.-2. yüzyıllardan 10. yüzyıl sonuna kadar yapım ve yeniden düzenleme göstermektedir (Arthur, 2006, s. 50).

5.4.2. Yeni İnşa Edilen Konutlar/Konut Alanları

Bizans Dönemi boyunca yeni inşa edilen konutlar/konut alanları da mevcuttur. Erken ve Orta Bizans Dönemleri'nde konut yapım faaliyetleri gerçekleşmiştir. Arykanda, Ephesos, İasos, Amorium, Aizanoi ve Ainos'ta örnekleri görülebilmektedir.

6. yüzyılda antik Arykanda'nın yakınında kurulmuş Bizans yerleşmesi (Arif Köyü içinde) özellikle ilgi çekicidir. Yaklaşık 100×250 metrelik bir alanı kaplayan surlarla çevrili bu yerleşme beş kilisenin yanı sıra bir ana cadde, sokaklar ve küçük taşlardan yapılmış iki katlı, bacalı çok sayıda ev barındırmaktadır (Eyice, 1996b, s. 211-213). Sur içindeki yerleşim ise oldukça yoğundur. Yapı malzemesinin çoğunluğunun antik kentten getirildiği bu yeni yerleşim yeri büyük olasılıkla Arap akınları veya Haçlı Seferleri

sonucu tamamen terk edilmiş burada yaşayan halk sağa sola dağılarak birkaç evden oluşan çiftlik evlerinde yaşamlarını sürdürmüştür (Bayburtluoğlu, 2003, s. 54-55).

Ephesos'ta Verulanus Galerisi'nin kuzeyinde Meryem Kilise'sinin karşısında da Geç Antik Dönem konut alanı yer almaktadır. Yaklaşık 1600 m² büyüklüğündeki olasılıkla kentsel bir saray konut olarak görülebilecek yapı kompleksinin üçte biri ortaya çıkarılabilmiştir. Seçkin konumunun yanı sıra yapının büyüklüğü ve donanımı da bunu destekler niteliktedir. Kompleksin kullanımı 4. yüzyılın sonu-5. yüzyılın başlarından 7. yüzyıla kadar gerçekleşmiştir (Schwaiger, 2012, s. 192). Yapının kullanım dönemlerinden 7. yüzyılın sonlarına denk gelen yıkımına kadar geçen süre içinde çeşitli düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. 7. yüzyılın sonlarında yapının yıkılmasından sonra, daha üst bir seviyede yapı kısmen tekrar inşa edilmiştir. Daha geç bir evreye ait yerleşim kalıntıları ise Geç Bizans Dönemi'ne tarihlenmektedir. Ev kalıntılarının içine daire şeklinde yapılar yapılmıştır. Bunlar daha çok, tarımsal ürünler özellikle tahıl için kullanılan ambar yapıları olarak açıklanmaktadır (Ladstätter, 2015, s. 604-605).

Orta Bizans Dönemi'nde de konut alanlarına ilişkin fikir oluşturabilecek kentsel yapımlar söz konusudur. İasos'ta 11. yüzyılda, iki liman arasında kıstakta kale içinde konut ve üretim alanları oluşturulmuştur. Kalenin yapımından sonra dış alanda inşa faaliyeti görülmemektedir (Peirano, 2016, s. 556).

Amorium Yukarı Şehir'de ise bir kilise dışında önemli bir orta Bizans Dönemi yapısı bulunmamaktadır. Ancak bu döneme ve daha sonraki Türk yerleşmesine ilişkin yaşama ve endüstriyel kullanım alanları (seramik fırını) bulunmaktadır. Evler oldukça küçüktür, basit temellerle duvarların altı kısımlarında devşirme taşlar kullanılarak yapılmıştır, üst yapıları ise kerpiçtir. Çatılar muhtemelen çatıyı kapatan sazlık ve çamur sıva katlarını tutan ahşap kirişlerden oluşmuştur (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 149-150).

Kazılardan elde edilen sonuçlar, 10. ve 11 yüzyıllarda refah ve huzurun Amorium'a geri döndüğünü ve şehrin dışına doğru yeni evler inşa edildiğini ortaya çıkarmıştır (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, s. 60-61).

Aizanoi'de ise konutlar, antik mezar taşları, sütun gövdeleri ve tapınağın diğer bölümleri de dahil olmak üzere çeşitli devşirme malzemeye sahip basit yapılar olarak inşa edilmiştir. Kalenin içindeki yeni evler sadece büyük depolama alanları, çardaklar ve basit

fırınlar içeren temel ihtiyaçlara hitap etmiştir. İlk aşamada, yerleşim nispeten serbest olup avlular ve açık alanlar içermiştir. İkinci bir aşamada, mevcut tüm alanlar üzerine inşa faaliyeti sürdürülmüş ve mevcut odalar, daha çok kişinin surların içine sığınmasını sağlamak üzere daha küçük birimlere bölünmüştür (Stroth, 2017, s. 331-332). Madeni sikkeler, bazı evlerin 11. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmesine olanak sağlamıştır (Von Den Hoff, 2011, s. 3).

5.4.3. Farklı Fonksiyona Hizmet Eden Yapıların Konut Alanı Olarak Kullanılması

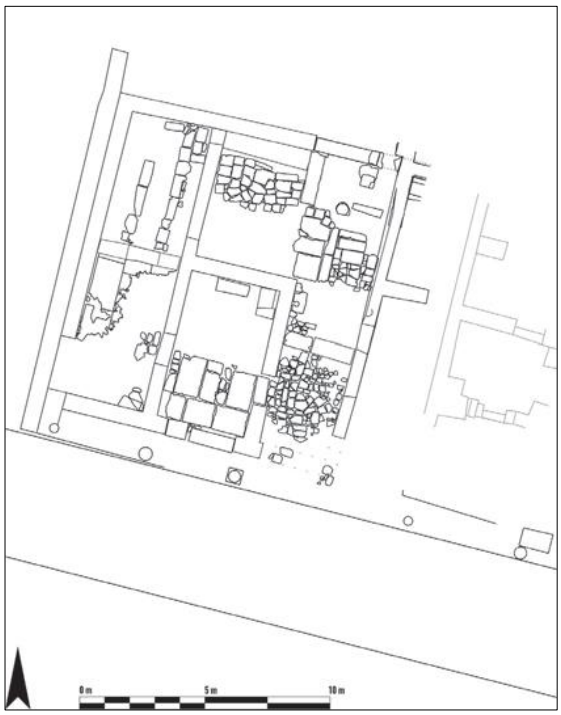
Bizans Dönemi boyunca farklı fonksiyona hizmet eden yapıların konut alanı olarak dönüştürüldüğü örnekler de bulunmaktadır. Ephesos, Hierapolis, İasos, Pergamon, Ksanthos, Sardes, Priene, Olympos ve Rhodiaspolis kentlerinde bu durum görülebilir.

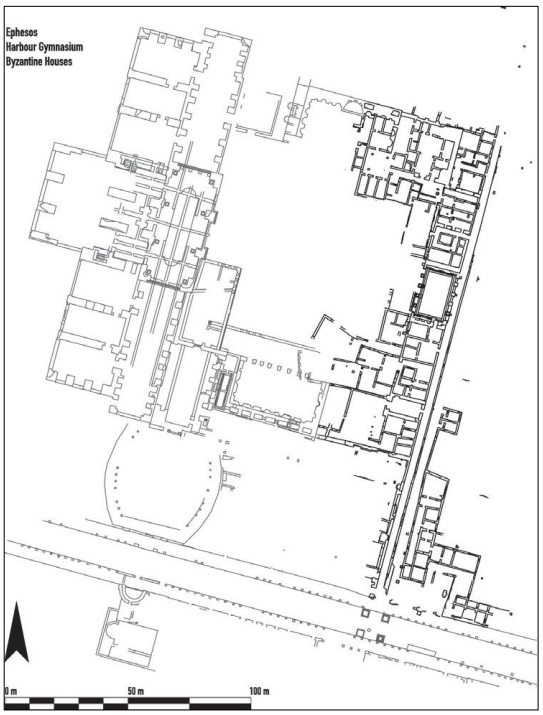
Geç Antik Çağ'da en geç 6. yüzyıldan itibaren kentin bir zamanki yönetim merkezi olan Ephesos Devlet Agorası konut alanı olarak kullanılmıştır (Foss, 1977a, s. 473; Ladstätter, 2011, s. 13). 614 yılı civarına dayanan madeni para bulgularına göre, Devlet Agorası terk edilmiş ve tekrar yoğun bir şekilde yerleşim olmamıştır (Foss, 1977a, s. 474).

Agoradaki bir Bizans evine (Şekil 5.97) ilişkin kazı raporuna göre yapının, güneyde Devlet Agorası'nı ve Magnesia Kapısı'na giden yolu çevreleyen dükkânlar dizisi içine 5. yüzyılda, bu alandaki ev topluluklarının bir parçası olarak yapıldığı belirtilmektedir. En azından iki katlı mekânlar caddeye açılan bir avlu etrafında kümelenmiştir. Yapı en geç 7. yüzyılda terk edilmiştir. O zamandan kalmış küçük bir zemin, bulguda her hangi bir yapısal faaliyete ilişkin kalıntı olmasa da, buradaki arazi kesiminin daha sonradan da kullanılmış olduğunu göstermektedir (Koder & Ladstätter, 2011, s. 282-283).

Ephesos Liman Gymnasiumu'nun palaestrası gibi büyük avlu yapılar, zengin donanımlı konut alanlarını barındırmak için yeterli alan sunmuştur (Şekil 5.98). Bu konutlarda çok renkli mozaik tabanlı, opus sectile döşemeli ve duvar resimli peristilli evler söz konusudur. Evlerin 7. yüzyılın içlerine kadar kullanıldığı belirtilmektedir (Ladstätter, 2011, s. 12; Pülz, 2011, s. 58).

Ephesos Vedius Gymnasiumu da 6. yüzyılın sonlarında çatılarının yıkılmasından sonra basit konut amaçlı bir adaptasyon geçirmiş ve kullanılmıştır. Büyük olasılıkla bu yerleşim evresi 7.-9. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Ladstätter, 2011, s. 13).

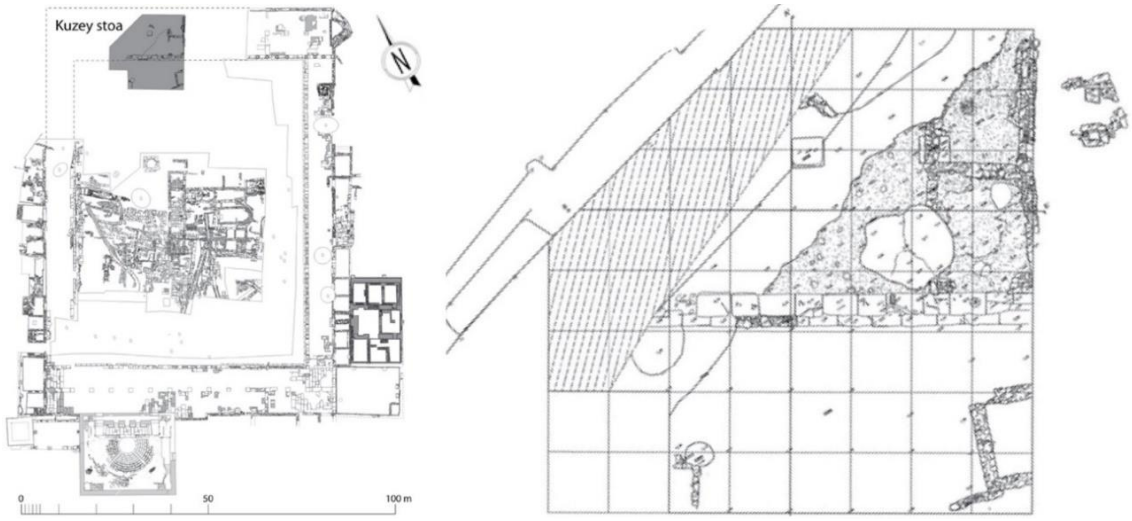

Şekil 5.97. Ephesos Devlet Agorası'nda Geç Antik Dönem evi (Koder & Ladstätter, 2011, s. 292)
Şekil 5.98. Ephesos Liman Hamamı'nda Bizans konutları (Koder & Ladstätter, 2011, s. 293)

Kentte 7.-8. yüzyıllarda Bizans duvarının yönünde Arcadiane boyunca uzanan alan da yoksul moloz evler ağı ile örtülmüştür. Ayrıca tiyatronun bazı bölümleri de evler tarafından işgal edilmiştir (Foss, 1977a, s. 474).

İasos agora alanı, fırınlarla birlikte konut ve üretim alanına dönüşmüş (Şekil 5.99); portikolar yıkılmış olsa bile, anıtsal girişi olan dipylon kullanılmaya devam etmiştir (Peirano, 2016, s. 555). Geç Roma/Erken Bizans evrelerinde, Agora kuzey stoanın incelenen kesimi, bir ya da iki odadan oluşan ve yalnızca bir miktar duvar kalıntısı korunmuş küçük konutlar tarafından işgal edildiğini ortaya koymuştur. Duvarlar zayıf tekniklerle inşa edilmiş, bazılarında Roma agorasından elde edilen küçük bloklar kullanılmış ve düşük kalitede harçla bağlanmıştır (Spanu, 2015, s. 576).

Şekil 5.99. İasos Agorası (Spanu, 2015, s. 588) ve kuzey stoada yer alan konut duvarları (Spanu, 2015, s. 589)

Olympos'ta Roma Dönemi'nde konut alanlarına dair veri bulunmayan kentin kuzey kesimi, Bizans Dönemi'nde sivil yerleşime açılmıştır. Çoğunlukla nekropol alanlarının üzerine inşa edilen konutlar kuzey kentin yeni karakterini de belirlemiştir (Mergen, 2011, s. 569). Roma Dönemi'nde her iki yanında mezarların yer aldığı cadde üzerine Erken Bizans Dönemi yapılaşmasında sivil dokuya ait konutlar inşa edilmiştir. Bu inşa faaliyetinde mezar yapıları konutlar arasında kalmış ve bazıları mekân olarak kullanılmıştır (Olcay Uçkan & Öztaşkın, 2016, s. 33-34).

Rhodiapolis'te Büyük Hamam'ın, Bizans Dönemi'nde konut ve işlik gibi tamamen farklı fonksiyonlarla yeniden biçimlendirilerek kullanıldığı ifade edilmiştir (Çevik, 2008, s. 22; Çevik, 2015, s. 433).

Orta ve Geç Bizans Dönemleri'nde de farklı fonksiyona hizmet eden yapıların konut alanlarına dönüşümü görülmektedir. Örneğin Hierapolis'te Kuzey Bizans Kapısı'nın hemen dışında terk edilmiş olan agoranın üstünde 11. yüzyıla tarihlenen avlulu bir konut (Bizans Çiftliği'nin bir parçası) yer almaktadır (Arthur, 2006, s. 111-114). Yine Frontinus Caddesi 7. yüzyıl depreminden sonra yıkıntılarla kaplanmış, bu yıkıntılar geçiş sağlamak için temizlenmiş ancak cadde hiçbir zaman eski genişliğine ulaşamamıştır. Olasılıkla 8. ya da 9. yüzyıllar boyunca dorik cepheye yaslanan, kaldırıma veya cadde üzerine ve hatta kimi zaman caddenin tabanını döşeme olarak kullanan konutlar inşa edilmiştir (Arthur, 2006, s. 105). Büyük Yapı (Roma Dönemi'nde inşa edilmiş olup kazılar sonucu yapının işlevi hamam olarak belirlenmiştir) içinde 9.-10. yüzyılda çok

sayıda konut inşa edilmiştir (D'Andria, 2004, s. 113). Ayrıca Ploutonion'un doğu tarafında Orta Bizans Dönemi'ne (8.-10. yüzyıllar) tarihlenen konut alanına ait duvar yapıları ortaya çıkarılmış ve iki konut alanı saptanmıştır (D'Andria, 2015d, s. 211). Apollon Kutsal Alanı'nın kısmen üzerine 10. ya da 11. yüzyılda bir grup Bizans evi inşa edilmiştir. Çalışmalar sırasında Erken Selçuklu Dönemi'ne kadar iskân edildiği anlaşılmıştır (Arthur, 2006, s. 158). Merkezdeki Hamam'ın da 11. yüzyılda yeniden düzenlenmiş olup Geç Bizans Dönemi'nde (12.-13. ve 14. yüzyıllarda) basit yapılardan oluşan bir konut yerleşimine sahip olduğu anlaşılmaktadır (Yılmaz, 1994, s. 203). 19. yüzyıl başlarında Hierapolis'i ziyaret eden Fellows, buranın saray olduğu düşüncesini dile getirmiştir (Fellows, 1838, s. 284). Geç Bizans Dönemi'ne ait buluntuların zenginliği ve kalitesi göz önüne alındığında ve Hierapolis'in diğer yerlerinden gelen buluntularla kıyaslandığında, hamam yapısının kentin geç dönemleri için bir yönetim merkezi haline geldiği belirtilmektedir (Arthur, 2006, s. 161).

6. ve 7. yüzyıllarda terk edilen Ksanthos, 11. ve 12. yüzyıllarda tekrar iskân edilmiştir. Ksanthos Batı Agorası da bu iskânın izlendiği önemli alanlardan biri konumunda bulunmaktadır. Agoranın kuzeydoğu köşesinde yeniden kullanımlarla ilgili ipuçlarına rastlamak mümkündür. Burada küçük moloz taşlarla kaba örgülü duvarların, portiko elemanlarının arasını kapattığı görülmektedir. Bu ayrıntılarda iki farklı evre ayırt edilmektedir: Önce kalın sütunlu özgün portikonun vasat bir taklidi yapılmış, sonra da sütunlar arasının doldurulmasıyla sürekli bir duvar oluşturulmuştur ve bir olasılıkla bu duvarın ardında konutlar yerleştirilmiştir (des Courtils, 2003).

İasos'ta agoranın portikolarında ikinci bir yerleşim evresi Orta Çağ'da gerçekleşmiştir. Alanda II. Basileos (1023-1028) follisin keşfedilmesi sayesinde tarihsel olarak 10. yüzyılın sonu 11. yüzyılın başı arasına yerleştirilmiştir (Spanu, 2013, s. 447).

Pergamon'da kentin Bizans Dönemi'nin ilk evrelerine ait yerleşim hakkında çok az şey bilinmektedir. Bunun nedeni Geç Bizans Dönemi'nde önceki kalıntıların üzerine yerleşildiğinden Erken Bizans yapılarının hemen hemen tümüyle tahrip edilmiş olmasıdır. Kazılarda 6. ve 7. yüzyıllardaki kentin aşağı kısımlarında seyrek bir yapılaşmanın olduğu ve yerleşmenin Geç Roma ile Erken Bizans surları arasında yer aldığı anlaşılmıştır. 7. yüzyılın sonu ile 8. yüzyılın başlarında büyük bir kırılma ve geriye gidiş, kentin Arap akıncıları tarafından tehdit edilmesi ve 716 yılında ele geçirilmesi

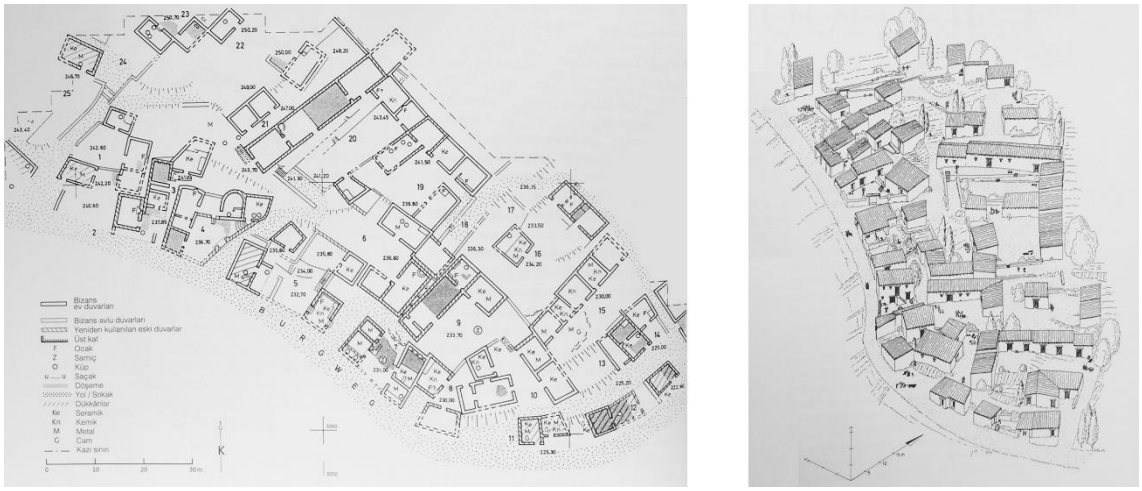
nedeniyle yaşadığı çöküşle açıklanmaktadır. Bu kırılma dönemi tüm Orta Bizans Dönemi boyunca, en azından 11. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu veriler ve tahminlere göre, bugüne kadar arkeolojik olarak ispatlanamamış olsa da zengin Bizanslı vatandaşların kentin dışındaki büyük çiftliklerde oturdukları tahmin edilmektedir (Otten, 2014, s. 172).

12. yüzyıla gelindiğinde Demeter Terası'nın, Hera Terası'nın ve Gymnasion'un yukarısının kuzeyindeki bütün alan konutlarla kaplanmıştır (Radt, 2002, s. 288). Bu yüzyılda Yukarı Kale'yi çeviren surlar ile tepenin güneyinde uzanan surlar arasında kalan bölgede oldukça yoğun bir yerleşim bulunmaktadır. Bu bölgede Antik Dönem'den kalma konutların üzerine daha sonraki dönemlerde defalarca yerleşildiği görülmüştür. Klaus Rheidt, bu alandaki yerleşimin yedi ayrı gelişme evresine ayrıldığını ve 12. yüzyılın sonundan 14. yüzyılın başlarına kadar süren bir yapılaşmaya sahne olduğunu ortaya koymuştur (Otten, 2014, s. 177).

Bu dönem yerleşmesinin su temini sarnıçlar ve kuyularla karşılanırken atık suyun iletildiği herhangi bir altyapının olmadığı görülmüştür. Yerleşmenin gittikçe sıklaşması, harabe halindeki Antik Dönem yapılarının ayakta olan duvarlarının yıkılarak ya da tekrar kullanılarak büyük oranda müdahale görmesine ve kentteki boş alanların da yapılaşmasına neden olmuştur (Otten, 2014, s. 179).

Üzerleri çatıyla örtülü evler çoğunlukla iki odadan ve bir avludan oluşmuştur. Bu evlerden bazıları, içlerinde podyumlar, nişler, ocaklar; hatta kilerlerinde saklama kapları olarak kullanılan büyük küpleriyle (pithos) birlikte korunagelmiştir. O zamana kadar hala kullanılan antik ana caddenin kenarında, metal üretimine işaret eden atölyeler, dükkânlar ve diğer satış yerlerinin bulunduğu anlaşılmıştır (Şekil 5.100). 13. yüzyılın ortasında tekrar büyük yapı komplekslerinin ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bunlar, ortadaki avluya açılan dört ya da daha fazla odadan; ayrıca kiler ya da ev işlerinin yürütüldüğü başka mekânlardan oluşan konutlardır. Genel olarak kırsal kesimlerde görülen ev planlarına benzeyen bu konutların bazılarında ikinci bir katın varlığı da görülür; ancak avlularına ve misafir odalarına rağmen yine de kentsel bir konut karakteri taşımaktan uzaktırlar (Otten, 2014, s. 179).

Son yapılan araştırmalar, yapılaşmanın Geç Bizans Dönemi'nde sadece sur dışında olmadığını, aynı zamanda kent banliyösünde de yerleşimlerin olabileceğini göstermektedir (Pirson, 2013, s. 404).

Şekil 5.100. Pergamon'da 13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başı Bizans yerleşim planı (Radt, 2002, s. 288) ve Bizans yerleşim yerinin rekonstrüksiyonu (Radt, 2002, s. 289)

5.4.4. Akropollerde Konut Alanları

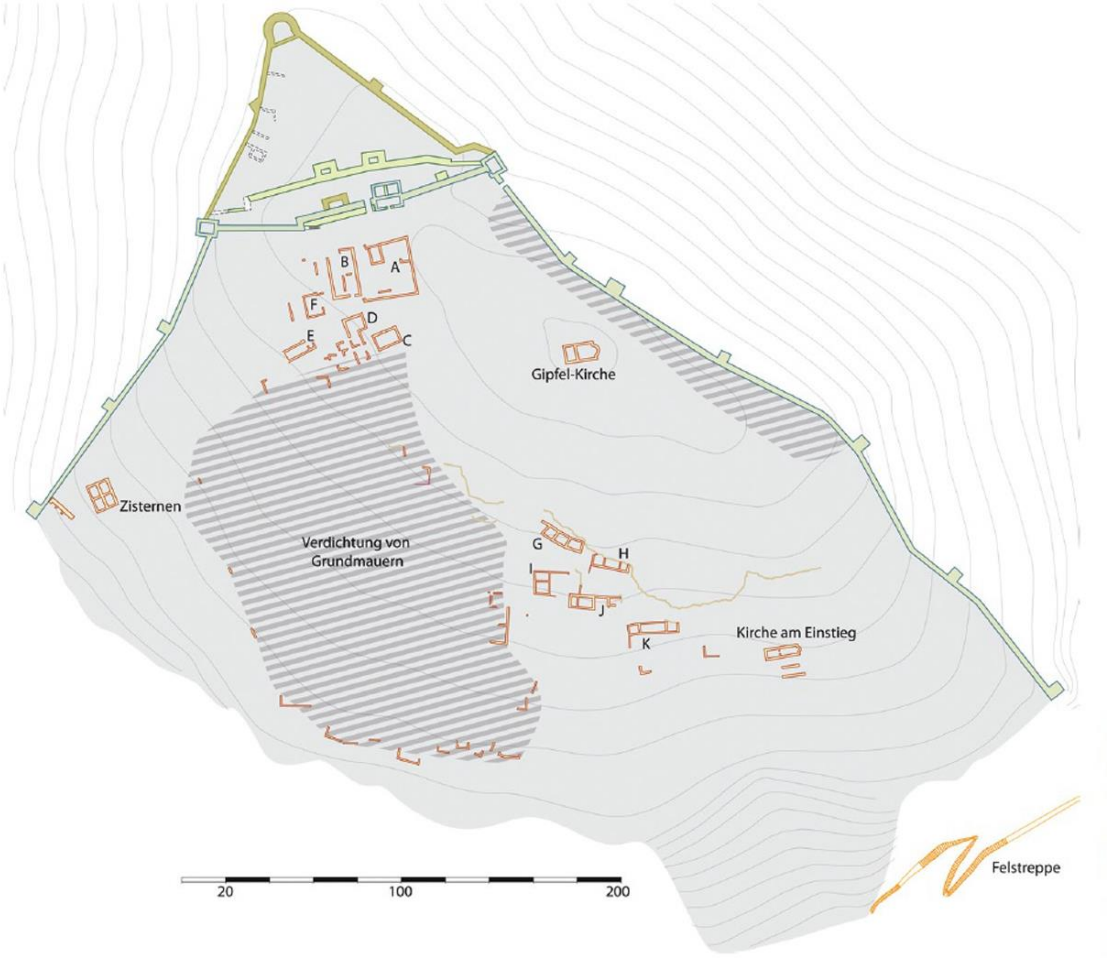
Kentlerin korunaklı bölgeleri olan akropollerdeki konut alanları ayrıca ele alınmıştır. Örneğin Ksanthos'ta evler antik Lykia Akropolü üzerine inşa edilmiş, Klasik Dönem'in yapılarını kaplamış ve böylece herhangi bir ara fazın olasılığını ortadan kaldırmıştır. Mermer kaplama ve zemin mozaikleriyle bezenmiş bu iki katlı peristilli evler, büyük Helenistik evlerin geleneksel tipine uygun olarak inşa edilmiştir (Des Courtils & Cavalier, 2001). Günümüze iyi korunmuş halde ulaşan bir Erken Bizans konutu örneği, akropolde yer almaktadır. 2000 m^2 bir alanı kaplayan yapı belirli bir tipe uygun inşa edilerek, bir avlunun etrafında düzenlenmiştir. Avlunun aslında pişmiş toprak levha döşeli olan zemini altında kaya içine oyulmuş üzeri tuğla tonoz ile kapatılmış bir de sarnıç bulunmaktadır. Akropolde harabe halinde bir Erken Bizans evi daha yer almaktadır. Bu konut birimleri akropolde Erken Bizans Dönemi'nde bir yerleşimin varlığına işaret etmektedir (des Courtils, 2003, s. 67).

Bizans Dönemi Olympos'unda sivil yerleşim alanları, Göksu'nun kuzey ve güneyinde konumlanan düz alanda, sarp ve dik kayalıklardan oluşan Akropol Tepesi üzerinde ve özellikle güney kentte Sepet sırtının eteklerinde izlenebilen terasta bulunmaktadır. Bu alanlardan Akropol Tepesi, yalnızca konut alanı olarak planlanmış, diğer yerleşim alanlarında ise dini ve kamusal yapılarla beraber konutlar da yer almıştır (Mergen, 2011, s. 570).

Sardes akropolisinde 8. yüzyılın başlarından itibaren nümismatik kayıtlarındaki uzun bir boşluk, 10 yüzyılın ortalarına ait iki sikke ile birlikte, 11. yüzyılın ortalarından sonlarına kadarki döneme ait dört sikke ile kesilmiştir (Foss, 1976, s. 61). Bu sikkeler, bir veya iki odalı, moloz duvarlarla çevrelenmiş ve bazı durumlarda semisirküler ocaklarla bir grup mütevazı yapıda bulunmuştur. Tepenin sakinleri için su, yakındaki tonozlu ve yeniden kullanılmış tuğlalarla kaplı sarnıçlardan getirilmiştir. Akropolde bulunan ve diğer yerlerdeki geç 13. yüzyıldan kalma sikkelerin ve çanak çömleklerin kıtlığı, Sardes'in Konstantinopolis'teki Paleologan restorasyonundan sonra diğer Bizans merkezlerinden giderek yalıtıldığını göstermektedir (Rautman, 2017, s. 236-237).

Priene'de, antik kent alanının seviyesinden yaklaşık 200 metre yüksekte Teloneia zirvesindeki platoda gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında, yoğun bir yapılaşma görülmüştür (Şekil 5.101). Bu bölgenin kuzey ve güney kesiminde çeşitli boyutlarda 13 yapıya ait temel duvarları mevcuttur. Bu yapılardan ikisinin küçük kiliseler oldukları anlaşılmıştır. Araziden toplanan keramiğe göre, ilki 4.-7. yüzyıl ve ikincisi 11.-13. yüzyıl olmak üzere iki zamansal ağırlık noktası belirlenmiştir. Elde edilen bu sonuçlar, Geç Antik Dönem ve Bizans Dönemi Priene'sinde yeni keşfedilen yerleşmenin büyüklüğünün, antik kent konut alanının yaklaşık dörtte birine denk geldiğini göstermiştir (Raeck & Rumscheid, 2011, s. 70).

Pergamon akropolü üzerinde çoğunlukla 11. yüzyıla ya da daha sonraki döneme tarihlenen evlerle birlikte endüstriyel faaliyet gösteren bazı kanıtlar -kireç fırınları ve kulübeler- bulunmaktadır. Evler kabaca devşirme malzeme, tuğla parçaları, zayıf harç ya da topraktan yapılmış ve enkazla kaplı antik yapıların alanlarını işgal etmiştir. Bizans Dönemi'nde akropolisin büyük bir alanı kalabalık, dar sokaklarda küçük evlerin yerleşimi oluşturacak şekilde inşa edildiği görülmektedir (Foss, 1977a, s. 480-481).

Şekil 5.101. Priene akropolü (Teloneia) (Taralı alanlar yoğun yapı kalıntılarını içeren bölgelerdir.) (Fildhuth, 2017, s. 253)

Ainos'ta akropol içinde Bizans Dönemi konutuna rastlanmıştır. Yapı küçük bir saray ya da zengin evi olarak nitelendirilmiştir (Başaran, 1998, s. 4). Keramik buluntular yapının 11.-12. yüzyıllarda kullanıldığını göstermekle birlikte buluntuların sayısı ve çeşitliliği dönemin sanatının gelişmiş olduğunu ve yapı kullanıcısının maddi refah düzeyini yansıtması açısından önem taşımaktadır (Erzen & Başaran, 1992, s. 54).

Assos'ta ise Geç Bizans Dönemi'nde akropol içine sarnıçlar, depolar ve birkaç konut inşa edilmiştir. Akropoliste ele geçen seramiklerden kalenin 14. yüzyıla kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014).

5.5. Meydan ve Sokak Strüktürü

Antik Dönem boyunca kentlerin biçimlenmesindeki temel bileşenlerden olan meydanlar ve sokak strüktürü özellikle Erken Bizans Dönemi'nde varlığını büyük ölçüde sürdürmüştür. Ancak erken dönemin ardından belirgin dönüşümlere maruz kalmışlardır.

5.5.1. Meydanlar

Antik Dönem boyunca agoraların birer meydan işlevi de gördükleri belirtilebilir. Geç Antik Çağ'da caddelerin önemi birleşme noktalarında yer alan meydanlar ve Pazar yerlerinin düzeni Antik Dönem'de var olan uygulamaları izlemiştir. Antik yapılar, yenileri kısa sürede yapılamayacağı için onarımlarla kullanılmaya devam etmiştir. Yeni yapılar ya da genişlemeler sadece önemli durumlarda, örneğin deprem nedeniyle zorunlu olarak yapılmıştır (Koch, 2007, s. 100).

Her ne kadar sivil meydanlar, 3. yüzyılda imparatorluğun kuzey sınırının bazı yerlerinde kaybolmuş olsalar da Akdeniz'de, 5. yüzyılın ikinci yarısına kadar, şehirciliğin önemli bir parçası olarak kalmışlardır. Sosyal yaşam, siyasi ritüeller ya da ticari işlevleri de devam etmiştir. Bu dönemde forum ve agoralarda yeniden yapılanmalar görüldüğü gibi zemin kaplamalarında ya da kolonadlarda onarımların da yapıldığı görülmektedir. Doğu eyalet başkentlerindeki meydanlar muhtemelen en kapsamlı inşaat işine tanık olmuştur (Lavan, 2006, s. 235). Bu noktada agoraların Bizans Dönemi boyunca kullanımlarının değerlendirilmesi gerekir. Erken Bizans Dönemi boyunca agora alanlarının farklı işlevlere hizmet eden yapılar ile kaplandıkları belirtilebilir. Ancak bir takım örnekler Erken Bizans Dönemi'nde agoraların aynı işlevle devamlılığını gösterir. Ephesos, Aphrodisias, Laodikeia, Miletos, Sagalassos ve Side'de olduğu gibi çoğu, 6. yüzyılın sonları-7. yüzyılın başlarındaki büyük değişikliklere kadar varlığı sürdürmüştür.

Geç Antik Dönem'de Ephesos'ta bulunan bir yazıt kentte Theodosius Forumu'nun bulunduğuna işaret eder. Devlet Agora'sında gerçekleştirilen mimari çalışmalar nedeniyle bu agora Theododius Forumu ile bir tutulur (Bauer, 1996, s. 292). Ancak alternatif olarak eski ticaret agorası (Tetragonos Agrora) da olabileceği tartışılır. Çünkü Ticaret Agorası I. Theodosios Dönemi'nde (375-395) devşirme malzemeyle eski planına göre yeniden inşa edilip 7. yüzyıla kadar kullanılmıştır (Scherrer, 2000, s. 140). Daha yeni araştırmalara göre, bu forum Tiyatro Gymnasiumu'nun palaestra alanında

(Scherrer & Trinkl, 2006, s. 11) veya Bizans Sarayı'nın batısındaki alanda (Ladstätter & Pülz, 2007, s. 404-405) konumlanmış olabilir. Pülz de (Pülz, 2011, s. 57) Geç Antik Dönem forumunun yukarı kentten çok aşağı kentte bulunabileceğini; çünkü aşağı kentte 4. yüzyılın sonu-5. yüzyılın başından itibaren yol güzergahları dışında da yoğun bir inşaat faaliyeti tespit edildiğini belirtir.

Ephesos'ta ayrıca Mermer Cadde ile Embolos kesişiminde, Celsus Kütüphanesi'nin önünde, bu binanın görkemli ön cephesinin hakim olduğu kamusal bir alan bulunmaktadır. Buranın bir meydan işlevi gördüğü belirtilmiştir (Bauer, 1996, s. 279).

Aphrodisias Tetrastoon (Dörtlü Portiko) olarak bilinen ve tiyatronun önünde yer alan zemini mermer döşeli sütunlu meydan 1. veya 2. yüzyılda inşa edilmiş olsa da 360'larda Antonius Tatianus adındaki bir eyalet valisi tarafından yaptırılan restorasyonla mevcut formuna kavuşmuştur. Bu dönemde, meydanın doğu kısmı, yeni imparator ve vali heykelleri için bir onurlandırma yeri haline gelmiştir. Bunların birçoğu daha sonra, 4. yüzyılın sonu ve 5. yüzyıllarda yerleştirilmişlerdir (Lavan, 2006).

Laodikeia Merkezi Agora, Erken Bizans Dönemi'nde büyük değişim geçirerek, Bizans agorası olarak kullanılmıştır. Merkezinde yer alan ve orijinalde bir Roma anıtı olan bölüm de değiştirilerek devşirme mermer bloklardan kare planlı ve üç basamaklı bir kaide üzerinde yükselen bir anıt yapılmıştır. Bu anıtın Tanrı'nın tekliğini ve Hristiyanlığın gücünü sembolize ettiği belirtilmektedir (Şimşek, 2005, s. 307).

Side'de Arkadios şerefine inşa edilen bir forumun varlığı kentin ana kapısının dışında ele geçen iki yazıttan anlaşılmaktadır. Söz konusu forumun burada olabileceği belirtilmekle birlikte agora gibi önceden var olan bir kentsel meydanın yenilenmesi düşüncesi de ifade edilmiştir (Piesker, 2017, s. 297). Side agorası Erken Bizans Dönemi'nde kullanımda kalmış ve kapsamlı onarımlar geçirmiştir (Foss, 1996c, s. 35).

Sagalassos Yukarı Agorası ise M.Ö. 3. yüzyıl ve M.S. 7. yüzyıl arasında on yüzyılı kapsayan bir meydandır ve tarihi yedi ana aşamaya ayrılmıştır: Agora öncesi alanın kullanımı; kamusal meydanın düzeni; agoranın genişlemesi; meydanın anıtsallaşması, bakım/onarım devri, Geç Antik tadilat/dönüşüm ve terk (Talloen & Poblome, 2016, s. 114). Meydan 500 yılı civarında meydana gelen depremde büyük ölçüde hasar görür. Ardından 6. yüzyılda meydanın yeniden değerlendirilmesi için bir takım uygulamalar

gerçekleştirilir. Geç Antik Dönem, birkaç onursal anıtın meydandan ve yakın çevresinden kaldırılmasına tanık olmuştur. Taş heykeller yakılarak kireç yapılır, metal olanlar eritilir. Heykel kaideleri kaldırılır veya başka yerlerde kullanılır. Kullanıma açılan meydanda pazar yerleri belirlenir ve agora politik kimliğinden çıkıp bir pazar yerine dönüşür.

5.5.2. Sokak Strüktürü

Sokak strüktürünün ve sokakların devamlılığının sorgulaması Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Laodikeia, Aphrodisias, Miletos, Sardes, Priene, Olympos, Knidos, Side, Patara, Tralleis, Arykanda, Rhodiapolis, Aizanoi, Nikaia ve Sagalassos kentlerinden elde edilen verilerle sağlanmıştır.

Ephesos'ta Geç Antik-Erken Bizans Dönemi'nde kent merkezi niteliği kazanan Embolos (modern tanımlamasıyla Kuretler Caddesi) Yukarı Agora (Devlet Agorası) ile Tetragonos Agorası'nı (Ticaret Agorası) birbirine bağlayan ana arterlerden biridir. Ticaret Agorası ile Büyük Tiyatro arasında kalan Mermer Cadde de kentin bir diğer aksıdır. Hem Kuretler Caddesi'nde hem de Mermer Cadde'de bulunan imparatoru övücü yazıtlar, caddelerin en azından 6. yüzyıl sonu ile 7. yüzyıl başında, politik toplantıların gerçekleştirildiği yerler olarak belirtmektedir (Pülz, 2011, s. 52-53). Kentin geç antik eserlerinden en etkileyici olan aks ise tiyatrodan limana kadar yarım kilometreye ulaşan geniş, mermer döşeli ve sütunlu caddesi olan Arcadiane Caddesi'dir (Foss, 1977a, s. 472). Kamuya açık mekânlar olarak caddelerle onlara eşlik eden portikolar kent için önemli bir konuma sahiptir. Galerilerin zarif donanımı, Kuretler Caddesi ve Arkadiane'nin (Şekil 5.102) iki tarafındaki galeriler çok renkli mozaik tabanlarla süslenmesi de caddelerin sahip oldukları konumu destekler niteliktedir (Pülz, 2011, s. 53).

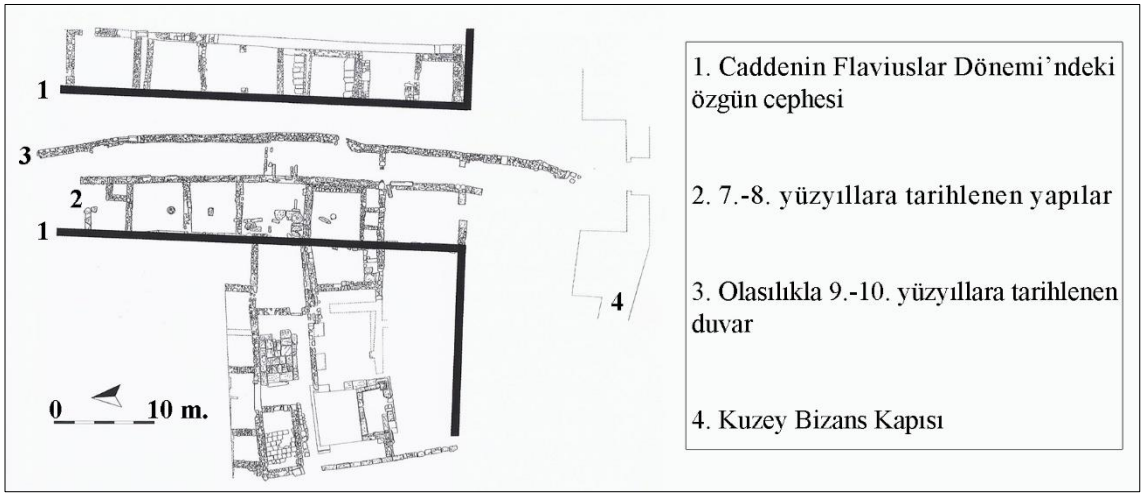
Şekil 5.102. Ephesos Kuretler Caddesi ve Arcadiane Caddesi (Mısırlı, 2016)

Liman Gymnasiumu'nun portikoları ile Verulanus Galerileri'nin üzerine oturan konut yapıları ve Bizans Sarayı kompleksi, Ephesos'un aşağı kentinde en geç 5. yüzyıl başlarından itibaren çok köklü değişiklikler yaşandığını göstermektedir. Bu değişiklikler sırasında öncül yapıların eski işlevleri dikkate alınmamış ve kentin eski gridal planına tam uyulmamıştır (Pülz, 2011, s. 62). Liman Gymnasiumu'nun palaestrasının doğu tarafı ve Verulanus Galerileri batı galerisi arasında yer alan ve Erken Bizans Dönemi'nde kullanılan bir cadde bulunmaktadır. Bu cadde güneydeki Arkadiane ve Meryem Kilisesi'ne paralel uzanan caddenin bağlantısını sağlamıştır ve üç portikosu olan Verulanus Galerisi'nin doğudaki iki portikosunun üzerine inşa edilmiştir (Koder & Ladstätter, 2011, s. 283).

Helenistik Dönem'de Hirerapolis hippodamos plana göre organize edilmiştir ve ana aksı Frontinus Caddesi'dir. Cadde kaplamasının altında Roma Dönemi kanalizasyon ve temiz su sistemi yer almaktadır. Yolların bakımı 6. yüzyıl sonlarına kadar kamu yetkilileri tarafından yaptırılmıştır. Bu dönemden sonra yapıların bazı yolların üstüne inşa edildiği görülür. Bu soruna diğer kentlerde de 4. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. 398 yılında İmparator I. Theodosius, yolların üstüne bina inşa edilmesini yasaklayan ve gerekirse bu binaların yıkılacağını belirten bir yasa çıkartmıştır. Doğal su kaynağı, su tabakasının seviyesindeki değişiklikler ve özellikle 4. yüzyılda meydana gelen depremin yaptığı tahribat nedeniyle bazı sokakların seviyesinin yükseltilmesi gerekmiştir (Arthur, 2006, s. 46).

7. yüzyıl depreminden sonra, Frontinus Caddesi ve diğer pek çok sokak, yıkıntıların işgaline maruz kalmıştır. Frontinus Caddesi daha sonra kısmen temizlenmiş, ancak bu kez üstüne caddeyi daraltan binalar inşa edilmiştir. Olasılıkla 10. yüzyılda ikinci bir surun yapılmasıyla, caddenin eni iyice daraltılmıştır (Şekil 5.103) (Şekil 5.104). 11. yüzyılda tamamen işlevini kaybedene kadar yavaş yavaş, kıvrılarak giden bir ize dönüşmüştür (Arthur, 2006, s. 47-48).

Büyük Yapı'nın bulunduğu alanda, 9. ve 10. yüzyıllarda yeni binalar inşa edilirken yeni sokakların da yapıldığını gösteren izler mevcuttur. Geç dönem yapıların Helenistik Dönem'in yol ağına hiç önem vermediği görülmektedir (Arthur, 2006, s. 48).

Şekil 5.103. Hierapolis Frontinus Caddesi'nin daraltılması (Arthur, 2006, s. 47)

Şekil 5.104. Hierapolis Frontinus Caddesi (Mısırlı, 2011)

Pergamon'da eski dönemeçli anayol, Geç Bizans Dönemi'nde yerleşim bölgesinin üzerinde hakim şekilde yükselen ayrıca duvarlarla çevrilmiş olan kaleye, yani kastrona, giden anayol hizmetini görmeye devam etmiştir. Yan yollar hakkında hiçbir şey bilinmemekle birlikte bunların gerçek yollardan çok, evler ve bina kompleksleri arasındaki geçitler olduğu sanılmaktadır. Her durumda antik tali yollar sistemi tamamıyla yok olmuştur (Radt, 2002, s. 289).

Laodikeia, Helenistik Dönem'den itibaren hippodamos sistemde planlanmıştır. Antik kentte kazı başkanlığınca adlandırılan Suriye Caddesi, Stadyum Caddesi, Efes Caddesi, Aphrodisias Caddesi ve Hierapolis Caddesi olmak üzere beş önemli ana cadde ile bunlardan ayrılan ve kesişen sokaklar yer almaktadır. Suriye Caddesi'nde (Şekil 5.105) yapılan kazılar, ana caddeden 42 metre aralıklarla ayrılan sokakların varlığını ortaya çıkarmıştır. Bu sistem, 51 metre aralarla kesişen sokaklardan meydana gelen insulaları (adaları) oluşturmuştur (Şimşek, 2007b, s. 81). Arkeolojik veriler, Erken Bizans Dönemi'nde 5.-6. yüzyılda çeşitli düzenlemeler ve ilavelerle bir sokağın (Suriye Caddesi'nden ulaşılan) daraltılarak kullanıldığını göstermektedir. Kentteki insulaları sınırlayan ara sokakların genişlikleri 4.50-4.75 metre arasında değişirken, burada geç mekânların yapılmasıyla genişlik 3.06 metreye kadar daraltılmıştır. (Şimşek, 2013, s. 109).

Şekil 5.105. Laodikeia Suriye Caddesi (Mısırlı, 2011)

Miletos Arkaik gridal planını ve daha sonra şehir plancısı Hippodamos ile ilişkilendirilen ortogonal sokak sistemini sürdürmüş ve aynı zamanda Roma ve Erken Bizans Dönemleri boyunca korumuştur (Niewöhner, 2017a, s. 255). Erken Bizans Dönemi'nde bazı sokaklar, ilk kez mermerle kaplanmış, ortogonal sokaklar ve insulalar ile antik düzen korunmuş ve hatta iyileştirilmiştir. Mitolojik heykellerle bezemeleri de

dahil olmak üzere çok sayıda antik yapı cephesi de korunmuştur (Niewöhner, 2016b, s. 69).

Miletos Tiyatro Tepesi'nde ise (*Kastron ton Palation*) hepsi yamaçlara ve / veya civardaki şehir duvarlarına hizalı olan farklı binalardan ve çarpık sokaklardan oluşan yoğun bir karmaşa içermektedir. Bazı binalar, orduya veya sivil idareye işaret edebilecek boyutlarıyla ve düzenli konturlarıyla dikkat çekmektedir (Niewöhner, 2017a, s. 263).

Antik Aphrodisias'ın gridal sokak planı, 1995 ile 1998 yılları arasında kentin kazılmamış kısımlarının jeofizik bir araştırmasıyla ortaya çıkarılmıştır (Ratte, 2008, s. 14). 200 yılına ait bir yazıtta hinterland ile büyük bir bağlantı sağlayan kentin ana aksı Tetrapylon Caddesi, 4. yüzyılın ortalarında kent surunun inşa edilmesiyle şehir içi bir bulvar haline getirilmiştir. Hinterland ile bağlantının kesilme sebebi, olası saldırganların kolay bir fetih için caddelerden yararlanmasını önlemek için savunma konseptiyle yapılması olarak belirtilmiştir (Dalgıç & Sokolicek, 2017, s. 271).

Tetrapylon Caddesi'nin en önemli kısmı 400 yılına tarihli doğu stoadır. Stoa deprem ve yangınla yıkılmıştır. Stoada bulunan 616/617 yıllarına tarihlenen ve yıkım tabakası içinde veya altındaki 610/611 yıllarına ait sikkeler 7. yüzyılın ilk yarısında caddenin çöküşünü kanıtlamaktadır (Smitht & Öğüş, 2017, s. 23). Şehir merkezi terkedilmiş ve yıkılan binaların enkazları sokaklarda kalmıştır. Başlıca Roma ve Geç Antik sokakların döşemesi görünmez hale gelmiş, ancak bunların eksenleri kentsel dokularda algılanabilir durumda kalmıştır. Kalıntılarla kaplı Tetrapylon Caddesi, merkezi kentsel karakterini kaybetmiştir. Bir aradan sonra, 8. veya 9. yüzyılda geçici bir yeniden yerleşim meydana gelmiş, Tetrapylon Caddesi'nin üzerindeki yüzeyleri düzleştirme girişiminden sonra, burada küçük evler ve sarnıçlar gibi yeni binalar inşa edilmiş ve yerleşimin köy karakterini benimsemiş olduğunu ileri sürülmüştür. 8. ya da 9. yüzyıllarda toprak yollar geç antik mermer yolların yerini almış ve küçük ama sağlam kule benzeri binalarla kaplanmıştır. Eski Tetrapylon Caddesi'ndeki faaliyet yaklaşık 1000 yılı civarında azalmış ve Osmanlı Dönemi'nde, bölgenin 13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar dükkânlarla yeniden işgal edildiği bir kez daha kanıtlanmıştır (Dalgıç & Sokolicek, 2017, s. 275-276).

Sardes Pactolus ve Hermus Nehri vadilerinin kavşağında yer almakta olup, tarih öncesi çağlardan beri bu nehirlerin izlerini takip eden yollar ve patikalar kentin

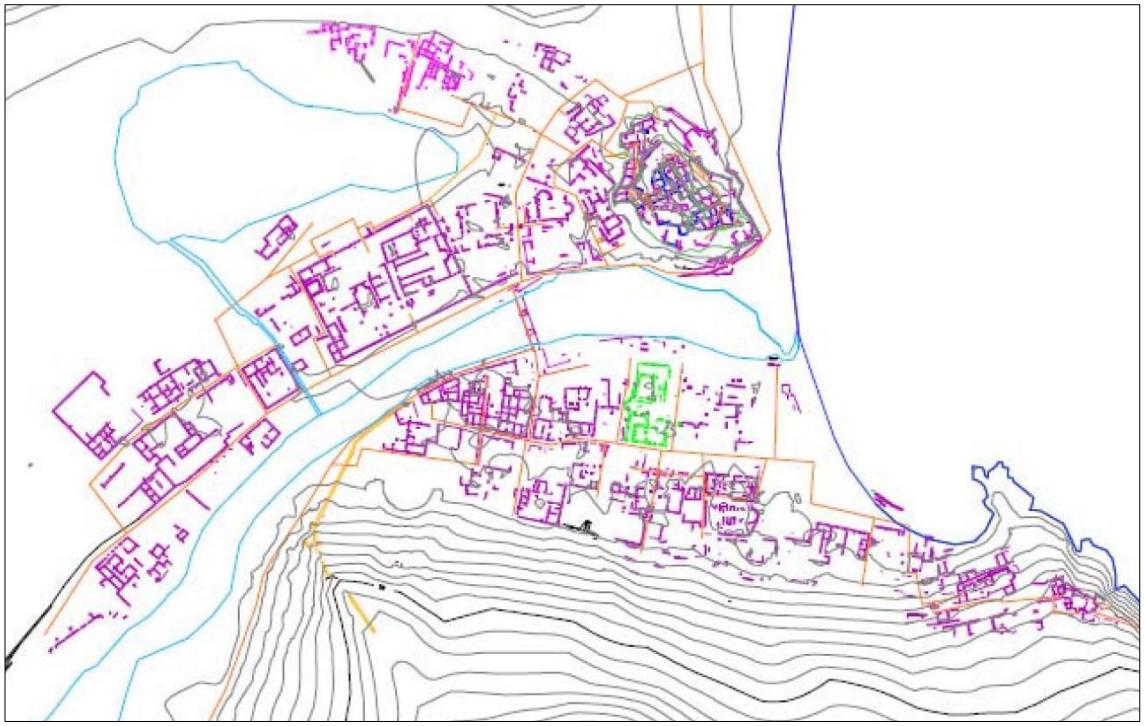
güzergahlarını belirlemiştir. Doğu-batı yolu, Sardes'in akropolis ve nekropolisini oluşturan yüksek tepelerin kenarından geçerken; kuzey-güney yolu Artemis Tapınağı'nın yanından geçerek Sardes'ten güneye, dağ köylerine, Hypaepa şehrine ve oradan da Ephesos'a kadar devam etmiştir (Foss & Hanfmann, 1975, s. 18-19). Bu iki yolun kesiştiği nokta, bir tür doğal cardo ve decumanus yaratan bir odak noktası sağlamış, ancak yollar doğru açılarda buluşmasa da şehir genelinde kullanılan sıkı bir planlama şebekesi oluşturmuştur (Foss & Hanfmann, 1975, s. 30). 616'da şehrin bazı bölümleri Persler tarafından yok edilmiş; bazı bölümleri ise terk edilmiştir. Büyük sütunlu cadde 7. yüzyıl başlarında bir depremle yerle bir oluncaya kadar kullanılmıştır (Greenewalt Jr., 1988, s. 12). Yaklaşık 660 yılında Sardes'te yenileme gerçekleşmiştir. Şehrin ortasındaki yol yeniden inşa edilmiş, ancak mermer yerine parke taşlarıyla döşenmiştir. Eski sütunların ve dükkânların kalıntıları üzerine doğrudan inşa edilmiş, zemini için kireç, hamam-gymnasium kompleksinin mermer dekorasyonundan sağlanarak yapının terkedilmiş odalarından birinde fırınlanmıştır (Foss, 1975, s. 737-738; Foss, 1976, s. 57).

Priene'de 5. yüzyıldan başlayarak 7. yüzyıla, yani Erken Bizans Dönemi boyunca, şehrin topografyası Antik Çağ'da olduğu gibi kalmıştır. Özellikle uzak bölgelerde düzensiz, azaltılmış nüfus yoğunluğuna rağmen tüm alanlarda hala yerleşim sürmüştür. Ana caddeler kullanımda kalmış ve üzerine bu dönemde inşa çalışması gerçekleşmemiştir. Merkezi kamu meydanı ya da agorası korunmuş ve yakınlardaki birkaç bina yıkılmış olsa da yakınlarında kiliseler yanı sıra yeni kurulan "piskopos sarayı" yer almıştır (Fildhuth, 2017, s. 251).

Olympos, Roma Dönemi'nde Hippodomos plan sistemiyle tasarlanmış ve birbirini dik kesen cadde ve sokaklarla insulalara bölünmüştür (Şekil 5.106). Bizans Dönemi'nde de Roma Dönemi planlaması çok fazla değiştirilmeden kullanılmıştır. Bizans yapıları çoğunlukla Roma Dönemi yapılarının üzerine inşa edilmiş ve aynı zamanda Roma Dönemi yapı elemanları yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Kentin biçimlenmesindeki en temel unsur ise topografya olmuştur (Olcay Uçkan vd., 2017, s. 13-14). Kentin ortasından geçen çay nedeniyle, kent kuzey ve güney bölümler olarak ikiye ayrılmıştır. Gerek cadde-sokak düzenlemesi gerekse yapıların yerleşimi açısından bakıldığında, güney bölümde gridal düzen yer yer bozulmalar/daralmalar olmakla birlikte büyük ölçüde devam ederken kuzey bölümün batısında topografyaya bağlı olarak daha düzensiz bir doku görülmektedir (Olcay Uçkan vd., 2017, s. 16). Güney bölümün dik

topografyası teraslanarak düzenlenmiş; bu alanda tasarlanan kiliseler ve diğer yapılar, Bizans Dönemi'nde kent dokusuna eklenmiş yenilikler olarak kurgulanmıştır. Kentin diğer bölümlerinde Roma kent dokusunun kullanımı ve yer yer dönüşümü izlenirken, bu alanda gerçekleştirilen yapılanmanın Bizans Dönemi'nde dini amaçlı kullanımla biçimlendiği belirtilmektedir (Olcay Uçkan vd., 2017, s. 19).

Knidos da Hippodamos plan şemasına uygun olarak düzenlenmiş olup doğu-batı ana caddesini dik olarak kesen yedi kuzey-güney caddeden birisi de Tiyatro Caddesi'dir. Geç Antik Çağ'da merdivenli caddenin fonksiyonunu kaybettiği süreçte bir yapı cadde üzerine inşa edilmiş olup caddenin ulaştığı teras ile Tiyatro Caddesi arasındaki bağlantıyı tamamen kapatmıştır (Doksanaltı, Karaoğlan, Özgan & Aslan, 2017, s. 467-468).

Şekil 5.106. Olympos kenti 5.-7. yüzyıl cadde ve sokak dokusu (Öztaşkın, 2013, s. 54)

Side'de kentin, iki büyük sütunlu caddesi (A. M. Mansel'in kent planında B ve C olarak adlandırılmıştır.) Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiştir (Mansel, 1978, s. 28) Bu caddeler, Erken Bizans Dönemi'nde bir takım onarımlarla kullanılmaya devam edilmiştir. Sütunlu caddelerdeki müdahaleleri ortaya koyan yazıtlar, mozaik yapımından söz ettiği gibi genel bir onarıma da işaret etmektedir. Ancak onarım yazıtları,

onarımın yapıldığı cadde ya da onarımın boyutu hakkında net bir bilgi vermemektedir (Yıldırım, 2017, s. 191).

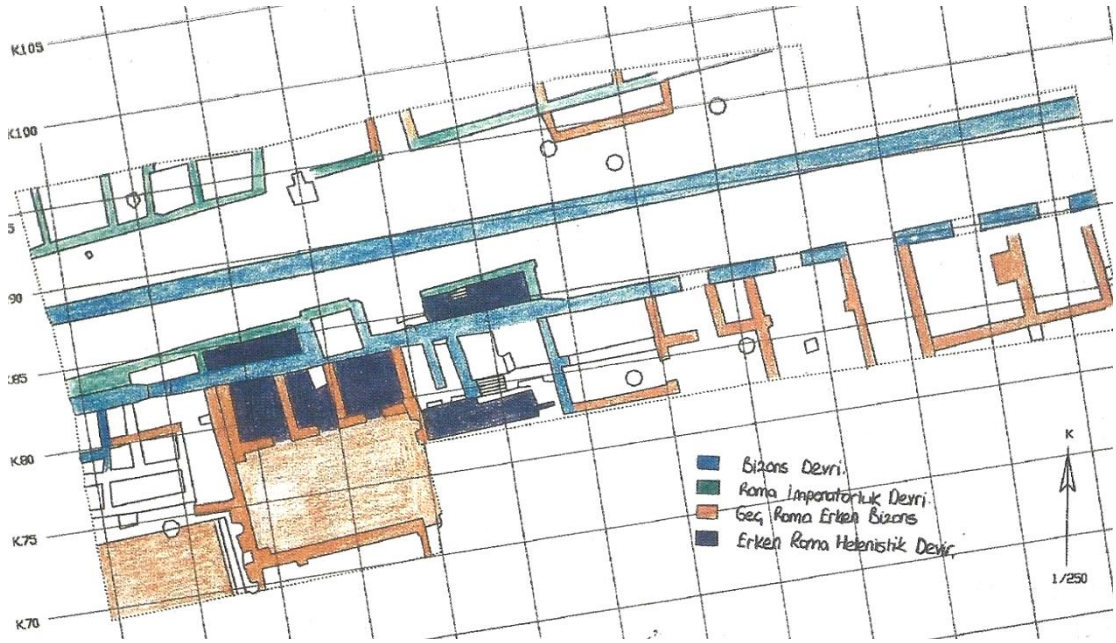
Patara'nın Bizans Dönemi yerleşiminin, Roma Dönemi planlama ve yapılaşmasına göre düzenlenmiş olabileceği belirtilmektedir. Bu dönemde, kiliseler ve surlar dışında yeni devlet yapıları yapılmamıştır. Kent planı bir değişim geçirmemiş, Roma Çağı kent dokusu üzerinde eski yapılardan yararlanılarak bir yerleşim oluşturulmuştur. Liman merkezli planlama sürdürülmüştür (Aktaş, 2013, s. 40). Arkeolojik kazılar sonucu Patara Ana Caddesi'nde (Şekil 5.107) ve portikolarında kullanımın M.Ö. 2. yüzyıl ile M.S. 6. yüzyıl arasında olduğu anlaşılmıştır (Aktaş, 2013, s. 60).

Şekil 5.107. Patara Ana Cadde (Mısırlı, 2014)

Batı Cadde'de birçok kette olduğu gibi cadde kesintiye uğramıştır. Caddeyi çapraz kesen bir Bizans Çağı duvarının arkasında, izin devam etmediği belirtilmiştir. Her iki yanda Bizans Çağı duvarlarıyla sınırlı 2.50 metre genişliğindeki kaldırımlı ve tekerlek izli doğu cadde ise batı caddeden daha uzun korunmuş; ancak batı cadde gibi Bizans Çağı duvarıyla kesilmiştir (Işık, 1998, s. 58-59).

Tralleis kentinde hem Roma hem de Erken Bizans Dönemi'nde kullanılmış bir aks bulunmaktadır. Bu yol Strabon'un da bahsettiği, Ephesos'a kadar uzanan Doğu-Batı Caddesi'nin Tralleis kenti içindeki uzantısıdır. Roma Caddesi'nin ortasından bir duvar çekilerek Bizans yolu yapılmış (Şekil 5.108); bu yolun yapımı sırasında Roma Yolu mermer ve kireçtaşı kaplama blokları yer yer sökülmüştür. Bizans yolu ve Roma caddesinin her iki yanı yerleşim birimlerine ayrılmıştır (Dinç, 2003).

Şekil 5.108. Tralleis Roma ve Bizans yolu ve konut alanları (Dinç, 2003, s. 42)

Arykanda'nın güneyinde kurulan yeni yerleşim ise (Arif Köyü) sur ile çevrili olup yoğun dokudadır. Çok dar tutulan cadde ve sokaklar kabaca uygulanmış bir gridal plan göstermektedir. Nüfusu çeşitli etkenlerle azalmış ve köy büyüklüğüne düşmüş olan Arykanda, bu yerleşim yerinde en çok bir-iki bin kişinin yaşayabileceği ve dini yapıların daha fazla yer kapladığı bir görüntü vermektedir (Bayburtluoğlu, 2003, s. 54-55).

Rhodiapolis caddelerinin ve sokaklarının Bizans Dönemi'nde bazen aynısıyla bazen de onarılarak kullanılmış olduğu görülmüştür. Kenti doğu-batı yönünden kat eden ana cadde Roma ve Bizans Dönemlerinde değişikler görmüş, henüz fonksiyonu belirlenemeyen pek çok yapıyla da Bizans Dönemi'nde kuzey sınırında değişikliği uğramış ve daralmıştır. Bir başka yolun taş kaplamaları Bizans Dönemi'nde kireç yapmak üzere taşınmış olan mermer mimari malzemelerin taşınması sırasında oldukça tahrip olmuştur (Çevik vd., 2010, s. 40; Çevik, 2015, s. 430-431).

Geç Antik Çağ'da Aizanoi'nin kentsel düzeni, yeni bir sütunlu caddenin inşasıyla yaklaşık 400 civarında yeniden yapılandırılmıştır. Sütunları ve arşitravları yeniden kullanılan malzemelerle oluşturulmuştur (Stroth, 2017, s. 327). Geç Antik Dönem sütunlu caddesinin yapımında, yıkılan Artemis Tapınağı'ndan gelen parçalar kullanılmış; 6. yüzyıla kadar varlığını koruyan cadde elemanlarının, bir deprem sonucunda yıkılmış olabileceği belirtilmiştir (Ateş & Rheidt, 2008, s. 236; Türktüzün, 2017, s. 51).

Modern İznik yerleşimi antik Nikaia'nın izlerini devam ettirmekte olup birbirine dik açı yapan iki ana cadde (cardo ve decumanus), şehir merkezinde buluşmakta ve şehir duvarlarının dört kapısını birbirine bağlamaktadır (Şekil 5.109). Diğer bazı modern sokakların da antik sokak ızgarasını takip ettiği belirtilmektedir. Arkeolojik kazılar, bugünün ana caddesinin 4.5 metre altında olan Roma Dönemi cardo'sunun bir bölümünü ortaya çıkarmıştır. Erken Bizans Dönemi kilisesi olan Ayasofya, modern yer seviyesinden 4 metreden daha fazla bir mesafede, iki ana aksın kesişimi yakınında yer almakta olup eski sokakların kullanımda kaldığını doğrular niteliktedir. Cardo'nun doğu portikosunun 1.1 metre yukarısında bir sokak seviyesi ve 14. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen I. Murat hamamının batı kapısının yaklaşık 1.4 metre altında bir sokak Bizans Dönemi'ne tarihlenmiştir. Daha sonra da özellikle cardo'nun uçlarındaki A ve C kiliselerine dayanarak Bizans kiliselerinin gridal planlama ile uyumlu olarak konumlandırılmaya devam ettiği belirtilmiştir (Peschlow, 2017c, s. 204-205).

Şekil 5.109. Nikaia kent planı (Peschlow, 2017c, s. 205)

Sagalassos'ta ana caddenin en kuzey kesiminin Helenistik Dönem'lerde var olduğu anlaşılmış; 1. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun en eski sütunlu caddelerinden biri olarak düzenlenmiştir. Yapımından sonra, sütunlu caddenin döşemesi sürekli olarak korunmuştur. Dahası, 4. ya da 5. yüzyılda, batı portikonun arkasındaki dükkân sıraları ve büyük olasılıkla portiko da, temellerinden itibaren tamamen yeniden inşa edilmiştir (Waelkens, 2009, s. 429). Caddenin yeniden düzenlenmesi 6. yüzyılın ikinci çeyreğinde gerçekleşmiştir. Muhtemelen kenti 590'da etkileyen büyük deprem nedeniyle büyük zarar görmüştür (Wealkens, 2011, s. 266-267). 7. yüzyılda üzerine caddeyi kesecek şekilde sur inşa edilmiştir.

5.6. Ekonomik ve Endüstriyel Fonksiyonlar

Ekonomik ve endüstriyel fonksiyonların tanımlamaları Ephesos, Pergamon, Laodikeia, Assos, Amorium, Sardes, Hierapolis, Ksanthos, İasos, Elaiussa-Sebaste, Myra, Knidos, Side, Patara, Tralleis, Rhodiapolis, Aizanoi, Ankyra ve Sagalassos kentleri üzerinden yapılmıştır.

Ephesos'ta Aşağı Agora 4. yüzyılda yeniden inşa edilmiş ve halka açık bir buluşma yeri ve pazar olarak hizmet etmiştir (Foss, 1977a, s. 472-473). Ephesos'un 8. yüzyıl sonlarında yerel bir panayır gelirinin yüzlerce altın tutarında olduğu belirtilmektedir (Foss, 1977a, s. 475).

Laodikeia'da bilinen 3 agora bulunmaktadır. Güney Agora daha çok siyasi, Batı Agora ve Merkezi Agora ise ticari agoralardır (Şimşek, 2007b, s. 166). Merkezi Agora, Erken Bizans Dönemi'nde büyük değişim geçirerek Bizans agorası olarak kullanılmıştır (Şimşek, 2005, s. 307).

Assos Agorası'nda Kuzey Stoa, M.Ö. 4. yüzyıl sonu ve M.Ö. 3. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olup Roma Dönemi'nde yeniden düzenlenmiştir (Arslan, 2014, s. 156). Özellikle son yıllarda yapılan kazılarda, kullanım evreleri detaylı bir şekilde ele alınan Kuzey Stoa'nın, 3. yüzyılda artık eski görkemini yitirdiği, üzeri alçak, basit bir çatı ile örtülü, küçük bir ticaret alanına dönüştüğü anlaşılmıştır (Sezgin, 2010, s. 34). Stoa en son 5. yüzyılda kullanılmıştır. Geç Antik ve Erken Bizans çağlarında kemik aletler, cam ve süs eşyalarının satıldığı dükkânlar olarak ve kemik tokalar, kaşıklar ve diğer kemik aletler nedeniyle bir işlik olarak kullanıldığı belirtilmektedir (Arslan & Böhlendorf-Arslan,

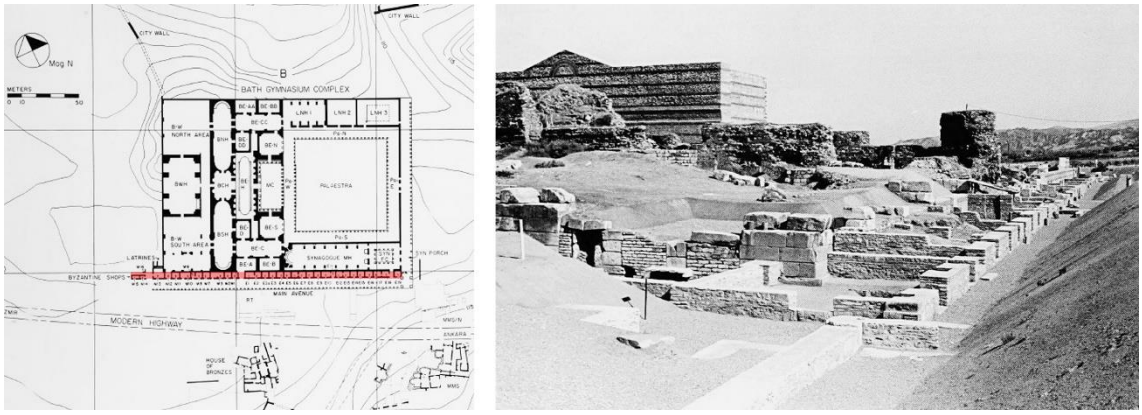
2014, s. 80-86). Bundan kısa bir süre sonra, stoa yaklaşık olarak 6. yüzyıla denk gelen bir dönemde moloz taşlardan oluşan kalın bir dolgu tabakası ile tamamen dolmuş ve işlevini yitirmiştir (Sezgin, 2010, s. 32).

Sardes'te ticari faaliyet iki yolun kesişiminde bir kavşağa doğru yönelmiş; Lidya pazarı (M.Ö. 7.-6. yüzyıl) ilk örneği oluştururken; Bizans Dükkânları (5.-7. yüzyıl) da ikinci örneği oluşturmuştur (Foss & Hanfmann, 1975, s. 28, 31-32). Sardes tarihinin ilk dönemlerinde bu ticaret, birçok halkı (Lidyalılar, Karyalılar, Frigler, Yunanlılar ve Persler) bir araya getirmiş, daha sonraki dönemlerde, Bizans Dükkânları da Romalılar, Yunanlılar, Hıristiyanlar ve Yahudiler hakkında, her birinin kendi gelenek ve inançlarının göstergesi olan kanıtlar vermiştir (Foss, 1976, s. 29).

Sardes'teki Bizans Dükkânları bölgede oturanların ticaret, din ve refahı hakkında tam bilgi sağlayan eşsiz bütünlükte bozulmamış olarak keşfedilmiştir (Crawford, 1990, s. 1). Dükkânların tarihi, 17 yılı depreminden sonra şehrin yeniden inşasından yıkımına kadar yaklaşık altı yüz yıl izlenebilmektedir (Yegül, 1986, s. 17-19). Bizans Dükkânları, Hamam-Gymnasium kompleksinin güney duvarını ve sinagogun tüm uzunluğunu geçerek kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan Ana Cadde adı verilen anıtsal, mermer kaplamalı yolun kuzey tarafını oluşturmaktadır. Karşılıklı bir dükkân dizisi de yolun güney tarafında yer almakta olup ancak dükkânların ve kolonadların çoğu bugünkü İzmir-Ankara karayolunun altında kaldığı için bu dükkânların kazısı yapılmamıştır (Yegül, 1986, s. 19-20). Gösterişsiz mimarilerine rağmen dükkânlarda bulunan çok miktarda nesneden anlaşılacağı üzere, canlı bir ticaret varmış gibi göründüğü belirtilmektedir (Crawford, 1990, s. 12).

Dükkânlar 34 adet dikdörtgen planlı (Şekil 5.110), çoğu çok odalı, bir düzine işlevsel faaliyet gösteren birim oluşturmaktadır. Odaların düzenleri ve kullanımları, mesken tutuldukları 200 yıllık süre içerisinde sıklıkla değişmiştir. Kazılarda ortaya çıkarılan eserler ve eşyalar, bireysel olarak dükkânların değişken kimlikleri ile ilgili bilgi vermektedir. Birkaç küçük ünite taverna ya da lokanta olarak hizmet verirken, bazıları boya hazırlama, kullanma ya da satma konusuna, diğerleri ise cam eşyaların ve hırdavatların satımına ya da geri dönüşümüne odaklanmıştır. Bu alandaki bankların, umumi tuvalet sıralarının ve su haznelerinin mevcudiyeti, sivil halk ile yerel dükkân sahiplerinin, bu alanları müşterek kullanıldığının göstergesidir. Eserlerin üzerlerine yahut

duvarlara kazınmış olan şahsi isimler ve dini semboller bu alandaki kültür zenginliğini göstermektedir (Crawford, 1990). Bizans Dükkânları 600'lerin başlarına kadar uzanan küçük ölçekli konut ve ticaretin canlı bir sahnesini belgelemektedir (Rautman, 2017, s. 237).

Şekil 5.110. Sardes Bizans Dükkanları planı(Crawford, 1990, Şekil 4) ve kuzeydoğudan görünümü (Crawford, 1990, Şekil 41)

Sardes'te ayrıca gymnasium kompleksi, büyük ihtimalle hala önemli bir otoyol üzerindeki konumundan dolayı kayda değer aktiviteye sahne olur. Sikkelerdeki, 1081-1185 tarihleri arasındaki büyük boşluğa rağmen 8. yüzyılın sonlarından 14. yüzyıla kadar bir süreklilik olduğu belirtilmektedir. Yapının çoğu, 12. yüzyılda bir depremle yıkılana kadar sınırlı bir kullanım ve bazı endüstri alanları sağlayacak şekilde ayakta durur (Foss, 1976, s. 74).

Elaiussa Sebaste Liman Hamamı'nın (Küçük Hamam) arkeolojik kanıtlara dayanarak 3. yüzyılın sonu ile 4. yüzyıl başlangıcı arasında kullanımının büyük ölçüde sona erdiği ancak tamamen terk edilmediği belirtilmektedir. Odalardan bazılarının kullanımı devam etmiş ve bazılarından da 6. yüzyılın sonu ve 7. yüzyılın başlangıcına dek çeşitli dönemlerde ustaların atölyeleri olarak ya da benzer amaçlarla yararlanılmıştır. Kazılar sonucunda gün ışığına çıkan buluntulara dayanarak, mekânların Bizans Dönemi'ndeki kullanımı saptanabilmektedir. Kullanımlar arasında zeytinyağı ya da un üretilen bir imalathane ile bronz lamina kesim işi sürdürülmüş bir mekân yer almaktadır (Schneider, 2008, s. 88-89). Ayrıca kentte Güney Liman Yerleşimi ve Zanaat/Üretim Alanı olarak anılan bir bölge de bulunmaktadır. İlk yerleşimi, Geç Helenistik Dönem'e (M.Ö. 2. ve 1. yüzyıllar) tarihlenen bölge, ardından Roma Dönemi'nde (1. ve 2. yüzyıllar) yeniden düzenlenerek bir takım faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Son olarak, arkeolojik

kanıtlara dayanarak, Bizans Dönemi'nde (4. yüzyılın sonu) büyük bir yapı programının gerçekleştiği, daha önce mevcut yapıların sökülüp kaldırıldığı belirtilmektedir. Kaya içine seramik fırını ve diğer tesisleri bulunan bir amphora atölyesi olarak kullanılmak üzere şehrin güney limanıyla yakından ilişkili yeni bir teras yapılmıştır (Iaocomi, 2013, s. 320).

Myra'nın II. Thedosius Dönemi'nde (408-450) Lykia'nın başkenti ilan edilmesiyle birlikte liman yerleşimi Andriake, bölgenin ana limanı konumuna gelmiştir (Çevik, 2015, s. 379). Güney yerleşimin liman kıyısında dükkânlar ve depolar yer almaktadır. 3. yüzyılda inşa edilen yapılar, yoğun olarak 4. ve 5. yüzyıllarda kullanılmış; son kullanım evresi ise 6. yüzyıl olmuştur (Çevik, 2015, s. 387). Liman dükkânları, kıyı çizgisine paralel uzanan ana liman caddesiyle bağlantılıdır. Liman caddesinin kuzeyinde üç, güneyinde 4 dükkân yer almaktadır. Güneydeki 4 dükkân iki katlıdır ve caddeye açılmaktadır (Şekil 5.111). Kuzeydekiler ise hem caddeye hem de liman kıyısına açılmaktadır. Liman dükkanları gemilere ekipman ve denizcilere seferlerinde ihtiyaçlarını karşılayacak ürünler sağlamaktadır. Buluntular arasında kurşun ağırlıklar ve terazi parçaları da mevcuttur (Akyürek, 2014, s. 56; Akyürek, 2015, s. 34).

Şekil 5.111. Myra-Andriake Merkezi Liman yapıları (5 numara dükkânlar) ve dükkânların görünümü (Akyürek, 2016, s. 482-484)

Ayrıca Myra/Andriake Agorası işlevini yitirdikten sonra kuzey tarafındaki dükkânlardan bazıları deniz kabuklularından (mureks) çok değerli erguvan boya üretilen işliklere dönüştürülerek (Şekil 5.112) bir süre daha kullanılmıştır (Çevik, 2011, s. 411-412). Agora ile granarium arasında kalan alanda görülen deniz kabuğu tepeleri buradaki üretimin büyük boyutlarda olduğunu göstermektedir. Üretim atıkları etrafa çok pis bir koku yaydığı için deniz kabuklularından erguvan boya imalatı insan yerleşmelerinden uzak alanlarda yapılmıştır. İşliklerin agora yıkıntısı üzerinde kurulmuş olması da bu

imalatın, en azından limanın çok yoğun olarak kullanılmadığı, agoranın da bir pazar yeri olarak işlevini yitirmiş olduğu bir dönemde yapıldığını göstermektedir (Akyürek, 2014, s. 57).

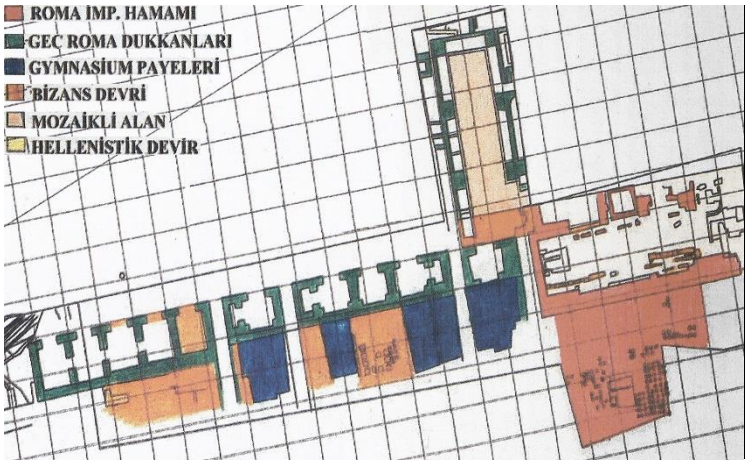

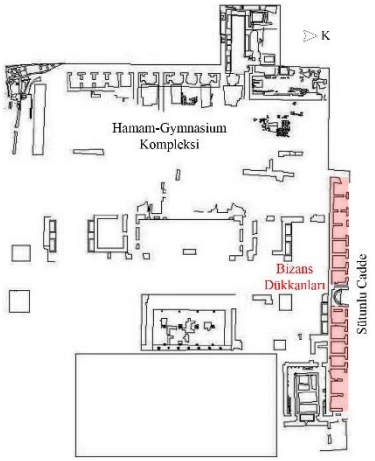
Şekil 5.112. Myra-Andriake Agorası ve mureks işlikleri (Akyürek, 2016, s. 483-485)

Knidos Liman Caddesi'nin başlangıcında Geç Klasik Dönem ile Erken Helenistik Dönem'de inşa edilen dükkânlar, 2. yüzyılda kapsamlı bir şekilde onarım ve kısmi plan değişikleri geçirmiş, mekânlardan biri heroon olarak işlevlendirilmiştir. Aynı mekânlar Geç Antik Dönem'de yeni işlevler kazanmıştır. Roma Dönemi'nde Heroon olarak kullanılan mekânın metal işliğine ya da benzer işlevli başka bir işliğe dönüştürüldüğü belirtilmekle birlikte diğer mekânların da kuyu, çukur, ocak, merdiven gibi mimari öğelerin yerleştirilmesiyle benzer kullanım gördüğü ifade edilmiştir. Mekânlar 5. yüzyıl ile 7. yüzyıl ortalarına kadar kullanım görmüştür (Doksanaltı vd., 2018, s. 34-36).

Tralleis'te 4. yüzyılda hamam-gymnasium yapısı güneye doğru genişletilerek büyük bir alanı kaplamış ve gymnasium içinde yapı faaliyetleri başlatılarak gymnasiuma farklı bölümler eklenmiştir. Gymnasiumun batısında yer alan kuzey güney doğrultulu 13 dükkân 4. yüzyıldaki yapım faaliyetlerinde eklenmiştir (Şekil 5.113). Elde edilen buluntular bu yapıların dokuma ve seramik sektörüyle ilgili olduğunu göstermektedir (Dinç, 2003; Dinç & Dede, 2003, s. 12). Ayrıca sütunlu cadde ile hamam-gymnasium yapısı arasında Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen 14 dükkân (Şekil 5.114) yer almaktadır (Yaylalı, 2009, s. 22). Sütunlu cadde ile dükkânların yapım evreleri diğer birçok Batı Anadolu kenti gibi farklı döneme rastlamaktadır. Ancak bu dükkânların yerinde olasılıkla daha erken dönemde de benzer biçimde alışveriş amaçlı mekânlar bulunmaktadır (Saraçoğlu, 2016, s. 680). Dükkânların kullanım amaçları konusunda

buluntular yeterli olmayıp ele geçen objelere göre bazı mekânlarda göre cam üretiminin yapıldığı ifade edilmektedir (Yaylalı, 2009, s. 22).

Şekil 5.113. Tralleis'te gymansiumun batısında yer alan dükkânlar (Dinç, 2003, s. 34)
Şekil 5.114. Sütunlu cadde ile hamam-gymnasium yapısı arasındaki dükkânlar (Yener & Saraçoğlu, 2014, s. 56)

Ankyra'da Caracalla Hamamları da gymnasiumuyla birlikte bu türün en büyük komplekslerinden biri olarak inşa edilmiştir. Doğu tarafındaki dükkânlarda, I. Konstantinos ve devamı imparatorlara ait (324-370) çok sayıda sikke buluntusu, dükkânların bu dönemde kullanılmış olduğunu ve ardından bir felaket sonucunda yok olduğunu belirtmektedir (Arslan, Akalın & Talaakar, 2011, s. 343). Madeni para buluntuları da 5. yüzyılın başlarındaki muhtemelen deprem yıkımından dolayı bir çöküşü göstermektedir (Peschlow, 2017a, s. 352-353).

Rhodiapolis kent merkezinin batı kesiminde ana caddenin batı kapısıyla agora arasında kalan adasında yol boyunca dizilen ve kuzey yamaca doğru genişleyen alanda dükkân ve işlik olabilecek pek çok yapı kalıntısı bulunmaktadır. Çoğunlukla Bizans Dönemi yapıları olan bu birimler yer yer Roma Dönemi kalıntıları üzerinde yükselmiştir (Çevik vd., 2010, s. 44; Çevik, 2015, s. 438).

Aizanoi stadiumunun seyirci oturma basamaklarının orta kısımlarında hafif yükseltili şeref locaları yer almaktadır. Şeref locasının arka kısımlarındaki kemerli girişlerden stadyumun içine giriş kapıları vardır. Bizans Dönemi'nde bu kısımlarda değişiklikler yapılarak bazı kısımlar kapatılmış ve kemerli giriş önlerinde dükkânlar oluşturulmuştur (Türktüzün, 2017, s. 35-36).

6. yüzyılın sonlarından itibaren Sagalassos'ta, kentsel karakter belirgin olarak azalmıştır. Örneğin, agoraları kuşatan portikolar, yiyecek sunulan yer ve demirci dükkânı olarak daha küçük birimlere bölünmüştür. Kamusal alandaki bu tecavüz, kentsel olanakların ortadan kaldırılmasını içeren daha genel bir kentsel düşüşün parçası olarak görülmüştür (Waelkens, 2006, s. 231-235). Aşağı Agora, İmparator Augustus Dönemi'nde (M.Ö. 27-M.S. 14) düzenlenmiş olup ticari özelliğe sahip bir agoradır. Meydanın iki yanında portikolar yer almakta olup 6. yüzyılın ortalarında batı portikonun içi küçük lokanta ve barlar yapılmak üzere duvarlarla bölünmüştür. Doğu portikonun ardına ise büyük bir restoran kurulmuş; içinde bar, mutfak, depo ve bir yatak odası yer almıştır (Waelkens, 2011, s. 17). Yukarı Agora bölgesini tiyatro tarafına bağlayan ana cadde üzerinde yer alan anıtsal bir yapının iç mekânları ise 4. yüzyılın sonlarında,-yapı anıt işlevini yitirdikten sonra- konut, bir tekstil işliği ve bir çömlekçi işliği olarak yeniden düzenlenmiştir. Çömlekçi işliği, 5. yüzyılda ve 6. yüzyılın başlarında aktif olarak çalışmış; ardından terk edilmiştir (Poblome vd., 2016, s. 90-91). Yukarı Agora'nın güneyinde bulunan teras üzerine, 2. yüzyılın sonlarında, pahalı gıdaların satıldığı bir pazar binası inşa edilmiştir. Pazar binasında dükkânlar, bir avlunun üç tarafında, sütunlar ardında yer almıştır. Dükkânlar 450-520 döneminde yeniden inşa edilmiş; ancak sütunlu portikolar, avlu ve tholos özgün halini son evreye kadar korumuştur. 2. yüzyılda inşa edilen bu binanın bir takım mekânları yaklaşık 600 yılına kadar kullanımda kalmış; hatta depo odalarından birisinin son kullanımı 620'ye tarihlenmiştir (Waelkens, 2011, s. 30). Helenistik Dönem'de Yukarı Agora kentin politik merkezidir. İmparator Augustus zamanında meydan yeniden düzenlenmiştir. 500 yılı civarında meydana gelen depremde yapı zarar görmüştür. 6. yüzyılda yeniden kullanıma açılan agora politik kimliğinden çıkıp bir pazar yerine dönüşmüştür. Agoranın zemininde, satış tezgahlarının ayakları için açılmış yuvalar ve kişilere verilmiş tezgah yeri yazıtları yer almıştır (Talloen & Poblome, 2016, s. 147-148).

Side'de Augustus Dönemi'ne (M.Ö. 1. yüzyılın ikinci yarısına) tarihlenen Dionysos Tapınağı'nın (Büyükkolancı, 2008, s. 248-249) beş yapı evresine sahip olduğu saptanmıştır (Soykal Alanyalı, 2016, s. 425). İlk iki evre tapınağın yapımı ve ardından tiyatronun inşası sonrasındaki yeniden planlanma sürecini kapsamaktadır (Soykal Alanyalı, 2016, s. 425-428). Üçüncü evre olarak adlandırılan 4. yüzyılın üçüncü çeyreğinde tapınağın güneyinde ve hemen önünde alanın tesviye edilip yeniden

düzenlendiği anlaşılmıştır (Soykal Alanyalı, 2016, s. 428). 6. yüzyılın ikinci yarısına tekabül eden dördüncü evre ile birlikte yapının içerisinde bulunan bir işliğin parçası olan kuzeybatı-güneydoğu akslı diyagonal biçimde uzanan duvarın yanı sıra, bu duvarın hemen önüne bir su teknesi yerleştirilmiştir. Aynı şekilde, batı kenarda stylobatın üzerinde yükselen Bizans Dönemi duvarları da bu dönemde yapılan eklentiler olmalıdır. 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen bir dolgu içerisinden ele geçen taş yongaları da, bu dönemde gerçekleşen inşaat faaliyetlerini doğrulamaktadır. Kazı çalışmaları sırasında ele geçen cam cürufları ve pota parçaları, yine aynı dönemlerde alanda cam üretiminin gerçekleştiği bir işliğin yer aldığını göstermektedir (Soykal Alanyalı, 2016, s. 429). Tapınağın güneyinde yürütülen çalışmalar sonucunda, bir fırının ortaya çıkartılmış olması, yapının sonraki dönemlerinde bir işlik olarak kullanıldığını destekler niteliktedir. Batıda yapılan çalışmalarda tespit edilen diğer mekânlar ise olasılıkla bu işliğe bağlı olarak oluşturulmuş diğer mekânlar olmalıdır (Alanyalı, 2012, s. 523-524). Son olarak, 7. yüzyıl ve sonrasındaki değişiklikleri kapsayan beşinci evrede ise yapının işlik olarak kullanımına devam edildiği anlaşılmaktadır (Soykal Alanyalı, 2016, s. 430). Mansel döneminde yapılan tapınak ve çevresindeki çalışmalarda, Bizans Dönemi'ne ilişkin yapı eklerinin kaldırılmış olması, yapının daha geç dönemlerde ki kullanımına ilişkin yeni bulguların belirlenmesinde zorluk çıkarmaktadır. Fakat çalışmalar sırasında ele geçen, 13. yüzyıla ait yeşil sırlı bir seramik parçası, yapının bu döneme kadar kullanılmış olabileceği ihtimalini doğurmaktadır (Soykal Alanyalı, 2016, s. 430).

Patara Liman Hamamı, Bizans Dönemi'nde çoğu Lykia hamamında olduğu gibi işlik ve dükkânlara dönüşmüştür (Çevik, 2015, s. 226). Liman Hamamı'nın batı yüzünde, duvarlarla çevrili, içerisinde bir küp fırını, tezgahı, duvara monte edilmiş çeşme ve havuzcuğu ile Bizans Dönemi'ne ait bir döküm işliği yer almaktadır. İçerisinden küçük ve az sayıda cüruf çıkması fırının demir filizi değil, ikinci kez şekillendirmek üzere metal eşyaları eritmede kullanıldığını göstermiştir (Işık, 1995a, s. 286). Her biri bağımsız bu mekânlar, hamamdan taşıma yassı tuğlalarla döşenmiş olup nitelikli tuğla örgüsü ve tonoz işçiliği, 6.yüzyıla ithaf edilmiştir (Işık, 1996, s. 165). Liman Hamamı'nın 4. yüzyılın sonu-5. yüzyılın başında hamam olarak kullanımının sona ermesiyle birlikte 7. yüzyılın ilk yarısına kadar işlik alanı olarak kullanılmış olduğu belirtilmiştir (Erkoç, 2018, s. 255).

Ayrıca Patara Ana Caddesi'nin portikolarının Erken Bizans Dönemi'nde dükkân olarak kullanıldıkları ve sonrasında işlik olarak varlıklarını sürdürdükleri belirlenmiştir

(Işık, 1995b, s. 256; Aktaş, 2013, s. 88). Bunun yanında Kent Bazilikası'nın 7. yüzyıldan sonraki bir dönemde güney transeptine ve bemanın güneyine işlikler yapılmıştır. Bu işliklere ait üç fırın, bir kuyu ve su toplama havuzu bulunmaktadır. Aynı yerde 11. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen anonim follis sikkesi de bulunmuştur (İşkan, 2015, s. 305). Bu bilgilerden bazilikanın 4.-5. yüzyıllarda bir inşa evresi geçirdiği, 7. yüzyıla kadar onarılarak kullanıldığı ve 11. yüzyılda işliklerin yapılmasıyla birlikte işlevinden farklı bir amaçla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Hierapolis Kuzey Agorası'nın batı stoasının orta bölümü (D'Andria, 2015c, s. 110) ve kuzey stoanın orta bölümü (Caggia, 2015, s. 111) 5 ile 6. yüzyıllar arasında, taş ve kireç elde etmenin yanı sıra, keramik ve yeni inşaatlar için kiremit ve pişmiş toprak künk üretimi de yapan keramik üretim merkezi haline gelmiştir. 7. yüzyıl depreminden sonra endüstri faaliyetlerinin büyük kısmı sona ermiştir (Arthur, 2006, s. 117).

Hierapolis'te Büyük Yapı olarak adlandırılan yapının terk edilmesinden ve üst katın kısmen yıkılmasından sonra, Bizans Dönemi'nde yıkıntıların bir bölümü şarap ya da zeytinyağı üretim işliklerinin kurulması için kullanılmıştır. Yapının güneyinde de Büyük Yapı'nın içindeki ile çağdaş olabilecek ve 11. yüzyıl sonu ile 12 yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir üretim alanı da yer almaktadır (Arthur, 2015, s. 128).

Ksanthos Agora'sının kuzey kanadında bulunan Roma Dönemi galerilerin orijinal mimari yapıları Erken ve Orta Bizans Dönemleri'nde değiştirilerek yeniden oluşturulmuş işlik ve dükkânlar olarak kullanılmıştır (Şekil 5.115). Kazılarda büyük oranda korunarak günümüze ulaşan çok sayıda işlik içinde, kullanım sistemleri ve donanımları ile bir şarap satış dükkânı ve bir demir işliği açık bir şekilde tanınmaktadır (Varkıvanç, 2013, s. 62-63; Dönmez, 2014).

Bizans Amoriumunun temel ekonomisinin, kendi topraklarından tarımsal fazlalıkların üretilmesine dayandığı belirtilmektedir. Orta Anadolu genellikle Bizans Dönemi'nde sadece hayvancılık için uygun bir arazi olarak karakterize edilmiştir. Amorium'daki kazılardan da büyük miktarlarda evcil hayvan kemikleri (sığır, koyun, keçi ve domuz) ele geçmiş, ancak arkeolojik kazılar aynı zamanda tarımcılık ve şarap yapımı gibi tarım sektöründeki üretimi de kanıtlamıştır (Lightfoot, 2009, s. 141-142; Lightfoot, 2007, s. 273-274). Aşağı Şehir'de ticari amaçla inşa edilmiş bir dizi şarap

üretim atölyesinin varlığı da bu durumu desteklemektedir (Lightfoot, Tsivikis, & Foley, 2011, s. 49).

Amorium'da bulunan şarap üretim tesislerinin kapasitesiyle kanıtlanan tarımsal fazlalıklar, nüfusu devam ettirmek ve toprak sahipleri ve yerel işgücüne istihdam sağlamak için daha fazla zenginlik yaratmaya yardımcı olmuştur. Bu getiriler, kişisel lüksler (mücevher, ipek ve diğer ürünler) ve belki hamamların bakımı için harcanmış (en azından 838'e kadar), aynı zamanda Kilise'ye fayda sağlamak için kullanılmış, yerel manastır temellerini desteklemiş ve kentin dini binalarının lüks dekorasyonuna fon sağlamıştır (Lightfoot, 2017, s. 341).

Şekil 5.115. Ksanthos Batı Agora ve işlikler (Dönmez, 2014)

İasos agorasında bazı endüstriyel yapılar (metal, çömlek ve cam üretimi için ocaklar), 10.-11. yüzyıllarda güney ve doğu stoada yer almıştır (Baldoni vd., 2004, s. 67).

Pergamon'da Geç Bizans Dönemi'nde zanaatçılar ve tüccarlar verimli ovadan akropolise çıkan ve antik çağdan beri kullanılan yol boyunca yavaş yavaş küçük dükkânlar açmaya başlamışlardır. Bu yol üzerinde ve dükkânların arkasına yapılan yeni evler, antik kalıntıların arasında küçük yerleşimler oluşturmuştur. Trafik yollarındaki sıradan mağazalar ve atölyeler çoğunlukla yalnızca bir odadan ibarettir. Ancak bazılarında çatılı küçük bir girişin varlığı da muhtemeldir (Rheidt, 1996, s. 223; Rheidt, 2002, s. 626). Ayrıca, cadde boyunca konumlarından ötürü ticari nitelikte olması gereken kapalı alanlar da mevcuttur, fakat bunu teyit edecek belirli bir bulgu bulunmamaktadır.

Bunların, günlük tüketim için tekstil ve diğer malların üretildiği, onarıldığı, satıldığı ve satın alındığı yerler olduğu düşünülür. Bununla birlikte, nadiren yükseltilmiş platformlar ya da alçak duvarlar dışında, bu ticari faaliyetlerden hiçbir iz kalmamıştır (Rheidt, 2002, s. 628).

Tarım ürünlerinin satıldığı yerel bir pazarın dışında bütün ekonomik işlevlerden yoksun oldukları halde kentler, ne Antik Çağ'daki anlamında, ne de modern anlamda değilse de, Bizans'ta eyalet metropolisleridir. Bu sıfatı yalnızca kilise örgütünün varlığından dolayı kazanmışlardır (Rheidt, 1996, s. 231). Tarımsal ürünlerin işlenmesi çoğunlukla konutların içinde gerçekleşmiş; dolayısıyla konutlar genellikle mahsullerin, tahılların veya zeytinyağının depolanması için büyük kaplara sahip bir veya daha fazla depo içermiştir (Rheidt, 2002, s. 628).

12. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başlangıcı arasında Pergamon'daki ekonomik faaliyet, arkeolojik buluntular tarafından kanıtlanabileceği ölçüde, göze çarpmayan kamu binalarının olduğu, hiçbir merkezi alanın olmadığı ve basit ev gruplarının inşa edildiği yerleşimin planlanmamış düzeninden anlayacağımız resmi teyit etmektedir. Bu yerleşimin ağırlıklı yönelimi tarımdır (Rheidt, 2002, s. 628).

5.7. Kentsel Merkez

Kent dokusunun önemli bir parçası olan kiliseler, manastırlara, özel şahıslara ya da cemaate ait olabilir. Kentin yapısı söz konusu olduğunda, kiliselerin önemi öncelikle referans noktası belirtmesi, cemaate yönelik merkezleri tanımlaması ve şehrin sakinlerinin buluşabileceği ve birbirleriyle temas edebileceği yerler olması gibi rolleriyle dikkat çeker (Bouras, 2002, s. 528). Bu noktada özellikle piskoposluk kiliseleri kentlerin merkezlerini tanımlayabilir.

Örneğin, Ephesos'ta Kuretler Caddesi'nde 4. yüzyıl sonlarına ve 5. yüzyıl başlarına tarihlenen mimari faaliyetler dikkat çekmektedir. Cadde boyunca portikolarda ve arkalarındaki mekânlarda onarımlar ve değişikler gerçekleştirilmiş, ayrıca yapı cepheleri dekoratif bir donanıma sahip olmuştur. Cadde üzerindeki onurlandırma heykelleri, caddenin giderek daha fazla temsili bir karakter kazandığının işareti olmuş, özellikle Geç Antik-Erken Bizans Ephesos'unun merkezi haline gelmiştir (Pülz, 2011, s. 52-53). Ancak cadde en geç 7. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren kamusal merkez ve iş

yeri caddesi olma işlevini yitirmiştir (Ladstätter, 2011, s. 14). Ephesos'ta Roma Dönemi'nde kentsel merkez Yukarı Agora iken, en geç 5. yüzyıldan itibaren Yukarı Agora işlevini kaybetmiş ve liman civarında yeni ve canlı bir kent merkezi gelişmiştir. Buradaki mimari program hiç şüphesiz gösterişli yönetim binaları, aynı şekilde -artık Hıristiyanlık- dini yapıları, anıtsal caddeler ve alt yapısal düzenlemelerle ticari yapıları içermiştir. Bunu düzenlemede mevcut binalardan yararlanılmış ve kısmen ayakta olan yapılar kullanılarak amaca uygun şekilde adapte edilmiştir. Bunlar arasında en seçkin örnek, Olympeion'un ince uzun güney galerisine oturtulan Meryem Ana Kilisesi'dir (Ladstätter, 2011, s. 11). Meryem Ana Kilisesi kentin başpiskoposluk kilisesi olarak öne çıkar. 5. yüzyılın başlarında bir atrium ve bir vaftizhanesi ile birlikte bazilika olarak inşa edilen yapı, muhtemelen 6. yüzyılda bir kubbeli olarak yeniden inşa edilmiştir (Degasperi, 2013, s. 11). Kilise 8. yüzyılda yeniden düzenlenmiş ve tuğla olarak inşa edilmiştir (Foss, 1977a, s. 474). Ayrıca 10. veya 11. yüzyılda Kilise yeni bir mermer kutsal bölmeye (templon) sahip olan Kilise, cemaat ve mezarlık kilisesi işlevini yerine getirmeye devam etmiştir (Degasperi, 2013, s. 53-66). Yapının, hem liman civarında olması, hem 7. yüzyılda surlarla çevrili alanın içinde bulunması hem de kentin terk edildiği zamana kadar kullanımda kalması buranın bir kentsel merkez tanımlayabileceğini göstermektedir (Scherrer, 2001). Ephesos için ikincil bir merkez ise Ayasuluk olarak belirtilebilir. Çünkü 7. yüzyılda piskoposluk Ayasuluk'a taşınmıştır.

Pergamon'da akropolde Athena Terası'nda inşa edilen kilisenin piskoposluk sarayı ile bağlantılı olabileceği ifade edilmiştir. Kilise iki yapım evresine sahiptir. İlk evre mimari süslemeleri nedeniyle 7. yüzyıla ve ikinci evre ise olasılıkla 11. yüzyıla tarihlenmiştir. Kiliselerin kent alanında özellikle önemli noktalara yapılmış olması elbette tesadüf değildir. Buradaki amaç, kilise yapılarının kentsel alandaki önemli yerlerini vurgulamaktır. Athena terasındaki bu kilise, arkeolojik açıdan varlığı kesin olarak ispatlanabilen, Erken Bizans Dönemi kalesinin içinde yer alan tek kilisedir ve Antik Dönem kütüphanesinin kuzeyinde daha başka Bizans yapılarının da olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim yerleşmenin genel coğrafi yapısı da göz önünde bulundurulduğunda, piskoposluk kilisesi ve piskopos sarayının, kent suru içinde, tepenin göze çarpar bu noktalarında yer almış olmasının mümkün göründüğü belirtilmektedir (Otten, 2014, s. 171). Ephesos'ta olduğu gibi yapının 7. yüzyılda kenti küçülten surların içinde kalması bu alanın bir merkez niteliği taşıyabileceğinin göstergesi olabilir.

Miletos'ta da durum Ephesos ve Pergamon ile benzerdir. Piskoposluk Sarayı 7. yüzyılda kenti daraltan sur içinde yer almaktadır. Bu nedenle yapı grubunun kent merkezini tanımladığı belirtilebilir.

Bizans Dönemi Priene'sinin en büyük yapısı Piskoposluk Sarayı olarak tanımlanan yapıdır. Merkezi konumu, büyüklüğü ve tasarımı, önemli bir kurumun makamı ya da önemli bir işlevi olduğunu gösterir. Merkezi bazilika ve "piskopos sarayı" topluluğu yeni bir politik ve dinsel merkez kurmuş ve karakteristik özelliğini yitirmiş olsa da kısmen sosyal ve ekonomik bir merkez olarak işlev gören agoranın yerini almıştır.

Assos'ta kenti çevreleyen sur içinde bulunan Aşağı Agora Kilise'si ile ilişkili olabilecek kaliteli bir iç donanıma sahip bir mekânın sarayın kabul salonu olabileceği ve bu yapının 5. veya 6. yüzyılda inşa edildiği belirtilmiştir (Arslan, Arslan, Bakan & Ayaz, 2016, s. 350). 7. yüzyıla kadar sur içinde yaşam süren Assos'ta bu bölge kent merkezini tanımlayabilir.

Aphrodisias'ta merkez, Bizans Dönemi'nde de konum olarak korunmuş gibi görünmektedir. Kuzey Agora'nın hemen kuzeyinde yer alan Piskoposluk Merkezi ve ardında onunla ilişkili Aphrodit Tapınağı'ndan dönüştürülen Başmelek Mikael Kilisesi kentin merkezini tanımlamaktadır.

Laodikeia'da da kent merkezini Laodikeia Kilisesi (Hac Kilisesi) ile henüz kazısı yapılmamış piskoposluk sarayı işaret etmektedir. Piskoposluk Sarayı kentin ana akslarından biri olan Suriye Caddesi ile ilişkili bir konumdadır.

Nikaia'da Ayasofya, kentin piskopos kilisesidir ve aynı zamanda 787 yılındaki VII. Ekümenik Konsil'in toplandığı yerdir. Kentin iki ana eksenini oluşturan yolların kesiştiği noktada, kentin tam merkezinde inşa edilmiştir. Ayrıca piskoposun sarayının da kilisenin güney tarafında yer almış olabileceği belirtilmektedir (Peschlow, 2017c, s. 209). Bu nedenle kompleksin bu konumsal önemi kentin merkezinin tanımlanmasında da rol oynamaktadır.

Myra ve Olympos'ta piskoposluk kiliseleri kent suru içinde değilse de tahkimat ile çevrelenmiş bir durum söz konusudur.

Myra'da kentsel merkez Aziz Nikolaos Kilisesi ile tanımlanabilir. Yapı 6. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar çeşitli yapım evreleri geçirerek kullanılmıştır (Çevik, 2015,

s. 372). Ayrıca yapı ile ilişkili bir piskoposluk konutu da bulunmaktadır. Bunun yanı sıra kilisenin tahkimat ile çevrelenmesi yapıyı korunaklı bir duruma getirdiği gibi önemini de vurgulamaktadır.

Olympos'ta da Myra ile benzer bir durum görülmektedir. Kentin en büyük yapı topluluğu olan *Episkopeion* içerisinde transeptli bazilika, vaftizhane, rölik şapeli, peristil, triclinium, piskopos konutu ve çok sayıda mekân yer almaktadır. Roma Dönemi'nde önemli bir dini merkez konumundaki alan, Bizans Dönemi'nde dönüştürülerek, aynı niteliklere ve fiziki avantajlara sahip olarak kullanılmaya devam etmiştir (Öztaşkın, 2013, s. 62-63). Kompleks, kuzey kentin genel fiziki dokusunda önemli bir yer teşkil eden iki caddenin kesiştiği alanda konumlanmıştır. Gerek işlevi, gerek korunaklı durumu gerekse konumu ile piskoposluk merkezi kentin de merkezini teşkil etmektedir.

Bizans şehrinin çekirdeği, 7.-8. yüzyıllardan sonra yoğun bir şekilde güçlendirilmiş ve yerel yönetimin bulunduğu yukarı kent olan kastron olmuştur (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 388). Bu durumu örnekleyen kentlerden biri Rhodiapolis'tir. Kentin Bizans Dönemi merkezi kastron içinde yer alan piskoposluk kilisesi olarak belirtilebilir.

Benzer bir durum Amorium'da gözlemlenebilmektedir. Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen (Demirel Gökalp, Erel, Tsivikis, & Yaşar, 2016, s. 204) Amorium Yukarı Kent Kilisesi, 10. ve 11. yüzyıllarda yeniden inşa edilmiş ve kentin başkilisesi olarak hizmet etmiş olabilir (Lightfoot, 2017, s. 337). Yukarı Kent surunun 10. yüzyılın ortalarında ya da sonunda yeniden inşa edilmiş olduğu düşünüldüğünde kentin merkezinin de varlığı aynı bölgede sorgulanabilir.

Side'de ve Patara'da farklı bir durum gözlemlenmektedir. Piskoposluk kiliseleri sur dışında bırakılmıştır.

Yılıdırım, Side'nin kent merkezi olarak ticaret agorası ile liman arasında kalan bölgenin nitelendirilebileceğini ve bu bölgenin yoğun bir yapılaşmaya sahip olabileceğini belirtir. Kentin bir yarımada üzerinde kurulmuş olması ve genişlemeye müsait olmayan coğrafi özelliği, zengin bir liman kenti olarak, sıkışık bir dokunun kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Bu durum, piskoposluk sarayı gibi fazla sayıda ve türde mekânı bir arada barındırması gereken dini ve idari işlevli bir kompleksin, kent merkezinde yapılamamış olmasını da beraberinde getirmiştir. Kent surlarına yakın bir alanda kurulan piskoposluk

sarayı kompleksinin çevresinde, kent surlarından dolayı yoğun bir yapılaşmaya gidilememiştir. Bu nedenle kompleks, kentin gündelik yaşamından soyutlanmış bir durumda olmalıdır (Yıldırım, 2013, s. 253).

Patara'da da durum benzerdir. Piskoposluk kilisesi Bizans Dönemi'nde kenti küçülten surların dışında kalmıştır ve liman çevresi surla kuşatılmıştır. Bu nedenle kentin merkezini limanın tanımlıyor olması muhtemeldir.

Kent suru içinde bulunan piskoposluk kiliseleri Ephesos, Pergamon, Miletos, Priene, Assos, Aphrodisias, Laodikeia ve Nikaia kentlerinde yer alırken Myra ve Olympos'ta da yapı kompleksi tahkimat ile çevrelenmiştir. Ancak Side ve Patara'da piskoposluk kiliseleri sur dışında yer almaktadır. Bu durum da kent merkezi olarak farklı bölgelerin yorumlanabileceğini göstermektedir.

BÖLÜM 6

KENTSEL İŞLEVLERİN DÖNÜŞÜMÜNE DAİR DEĞERLENDİRME

Hıristiyanlığın yayılmasından kaynaklanan yaşamın tutum ve ideallerinde meydana gelen temel kaymalar, Antik Kent'in artık karşılayamayacağı yeni ihtiyaçlar yaratmıştır. Şehrin dış görünümü de radikal bir değişim sergiler. Yeni dinin izi her yerde belirginleşir.

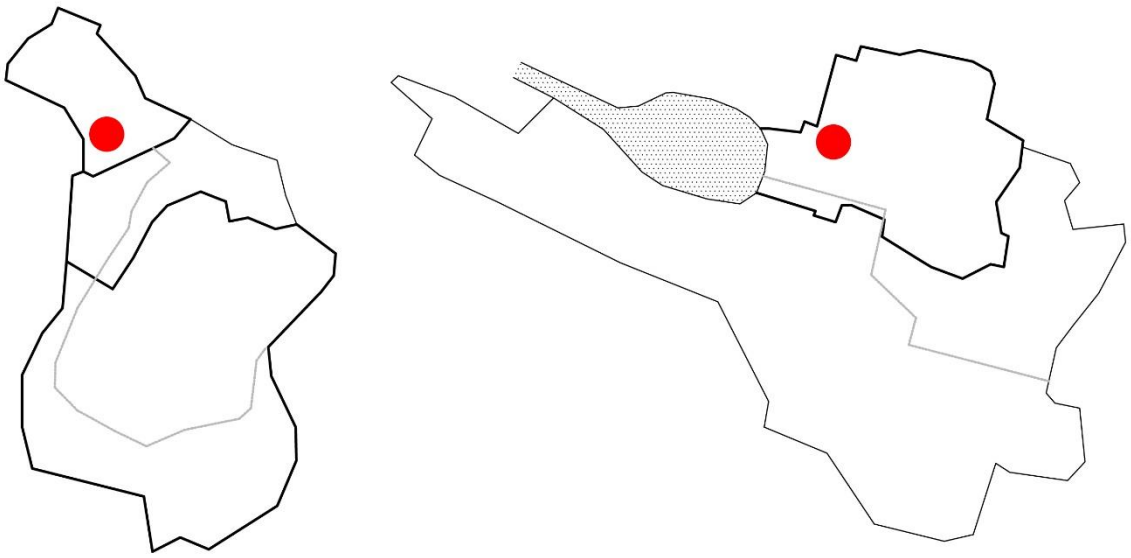
Kentsel Merkezin Tanımlanması, Dinsel Yönetim ile İlişkisi:

Kent merkezleri, sosyal, ekonomik ve idari birimleri bünyesinde taşımaları sebebiyle kentin en yoğun ve dinamik alanlarını oluştururlar.

Antik Çağ'da kentin, ekonomik, sosyal, kültürel, siyasal ve dinsel işlevleri oradaki kamu yapılarına ve bunların gerek kent çevresi gerekse kent içerisindeki konumlarına yansımıştır. Kentin siyasal ve yönetimsel rolüne tanıklık eden agoralar ve forumlar aynı zamanda kentin toplumsal merkezi olmuştur (Owens, 2000, s. 3).

Geç Antik Çağ ve Erken Bizans Dönemlerinde özellikle yönetsel açıdan ortaya çıkan bazı farklılıkların kentlerin dokusuna ve merkez algısına etki ettikleri söylenebilir. Roma Dönemi'ndeki meclis yönetimlerinin yerine kentlerin hem idari hem dini sorumlusu olan piskoposların etkili olmaya başlaması kentsel yapıya etki etmeye başlamıştır. Kent dokularında Erken Hıristiyanlık ve Erken Bizans Dönemi yapılarıyla bu dönüşüm izlenebilmektedir. Bu dönemde kiliseleriyle birlikte piskoposluk saraylarının kentlerde yerini alması kentlerin yönetsel işlevlerinin dönüşümüyle sonuçlanmıştır.

Bizans Dönemi'nde kentin temel yerleşiminin, Antik Dönem'de kentin idari ve ticari merkez olan agoradan, kentin kiliseleri çevresinde kümelenmiş bölgelere dönüşmüş olduğu görülmektedir. Kimi örneklerde kent merkezlerinin Piskoposluk Saraylarına terk edildiği görülür. Piskoposun sarayı kentlerdeki en önemli yapılardan biri olmuştur. Saray, çoğu şehirde, çoğu zaman surların içinde en güvenli yerde bulunur. Ephesos, Miletos, Aphrodisias, Tralleis ve Laodikeia piskoposluk sarayları sur içinde kalırken Olympos ve Myra'nın piskoposluk sarayları kendilerine özgü savunma duvarı ile çevrelenmiştir. Priene, Pergamon, Assos, Rhodiapolis ve Nikaia'daki piskoposluk sarayı olarak nitelendirilen yapı grupları ile Kaunos ve Ksanthos'taki piskoposluk kiliseleri de sur içinde yer almaktadır (Şekil 6.1).

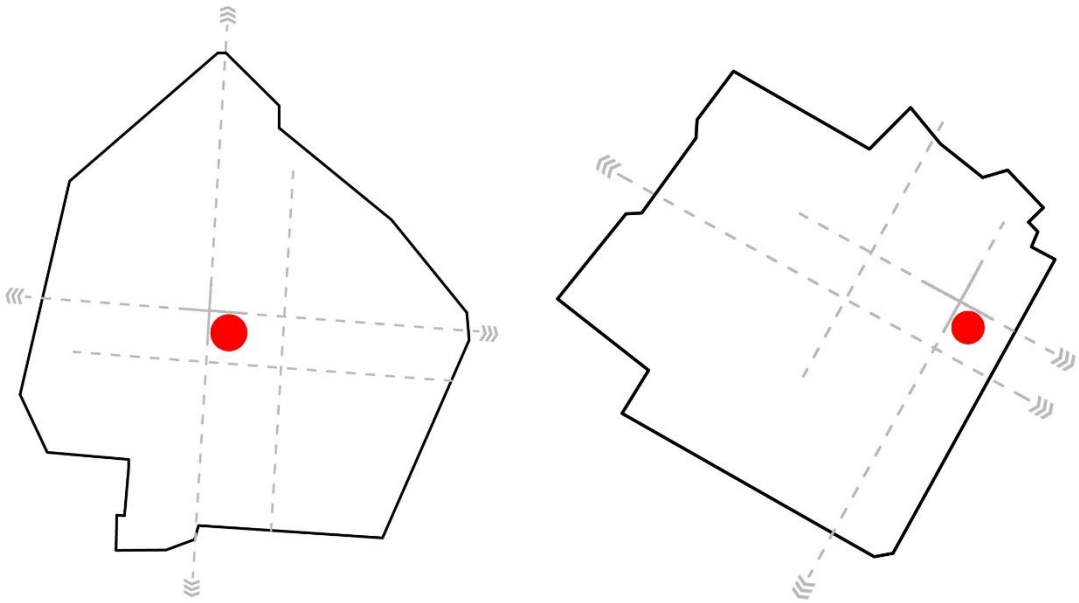

Şekil 6.1. Pergamon'un ve Ephesos'un olası kentsel merkezleri

Ancak önemli bir farklılık Side ve Patara'da görülmektedir. Side'deki piskoposluk sarayı ile Patara'daki piskoposluk sarayı olarak nitelendirilen yapı kompleksi sur dışında kalmaktadır. Cyril Mango, kentin ana kilisesinin genellikle kent merkezinden biraz uzağa yapıldığını ve çevresinin piskopos tarafından kullanılan özel ve yönetsel yapılarla kuşatıldığını belirtmektedir (Mango, 2016, s. 70). Müller-Wiener de benzer şekilde, Roma İmparatorluk Dönemi'nde, Hıristiyanların kent içinde değil, daha çok kentin dış mahallelerinde ve mezarlık alanlarında toplandıklarını; daha sonra bu alanları terk etmeyip ilk kilise yapılarını buralarda yaptıklarını ileri sürmektedir (Müller-Wiener, 1973, s. 699). Araştırmacıların bu konudaki yorumları Side ve Patara kentleri için geçerli olmakla birlikte incelenen diğer tüm kentlerde piskoposluk sarayları kenti çevreleyen sur

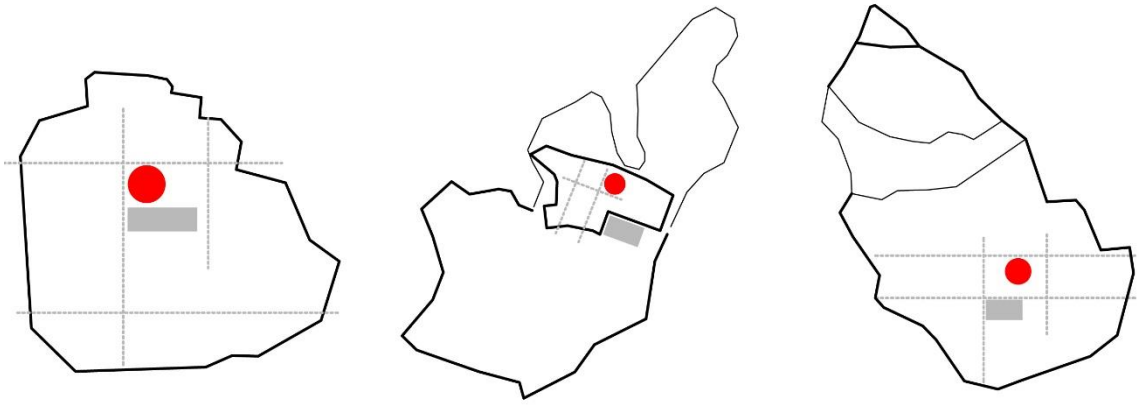
içlerinde yer almaktadır. Side'de Olympos ve Myra'ya benzer bir durum da söz konusudur. Kentin piskoposluk sarayı Olympos ve Myra kentlerinde olduğu gibi bir çevre duvarı ile sınırlandırılmıştır.

Yapı komplekslerinin kentlerdeki konumları incelendiğinde, ana caddelerle ilişkileri de tartışılabilir. Side'de ve Tralleis'te kentlerin ana akslarından olan sütunlu caddelerinin bitiminde yer alması, Olympos'ta, Nikaia'da, Laodikeia'da kentlerin fiziki dokusunda önemli bir yer teşkil eden iki caddenin kesiştiği alanda konumlanmaları, bu yapıların kentsel önemini vurgular niteliktedir (Şekil 6.2).

Şekil 6.2. Nikaia'nın ve Laodikeia'nın olası kentsel merkezleri

Aphrodisias, Miletos, Priene, Pergamon, Olympos, Rhodiapolis piskoposluk saraylarında olduğu gibi, zaman zaman dinsel alanlara ya da kamusal yapılara Piskoposluk tarafından el konulduğu ve mevcut yapılaşmanın dönüştürüldüğü izlenmektedir. Bahsi geçen kentlerde piskoposluk saraylarının Bizans Dönemi surları içinde kalması da bu yapı gruplarının kentsel merkezi tanımlayabileceğini göstermektedir. Hatta Aphrodisias, Miletos, Priene ve Ksanthos'ta yer alan piskoposluk saraylarının kentlerin antik merkezlerini tanımlayan agoraların yakınlarında yer alması, bu yapıların antik merkezin yerini almış olabileceğini düşündürmektedir (Şekil 6.3).

Şekil 6.3. Aphrodisias'ın, Miletos'un ve Priene'nin olası kentsel merkezleri (Gri dikdörtgen agora alanını temsil etmektedir.)

Ephesos Meryem Kilisesi'ne bakıldığında ise kilisenin liman yakınında olmasına karşın, kentin asıl ticari ve kültürel merkezinde yer almadığı, kuzeybatıda, işlevini yitirmiş olan Olympeion'un güneyine ve kent surlarına bitişik yapıldığı görülür. Kilise ve piskoposluk merkezinin inşasından sonra ise Ephesos kent merkezinin değişerek bu alana kaydığı belirtilebilir. Ancak, Side'de Piskoposluk Sarayı'nın yapımından sonra, Ephesos'un aksine, kent merkezinin değiştiğini söylemek güç görünmektedir. Bu durum, alanın kısıtlı olması ve kentin dış surları nedeniyle saray çevresinde yeni yapılaşmalara izin vermemesinden kaynaklanmış olabilir. Bu nedenle merkez liman yakınlarında tanımlanabilir. Benzer durum Patara'da da görülmektedir. Piskoposluk Sarayı'nın kent surları dışında kalması ve kenti iki kez küçülten surların liman çevresini sarması merkez olarak liman bölgesinin gösterilebileceğini düşündürür.

Piskoposluk sarayı komplekslerinin kentlerdeki konumları incelendiğinde ana caddelerle ilişkileri de dikkat çekmektedir. Side'de ve Tralleis'te kentlerin ana akslarından olan sütunlu caddelerinin bitiminde yer alması, Olympos'ta, Nikaia'da, Laodikeia'da kentlerin fiziki dokusunda önemli bir yer teşkil eden iki caddenin kesiştiği alanda konumlanmaları, merkez fikrini destekleyecek veriler olarak düşünülebilir. Aphrodisias, Priene, Ksanthos ve Miletos'ta ise piskoposluk saraylarının kentlerin antik merkezlerini tanımlayan agoraların yakınlarında da yer alması da piskoposluk saraylarının antik merkezin yerini almasıyla yeni bir merkez yaratma düşüncesinin varlığı söz konusu olabilir.

Kent merkezlerinin Roma Dönemi'nde yönetsel, ticari ve sosyal karakterli yapısına karşın Bizans Dönemi'nde piskoposluk saraylarının kentsel merkezi

tanımlayabileceği düşüncesiyle dinsel ve yönetsel karakterli bir yapı gösterdiği ifade edilebilir.

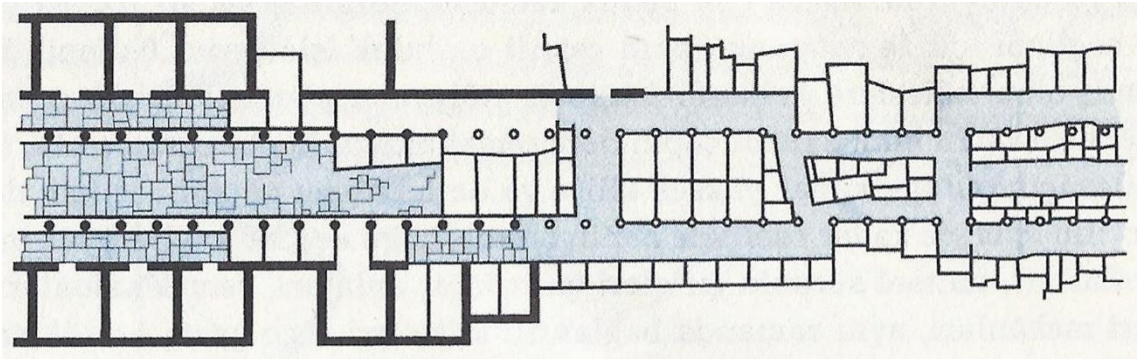
Kentsel Ulaşımın Karakteri: Ana Cadde, Sokak Strüktürü ve Meydan:

Roma Dönemi'nden itibaren birçok merkezde talep gören sütunlu cadde inşa etme düşüncesi ise, işlevselliğini neredeyse Erken Bizans Dönemi'nin sonuna kadar korumuştur. Bu sütünlu caddeler kentlerin ana akslarını oluşturmuş, Batı Anadolu'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, birçok kentte sütunlu caddelerin 6. ve 7. yüzyıl başlarına kadar kullanıldığını göstermiştir. Örneğin, Ephesos, Aizanoi, Sardes, Hierapolis, Laodikeia, Patara, Side, Aphrodisias kentlerinde ana caddelerin Erken Bizans Dönemi'nde varlığını sürdürdüğü söylenebilir.

Miletos ve Priene, ortogonal sokak sistemini sürdürmüş ve aynı zamanda Roma ve Erken Bizans Dönemleri boyunca da korumuştur. Miletos'ta Erken Bizans Dönemi'nde bazı sokaklar, ilk kez mermerle kaplanmış ve iyileştirilmiştir. Olympos'ta da Bizans Dönemi'nde de Roma Dönemi planlaması çok fazla değiştirilmeden kullanılmıştır. Side'de de caddeler Erken Bizans Dönemi'nde bir takım onarımlar geçirilerek kullanılmaya devam etmiştir.

Nikaia'nın antik sokak dokusu Bizans Dönemi boyunca da varlığını korumuş gibi görünmektedir. Gerek Erken Bizans yapısı olan Ayasofya'nın iki ana aksın kesişiminde yer alması gerekse iki geç Bizans kilisesinin cardo'nun uçlarında konumlandırılması bu fikri destekler nitelikte görünmektedir.

Orta Çağ sonrasında ise farklılaşan sosyal ve dini yapı kent mimarisinin bir elemanı olan sütunlu caddelerin de yapısını değiştirmiş, özellikle 6. yüzyıldan itibaren kentlerde yaşanan savaş, salgın, deprem ve ekonomik zorluklar meydan ve kamusal alanları küçülmeye mecbur bırakmıştır. Dolayısıyla bu tarihlerden sonra kentteki diğer yapılar gibi, sütunlu caddeler de eski görkemini ve önemini kaybetmiştir. Klasik sokak strüktürü, Geç Roma Dönemi'nden Orta Çağ'a geçerken, değişen sosyal ve ekonomik faaliyet ile kimlik modellerine uymak için değiştirilmiş; dükkanlar ile zanaatkar atölyelerinin sokaklara tecavüz ettiği, bu yapıların üstüne inşaat yapıldığı ve bunların bölündüğü, alışılmış Roma sokak planından uzaklaşan, çok daha karmaşık, parçalı bir düzenleme yaratma eğilimi belirmiştir (Şekil 6.4) (Haldon, 2007, s. 77).

Şekil 6.4. Doğu kentlerinde sokağın dönüşümü (Plan soldan sağa son dönem Roma İmparatorluğu'nun sütunlu sokağının zaman içinde ortaçağın dar sokaklarına ve dükkan/zanaat semtlerine doğru değişme sürecini gösterir (Haldon, 2007, s. 79).

6. ve 7. yüzyıl başlarından itibaren sokak strüktüründe bozulmaların başladığı arkeolojik veriler ile desteklenebilir. Örneğin Ephesos'ta hem Kuretler Caddesi'nde hem de Mermer Cadde'de bulunan yazıtlar, caddelerin en azından 6. yüzyıl sonu ile 7. yüzyıl başında, politik toplantıların gerçekleştirildiği yerler olarak kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Kent merkezinin liman bölgesine kaymasıyla Geç Helenistik Dönem'de yapılmış, İmparator Arkadios (395-408) zamanında onarılmış olan Arkadiane Caddesi önem kazanmış, cadde üzerine kentin Hıristiyanlık Dönemi'nde anıtlar yapılmıştır. 7.-8. yüzyıllarda cadde boyunca konutlar inşa edilerek işlevini yitirmiştir.

Geç Antik Çağ'da Aizanoi'nin kentsel düzeni, yeni bir sütunlu caddenin inşasıyla, yaklaşık 400 civarında yeniden yapılandırılmıştır. Ancak 6. yüzyıla kadar varlığını koruyan cadde, bir deprem sonucunda yıkılmıştır.

Sardes'te de durum benzerdir. Büyük sütunlu cadde 7. yüzyıl başlarında bir depremle yerle bir oluncaya kadar kullanılmıştır. Sardes'te 616 Pers istilası sonrası yaklaşık 660 yılında yenileme gerçekleşmiştir. Şehrin ortasındaki yol yeniden inşa edilmiş, ancak mermer yerine parke taşlarıyla döşenmiştir. Eski sütunların ve dükkanların kalıntıları üzerine doğrudan inşa edilmiştir. Aphrodisias Tetrapylon Caddesi 7. yüzyılın ilk yarısında yıkılmış, 8. ya da 9. yüzyıllarda toprak yollar Geç Antik mermer yolların yerini almıştır.

Hierapolis'te ana aksı oluşturan Frontinus Caddesi de 7. yüzyıl depreminden sonra üzerine konutların inşası ve 10. yüzyılda ortasından geçen duvar yapımı ile daraltılmıştır. Aynı şekilde Tralleis'te de yolun ortasından duvar geçirilerek daraltılmıştır.

Arkeolojik veriler Laodikeia'da da Erken Bizans Dönemi'nde 5.-6. yüzyılda çeşitli düzenlemeler ve ilavelerle bir sokağın (Suriye Caddesi'nden ulaşılan) daraltılarak kullanıldığını göstermektedir. Bu da 494 yılı depreminden sonra kentin büyük zarar gördüğünü, nüfusun azaldığını ve eskisi gibi düzenli sokaklara ihtiyaç duyulmadığını, sadece kalanlar için günlük ihtiyaçlara yönelik mekânların yapıldığını ortaya koymaktadır.

Knidos'ta, Patara'da, Sagalassos'ta ise üzerine bir yapı ya da duvar inşa edilerek cadde kesintiye uğratılmıştır.

Caddelerin kentteki dinsel yapılar ile ilişkisi ve ulaşım durumu incelendiğinde özellikle Side Piskoposluk Sarayı'nın kentin kuzeydeki ana giriş kapısından güneye doğru uzanan sütunlu caddenin bitiminde yer aldığı görülmektedir. Ana caddenin sonunda yer almasıyla yapının öneminin vurgulanmış olabileceği söylenebilir. Aynı şeklide Tralleis'te olduğu gibi ana cadde, piskoposluk sarayı ile bağlantı kurmaktadır. Nikaia'da Ayasofya'nın kentin merkezinde ana caddelerin kesişiminde yer alması cadde-kilise ilişkisinin göstergesidir.

Meydanlaşmanın karakterine bakıldığında ise birer meydan olarak da işlev gören forum ve agoraların 4. ve 5. yüzyılda da sosyal, ticari ve siyasal merkezler olarak varlığını sürdürmüş olduğu görülür. Çalışma kapsamında incelenen kentlerden Ephesos, Side, Afrodisias, Sagalassos, Miletos ve Laodikeia'da forum ve agoraların Geç Antik Çağ/Erken Bizans Dönemi'nde büyük onarımlar geçirdiği saptanmıştır. Dolayısıyla söz konusu kentlerde agoraların hala birer meydan olarak kullanılmış olabileceği algılanabilir.

Arkeolojik kanıtlar, 5. yüzyılın ikinci yarısında agoranın görünümünün değişmeye başladığını göstermekte olup antik agoranın sosyal, ticari ve siyasal yaşam özelliği, yerleşim alanının mimari dokusunun 7. yüzyılda dönüştürülmesi ile sona ermiştir. 5. ve 6. yüzyıllarda, kiliselerin inşası, doğu kentlerinde agora ve çevresinde sergilenen anıtsallığı gölgede bırakmıştır. Bu nedenle agoranın meydan olarak kullanımının yerini kentin piskoposluk kiliseleri çevresine doğru kaydığı belirtilebilir.

Ayrıca Charalambos Bouras da kentin yapısı söz konusu olduğunda, kiliselerin, bir referans noktası belirtmesi ve şehrin sakinlerinin buluşabileceği, birbirleriyle temas edebileceği yerler olması gibi rolleriyle dikkat çektiğini belirtir (Bouras, 2002, s. 528).

Dolayısıyla yukarıda da belirtildiği gibi piskoposluk kiliselerinin kent merkezini tanımlayabileceği fikri, söz konusu yapıların önlerinin meydan karakteri sergileyebileceğini gösterebilir bir olgu olarak düşünülebilir.

Kentsel Çevrenin Tanımlanması: Sur ve Savunma Duvarlarının Kentsel İşlevlerle İlişkisi:

Bizans Dönemi boyunca yerleşim yerlerindeki en dikkat çekici yapı tahkimatlardır. Anadolu'daki birçok Erken Bizans Dönemi kent suru temsili bir karakter taşımaktadır. Geç Antik Çağ'da yaşanan barbar istilaları karşısında kentlerin bazıları 3. yüzyılda, bazıları da 4. yüzyılda surlarla çevrilir. Nikaia, Miletos (ikinci defa inşa edilen surlar) ve Pergamon surları bu dönemde yapılır. Bu dönemin ardından tahkimatların inşasının İmparatorluk boyunca özellikle 4. yüzyılın sonlarında İmparator I. Theodosius'un (379-395) tüm Roma kentlerine kendi güvenliklerini sağlamaları emrini vermesinin ardından başladığı belirtilebilir. Bu dönemde sur çemberleri geniş olmasına karşılık çok kuvvetli değildir. Surlar geniş bir alanı çevrelemiş olsa da Helenistik Dönem kentinin bir takım binaları kent dışında bırakılmıştır. Örneğin, Hierapolis'te sur Ticaret Agorası'nı dışarıda bırakacak şekilde biçimlenirken Laodikeia'da Roma Dönemi kentinin yaklaşık üçte birini dışarıda bırakır. Sagalassos'ta da benzer bir durum belirir. Surlar kenti tamamen çevrelemez; yerleşilmiş alanın yalnızca üçte birini içine alır.

4.-5. yüzyılda Side'de kara ve deniz surlarında önemli değişiklikler görülür. Kara surları kapsamlı onarımlara tabi tutulmuş; deniz surlarının ayakta kalan tüm kesimleri bu dönemde inşa edilmiştir. Amorium'da Aşağı şehir surları İmparator Zenon'un hükümdarlığı dönemine (474-491) tarihlenmektedir. Geç Antik Çağ'da Side ve Amorium'daki sur inşaları geniş çaplı bir şehir yenileme programının uygulandığını olası kılmaktadır.

6. yüzyıla gelindiğinde Lykia'nın önemli bir liman kenti konumundaki Patara'da kent suru inşası görülür. Sur, 4. yüzyıl sonu-5. yüzyıl başında yapılmış Hierapolis, Laodikeia ve Sagalassos surları gibi kentin liman bölgesinin yanındaki kent merkezini tahkim eder. Önemli bir ayrıntı ise piskoposluk sarayının sur dışında kalmış olmasıdır.

Bu dönem surlarının genel özelliklerinden biri de devşirme malzeme kullanımının yanı sıra mevcut yapıların surlara dahil edilmesi yönünde bir yapılanmanın da

gerçekleştirilmiş olmasıdır. Laodikeia'da sur Kuzey Tiyatrosu sahnesi ve Batı Tiyatrosu'nun analemma duvarı üzerinden geçer. Hierapolis'te ise kentin kuzeybatı bölümünde Triton Nymphaeumu'nun arka duvarını içine alarak devam eden sur sonrasında agoranın güney stoasının üzerine inşa edilir. Sagalassos'ta ise Dor Tapınağı ve Kuzeybatı Heroon yeni savunma sistemi ile birleştirilir. Patara'da da bir köşe burcu olarak bouleuterion diğer bir köşe burcu, olarak da o dönemde hala kullanımda olan Nero Hamamları kent duvarına dahil edilmiştir.

Iustinianos Dönemi'nde askeri mimaride büyük adımlar atılır. Bu döneme ait Bizans tahkimatları bilinen en büyük askeri mühendislik eserlerinden biridir. Procopius, kendi kent tasvirlerinde surlara büyük önem verir. Ona göre kent, etrafı duvarlarla çevrilme mevcudiyeti ile tanımlanır; kent bir kereye mahsus güçlendirilmiş bir kenttir (Procopius, 1940, s. 99, 163, 383).

İncelenen Trakya kentlerinde Iustinianos yapımları söz konusudur. Ainos'ta Antik Çağ'da akropoldeki mevcut kalenin Iustinianos tarafından tamir ettirilmesi, Herakleia'da akropol batı surunun inşa edilmesi ve 6. yüzyılda Medeia kalesinin yapımı bu dönemin örnekleri olarak belirtilebilir.

Bizans kentleri için asıl kırılma noktası 7.-8. yüzyıl gibi görünmektedir. Anadolu'nun Sasani ve Arap saldırılarına uğraması sonucu birçok kentte önlemler alındığı görülmektedir. Ephesos, Miletos, Pergamon, Menderes Magnesiası, İasos, Sardes, Ksanthos, Kaunos, Priene, Myra, Side, Kaunos, Sagalassos, Rhodiapolis, Amorium (Yukarı Kent), Ankyra ve Nikaia'da bu dönemde kentleri küçülten yeni surların yapımının görülmesi yanı sıra mevcut surların onarımı yönünde inşa faaliyetleri gerçekleştirilmiştir (Şekil 6.5). Bu dönem kent surları daha az gösterişlidir ve o kadar dar tutulmuştur ki antik kent bölgesinin büyük bölümünü kesmektedir. Bu tür tahkimatlar daha kalın ve sağlamdır; açıkça görünen bir savunma özelliğine sahiptirler.

Ephesos, Miletos, Pergamon, Menderes Magnesiası, Side'de kenti küçülten surlar inşa edilmiştir. Yeni inşa edilen surlar yeni kent merkezini tanımlamaktadır. Ancak yukarıda bahsedilen Patara'daki durum, Bizans surlarının şehir merkezini kestiği, piskoposun kilisesini ve sarayını dışladığı ve dönemin en büyük ve etkileyici anıtı olan Side ile karşılaştırılabilir.

Şekil 6.5. Arap ve Sasani tehditlerine karşı savunma amaçlı önlem alınan kentler

İasos ve Ksanthos surları antik surların izlerini takip edecek şeklide yapılmıştır. Sardes, Priene, Myra, Kaunos, Rhodiapolis ve Amorium'da ise savunma sistemi akropollerde geliştirilmiştir. Bu dönemde artık kentsel yerleşim alanları önceki ve eski yerleşim alanlarının yakınlarındaki güvenli, yüksek tepelere çekilerek surlarla çevrelenmiş kastronlara dönüşür.

Söz konusu yüzyılların da en önemli özelliği sur inşasında devşirme malzeme kullanılmasıdır. Aynı zamanda mevcut yapılarda surlara eklenerek yeniden değerlendirilmiştir. Ephesos'ta tiyatro, Menderes Magnesiası'nda Çarşı Bazilikası, Side'de tiyatronun sahne binası, sütunlu cadde üzerindeki tak gibi yapılar, Rhodiapolis'te bir mezar yapısı (kenotaph) surlara dahil edilmiştir.

7. yüzyılın ardından ikinci bir kırılma noktası da 11.-12. yüzyılda, Türk akınlarının Anadolu'yu etkisi altına almasıyla başlar. İasos, Miletos, Aizanoi, Sagalassos, Pergamon, Priene, Patara kentlerinde bu dönemin izleri görülür.

İasos'ta yarımada ile anakarayı birbirine bağlayan kıstak üzerinde, Miletos'ta Tiyatro Tepesi'nde (Kastron ton Palation), Aizanoi'de Tapınak Kilisesi çevresindeki eski

temenos alanında 11. yüzyılda yeni birer kale inşası gerçekleşir. İasos'ta ayrıca denizden gelecek saldırıları önlemek adına kıyı savunma düzenlemeleri de görülür. Bu doğrultuda Türklerin Anadolu'yu 11. yüzyılın sonlarından itibaren ele geçirmeye başladıkları zaman, büyük çaplı bir savunma yapılanmasının gerçekleştirildiği söylenebilir. Sagalassos'ta da 8 ile 13. yüzyılda kentin orta kesimindeki eski Apollon Klarios Tapınağı'nın içinde müstahkem küçük yerleşim ve 10.-11. yüzyıllarda İskender Tepesi'nde yeni inşa edilmiş bir bazilikanın etrafında gelişen ve ardından 11.-12. yüzyılda Orta Bizans kalesine dönüştürülen yerleşimler bu durumu örnekler niteliktedir. Tüm tahkimatların inşasında çok sayıda devşirme malzeme kullanılmıştır.

Pergamon akropolünün eteğindeki aşağı kentte de, Türklere karşı savunma alanlarının 3. yüzyılın sur izlerini takip eden surlarla yeniden düzenlenmesi Orta Bizans Dönemi'nin sonlarına doğru savunma odaklı bir kent yaklaşımının devam ettiğini göstermektedir. Priene'de de 11. yüzyılın sonları ya da 12. yüzyıl ile 13. yüzyıllarda, akropolde mevcut tahkimatlara eklemlenen yeni duvarların ve aşağı kenti çeviren Helenistik surların yeniden inşası gerçekleşir. Pergamon ve Priene'de Erken Bizans Dönemi'nin ardından yerleşimler küçülmüş; 11. yüzyıldan sonra, daha önceki surların yeniden düzenlenmesiyle korunan kent sınırları genişletilmiştir. Bu durum 7. ile 11. yüzyıllar öncesine kıyasla, önemli ölçüde artmış olması gereken bir popülasyona işaret edebileceği gibi bu dönemde kentlerin, yine erken Bizans Dönemi yerleşim yoğunluğuna ulaşmış olabileceği gösterir.

Patara'da durum diğer kentlerden farklıdır. Kent Erken Bizans Dönemi'nde bir kez küçülmüşken, 12. yüzyılda ikinci kez küçülme yaşar. Güçlü bir tahkimat sistemi inşa edilir; Erken Bizans ve Arap istilaları döneminde görüldüğü gibi antik bir yapı sur biçimlenişinde köşe burcu olarak kullanılır.

Geç Bizans Çağı'nda ise Assos, Tralleis ve Nikaia'ya ilişkin veriler bulunmaktadır. Bu çağda Assos akropolise acil durumlarda sığınma amacı ile bir kale inşa edilmiştir. Bu kale Pergamon ve Priene'de olduğu gibi Antik Dönem akropolünün sur izlerini takip etmiştir. Tralleis'te ise Geç Bizans Dönemi'nde gymnasium yapısı bir savunma birimi olacak şeklide dış duvarları güçlendirilerek bir kale konumuna bürünmüştür.

Nikaia özel bir konumdadır. Kentin İmparatorluğun başkenti konumuna geldiği dönemde ortaya çıkan yeni yapımlar dikkat çeker. Kent surları 13. yüzyılda çeşitli yapımlar görür. Mevcut surların önüne ikinci bir sur inşa edilir ve onun da önüne bir hendek açılır. Ayrıca bazı kulelere de ek takviye yapılır. Osman Bey'in Nikaia'yı almak için kuşattığı dönemde yapılan değişiklikler sırasında bir kısım açıklıklar örülür ve surlar yükseltilir.

Bir diğer farlılık gösteren kent Olympos'tur. Savunma ihtiyacı sur ile değil, kentin dışa kapalı birimler şeklinde düzenlenmesi ile sağlanmıştır. Yaşamın ve ibadetin sürdürüldüğü büyük boyutlu yapı toplulukları yüksek duvarlarla çevrilmiş, savunmayı sağlayabilecek mazgal pencerelerle donatılmış, böylelikle dini-askeri mekânlarla kent savunması sağlanmaya çalışılmıştır.

Belirli dönemlerde kentlerde sursuz bir yaşam da sürmüştür. Örneğin Assos'ta antik dönem suru ile çevrili yerleşim 7. yüzyılın ortalarına kadar iskân alanı olarak kullanılmış, ancak Orta Bizans Çağı'nda sur içinde iskân söz konusu olmamıştır. Olasılıkla 8. veya 9. yüzyılda, şehrin batısındaki düzlük alan iskân yeri olarak seçilmiş ve alanının etrafında herhangi bir koruma duvarı inşa edilmemiştir. Aynı şekilde Amorium'da da aşağı kentte, 9. yüzyıldan 11. yüzyılın ortalarına kadar etrafında sur olmaksızın yerleşimin devam etmiştir. Bu durum 9. yüzyılın ikinci yarısından 11. yüzyılın ortalarına kadar süren yeniden canlanma döneminin genel politik ve askeri durumuyla bağdaşmaktadır. İmparatorluk boyunca çeşitli depremler surları etkilemiştir. Yazılı kaynakların yanı sıra yazıtlar da askeri tehdidin oluştuğu zamanlarda yapılan çalışmaları desteklemektedir.

Çizelge 6.1.'de görüldüğü üzere (gri alanlar söz konusu yüzyıllarda yapım ya da onarım varlığını belirtir) kentlerde en yoğun tahkimat inşası Geç Antik Dönem'de gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde surların yapım amacının kenti koruma olduğu gibi birer zenginlik göstergesi olduğu da söylenebilir. Ardından 7. yüzyılın başlarından itibaren inşa edilmeye başlayan kent duvarlarının savunma amaçlı yapıldığı belirtilebilir. Bu dönemdeki surlar Anadolu'ya sürekli istilalar gerçekleştiren Araplara ve Perslere karşı yapılmıştır. Son ağırlıklı yapım dönemi 11. yüzyıl ile başlar. Bu dönemde de yoğun bir inşa faaliyeti görülmektedir. Söz konusu yapım ve onarımlar Türklere karşı yapılmıştır. Anadolu'nun büyük ölçüde Türklerin eline geçmesinin ardından 12. yüzyıl sonrasında

Bizanslıların hakim olduğu kentlerde bir takım yapım ve onarım çalışmaları gerçekleştirilmeye devam etmiştir.

Çizelge 6.1. Yüzyıllara göre kentlerdeki sur yapımı ve onarımları

Yüzyıllar / Kentler	4.-6. Yüzyıl Geç Antik Çağ Yapımları	7.-9. Yüzyıl Yapımları Araplara ve Perslere Karşı Alınan Önlemler	11. Yüzyıl Sonrası Yapımları Türklere Kaşı Alınan Önlemler
Ainos			Ceneviz
Aizanoi			
Amorium			
Ankyra			
Aphrodisias			
Arykanda			
Assos			
Ephesos			
Herakleia			
Hierapolis			
İasos			
Kaunos			
Ksanthos			
Laodikeia			
Menderes Magnesiası			
Nikaia			
Medeia			Ceneviz
Miletos			
Myra Andriake			
Patara			
Pergamon			
Priene			
Rhodiapolis			
Sagalassos			
Sardes			
Side			
Tralleis			

Kamusal Alanların Dağılımı ve İşlevsel Dönüşümleri:

Erken Bizans Dönemi'nde kentlerde yeni inşaatların yapımı yanı sıra hamamlar, şehir meydanları ve portiko ve dükkânlarla kaplı caddeler gibi mevcut kamu binalarının bakımı sürdürülmüştür. Bazı alanların işlevlerindeki değişikliklere rağmen, 6. yüzyılın ortalarına kadar kentler hala Roma İmparatorluk zamanında olduğu gibi aynı kentsel alanı işgal etmiş gibi görünür. 7. yüzyıldan itibaren kamusal yapılara ilişkin arkeolojik veriler ise oldukça sınırlıdır.

Değişim modeli kentten kente farklılık gösterir. Bu değişim kentlerin sahip olduğu kamusal yapıların kullanımının devamlılığının ya da dönüşümünün değerlendirilmesiyle ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda agoralar ve forumlar, hamamlar ve hamam-gymnasium kompleksleri, tiyatolar ve stadiumlar, ayrıca sağlık yapıları incelenmiştir.

Agoralar ve forumlar ele alındığında:

Bu yapıların 4. ve 5. yüzyıllarda sosyal ve ticari merkezler olarak hayatta kaldığı belirtilebilir. Ephesos Ticaret Agorası'nın 4. yüzyılda yeniden inşası, Aphrodisias'ta Tetrastoon adı verilen agoranın inşası, Side'de Arkadios şerefine emperyal bir forumdan bahsedilmesi, Laodikeia Merkezi Agora'nın Hristiyanlaştırılarak kullanımı gibi durumlar forum ve agoraların devamlılığını kanıtlamaktadır.

Yeni yapım ve onarımlarla Bizans'ta agoraların devamlılığının sağlanması yönünde bir çaba sarf edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum agoraların dinsel veya kültürel değişimden daha çok kentlerde arazi gereksinimleri doğrultusunda dönüşüm geçirdiğini düşündürmektedir. Ayrıca yeni yapımlara örnek olarak gösterilebilecek Aphrodisias Tetrastoon ise Geç Antik Çağ'da hala agoraların kamusal rolünü kaybetmediğinin göstergesi olarak belirtilebilir. Ephesos Thedosius Forumu ve Side Arkadios Forumu ise yazıtlardan varlığı belirlenmesine rağmen, yeri konusunda belirsizlikler sürmektedir. Bahsi geçen yapılar yeni olarak inşa edilmiş olabileceği gibi var olan agoraların yeniden düzenlenmesi yönünde de tasarlanmış olabilir. Buna rağmen bu kentlerde de Erken Bizans Dönemi'nde kamusal işlevli yapıların devamlılığının sağlanmış olabileceği belirtilebilir. Ancak arkeolojik kanıtlar, 5. yüzyılın ikinci yarısında agoranın görünümünün değişmeye başladığını göstermekte olup, antik agoranın sosyal ve siyasal yaşam özelliği, yerleşim alanının mimari dokusunun 7. yüzyılda dönüştürülmesi ile sona ermiştir. Agoralar gibi geniş kamusal mekânlar sık sık Hristiyanlık bağlamı içinde zaten

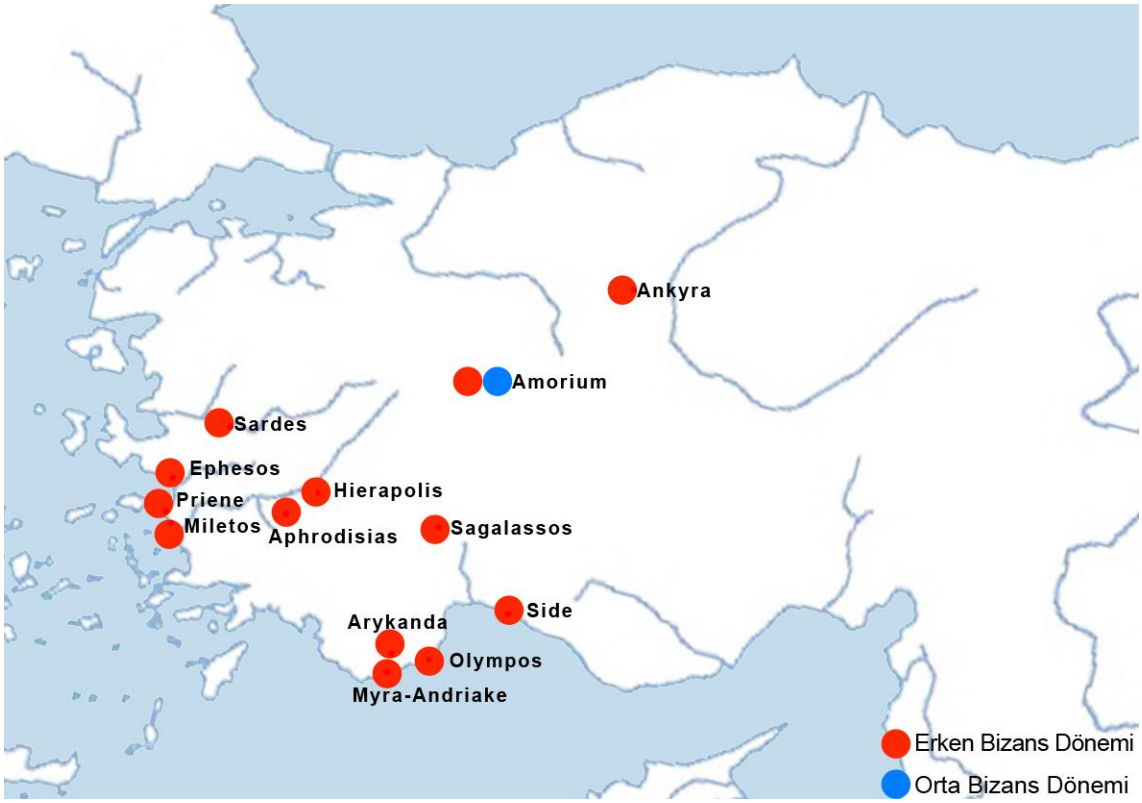
agoranın çeşitli topluluk işlevlerini üstlenir hale gelmiş olan kiliselere ya da dükkânlara, atölyelere ya da konutlara, kentlerin yeni savunma işlevine ilişkin dönüşümlere ilaveten kimi zaman çöplüklere temel oluşturmuştur (Çizelge 6.2).

Hamam ve hamam-gymnasium kompleksleri incelendiğinde:

Kkamu tesislerinin başında gelen bu yapıların kullanımının Geç Antik Çağ boyunca sürdüğü ifade edilebilir. 5. yüzyılın ilk çeyreğinde, hamamlarda genel bir yenileme gerçekleşmiştir. Bu durumu ortaya koyan örnekler Ephesos, Sagalassos, Miletos, Aphrodisias, Myra'nın liman yerleşimi Andriake, Olympos, Side, Arykanda, Patara, Priene, Sardes ve Ankyra kentlerinde görülebilmektedir. Roma Dönemi'nde inşa edilmiş hamam/hamam-gymnasium yapılarının Geç Antik Çağ'da ve Erken Bizans Dönemi'nde tamamının ya da bir bölümünün kullanıldığı tespit edilmiştir (Şekil 6.6)

Çizelge 6.2. Agoraların dönüşünün ardından kazandığı yeni işlevler

İşlevler / Kentler	Kiliseler	Konut	Dükkan ve İşlik	Savunma
Assos				
Elaiussa Sebaste				
Ephesos				
Hierapolis				
İasos				
Ksanthos				
Miletos				
Myra Andriake				
Pergamon				

Şekil 6.6. Hamam yapılarının incelendiği kentler ve işlevlerini sürdürdükleri dönemler

Yukarıda bahsi geçen örneklerin yanı sıra Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilen yeni hamam yapılarına da rastlanmaktadır. Hierapolis ve Side kentlerindeki yapımlar örnek olarak gösterilebilir. Hierapolis'te Erken Bizans Dönemi'nde iki yeni hamam yapısı inşa edilmiştir. Her ikisi de 4. yüzyıl sonu-5. yüzyıl başında inşa edilmiş ve 7. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen deprem yapılara hasar verene kadar kullanılmıştır. Side kentinin olasılıkla sur dışına taştığı 5. yüzyılda inşa edilen bir hamam yapısının da Erken Bizans Dönemi'ndeki kamusal faaliyetlere örnek teşkil edebilecek diğer bir yapı olduğu ifade edilebilir.

Erken Bizans Dönemi'nde hamam yapılarının varlığına ve işlevlerinin devamlılığına ilişkin kanıtların fazla olmasına rağmen Orta ve Geç Bizans Dönemleri'ne ait bilgiler kısıtlıdır. Ancak Amorium'da büyük olasılıkla 6. yüzyılda yapılmış, kamusal bir kompleks bulunmaktadır. Kompleksin hamam odalarının yer aldığı yapının Karanlık Çağ boyunca kullanılmaya devam etmesi ve çeşitli odalarının 9. yüzyılın ortalarına kadar kullanımda kalması, Erken Bizans Dönemi sonrasında bu kamusal işlevin devamlılığını göstermesi yönüyle önem taşımaktadır.

Arkeolojik kanıtlar, 6. yüzyılın ortalarından sonra kentlerdeki kamu hamamlarının çoğunun giderek terk edildiğini göstermektedir. Edebi kaynaklar, Konstantinopolis'deki büyük hamamların bile 7. ve 8. yüzyıllar boyunca kaybolduğunu bildirerek benzer bir görüntü sunmaktadır. Yapılar ya terk edilmiş ya da başka amaçlara hizmet etmek üzere dönüştürülmüşlerdir. Böylelikle başkentte dahi halk hamamı sayısı azalmış, eyaletlerde ise daha da düşüş göstermiştir. Buna karşın özel hamamlar daha da önem kazanmıştır (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 383).

Yegül, palaestra ve frigidariumu bulunmayan genellikle basit bir mekân dizisi oluşturan iki ya da üç odalı mahalle hamamlarının (*balnae*) 7.-8. yüzyıllarda var olabileceğini belirtir. Küçük ve özel işletmeler niteliğinde olduklarından onlardan söz edilmediğini, özel onurlara, adanmışlıklara sahip olmadıklarını ifade eder. 12. ve 13. yüzyıllarda Konstantinopolis'te küçük hamamların varlığı bazı genel kayıtlarda yer bulur (Yegül, 2006, s. 292). 9. yüzyıl itibariyle İmparatorluk saraylarına ve zengin villalara ait hamamların dışında kayıtlarda hamamlara rastlanmaz (Yegül, 2006, s. 291). Ancak hamamlar, Bizans'ta işleyişini hiçbir zaman tamamen kesmemiş (Yegül, 2006, s. 292), dini metinler ise yıkanmayı reddetmeye devam etmiştir. Kilise, hamamları maneviyata karşı oldukları için kınamıştır. Bununla birlikte, hamamların Antik Çağ'da olduğu gibi sosyal yaşama odaklanmadığı; 6. yüzyıldan sonra sadece özel bir faaliyet haline geldiği belirtilmektedir (Saradi-Mendelovici, 1988, s. 383).

Tiyatrolar incelendiğinde:

Başta Ioannes Khrisostomos[13] olmak üzere, kilise ileri gelenleri tarafından tiyatro ve tiyatro oyunları eleştirilip gidilmesi yasaklansa da (Saradi, 2006, s. 310-314) Geç Antik Dönem boyunca tiyatroların azalan bir yoğunlukta da olsa, bazı kentlerde kullanım gördükleri anlaşılmaktadır. Bu dönem boyunca tiyatroların kent yaşamının merkezinde, önemli bir rol oynamaya devam ettikleri de ileri sürülmektedir (Retzleff, 2003, s. 116). Procopius'un tiyatro, agora, hipodrom ve kilise gibi yapılardan övgüyle söz etmesi ve bu yapıları kentleri süsleyen unsurlar olarak değerlendirmesi, (Saradi, 1995, s. 41) 6. yüzyılda kısmen de olsa -üstelik de sadece politik toplantıların değil, zaman zaman pagan festivallerin düzenlenmesi- kullanılmaya devam edildiklerini göstermektedir (Saradi, 2006, s. 315). Diğer taraftan İmparatorluğun geneline bakıldığında, birçok kentte,

[13] Kilise babası, İstanbul patriği (398-404)

tiyatroların Geç Antik Dönem sonunda terk edildikleri de bilinmektedir (Liebeschuetz, 2007, s. 58). Bununla birlikte, halka açık tiyatro oyunlarının 7. yüzyıl sonuna kadar, en azından büyük merkezlerde, devam ettiği (Mango, 1981); 6. yüzyıl boyunca Roma geleneğine ait pek çok kamusal yapıya olan ilgi azalsa da bazı büyük kentlerde tiyatroların hala işlevlerini yerine getirdikleri ileri sürülmektedir (Whittow, 1990, s. 18). Laodikeia'da yer alan iki tiyatro bu durumu kanıtlar gibi görünmektedir. Her iki tiyatro da bulunan Hıristiyanlıkla ilgili çeşitli yazıt ve işaretlerin yanı sıra Aphrodisias ve Side'de de yoğun heykel ve kabartmalarla bezeli sahne binasına sahip tiyatroların Hıristiyanlar tarafından 7. yüzyıla kadar gösteriler ve konuşmalar için kullanımda kaldığını göstermektedir.

Aphrodisias'ta stadyumun ve Patara Tiyatrosu'nun arena olarak kullanılması da gösteri fonksiyonlarının Erken Bizans Dönemi sonuna kadar devam ettiğini göstermektedir. Stadium yapıları nadiren korunmuş, ancak sıklıkla başka bir binanın parçası haline getirilmiş ya da üzerine atölye, konut yapıları, küçük kiliseler inşa edilmiştir.

Sözü edilen kamusal yapılar dışında, Pergamon'un Asklepion yerleşiminde sağlık işlevine ilişkin fikir edinilebilmektedir. Asklepion'da Iustinianos Dönemi'nde ve Heraklios'un yönetimde olduğu (610-642) yıllarda gerçekleştirilen onarımlar ile Pergamon'un Erken Bizans Dönemi hakkındaki kaynaklarda geçen Asklepieion hakkındaki bilgilerden yola çıkarak sağlık hizmetlerinin devamlılığının söz konusu olduğu söylenebilir. Ayrıca Procopius'un Side'de de 6. yüzyılda işlev görmüş bir hastaneden söz etmesi, Erken Bizans Dönemi'nde sağlık kuruluşunun varlığına ilişkin bir fikir sunmaktadır.

Diğer Dinsel Alanlar: Münferit Kiliseler ve Kentsel Manastırlar:

Mevcut araştırmalar, en erken kiliselerin, Batı Anadolu'da, Konstantinos ve Licinius'un görkemli bir şekilde Milano Fermanı tarafından yayınlanmasından sonra, yaklaşık 4. yüzyılın sonlarında ya da üçüncü çeyreğinden sonra şehirlerde ortaya çıktığını göstermektedir. Çoğu durumda, bu şehirlerin Hıristiyanlığa ilk geçişi, sivil veya dinsel olarak önceden var olan yerlerin tahsis edilmesiyle ifade edilebilir. Bu kısmen pratik nedenlerden dolayı gerçekleşmiştir. İncelenen kentlerdeki kiliselerin antik yapılardan dönüştürülerek inşa edilmesi bu durumu açıkça göstermektedir. Çizelge 6.3'de görüldüğü

üzere Ephesos, Miletos, Aphrodisias, Laodikeia, Pergamon, Assos, Elaiussa-Sebaste, Olympos, Knidos, Side, Arykanda, Aizanoi, Ankryra ve Sagalassos ve Rhodiapolis'te tapınaktan kiliseye dönüşümler gerçekleşirken; İasos, Pergamon, Hierapolis, Ksanthos, Elaiussa Sebaste, Ephesos, Priene, Assos, Aizanoi, Sagalassos, Side, Nikaia, Kaunos ve Herakleia'da farklı antik yapı tiplerinden kilise ve şapellere dönüşüm gerçekleşmiştir.

Esasen pagan tapınak yapılarına yapılacaklar 4. yüzyılın ilk yarısında bir dizi imparatorluk emirnamesiyle düzenlenmiştir. Bunlara göre, çok tanrılı kültler yasaklanmış, pagan tapınaklarının kapatılması emredilmiş, ancak bunların yıkılması kesinlikle yasaklanmıştır. Buna rağmen bu düzenlemeler her zaman uygulanmamıştır. Bu nedenle imparatorlar sıklıkla emirnamelerini tekrar etmek durumunda kalmışlardır (Pülz, 2011, s. 67). Tapınakların kiliseye dönüşümleri ise 4. yüzyıldan itibaren başlamış, asıl dönüşüm ise 5. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bir başka önemli yapı dönemi olan 6. yüzyılın ilk yarısında ise mevcut kiliselerin önemli ölçüde büyütülmesi veya yenilenmesi gerçekleşmiştir.

Çizelge 6.3. Antik yapıların kiliselere ve şapellere dönüşümün gerçekleştiği kentler

Yapı Tipi	**Kentler**
Tapınak	Ephesos, Mietos, Aphrodisias, Laodikeia, Pergamon, Assos, Elaiussa Sebaste, Olympos, Knidos, Side, Arykanda, Aizanoi, Ankyra, Sagalassos, Rhodiapolis?
Agora	İasos, Pergamon, Hierapolis, Ksanthos, Elaiussa Sebaste
Hamam **Hamam-Gynasium**	Ephesos, Priene, Assos, Aizanoi, Hierapolis
Stadium	Ephesos, Aizanoi, Sagalassos
Tiyatro	Side, Nikaia
Macellum	Aizanoi?
Bouleterion	Sagalassos
Mezar Yapısı	Aizanoi
Belirsiz	Kaunos, Herakleia

Kentlerde 5. ve 6. yüzyıllarda muazzam miktarda kilise yapısının inşa edildiği görülür. Bu tür faaliyetler hem seçkinlerin yeni yatırım modellerini hem de aynı ölçüde önemli olarak yerel piskopos ve kilisenin, başlıca bir kurumsal arazi sahibi sıfatıyla kentlerde giderek artan önemini yansıtmıştır (Haldon, 2007, s. 77).

Başlangıçta duvarların dışındaki şehirlerin yakınında inşa edilen kiliseler sonra surların içine taşınır. Agoranın etrafındaki antik merkezi doku, bir kilise çevresindeki mahallelerdeki yeni bölümlere (enoria) ayrılır (Dagron, 1977, s. 4-11). Hıristiyan mezarlar, 6. yüzyılda hem ölümle ilgili yeni Hıristiyan kavramların hem de eski kent düzeninin yeniden düzenlenmesinin sonucu olarak, şehirlerin içine taşınır (Dagron, 1977, s. 11-19).

Hıristiyan kiliselerinin 4. ve 7. yüzyıllar arasındaki kent karakterini ne derece etkilediği veya yeniden şekillendirdiğini ölçmek zordur. Ancak kiliselerin kent içindeki konumlarına bakıldığında özellikle önemli noktalara yapılmış olmasının tesadüf olmadığı; buradaki amacın, kilise yapılarının kentsel alandaki önemli yerlerini vurgulamak olduğu belirtilebilir. Bununla birlikte kiliselerin dağılımının, ana cadde boyunca olduğu gibi şehrin içinden ve dışına çıkan yollar boyunca yoğunlaşmış gibi olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, kent kiliselerinin büyük bir çoğunluğu kentin belirli bölgelerine hizmet etmiş olmalıdır. Ayrıca akropollerde de kiliselerin ve şapellerin varlığı dikkat çekmektedir. Rhodiapolis, Amorium, Kaunos, İasos, Pergamon, Priene, Sardes ve Myra kentleri bu durumu örnekler.

Son olarak, dinin kent kimliğine etkisinin kentin adının değişmesi yönünde olan örnekler de mevcuttur. 7. yüzyılın ortalarında (640) Aphrodisias, Stauropolis adını almış ve böylece yeni bir dini kimlik kazanmıştır (Dalgıç & Sokolicek, 2017, s. 275). 9-11. yüzyıllardan itibaren, Kaunos ise Kaunos-Hagia olarak iki isimle anılmaktadır. Konsil işlemlerinde ise adı Hagiapolis olarak geçer (Öğün & Işık, 2001, s. 26; Zäh, 2003, s. 9).

İkinci bir yapım evresi 10.-11. yüzyılda gerçekleşmiştir. Orta Bizans Dönemi'nde ise yeni yapılmış küçük ölçekli kiliselerin ya da şapellerin inşası yanı sıra Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş kiliselerin yıkılmasının ardından içlerine küçük şapellerin inşası ile işlevin devam ettirildiği söylenebilir. Ayrıca mevcut yapıların onarılarak yeniden değerlendirildiği de görülmektedir. Bu durum bu dönemin karakteristik özelliğini oluşturmaktadır. Yalnız Amorium'da bir farklılık görülmektedir. Orta Bizans

Dönemi'nde kentin aşağı kilisesinde ana binanın tamamı kullanılarak yeniden bir inşa süreci gerçekleşmiştir. 12. yüzyıl ve sonrasındaki yapım ve onarımların Myra, Patara, Ainos, Kaunos ve Nikaia'dan gelen kanıtları bu dönem dinsel işlevlerinin devamlılığını göstermekle birlikte boyutlarının küçüklüğü ve niteliği imparatorluğun son dönemlerini yansıtmaktadır.

Manastırlar incelendiğinde, Anadolu'daki manastırlar için mevcut kanıtlar, Bizans Dönemi'nin 7. yüzyıla kadar olan dönemi ile Arap işgali döneminden sonraki dönem için farklılık olduğunu gösterir. Erken Bizans manastırları hakkında bilginin kısıtlı olduğu görülür. Genel olarak, rahibe manastırları, ailelerin rahibelerle iletişimde kalabilecekleri ve güvenliklerini sağlayabilecekleri kentsel bir konuma sahipken, manevi meselelerle ilgilenen keşişler veya diğer azizler ise kırsal alanları tercih etmiştir.

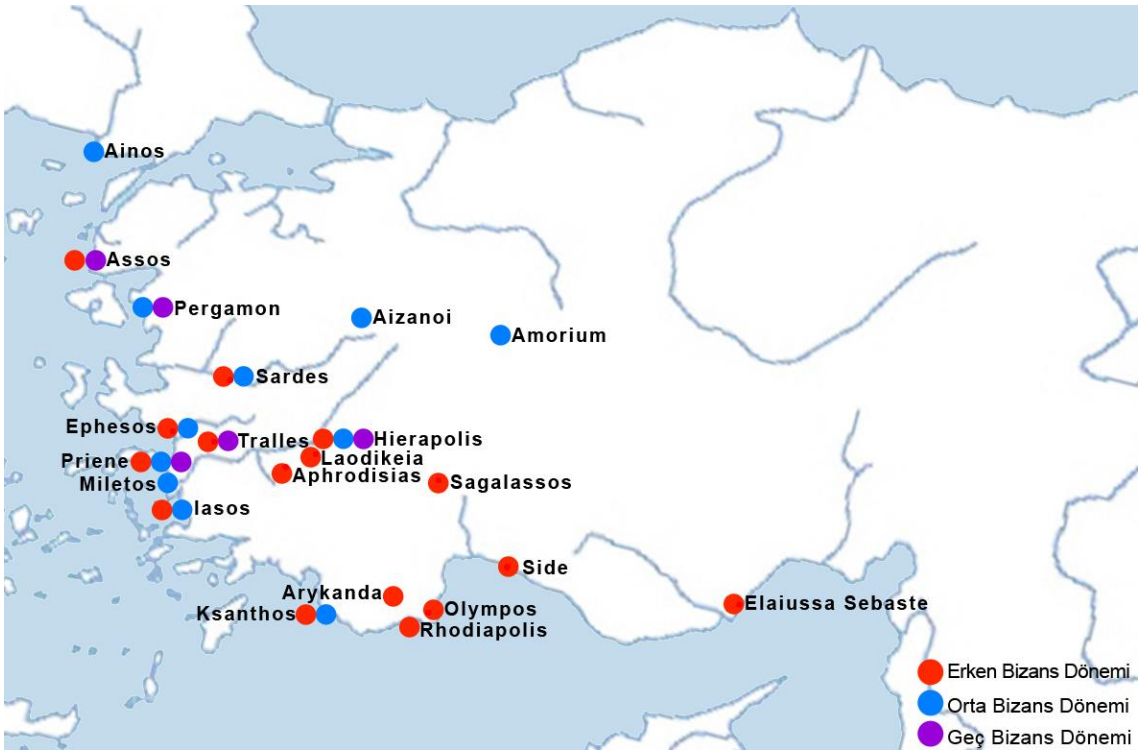
Konut Alanlarının Karakteri:

Konutların ve konut alanlarının kentlerdeki konumları dikkate alındığında bir takım bölgelemeler yapmak mümkün görünmektedir. Örneğin, var olan konutların/konut alanlarının kullanımı (devamlılık), yeni inşa edilen konutlar/konut alanları, farklı fonksiyona hizmet eden yapıların dönüştürülerek konut/konut alanı olarak kullanılması yönünde olurken ayrıca akropollerde de konut alanlarının bulunduğu saptanmıştır.

Antik Dönem'de kullanılan konutlar/konut alanları Bizans Dönemi boyunca yeniden değerlendirilir. Bu durum özellikle Erken Bizans Dönemi'nde yoğunluk gösterir. Ephesos, Laodikeia, Aphrodisias, Assos, Sardes, Elaiussa-Sebaste, Side, Tralleis, Arykanda, Rhodiapolis, Sagalassos ve Hirapolis bu durumu örnekler nitelikteki kentlerdir (Şekil 6.7). Sadece Hierapolis'te yer alan aristokrat evleri 10. yüzyıl sonuna kadar yapım ve yeniden düzenleme gösterirken, Tralleis'te Erken Bizans Dönemi'nde kullanılan konutlar 13-14. yüzyıllarda kente gelen Bizanslı göçmenler tarafından tekrar kullanılmıştır.

Erken Bizans Dönemi'nde kullanılan konutlar terk edilmeden önce bir takım değişiklikler de geçirmiştir. Örneğin Sardes'te 7. yüzyılın başlarında konut alanı terk edilmeden önce, boyama ya da dolum ve yağ üretimi dahil olmak üzere birçok alan endüstriyel faaliyete dönüştürülürken, Sagalassos'ta da 7. yüzyılın başındaki deprem sonrasında büyük konak giderek küçük kısımlara bölünmüş ve kompleksin bir kısmı han

gibi işletilmiş; mekânları depo, ahır ve hatta çöplük olarak kullanılmıştır. Laodikeia'da ise 4. yüzyılın ikinci yarısı-5. yüzyılın sonunda konut olarak kullanımın yanında üretim işliği işlevi de yüklenerek yapı grubu biçimlenmiştir. 5. yüzyılın sonu-6. yüzyılın ikinci yarısında büyük ölçüde konutun kullanımında değişiklikler yapılmış, daha sonra kullanımı sona ermiş; 7. yüzyıl başında ise alana kireç ocağı yapılmıştır. Ephesos Yamaç Evler'e de işlik, depo gibi işlevler verilmiş, Orta ve Geç Bizans Dönemleri'nde de alan kullanımı bu işlevlerle sürmüştür.

Şekil 6.7. Konut yapılarının/alanlarının incelendiği kentler ve işlevlerini sürdürdüğü dönemler

Bizans Dönemi boyunca yeni inşa edilen konutlar/konut alanları da mevcuttur. Erken ve Orta Bizans Dönemleri'nde konut yapım faaliyetleri gerçekleşmiştir. Erken dönem örnekleri Arykanda ve Ephesos'ta, Orta Bizans örnekleri ise İasos, Amorium, Aizanoi ve Ainos'ta görülebilmektedir.

6. yüzyılda antik Arykanda yakınında kurulmuş Bizans yerleşmesi (Arif Köyü içinde) özellikle ilgi çekicidir. Sur ile çevrili yerleşim ise oldukça yoğundur. Ephesos'ta ise Verulanus Galerisi'nin kuzeyinde, Meryem Kilisesi'nin karşısında da Geç Antik Dönem konut alanı 4. yüzyılın sonu-5. yüzyılın başlarından 7. yüzyıla kadar

kullanılmıştır. Geç Bizans Dönemi'nde ise konut kalıntılarının içine daha çok, tarımsal ürünler, özellikle tahıl için kullanılan ambar yapıları inşa edilmiştir.

İasos'ta 11. yüzyılda, iki liman arasındaki kıstakta yer alan kale içinde konut alanları oluşturulmuştur. Amorium'da da Yukarı Şehir'de ve Aizanoi'de de 11. yüzyılda kentte inşa edilen kale içinde konut alanları oluşturulmuştur. Bu dönemde konutlar basit tekniklerle inşa edilmiş gibi görünmektedir. Hatta Aizanoi'de konutlar, kale içinde daha çok kişiye hizmet edebilmek adına daha küçük birimlere bölünmüştür.

Bizans Dönemi boyunca farklı fonksiyona hizmet eden yapıların konut alanı olarak dönüştürüldüğü örnekler de bulunmaktadır. Ephesos, Hierapolis, İasos, Pergamon, Ksanthos, Olympos ve Rhodiapolis kentlerinde bu durum görülebilir. Örneğin agora alanlarının konut alanı olarak kullanıldığı görülür. Erken Bizans Dönemi'nde Ephesos Devlet Agorası'nda ve İasos Agorası'nda, 10. yüzyılın sonu 11. yüzyılın başı arasında yeniden düzenleme ile yine İasos Agorası'nda, 11. yüzyıl Hierapolis Kuzey Agora'da ve 11. ve 12. yüzyıllarda ise Ksanthos Batı Agora'da basit konut amaçlı yapımlar görülür.

Antik kentlerin ana caddeleri üzerinde de konut yapımları gerçekleştirilmiştir. Ephesos'ta, 7.-8. yüzyıllarda Bizans duvarı yönünde Arcadiane boyunca ve 8. ya da 9. yüzyıllarda da Hierapolis Frontinus Caddesi üzerinde konutlar inşa edilmiştir.

Hamamlar ve hamam-gymansium komplekslerinde de konut amaçlı dönüşümler gerçekleştirilmiştir. Özellikle gymnasiumların geniş alan kaplayan palaestraları konut alanlarını barındırmak için yeterli alan sunmuştur. Ephesos Liman Gymnasiumu'nun palaestrası 7. yüzyılın içlerine kadar, Ephesos Vedius Gymnasiumu ise büyük olasılıkla 7.-9. yüzyıllarda bir yerleşime sahne olmuştur. Hamam yapılarındaki konut amaçlı dönüşümler ise Hierapolis ve Rhodiapolis kentlerinde görülür. Rhodiapolis'te Büyük Hamam'ın, Bizans Dönemi'nde konut ve işlik olarak kullanımı (Erken Bizans Dönemi?), Hierapolis'te, hamamın (Büyük Yapı) 9.-10. yüzyılda çok sayıda konut inşa edilerek kullanımı ve Merkezdeki Hamam'ın da 11. yüzyılda yeniden düzenlenmesinin ardından, Geç Bizans Dönemi'nde (12.-13. ve 14. yüzyıllarda), basit yapılardan oluşan bir konut yerleşimine sahip olacak şekilde kullanımı bu durumu örnekler.

Olympos'ta nekropol alanlarının üzerine inşa edilen konutlar kuzey kentin yeni karakterini belirlemiş, mevcut mezar yapıları konut yapılarının mekânları olarak değerlendirilmiştir. Hierapolis'te ise bir dinsel alan olan Apollon Kutsal Alanı'nın kısmen

üzerine 10. ya da 11. yüzyılda bir grup Bizans evi inşa edilmiştir. Pergamon'da ise özellikle Geç Bizans Dönemi'ne ait konut alanları arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılmıştır. 12. yüzyılda Demeter Terası'nın, Hera Terası'nın ve Gymnasion'un yukarısının kuzeyindeki bütün alan konutlarla kaplanmıştır.

Kentlerin akropollerinde de konut alanlarının varlığı söz konusudur. Akropollerde 4.-7. yüzyıllarda Erken Bizans Dönemi yerleşmeleri, Ksanthos, Priene, Olympos'ta tanımlanabilirken; 11. yüzyıl sonrasında, Amorium, Sardes, Pergamon, Priene, Ainos, Assos'ta ve Miletos'ta tiyatro tepesinde tanımlanabilmektedir. Örneğin Ksanthos Lykia akropolünde yer alan Erken Bizans Dönemi konutları burada Erken Bizans Dönemi'nde bir yerleşimin varlığına işaret etmektedir. Olympos'ta ise Akropol Tepesi, yalnızca konut alanı olarak planlanmıştır. Ayrıca Priene Teloeneia'da antik kent konut alanının yaklaşık dörtte birine tekabül eden oldukça geniş bir alan kullanılmıştır. 11. yüzyıl sonrasında ise Sardes akropolünde mütevazi bir yerleşim, kentin Orta Bizans Dönemi'nde akropolün kullanımına ışık tutmaktadır. Pergamon'da 11. yüzyıl ve sonrasında akropoliste, kalabalık, dar sokaklarda konumlanan küçük konutların yerleşimi oluşturacak şekilde inşa edildiği görülmektedir. Ainos'ta da akropol içinde 11.-12. yüzyıllarda inşa edilmiş bir Bizans Dönemi konutu, küçük bir saray ya da zengin evi olarak nitelendirilmiştir. Keramik buluntuların sayısı ve çeşitliliği dönemin sanatının gelişmiş olduğunu göstermekle birlikte yapı kullanıcısının da maddi refah düzeyini yansıtmaktadır. 11.-13. yüzyıl Priene'sinde Teloneia'da ikinci bir zamansal kullanım gerçekleşmiştir. Geç Bizans Dönemi'nde Assos akropolünde sarnıçlar, depolar ve birkaç konut inşa edilmiştir (Çizelge 6.4). Tüm bu konut alanlarına ek olarak; 7. yüzyılın ilk yarısında Aziz Theodoras'un Hayatı adlı kitapta, kentteki zenginlerin şehir dışındaki özel şapeli de olan eksiksiz ve büyük konaklarda yaşadıklarına değinilmektedir (Lightfoot & Lightfoot, 2007, s. 47). 8. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasındaki boşlukta zengin Bizanslı vatandaşların kentin dışındaki büyük çiftliklerde oturmuş olabilecekleri düşünülebilir.

Konut alanlarını özetlemek gerekirse, var olan konutların/konut alanlarının kullanımının özellikle Erken Bizans Dönemi'nde gerçekleştirildiği; yeni inşa edilen/oluşturulan konutların/konut alanlarının sık gerçekleşmediği; farklı fonksiyona hizmet eden yapıların dönüştürülerek konut/konut alanı olarak kullanılması yönündeki girişimin her dönemde aynı oranlarda gerçekleştirildiği ve akropollerde de yine her dönemde konutlara/konut alanlarına yer verildiği görülmektedir.

Çizelge 6.4. Bizans Dönemi konutların/konut alanlarının bölgeleri ve tarihsel süreci

Konutların/Konut Alanlarının Kentlerdeki Bölgeleri	Var Olan Konutların/Konut Alanlarının Kullanımı			Yeni İnşa Edilen Konutlar/Konut Alanları			Farklı Fonksiyona Hizmet Eden Yapıların Dönüştürülerek Konut/Konut Alanı Olarak Kullanılması			Akropollerde Yer Alan Konutlar/Konut Alanları		
Dönemler / Kentler	Erken	Orta	Geç	Erken	Orta	Geç	Erken	Orta	Geç	Erken	Orta	Geç
Ainos					■						■	
Aizanoi					■							
Amorium					■						■	
Aphrodisias	■											
Arykanda	■			■								
Assos	■											■
Elaiussa-Sebaste	■											
Ephesos	■			■				■				
Hierapolis	■	■						■	■			
İasos					■		■	■				
Ksanthos								■		■		
Laodikeia	■											
Miletos											■	
Olympos							■			■		
Pergamon								■	■		■	■
Priene										■	■	
Rhodiapolis	■						■					
Sagalassos	■											
Sardes	■										■	
Side	■											
Tralleis	■		■									

Ekonomik ve Endüstriyel İşlevlerin Dağılımı:

Tabernae olarak isimlendirilen ticari yapılar (Doğu'da *ergasteria* olarak da bilinir), sık sık açık cepheler, tezgahlar ve depo gibi ticareti kolaylaştıran yapısal özelliklere sahip olmakla birlikte bazen bazı üretim tesislerini de içerirler. Bununla birlikte, aynı birimler aynı zamanda yoksulların mütevazi konutları veya dükkânlar olarak da tanımlanmıştır (Putzeys & Lavan, 2007, s. 83).

Erken Bizans Dönemi'nde ticari işlevlerin gerçekleştirildiği bir takım yapılar-bölgeler bulunmaktadır. Öncelikle agoraların ve stoaların bu dönemde işlevini devam ettirdiği gibi bazı değişikliklerle işlik ve dükkân olarak kullanıldığı da belirtilebilir. Ephesos Ticaret Agorası ve Laodikeia Merkezi Agora 7. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Sagalassos Yukarı Agora'da ise 6. yüzyılda yeniden kullanıma açılan meydanda pazar yerleri belirlenip agora politik kimliğinden çıkarak bir pazar yerine dönüşürken, 6. yüzyılın sonlarından itibaren Sagalassos Aşağı Agora'yı kuşatan portikolar, yiyecek sunulan yer ve demirci dükkânı olarak daha küçük birimlere bölünmüştür. Stoaların işliklere dönüşerek kullanılmaya devam edildiği örnekler de mevcuttur. Myra/Andriake Agorası işlevini yitirdikten sonra kuzey tarafındaki dükkânlardan bazıları deniz kabuklularından (mureks) erguvan boya üretilen işliklere dönüştürülerek bir süre daha kullanılmıştır. Hierapolis, Ksanthos ve Assos'ta benzer bir yeniden kullanım durumu söz konusudur. Hierapolis Kuzey Agorası'nın batı stoasının orta bölümü ve kuzey stoanın orta bölümü M.S. 5 ile 6. yüzyıllar arasında üretim merkezine dönüşürken, Ksanthos Agorası işlik ve dükkân olarak kullanılmış, Assos Agorası'nın kuzey stoası ise 6. yüzyıla kadar dükkân ve işliklere dönüştürülerek kullanılmıştır.

Agoralar dışında çoğu ticari işlev, önemli bir karayoluna yakın herhangi bir binada gerçekleştirildiği gibi, 7. yüzyılın başlarına kadar, genellikle tek bir işletmenin parçası olarak inşa edilen ve ana caddeler boyunca sıralanan çok sayıda amaca yönelik hücresel birimler şeklinde organize edilen mekânlarda gerçekleştirilebilir. Sardes'teki Bizans Dükkânları bölgede oturanların ticaret, din ve refahı hakkında tam bilgi sağlayan eşsiz bütünlükte bozulmamış olarak keşfedilmiş; iki yolun kesişiminde, Lydia Dönemi'nden (M.Ö. 7.-6. yüzyıl) beri ticari amaçlı kullanılan bir bölgede, Erken Bizans Dönemi'nde 7. yüzyıla kadar kullanılmış yapılardır. Bir kaçı taverna ya da lokanta olarak kullanılırken,

bazıları boya hazırlama, kullanma ya da satma konusuna, bazıları da cam eşyaların ve hırdavatların satımına ya da geri dönüşümüne odaklanmıştır.

Kentlerin ana caddelerinde kurgulanan dükkânlar Knidos, Patara, Tralleis, Rhodiapolis kentlerinde gözlemlenebilmektedir. Knidos Liman Caddesi'nin başlangıcında Geç Klasik Dönem ile Erken Helenistik Dönem'de inşa edilen dükkânlar, -biri metal işliği olarak- 5. yüzyıl ile 7. yüzyıl ortalarına kadar kullanım görmüştür. Patara Ana Caddesi'nin portikolarının da Erken Bizans Dönemi'nde dükkân olarak kullanıldıkları ve sonrasında işlik olarak varlıklarını sürdürdükleri belirlenmiştir. Tralleis'te ise sütunlu cadde ile hamam-gymnasium yapısı arasında Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen 14 dükkân yer almaktadır. Bu mekânlarda cam üretiminin yapıldığı mekânlara ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Rhodiapolis kent merkezinin batı kesiminde ana caddenin batı kapısıyla agora arasında kalan adasında yol boyunca dizilen ve kuzey yamaca doğru genişleyen alanda dükkân ve işlik olabilecek pek çok yapı kalıntısı bulunmaktadır.

Liman kıyısında da ticari işlevlerin gerçekleştirildiği belirtilebilir. Bu noktada Myra kentinin liman yerleşkesi Andriake ve Elaiussa Sebaste veri sunmaktadır. 3. yüzyılda inşa edilen yapılar, yoğun olarak 4. ve 5. yüzyıllarda kullanılmış, son kullanım evresi ise 6. yüzyıl olmuştur. Liman dükkânları, kıyı çizgisine paralel uzanan ana liman caddesiyle de bağlantılıdır. Liman dükkanları gemilere ekipman ve denizcilere seferlerinde ihtiyaçlarını karşılayacak ürünler sağlamaktadır. Buluntular arasında kurşun ağırlıklar ve terazi parçaları da vardır. Elaiussa Sebaste'de ise Güney liman yerleşiminde 4. yüzyılın sonunda daha önceki mevcut yapıların sökülüp kaldırılarak büyük bir yapı programının gerçekleştiği belirtilmektedir. Kaya içine seramik fırını ve diğer tesisleri bulunan bir amphora atölyesi olarak kullanılmak üzere şehrin güney limanıyla yakından ilişkili yeni bir teras yapılmıştır.

Ayrıca farklı fonksiyona sahip antik yapıların dönüşerek dükkân ve işlik olarak kullanımı da gerçekleşmiştir. Tralleis, Ankyra, Elaiussa Sebaste, Side, Sagalassos, Patara ve Aizanoi kentlerinde söz konusu dönüşüm gözlenebilir.

Elaiussa Sebaste Liman Hamamı'nın 3. yüzyılın sonu ile 4. yüzyıl başlangıcı arasında kullanımının büyük ölçüde sona ermesinin ardından yapının bazı mekânları 6. yüzyılın sonu ve 7. yüzyılın başlangıcına dek çeşitli dönemlerde ustaların atölyeleri

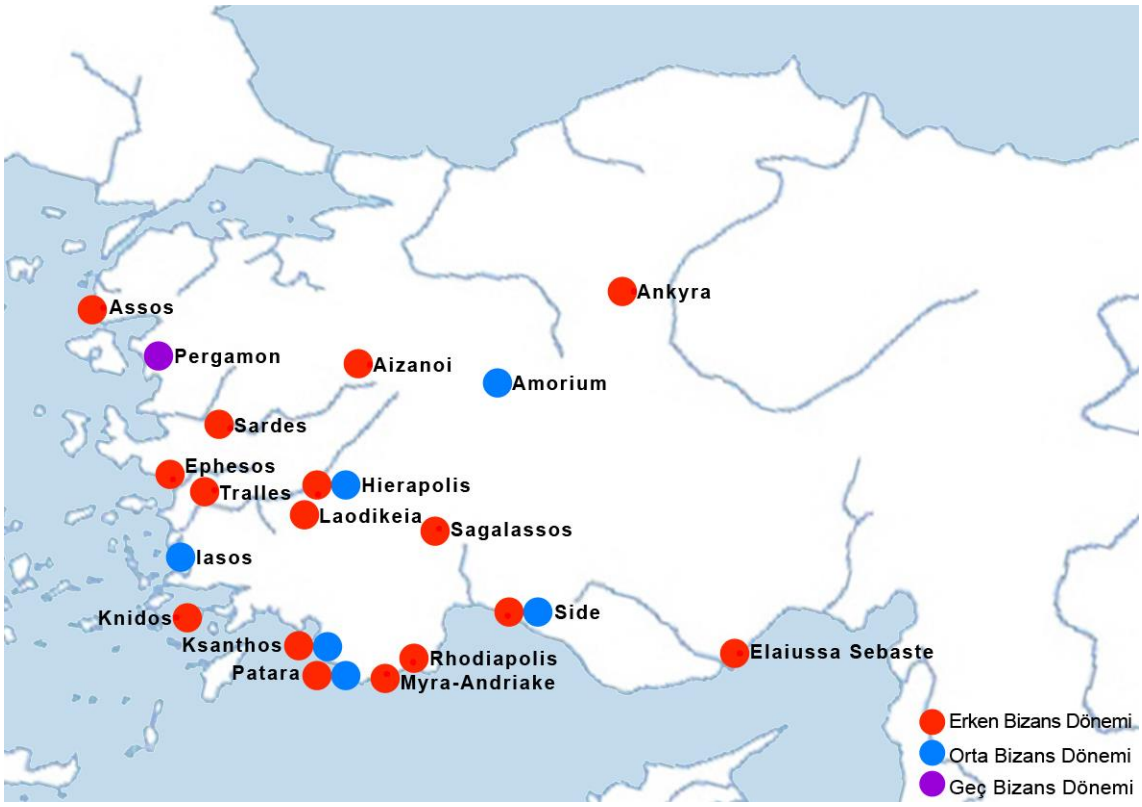
olarak ya da benzer amaçlarla yararlanılmıştır. Kullanımlar arasında zeytinyağı ya da un üretilen bir imalathane ile bronz lamina kesim işi sürdürülmüş bir mekân yer almaktadır. Patara Liman Hamamı, 6. yüzyılda, çoğu Lykia hamamında olduğu gibi işlik ve dükkânlara dönüşmüştür. Tralleis'te 4. yüzyılda hamam-gymnasium yapısı içinde yapı faaliyetleri başlatılarak gymnasiumun batısına kuzey güney doğrultulu 13 dükkân eklenmiştir. Bu yapılar dokuma ve seramik sektörüyle ilgilidir. Ankyra'da Caracalla Hamamları'nın doğu tarafındaki dükkânlarda 5. yüzyılın başlarına kadar kullanımda kalmıştır. Aizanoi'de ise stadiumda ticari amaçlı bir dönüşüm gözlemlenmektedir. Sagalassos'ta anıtsal bir yapı ise 4. yüzyılın sonlarında, konut, bir tekstil işliği ve bir çömlekçi işliği olarak yeniden düzenlenerek 5. yüzyılda ve 6. yüzyılın başlarında aktif olarak çalışmıştır. Side'de Dionysos Tapınağı'nın bulunduğu alan birden fazla yapım evresi geçirmiş; 4. yüzyılda alan tesviye edilip yeniden düzenlenerek, 6. yüzyılda bir işlik olarak kullanılmıştır.

Orta Bizans Dönemi'ne geçiş evresinde 7.-9. yüzyıllarda, sadece bilgi Amorium'dan elde edilebilmektedir. Aşağı Şehir'de ticari amaçla inşa edilmiş bir dizi şarap üretim atölyesinin en azından 838 yılına kadar varlığını sürdürmeleri kentin ticari işlevine yönelik bir çıkarım yapılmasını sağlamaktadır.

Orta Bizans ve Geç Bizans Dönemi'nde ise agoralarda (İasos ve Ksanthos), antik yapıların içlerinde (Hierapolis, Patara ve Side) ve ana yol kenarında (Pergamon) ticari işlev sürdürülmüştür.

İasos Agorası'nda ve Ksanthos Agorası'nda bazı endüstriyel yapılar (metal, çömlek ve cam üretimi için) 10.-11. yüzyıllarda stoalarda yer almıştır. Hierapolis Büyük Yapı (hamam) içinde, 11.-12. yüzyıllarda şarap ya da zeytinyağı üretim işliklerinin yapıldığı; Patara Kent Bazilikası'nın 11. yüzyılda işliklerin yapılmasıyla işlevinin dönüştüğü, Side'de de Dionysos Tapınağı'nın bulunduğu alandaki dönüşüm sonrasında, arkeolojik buluntulara göre 13. yüzyıla kadar işlik olarak kullanılmış olabileceği söylenebilir. Pergamon'da ise Geç Bizans Dönemi'nde zanaatçıların ve tüccarların verimli ovadan akropolise çıkan ve antik çağdan beri kullanılan yol boyunca küçük dükkanlarının bulunduğu belirtilebilir.

Erken Bizans Dönemi'ne ilişkin yoğun bilginin yanı sıra Orta ve Geç dönemlere ilişkin de daha kısıtlı olmakla birlikte ekonomik ve endüstriyel alanlar tanımlanabilmektedir (Şekil 6.8).

Şekil 6.8. Ekonomik ve endüstriyel işlevlerin incelendiği kentler ve işlevlerini sürdürdüğü dönemler

Kentsel Periferi:

Erken Bizans Dönemi'nde kent çevresinde de özellikle yoğun dinsel yapımlar gerçekleştirilmiştir. Bu durumu en iyi örnekleyen kent, hem hinterlandında hem de hemen çevresindeki bölgede 17 kadar Hıristiyan anıtı bulunduran Aphrodisias'tır. Bununla birlikte Erken Bizans Dönemi'nde Aizanoi'de de kırsal alanda görülmemiş bir patlama yaşanmıştır. Miletos'un kırsal topraklarında da kent içinden daha fazla kilise belirmiştir.

Kırsal patlama ve kentsel düşüş birbirine bağlı gibi görünmekle birlikte ilgi ve harcama, kentlerin anıtsal süslemelerinden kırsal kiliselerin inşasına doğru kaymıştır (Niewöhner, 2017d, s. 47).

Kiliselerle birlikte konutlar da kırsalda ortaya çıkar. Kentlerde 5. yüzyılın büyük peristil evlerinin inşa edilmesinin durdurulduğu ve var olanların alt bölümlere ayrıldığı,

küçültüldüğü, terkedildiği ve çürümeye bırakıldığı görülmektedir. Bunun yerine, ilk kez kentlerin dışında, çoğu zaman kırsal Anadolu'nun uzak bölgelerinde yeni ve farklı türde aristokrat evleri inşa edilmiştir. Arkeolojik kanıtlar, bu yeni olguyu, Bizans Dönemi'nin başlarına yerleştirmektedir. Kır evinin Anadolu aristokrasisinin normal ikametgahı haline gelmesi edebi kaynaklarla da doğrulanmamıştır (Whittow, 1995, s. 62-65).

7. yüzyılın sonları ile 9. yüzyıl arasında kırsal Anadolu'ya ilişkin arkeolojik kayıtlardaki boşluk, dönemin Arap saldırıları ile ilişkilendirilebilir.

Orta Bizans Anadolusu'ndan gelen çoğu kentsel kanıtın yoksunluk durumu, örneğin Miletos'un iç kesimlerindeki Latmos Dağı'nda yeni inşa edilmiş konutlar, kiliseler ve manastırlar gibi, çok sayıda kırsal bulgunun etkisiyle vurgulanmaktadır (Peschlow, 2017b). Kentsel gerilemeye karşın kırsal kesimin canlanmasının, sosyal ve ekonomik ağırlık merkezindeki aristokrasinin köylerine ve topraklarına doğru kaymasına işaret ettiği söylenebilir.

1204'te, Konstantinopolis'in kaybı ve ardından Anadolu'da iki Bizans beyliğinin, Nikaia İmparatorluğu'nun ve Trebizond İmparatorluğu'nun kurulması ile birlikte çok sayıda Geç Bizans kilisesi ve manastırı inşa edilmiştir. Örneğin Batı Anadolu'da Latmos Dağı'nda ve Aşağı Menderes bölgesinde, 13. yüzyılda periferinin en önemli odak noktası olan manastır mimarisi gelişmiştir (Niewöhner, 2017d, s. 58).

BÖLÜM 7

SONUÇ

Anadolu, Geç Antik Dönem'de İmparatorluğun en istikrarlı bölgeleri arasında yerini almıştır. Hıristiyanlığın, Konstantinos Dönemi'nde kabul edilmesinin ardından başlayan dinsel yapım faaliyetleri, Theodosius Hanedanlığı Dönemi'nde de devam etmiş; Iustinianos Dönemi'ne gelindiğinde, her yerde, bakımı ciddi bir sorun teşkil etmeye başlayan birçok kilise ortaya çıkmıştır. Bölge, 7. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar Arap saldırılarına maruz kalmış; kentsel parçalanma evresi yaşamıştır. Türklerin 11. yüzyıldan itibaren bölgeyi ele geçirmeye başlamalarına kadar geçen süreçte Bizans yönetimi altında görece canlanma devri yaşanmıştır. Ancak politik sürekliliğe rağmen Anadolu'nun yerleşim düzenleri ve maddi kültürü, temelde 5. yüzyılın ortasından itibaren değişmeye başlamıştır.

Antik kentlerin geleneksel özellikleriyle yok olması, kültürel, idari, ekonomik ve sosyal değişiklikler nedeniyle uzun sürede ortaya çıkan bir süreç olarak görülebilir ve 6. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürecini tamamlar. Eski selefinden tamamen farklı karakterde yeni bir kent ortaya çıkar. Özü gereği Hıristiyan'dır; anıtsal kamu binaları ile antik kentin tam aksine, mütevazı görünümde olup aynı zamanda bir kaledir.

Kentlerin görsel yönleri de 6. yüzyılda köklü bir şekilde değişmeye başlar. Antik kültürün ve kurumlarının çökmesiyle ortaya çıkan kentsel yaşamdaki değişme hızlı bir şekilde gerçekleşir. Bu değişikliklerin başında Hristiyanlığın kabulü ile dinin değişmesine bağlı etkenler gelirken, Hristiyanlığa ek olarak iki faktör daha gözlemlenebilmektedir. Bunlardan birincisi, Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün sonucu olarak, 6. yüzyılda Akdeniz'de uzun mesafeli ticaretin düşmesinden kaynaklanan ekonomik durgunluk,

diğeri ise kent üst sınıflarının ekonomik gerilemesidir. Her iki faktör de kentsel yaşamın kalitesini önemli ölçüde etkilemiş görünmektedir.

Tarihsel süreç bakımından Bizans kentinin fiziki evrimi 4 dönem altında ele alınabilir.

1. **4.-7. yüzyıllar arası (Roma'dan Dönüşüm Evresi):**

Bu dönemde kentin temel yerleşimi, Antik Dönem'de idari ve ticari merkez olan agoradan, kiliseler çevresinde kümelenmiş bölgelere dönüşmüştür. İncelenen birçok kentte, kent merkezlerinin piskoposluk saraylarına terk edildiği görülür. Bu durum, 3. yüzyılda yaşanan ekonomik kriz döneminde Roma Dönemi kent yönetimindeki meclis üyelerinin (decurion) güçlerini yitirmeye başlamasının ardından yerel düzeyde ortaya çıkan yönetsel boşluğun piskoposlar tarafından doldurulmaya başlanmasıyla açıklanabilir. Piskoposların kent hayatında hakim bir figür olması, piskoposluk saraylarının kentin en önemli yapıları olarak ortaya çıkmasını sağlar. Piskoposluk saraylarının da Antik Dönem dinsel ya da kamusal alanlarına yerleşmelerinin yanı sıra kentsel ana akslarla kurdukları ilişki göz önünde bulundurulduğunda kentin merkezini tanımladığı ileri sürülebilir.

Bu dönemde kilise ve manastır gibi dini yapıların inşası veya var olan yapıların (başta tapınaklar olmak üzere, agoralar, hamam-hamam gymnasium yapıları, stadium, tiyatro, macellum, bouleterion ve mezar yapısı) dinsel işleve dönüştürülmesi süreci de söz konusudur. 4. yüzyılda başlayan bu dönüşüm, asıl 5. yüzyılda gerçekleşir. Bununla birlikte Erken Bizans Dönemi'nde, kentlerdeki kiliselerin yoğunluğu, Hıristiyanlığın özellikle 5. ve 6. yüzyıllarda Roma kent dokusundaki etkisini ortaya koyan en önemli özelliklerinden biri olur. Bu yoğunluk, kentin fiziksel boyutu, demografik yapısı ve dini gereksinimleriyle doğru orantılı olmakla birlikte ekonomik faktörlerle de ilişkili olup bu durum 4. ve 6. yüzyıllar arasındaki genel ekonomik refahın göstergesidir. Özellikle 4. ve 6. yüzyıllar arasında inşa edilmiş kilise yapıları, kentsel ve kırsal alanların temel mimari işlevlerinden biri olmasının yanı sıra bulundukları bölgenin topoğrafyasını şekillendiren, sosyo-ekonomik gelişiminde rol oynayan en önemli etkenlerden biri haline gelmiştir.

Erken Bizans Dönemi süresince kiliselerin inşası kentsel gerilemenin tek büyük istisnası gibi görünmektedir. Ancak kiliseler yalnızca kentsel bir yapı olmayıp; kırsal kesimde de yaygın olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle kentsel gerileme ile bağlantılı

olarak kırsal refahın göstergesi olarak kabul edilebilirler. Bu dönem boyunca dinsel yapılar dışında kentin biçimlenmesinde etkili olan tahkimatlar da öne çıkar. 4. yüzyılın sonlarında İmparator I. Theodosius'un (379-395), tüm Roma kentlerine kendi güvenliklerini sağlamaları emrini vermesinin ardından inşa edilmeye başlayan surlar, Anadolu şehirciliğinin son parlak dönemlerinin bir parçasıdır. Anadolu'daki birçok Erken Bizans Dönemi kent suru temsili bir karakter taşır; özellikle kapılar, çifte kuleler, dekoratif duvar işçiliği, mimari heykel ve bezemeli rölyefler ile Helenistik savunma yapılarının geleneğine gönderme yapmaktadırlar. Sur çemberleri çok geniş olmasına karşılık çok kuvvetli değildir. Bu dönemin ardından Iustinianos hükümdarlığı altında inşa edilen veya yenilenen tahkimatların sayısı da küçümsenmeyecek derecededir.

Erken Bizans Dönemi'nde kentlerde kamusal yapılara ilişkin yeni yapımlar söz konusu olduğu gibi hamamlar, şehir meydanları yanı sıra portiko ve dükkânlarla kaplı caddeler gibi mevcut kamu binalarının bakımı da sürdürülmüştür. 7. yüzyıldan itibaren kamusal yapılara ilişkin arkeolojik veriler ise oldukça sınırlı kalmaktadır.

Roma kentlerinin kısmen küçülerek kırsallaşması, geniş kent yapılarının ise (agoralar, hamam-hamam gymnasiumlar, kutsal alanlar gibi) yeniden düzenlenerek konut, dükkan, işlik, tarımsal ürünlerin işlenmesi ve depolanması gibi amaçlarla kullanılması Roma kent düzeninden ayrılma olarak değerlendirilebilir.

Bu dönemde yeni bir kent kurulması değil, var olan kent yapılarının yeni kabul gören inanç ve yaşam kültürüne bağlı olarak değişimleri ve kentin yeniden üretimi söz konusudur.

2. 7. yüzyıl ortaları-9. yüzyıl başları (Kentsel Parçalanma Evresi):

Bu dönemde bazı yerleşmelerin terk edilmesi veya kentlerin küçülmesi söz konusudur ki Bizans'ın bu dönemi gerileme ve düşüş dönemi olarak nitelendirilebilir. Aynı dönemde salgın hastalıklara ve savaşlara bağlı nüfus kayıpları da gerçekleşmiştir. Ayrıca savaşlar nedeniyle kentlerde hızla savunma surlarının yapımının gerçekleştiği görülmektedir. Devam eden kentsel hareketliliğin ise kentleri yerleşim ağının odak noktaları olarak yeniden kuran ve onları köylerden ayıran yeni tahkimat yapılarıyla sağlandığı söylenebilir. Yeni yapılan tahkimatlarla kentlerin sınırları küçültülmüştür. Ancak yaşamın sadece sur içinde değil sur dışında da devam ettiği inşa edilen bir takım

yapılar aracılığıyla belirtilebilir. Bu durum istilaların kent yaşamını kökten değiştiren bir yıkımı beraberinde getirmediğini gösteren kanıtlar olarak ileri sürülebilir.

Herakleios Dönemi'nde Bizans ordu ve idare düzeninin temelden değişikliğe uğrayarak thema düzeninin organize edilmesi, yeni bir eyalet teşkilatını ve askeri yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bizans Devleti'nin bu dönemdeki eylemleri, birçok kenti terk edilmekten kurtarmış ve onları istilacılar tarafından imha edilmeye karşı korumuştur. Aynı zamanda, bu eylemler ve devlet aygıtının varlığı, çoğu eyaletteki kentlerin karakterini ve işlevini değiştirmiştir. Bunu yaparak, Bizans Devleti, bu tutumuyla daha sonraki büyümenin gerçekleşebileceği kent surlarının ve kiliselerinin kentsel çerçevesini tanımlamıştır.

Anadolu kentlerinin Arap savaşları sırasındaki yaşamı, 9. belki de 10. yüzyılın başlarına kadar devam eden kilise yapımları tarafından doğrulanmış gibi görünmektedir. Döneme tarihlenen kiliselerin örneğini Nikaia, Myra, Patara, Side, Ankyra, Amorium, Aphrodisias ve Ephesos'ta görmek mümkündür. Bu kiliselerin birçoğu, Arap istilaları sırasında yıkılmış olan Bizans öncüllerinin yerini almış; ancak bu yeniden yapılanma projelerinde üstlenilen yapı çalışmaları ölçekleri nedeniyle, Anadolu şehirciliğinin İstila Dönemi'nde önemli bir güç sağladığını göstermektedir.

Antik kentçiliğin diğer geleneksel özelliklerinin devamlılığının sağlanamadığı görülmektedir. Sadece yıkanma eyleminin 9. yüzyılın ortalarına kadar sürdürüldüğü bir örnek Amorium'da kendini gösterir. Kent, Erken Bizans Dönemi sonrasında bu kamusal işlevin devamlılığını göstermesi yönüyle önem taşımaktadır. Yıkanma, antik geleneğin bozulmasından ve çökmesinden sonra, mümkün olan her yerde *balnea* denilen küçük hamam binaları ile sağlanmış olabilir. Ancak bu yapılar Antik Dönem'de olduğu gibi büyük sosyal toplantılar ve eğlenceden ziyade kişisel hijyen sağlayan mekânlardır.

Klasik sokak planı, Geç Roma Dönemi'nden Orta Çağ'a geçerken, değişen sosyal ve ekonomik faaliyet ile kimlik modellerine uymak için değiştirilmiş; dükkânlar ile zanaatkar atölyelerinin sokaklara tecavüz ettiği, bu yapıların üstüne inşaat yapıldığı ve bunların bölündüğü, alışılmış Roma sokak planından uzaklaşan, çok daha karmaşık, parçalı bir düzenleme eğilimi belirmiştir.

3. 9. yüzyıl sonları-11. yüzyıl başları (Küçülerek Süreklilik Evresi):

Bu dönem, Anadolu'da genel bir refah dönemi olarak görülebilir. Bizanslılar Anadolu'nun kontrolünü tamamen ele geçirdikten ve Arap sınırını güneydoğuya doğru gerilettikten sonra, Batı ve İç Anadolu'da tahkimatların inşası önemli bir unsur olarak mevcudiyet göstermiştir. Bu dönemin başlarında çoğu kentin ihmal edildiği ve büyük ölçüde terk edildiği görülmektedir. Orta Bizans Dönemi arkeolojik kayıtlarda bir boşluk oluşturmaktadır. Örneğin Side, Patara, Nikaia ve Ankyra, Priene antik kent merkezi büyük ölçüde terk edilmiş ve Türklere karşı yeniden inşa faaliyetleri başladıktan sonra ancak 11. yüzyıldan itibaren yeniden canlanmıştır.

Bu dönemin sonlarına doğru ise 10.-11. yüzyılda yeni yapılmış küçük ölçekli kiliselerin ya da şapellerin inşasının yanı sıra, Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş kiliselerin yıkılmasının ardından içlerine küçük şapellerin yapılması ile işlevin devam ettirildiği söylenebilir. Ayrıca mevcut yapıların onarılarak yeniden değerlendirildiği de görülmektedir. Bu durum bu dönemin karakteristik özelliğini oluşturmaktadır. Yalnız Amorium'da Orta Bizans Dönemi'nde kentin aşağı kilisesinin Erken Bizans Dönemi boyutlarının tamamının kullanılarak yeniden inşa edilmesi, kentin bu dönemdeki yapım gücünü göstermektedir.

11. yüzyılda konut alanlarına ilişkin bir takım bölgesel yerleşimlerden söz edilebilir. Bu dönemde konutlar basit tekniklerle kale içlerinde inşa edilmiş gibi görünmekle birlikte, antik agora alanlarının ve kutsal alanların erken dönemde olduğu gibi yeniden kullanımı yönünde de varlık göstermiştir. Konut yapılaşmasının düşük kalitesi, daha sonraki dönemde bunların ortadan kayboluşunu açıklar niteliktedir. Ancak Bizans konutlarının arkeolojik kazılardan elde edilen verilere dayanarak, tarımsal ürün için çok büyük küpler barındırdığı belirtilebilir. Bu durum da kırsal hayata bağlı bir yaşamın işareti gibi görünmektedir.

Devletin özellikle kiliseleri onarmaya devam etmesiyle birlikte, doğasındaki değişiklikler ve özel himaye artışı, kentler üzerindeki etkisinin önceki yüzyıllardaki kadar etkili olamamasına neden olmuştur. 10. yüzyıldan önce kentsel gelişmede devletin baskın konumu ile karşılaştırıldığında, bu gelişmeler Bizans'ta Ortaçağ kentleşmesinin yeni bir aşamasının işareti olarak görülebilir.

Kentsel gerilemenin ve aynı zamanda kırsal kesimin canlanmasının, sosyal ve ekonomik ağırlık merkezindeki aristokrasinin köylere doğru kaymasına işaret edebileceği belirtilebilir. Bu nedenle, büyük kentsel yapı projeleri yerine mülklerinde küçük kiliseler inşa etmeyi tercih etmiş olabilecekleri söylenebilir. Dolayısıyla kırsalın 10. ve 11. yüzyıllarda geliştiği ifade edilebilir.

4. 11. yüzyılın sonları-14. yüzyıl (Savunma Odaklı Evre):

Bu dönemde Orta Bizans Dönemi'nin genel refahı geride kalmış ve Türk fetihleri ile kentlerde yine savunma odaklı yapımlar başlamıştır. Bu doğrultuda Türklerin Anadolu'yu 11. yüzyılın sonlarından itibaren ele geçirmeye başladıklarında, büyük çaplı bir savunma yapılanmasının gerçekleştirildiği söylenebilir.

Türklerin bölgeye gelmesi, halkı bir kez daha surların arkasına sığınmaya zorlamış ve Bizans yerleşim faaliyetlerinin odak noktası müstahkem alanlar olmuştur. Bu dönemde kentlerin akropollerinde konut alanlarının varlığı da bu durumu desteklemektedir.

1204'te Konstantinopolis'in Latinlerin eline geçmesinin ardından Anadolu'da kurulan Nikaia İmparatorluğu'nun bünyesinde çok sayıda Geç Bizans kilisesinin inşası ile tahkimatlardaki güçlendirmeler, yeni başkentte çok fazla inşaat faaliyetinin gerçekleşmesini sağlamıştır. Nikaia'nın antik sokak dokusu Bizans Dönemi boyunca da varlığını korumuş gibi görünmektedir. Ancak bu döneme ilişkin nadir bir örnek oluşturan Nikaia'nın özel bir durumda olduğu belirtilmelidir.

Sonuç olarak her yeniden yapılanmayı bir deprem ya da istila ile ilişkilendirmek mümkün görünmektedir. Erken Bizans Anadolusu antik kentlerin devamcısı ve yoğun imar faaliyetlerinin gerçekleştirildiği kentler olarak, Orta ve Geç Bizans Anadolusu muhtemelen ağırlıklı olarak kırsal bir yerleşmeler düzeni olarak kavramsallaştırılabilir.

Hristiyanlık öncesi Antik Çağ, Bizans Dönemi kentlerine ne miras bırakmıştır? Bu doğrultuda Bizans Dönemi'nde, kentsel alanlar analiz edildiğinde:

Antik Dönem kentsel kullanımların devam ettiği ve ya dönüştüğü görülmekle birlikte özellikle Hristiyanlığın etkisiyle yeni dinsel alanların ortaya çıktığı ve sürekli istilalara karşı savunma odaklı yaklaşımların geliştirildiği gözlemlenir.

Bu kapsamda Roma Dönemi'nin sona ermesiyle dini ve kültürel anlamda köklü değişikler içerisine giren kentlerde, zamansal ve düşünsel değişimin mekâna yansıdığı görülmektedir. Bulgular ışığında, Bizans çağı boyunca kentsel alanların gereksinime uygun yeni işlevler yüklenerek dönüşüm geçirdiği görülmektedir.

Tapınak ve kutsal alanların, başta kilise olmak üzere, konut, işlik ve savunma sisteminin bir parçası olarak dönüşüm geçirdiği,

Agoraların antik çağda kaplamış olduğu kentsel arazilerin konut, kilise ve şapel, dükkân ve işlik, hamam, çeşme ve kent surunun bir parçası olarak yeniden kullanılmış olduğu,

Hamam ve hamam-gymnasiumların işlevlerini (yıkanma) devam ettirmekle birlikte kilise, konut alanı, işlik ve dükkan olarak kullanımının yanı sıra savunma sistemine dahil edildiği,

Tiyatro ve stadiumların, Geç Antik Çağ'da Hristiyan gösterileri için kullanıldığı ya da arena olarak düzenlendiği ancak bu dönemin ardından işlevini kaybettiği gibi dinsel amaçlı kullanımlar, basit konut yapıları, savunma sisteminin bir parçası olarak kullanıldığı,

Ayrıca birçok yapı tipinin ya da alanının (macellum, bouleterion, mezar yapıları, heroon) da Bizans Dönemi'nde dönüşüm geçirdiği ifade edilebilir. Özellikle Geç Antik dönemde başlamış olan kentsel dönüşümler Orta ve Geç Bizans Dönemleri'nde de devam etmiştir.

Antik Dönem kentsel işlevlerinin dönüşümlerinin nedenleri nelerdir? Büyük Konstantinos Dönemi'nde (324-337) benimsenen Hıristiyanlığın yayılma döneminde dinsel organizasyonun kentlerde hiyerarşik biçimde yapılandırıldığı bilinmektedir. Antik kentin pagan dünyasında yer alan kentsel alanlar, kentlerdeki dinsel dönüşüm kapsamında yeniden işlevlendirilmiştir.

Kentlerdeki nüfus değişimleri ve kentsel çevrenin sınırlı olanakları antik yapı arazilerinin yeniden kullanımına yansır. Özellikle geniş alanlar kaplayan agoralar ve gymnasiumların palaestraları yeni konut ihtiyaçlarına cevap verebilecek alanlar olarak değerlendirilir. Sadece arazinin değil, üzerinde yer alan yapı bölümlerinin de basit tekniklerle inşa edilmiş konutlarla kaplandığı anlaşılmaktadır.

Savunma amaçlı dönüşüm Bizans'taki askeri ve siyasi yapıyla yakından ilişkilidir. Merkezi Bizans ordusunun giderek bölgesel bir nitelik alması kent savunmasında surların yeniden inşa edilmesinde rol oynar. Bu kapsamda antik yapılar surun bir parçası (beden duvarı ya da kule) olarak kullanıldığı gibi yapı malzemesi olarak da değerlendirilmiştir.

Dönüşümün önemli bir diğer nedeni ise ekonomik etkendir. Antik Dönem yapılarının işlevlerini kaybetmelerinin ardından günlük ihtiyaçlara cevap verecek nitelikte bir işlevle yeniden değerlendirilmesi dönemin ekonomik koşulları dikkate alındığında uygun bir çözüm olarak görülebilir. Antik yapı malzemelerinin alanda bulunması, şehirlerin karakteri için belirleyici önem taşımıştır. Tarihsel ya da estetik değer göz önüne alınmadan, Klasik ve Erken Hıristiyan binalarından kalan ne olursa olsun, akla yakın her şekilde yeniden kullanılmıştır. Bu devşirme malzemeler farklı kullanımlar için birleştirilmiş, yeni ve daha mütevazi yapıların parçaları olarak kullanılmıştır. Bizans kentlerinde yeni yapılar için devşirme malzemenin temel avantajları, ekonomik olması ve kolaylık sağlamasıdır. Sadece nadiren, tarihsel süreklilik ya da yeni bir sanatsal form etkisi taşımak için bir girişim yapılmış görünmektedir.

Özetlemek gerekirse, Bizans kentlerinde antik yapıların veya yapı alanlarının dönüşümünde kentsel arazi yetersizliğine yönelik bulunan çözümler dikkati çekerken, yeni kentsel ihtiyaçlara cevap verebilecek nitelikte yapılanma da oluşur. Bununla beraber siyasi, ekonomik ve askeri koşullarındaki dönemsel değişimin kent üzerinde belirleyici olduğu ve arazi kullanım kararlarında etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır.

İmparatorluk tarihi süresince net bir şekilde okunabilen iki temel işlev bulunmaktadır: Dinsel ve yönetsel işlevler ve savunma işlevi (Çizelge 7.1).

Çizelge 7.1. Ele alınan kentlerdeki incelenen işlevlerin dağılımı

	Yönetsel Dinsel	Kamusal	Ekonomik Endüstriyel	Savunma	Meydan Sokak	Konut Alanları
Ainos						
Aizanoi						
Amorium						
Ankyra						
Aphrodisias						
Arykanda						
Assos						
Elaiussa Sebaste						
Ephesos						
Herakleia						
Hierapolis						
İasos						
Kaunos						
Knidos						
Ksanthos-Letoon						
Laodikeia						
Menderes Magnesiası						
Nikaia						
Medeia						
Miletos						
Myra-Andriake						
Olympos						
Patara						
Pergamon						
Priene						
Rhodiapolis						
Sagalassos						
Sardes						
Side						
Tralleis						

Anadolu'nun 5. ve 6. yüzyıllarında, erken Hıristiyan kentlerindeki en belirgin strüktürel değişim kiliselerin sayıca çoğalması ile gözlenir. Bu kapsamda yeni inşa edilen kiliseler ile kentlerin yönetiminde büyük rol sahibi piskoposların piskoposluk sarayları yeni dinsel ve yönetsel alanların oluşmasında etkili olmuştur. İmparatorluğun varlığı boyunca bu dinsel alanlar zaman zaman küçülseler de varlıklarını korumuştur.

Dinsel işlevler ile birlikte İmparatorluk tarihi boyunca savunma işlevi ön planda olan ikinci bir işlevdir. Tarih boyunca özellikle istila dönemlerinde yani savunma yapılarının inşası ile 7. yüzyılın başlarından itibaren thema sisteminin uygulanmaya koyulması kentlere özellikle Orta Bizans Dönemi'nden itibaren birer kastron görünümü kazandırmıştır. Yeni ortaçağ kenti, mimarisiyle tahkimatı vurgulayan kastron, devletin istilaya bir tepkisi olarak ortaya çıkmıştır. Aslında, yeni kent tipinin savunma rolü, bu yeni kentsel modeli şekillendiren temel faktör olarak görülebilir.

Konutlar/konut alanları, ekonomik ve endüstriyel işlevler, meydan ve sokak strüktürüne ilişkin değerlendirmeler ise dinsel-yönetsel işlev ve savunma işlevine nazaran ikincil planda kalmıştır. Bizans kent strüktürüne dair en kısıtlı veri ise kamusal işlevlere aittir. Var olan bilgilerin de özellikle Erken Bizans Dönemi'ne ait olduğu; Orta ve Geç Bizans Dönemleri'ne ilişkin bilgilerin boşluk oluşturması bu konuda yetersiz yorumlara sebep oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, Bizans kentinin, Roma Dönemi'nin ardından bazı işlevleri devam ederken bazıları dönüşmüş, biçim değiştirmiş ve yeni işlevlere evrilmiş; 7. yüzyıl ile birlikte ise işlevleri parçalanmış, gerektiğinde küçülmüş ve periferik alanlara kaymıştır. Söz konusu dönem ve sonrasında Geç Antik Kent, Ortaçağ Kenti niteliğine bürünmüştür. Kent, büyük ölçekli bir yerleşimden küçük ölçekli bir yerleşime, açık bir organizasyondan kapalı bir organizasyona ve kamusal odaklı bir yaklaşımdan özel odaklı bir yaklaşıma doğru değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Dolayısıyla Bizans kentinin 1000 yıllık süreçte bir şekilde varlığını sürdürmüş olduğu söylenebilir.

Bu durumda;

Kentsel işlevlerin dönüşümünün nedenleri arasında başta Hristiyanlığın benimsenmesi gelmektedir. Yeni inanç yeni yapımları beraberinde getirirken, kentsel dönüşümün başlıca nedeni olmuştur. Hristiyanlık ile birlikte dönüşümün önemli etkenleri arasında Roma Dönemi kent yönetiminin güçlerini yitirmeye başlaması görülebilir. Bu

nedenin ardından ortaya çıkan yönetsel boşluğu piskoposların doldurması kentsel işlevlerin dönüşümünde rol oynamıştır. 7. yüzyılda thema sisteminin kurulmasıyla askeri-siyasi bir dönüşüm gerçekleşmiş ve kentlerde savunma odaklı bir dönüşüm de yaşanmıştır. 10. yüzyıldan sonra ise devletin rolüne karşı özel himaye artışı kentleşmede önceki dönemlere göre daha zayıf bir sürecin başlayacağı bir dönem oluşturmuştur.

Kentlerin küçülme ve biçim değiştirme nedenleri arasında da başta istilalar gelmektedir. 7. yüzyıl Arap ve Pers saldırıları ile 11. yüzyıl Türk akınları sonrasında şekillenen kent formu bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Yukarıda sözü edilen kentsel formun değişimi ve dönüşümü sorunsalları üzerinden bakıldığında Bizans Dönemi'nde kentlerin biçimlenmesinde bir nedensellik söz konusu olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Bizans kentleri belirli etkenlere ve sorunlara karşı cevap verme kabiliyeti geliştirerek bir şekilde varlığını sürdürme başarısı ile anılabilir.

KAYNAKLAR

Adenstedt, I., & Thuswaldner, B. (2009). The Byzantine Palace of Ephesus: Reconstruction of the Tetraconch Hall. *14th International Congress. Cultural Heritage and New Technologies*, 409-420. Vienna.

Aktaş, Ş. (2013). *Patara Ana Caddesi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Aktüre, S. (2018). *İ.Ö. 6. Yüzyıldan 14. Yüzyıl Sonuna Kadar Büyük İmparatorluklar Döneminde Anadolu Kentleri.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.

Akyürek, E. (1996). Bir Ortaçağ Sanatı Olarak Bizans Sanatı. E. Akyürek (Ed.), *Sanatın Ortaçağı: Türk, Bizans ve Batı Sanatı Üzerine Yazılar içinde* (s. 71-87). İstanbul: Kabalcı.

Akyürek, E. (2010). Myra Şapeli Üzerine İlk Notlar. N. Çevik (Ed.), *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi içinde* (s. 153-160). Antalya: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Akyürek, E. (2014). Andriake Geç Antik Çağ'da Myra'nın Limanı. *Toplumsal Tarih, 246*, 52-57.

Akyürek, E. (2015). Myra, The City of St. Nicholas. V. Gazeau, C. Guyon, & C. Vincent (Ed.), *En Orient et en Occident: Le culte de saint Nicolas en Europe (Xe-XXIe Siècles) içinde* (s. 21-37). Paris: Les Éditions du Cerf.

Akyürek, E. (2016). Andriake: The Port of Myra in Late Antiquity. *Trade in Byzantium: Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, İstanbul 24-27 June, 2013* (s. 465-487). İstanbul: Koç University's Research Center for Anatolion Civilizations (ANAMED).

Akyürek, E., & Tiryaki, A. (2010). Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi Kazılarından Üç Mimari Plastik Eser Üzerine Değerlendirmeler. *Adalya, XIII*, 389-403.

Alanyalı, H. S. (2012). 2010 Side. *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 521-544. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Alanyalı, H. S. (2014). Side 2013 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *ANMED, 12*, 94-108.

Alanyalı, H. S. (2015). Side 2013 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 273-298. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Alanyalı, H. S. (2017). 2015 Yılı Side Kazı ve Araştırmaları. *38. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 97-116. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Altunel, E., Stewart, I., Barka, A., & Piccardi, L. (2003). Earthquake Faulting at Ancient Cnidus, SW Turkey. *Turkish Journal of Earth Sciences, 12*, 137-151.

Angold, M. (1985). The Shaping of the Medieval Byzantine City. *Byzantinische Forschungen*, 1-37.

Arık, F. (1992). Selçuklular Zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 16*(27), 13-32.

Arslan, M., Akalın, M., & Talaakar, A. (2011). Roma Hamamı 2009 Yılı Kazı Çalışmaları. *19. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 341-362. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Arslan, N. (2013). 2011 Yılı Assos Kazı Çalışmaları. *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 319-338. Çorum: Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri.

Arslan, N. (2014). 2012 Yılı Assos Kazı ve Yüzey Araştırmaları. *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 155-169. Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi.

Arslan, N., & Böhlendorf-Arslan, B. (2014). *Taşın Hayat Verdiği Kent Assos* (2. Baskı). İstanbul: Homer.

Arslan, N., Arslan, B., Bakan, C., & Ayaz, M. (2016). Assos Kazısı 2014 Yılı Çalışmaları. *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*. 347-362. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Arslan, N., Arslan, B., Bakan, C., Rheidt, K., & Engel, J. (2017). Assos Kazısı 2015 Yılı Sonuç Raporu. *38. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*. 53-72. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Arslan, N., Böhlendorf-Arslan, B., Türk, H., Koçyiğit, O., & Müller, K. (2011). Assos Kazısı 2009 Yılı Kazı, Restorasyon ve Onarım Çalışmaları. *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 235-250. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Arslan, N., Dennert, M., & Böhlendorf-Arslan, B. (2009). Assos 2007 Yılı Kazı Çalışmaları. *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 105-122. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Arthur, P. (2006). *Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale).* N. Fırat (Çev.) İstanbul: Ege.

Arthur, P. (2012). Hierapolis of Phrygia: The Drawn-Out Demise of an Anatolian City. N. Christie, & A. Augenti (Ed.), *Vrbes Extinctae: Archaeologies of Abandoned Classical Towns içinde* (s. 275-305). Farnham: Ashgate.

Arthur, P. (2015). Üretim Tesisleri. G. Scardozzi (Ed.), *Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası içinde* (s. 128). İstanbul: Ege.

Asgari, N. (1983). Perinthos (Marmara Ereğlisi) Çalışması, 1981. *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 337-344. Ankara: Hacettepe Sosyal ve İdari Bilimler Döner Sermaye İşletmesi.

Asgari, N. (1987). Perinthos - 1986 Çalışmaları. *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, 135-146. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Ateş, G., & Rheidt, K. (2008). Aizanoi 2005 ve 2006 Yılı Çalışmaları. *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 227-242. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Atvur, O., & Atvur, Ü. (1984). *Side.* İstanbul: Aksoy Grafik Dizgi Matbaacılık.

Baldoni, D., Franco, C., Manara, M., Paolo, B., & Berti, F. (2004). *Carian Iasos.* İstanbul: Homer.

Bammer, A., & Muss, U. (2000). Artemision. P. Scherrer (Ed.), *Efes Rehberi içinde* (s. 44-57). İ. Türkoğlu (Çev.). İstanbul: Ege.

Başaran, S. (1998). Orta Çağ'da Enez (Ainos). *Sanat Tarihi Dergisi*, *9*(9), 1-12.

Başaran, S., & Kurap, G. (2016). Enez (Ainos) 2014 Çalışmaları. *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 441-462. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Bauer, F. A. (1996). *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike: Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos.* Mainz: Philipp von Zabern .

Bayburtluoğlu, C. (2003). *Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer: Arykanda.* İstanbul: Homer.

Bayliss, R. (2001). *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion* (Yayımlanmış doktora tezi), Vol.2. Newcastle: University of Newcastle upon Tyne/Department of Archaeology.

Bean, G. E. (1999). *Eskiçağda Güney Kıyılar.* İ. Delemen, & S. Çokay (Çev.) İstanbul: Arion.

Belke, K. (2017). Transport and Communication. P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks içinde* (s. 28-38). New York: Oxford University.

Berenfeld, M. L. (2009). The Triconch House and the Predecessors of the Bishop's Palace at Aphrodisias. *American Journal of Archaeology*, *113*(2), 203-229.

Berti, F. (2011). Iasos, 2009 Campaign. *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 176-187. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Bingöl, O. (2007). *Menderes Magnesiası - Magnesia Ad Maeandrum.* İstanbul: Homer.

Bouras, C. (2002). Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century içinde* (s. 497-537). Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Boyd, W. K. (1905). *The Ecclesiastical Edicts of Theodosian Code.* Newyork: Columbia University.

Böhlendorf-Arslan, B. (2017). Assos. P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks içinde* (s. 217-225). New York: Oxford University.

Brandes, W. (1999). Byzantine Cities in the Seventh and Eight Centuries-Different Sources, Different Histories? G. P. Brogiolo, & B. W. Perkins (Ed.), *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages içinde* (s. 25-57). Leiden: Brill.

Brandes, W., & Haldon, J. (2000). Towns, Tax and Transformation: Sate, Cities and their Hinterlands in the East Roman World, c.500-800. G. P. Brogiolo, N. Gauthier, & N. Christie (Ed.), *Towns and their Territories Between Late Antiquity and the Early Middle Ages içinde* (s. 141-172). Leiden: Brill.

Bryer, A. (1986). The Structure of the Late Byzantine Town: Dioikismos and the Mesoi. A. Bryer, & H. Lowry (Ed.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society içinde* (s. 263-280). Birmingham: The University of Birmingham Centre for Byzantine Studies.

Buchwald, H. (1979). Lascarid Architecture. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 28*, 261-296.

Buchwald, H. (2015). *Churches EA and E at Sardis.* Cambridge: Harvard University.

Butler, H. C. (1922). *Sardis.* Leyden: E. J. Brill.

Büyükkolancı, M. (2008). Side Dionysos Tapınağı'na İlişkin Yeni Bulgular. İ. Delemen, S. Çokay Kepçe, A. Özdizbay, & Ö. Turak (Ed.), *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı Euergetes içinde* (Cilt 2, s. 239-262). İstanbul: Suna ve İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

Büyükkolancı, M. (2011). Efes Artemis Tapınağı Kilise İşlevi Kazandı Mı? C. Jäger-Klein, A. Kolbitsch, & F. Hueber (Ed.), *Abrica et Ratiocinatio in Architektur, Bauforschung und Denkmalpflege: Festschrift für Friedmund Hueber zum 70. Geburtstag içinde* (s. 109-120). Wien: Neuer Wissenschaftlicher Verlag.

Büyükkolancı, M. (2012). 2010 Yılı Ayasuluk Kalesi ve St. Jean Kilisesi Kazı ve Onarım Çalışmaları. *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 565-585. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Büyükkolancı, M. (2013). *Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazısı Takip Kapısı Projesi.* Denizli.

Caggia, M. P. (2015). Kuzey Agora-Kuzey Stoa. G. Scardozzi (Ed.), *Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası içinde* (s. 111). N. Fırat (Çev). İstanbul: Ege.

Caggia, M. P. (2015). Sekizgen Hamam. G. Scardozzi (Ed.), *Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası içinde* (s. 123). İstanbul: Ege.

Caniggia , G., & Maffei, G. (2001). *Architectural Composition and Building Typology: Interpreting Basic Building.* Florance: Alinea.

Castex, J., & Panerai, P. (2005). Kentsel Mekanın Yapısı Üzerine Notlar. A. Arel, E. Gürsel, & S. Özkan (Ed.), *Selçuk Batur İçin Mimarlık Yazıları içinde* (s. 110-122). A. Köksal, (Çev). Ankara: TMMOB Mimarlar Odası.

Castrianni, L. (2015). Proto Bizans Suru. G. Scardozzi (Ed.), *Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası içinde* (s. 42-46). İstanbul: Ege.

Ceylan, B. (2000). *Batı Anadolu Bölgesi'nde Bulunan Antik Dönem Anıtsal Yapılarından Dönüştürülmüş Bazilika Planlı Kiliseler.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ceylan, B. (2004). Roma İmparatorluk Dönemi Anadolu Kentleri ve Kent Mimarisi: Antik Kentlerde Kent ve Yapı Etkileşimi. *XV. Uluslararası Yapı ve Yaşam Kongresi 2003, "Kentler ve Mimarlık"* (s. 93-102). Bursa: TMMOB Mimarlar Odası Bursa Şubesi.

Ceylan, B. (2007). Episkopeia in Asia Minor. L. Lavan, L. Özgenel, & A. Sarantis (Ed.), *Housing in Late Antiquity from Palaces to Shops içinde* (s. 169-194). Leiden: Brill.

Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık.* İstanbul: İş Bankası Kültür.

Chrysos, E. (1978). The Title Βασιλευσ in Early Byzantine International Relations. *Dumbarton Oaks Papers, 32*, 29-75.

Clarke, J. T., Bacon, F. H., & Koldewey, R. (1902). *Investigations at Assos: drawings and photographs of the buildings and objects discovered during the excavations of 1881, 1882, 1883.* London: Bernard Quaritch Henry Sotheran & Co.

Constantine Porphyrogenitus. (1967). *De Administrando Imperio.* G. Moravcsik, & R. Jenkins (Çev.). Washington: Dumbarton Oaks.

Conzen, M. (1960). *Alnwick: Northnumberland: A Study in Town-Plan Analysis.* London: George Philip.

Conzen, M. (1966). Historical townscapes in Britain: a problem in applied geography. J. House (Ed.), *Northern Geographical Essays in Honour of G.H.J. Daysh içinde* (s. 56-78). Newcastle upon Tyne: University of Newcastle upon Tyne.

Conzen, M. (2004). *Thinking About Urban Form: Papers on Urban Morphology 1932-1998.* Bern: Peter Lang.

Crawford, J. S. (1990). *The Byzantine Shops at Sardis.* Cambridge: Harvard University.

Çevik, N. (2008). Rhodiapolis ve Kumluca Sınırlarındaki Diğer Antik Yerleşimler. N. Çevik (Ed.), *Arkeolojisi, Tarihi, Doğası ve Tarımıyla Kumluca Rhodiapolis içinde* (s. 9-72). Antalya: Kumluca Belediyesi.

Çevik, N. (2011). Myra ve Andriake Kazıları 2009: İlk Yıl. *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 403-420. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Çevik, N. (2015). *Lykia Kitabı.* Antalya: Suna - İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

Çevik, N., & Bulut, S. (2014). Andriake Doğu Hamamı: Bölgenin Hamam Mimarlığına Işık Tutan Yeni Bir Örnek. *Adalya, XVII,* 221-262.

Çevik, N., & Pimouguet-Pedarros, I. (2010). Fortifications et système défensif de Myra: Recherches 2009. *Anatolia Antiqua, 18,* 243-275.

Çevik, N., Kızgut, İ., & Bulut, S. (2010). Rhodiapolis, as a Unique Example of Lycian Urbanism. *Adalya, XIII,* 29-63.

Çizmeli Öğün, Z. (2007). Kaunos Kentinin Bizans Dönemi Sikke Buluntuları (1965-2002). C. Işık, & Z. Çizmeli Öğün (Ed.), *Calbis. Baki Öğün'e Armağan içinde* (s. 31-49). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

D'Andria, F. (2003). *Hierapolis (Pamukkale): Arkeoloji Rehberi* . İstanbul: Ege.

D'Andria, F. (2004). Hierapolis 2002 Yılı Araştırma ve Kazı Çalışmaları. *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 111-122. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakalığı.

D'Andria, F. (2013). 34. Kazı Sonuçları Toplantısı. *Phrygia Hierapolisi (Pamukkale), 2011 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları, Cilt 3*, 125-138. Çorum: Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri.

D'Andria, F. (2015a). Aziz Philippus Kilisesi ve Mezarı. G. Scardozzi (Ed.), *Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolisin Arkeoloji Haritası içinde* (s. 120-121). İstanbul: Ege.

D'Andria, F. (2015b). Hamam-Kilise. G. Scardozzi (Ed.), *Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolisin Arkeoloji Haritası içinde* (s. 96-97). İstanbul: Ege.

D'Andria, F. (2015c). Kuzey Agora-Batı Stoa. G. Scardozzi (Ed.), *Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası içinde* (s. 110). N. Fırat (Çev.). İstanbul: Ege.

D'Andria, F. (2015d). Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale) 2013 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları. *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 203-222. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

D'Andria, R. (2015). Aziz Philippus Martyrionu. G. Scardozzi (Ed.), *Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası içinde* (s. 119). İstanbul: Ege.

Dagron, G. (1977). Le christianisme dans Ia ville byzantine. *Dumbarton Oaks Papers, 31*, 1-25.

Dagron, G. (2002). The Urban Economy, Seventh–Twelfth Centuries. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth*

Century içinde (s. 385-453). Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Dalgıç, Ö. (2012). Early Christian and Byzantine Churches. C. Ratté, & P. D. De Staebler (Ed.), *Aphrodisias V. The Aphrodisias Regional Survey içinde* (s. 367-396). Darmstadt/Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Dalgıç, Ö., & Sokolicek, A. (2017). Aphrodisias. P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks içinde* (s. 269-279). New York: Oxford University.

Darrouzes, J. (1981). *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae.* Paris: Institut Français D'Etudes Byzantines.

De Peyssonel, C. (2005). *1745 Yılında İzmit ve İznik'e Yapılmış Bir Gezinin Öyküs*ü. F. Ulugün (Çev.). Kocaeli: Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih.

De Staebler, P. D. (2008). The City Wall and the Making of a Late-Antique Provincial Capital. C. Ratte, & R. R. Smith (Ed.), *Aphrodisias Papers 4: New Research on the City and Its Monuments içinde* (s. 284-318). Portsmouth: Journal of Roman Archaeology.

Degasperi, A. (2013). *Die Marienkirche in Ephesos. Die Bauskulptur aus frühchristlicher und byzantinischer Zeit.* Wien: Österreichischen Archäologischen Institutes (ÖAI).

Demirel Gökalp, Z., Erel, A., Tsivikis, N., & Yaşar, H. (2016). 2014 Yılı Amorium Kazısı. *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 199-214. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

des Courtils, J. (2003). *Ksanthos ve Letoon Rehberi.* İstanbul: Ege.

des Courtils, J., & Cavalier, L. (2001). The City of Xanthos from Archaic to Byzantine Times. D. Parrish, & H. Abbasoğlu (Ed.), *Urbanism in Western Asia Minor. New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos içinde* (s. 148-171). Portsmouth: Journal of Roman Archaeology.

Diehl, C. (1905). *Études Byzantines.* Paris: Alphonse Picard et Fils, Éditeurs.

Diehl, C. (2006). *Bizans İmparatorluğu Tarihi.* A. Bozkurt (Çev.). İstanbul: İlgi.

Dinç, R. (2003). *Tralleis.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

Dinç, R. (2010). Yüzyıllık Unutulmuşluktan Sonra Tralleis Kazıları. *Kuşadası Güvercin, 7*, 36-40.

Dinç, R., & Dede, E. (2003). Tralleis 1999 Kazısı Sonuç Raporu. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi, 114*, 11-24.

Dirimtekin, F. (1963). Midye Surları ve Aya Nikola Kilisesi. *Ayasofya Müzesi Yıllığı V, 5*, 47-55.

Doğan, S., Fındık, E., & Bulgurlu, V. (2015). Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazı, Koruma ve Onarım Çalışmaları 2014. *ANMED, 13*, 15-22.

Doksanaltı, E. M., Karaoğlan, İ., & Tozluca, D. O. (2018). *Knidos Denizlerin Buluştuğu Kent.* Ankara: Bilgin Kültür Sanat.

Doksanaltı, E. M., Karaoğlan, İ., Özgan, C., & Aslan, E. (2017). Knidos Kazı ve Araştırmaları: 2015. *38. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 461-482. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Dönmez, A. (2014). *Ksanthos Kenti Batı Agorası* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Duggan, T. (2004). A Short Account of Recorded Calamities (earthquakes and plagues) in Antalya Province and Adjacent and Related Areas Over the Past 2,300 Years– an Incomplete List, Comments and Observations. *Adalya, VII*, 123-170.

Elton, H., Equini-Schneider, E., & Wannagat, D. (2007). *Temple to Church: The Transformation of Religious Sites from Paganism to Christianity in Cilicia.* İstanbul: Ege.

Equini Schneider, E. (2011). Elaiussa Sebaste 2010. *ANMED, 9*, 16-21.

Equini Schneider, E. (2014). Elaiussa Sebaste: 2011-2012 Excavation and Conservation Works. *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 415-427. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.

Equini Schneider, E. (2016). Elaiussa Sebaste: 2014 Excavation and Conservation Works. *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 479-492. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Ercan, P. (2008). Marmara Ereğlisi'nde Bir İmparatorluk Yapısı: Herakleia Bazilikası. *Toplumsal Tarih, 173*, 74-77.

Erel, T., Zabcı, C., Akyüz, H., & Çağatay, N. (2008). Antik Perinthos (Marmara Ereğlisi) Kentinin 15. Yüzyıla Kadar Gerçekleşen Tarihsel Depremleri. *Türkiye Jeoloji Bülteni, 51*(2), 77-89.

Erim, K. (1986). *Aphrodisias: City of Venus Aphrodite.* London: Muller, Blond & White.

Erim, K. (1990). *Aphrodisias.* İstanbul: NET.

Erkoç, S. (2018). Patara Liman Hamamı: Mimarisi ve Yapı Evrelerine Dair İlk Gözlemler. *Phaselis Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi, 4*, 239-258.

Ersoy, A. (1995). Agoralar ve Bir Ticaret Yapısı Örneği: Agora Stoaları. *Ege Mimarlık, 15*, 50-52.

Erzen, A. (1972). Enez (Ainos) Araştırmaları. *Güney-doğu Araştırmaları Dergisi, 1*, 235-248.

Erzen, A. (1987). 1986 Yılı Enez Kazı çalışmaları. *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 279-297. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Erzen, A., & Başaran, S. (1992). Enez (Ainos) Kazısı, 1990 Yılı Çalışmaları. *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt II*, 53-67. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Erzen, A., & Kaygusuz, İ. (1988). Trakya'da Enez (Antik Ainos) Kazılarında Bulunan Bizans Altın Sikkeleri. *Belleten, LII*(203), 429-443.

Eyice, S. (1958). L'Eglise cruciforme byzantine de Side en Pamphylie. Son importance au point de vue de l'histoire de l'art byzantin. *Anatolia, 3*, 35-42.

Eyice, S. (1960). Side'nin Bizans Devrine Ait Binalarının Sanat Tarihi Bakımından Değerleri. *V. Türk Tarih Kongresi* (s. 53-60). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Eyice, S. (1969). Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler. *Belleten, XXXIII*(131), 325-358.

Eyice, S. (1987). Marmara Ereğlisi Bizans Kilisesi. *Taç Vakfı, 2*(7), 3-7.

Eyice, S. (1991). *İznik: Tarihçesi ve Eski Eserleri.* İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi.

Eyice, S. (1996a). Bizans Dönemi'nde Ankara. *Anadolu Araştırmaları, 14*, 243-264.

Eyice, S. (1996b). Türkiye'de Bizans Yerleşimi Hakkında Notlar. Y. Sey (Ed.), *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme içinde* (s. 206-220). İstanbul: Tarih Vakfı.

Eyice, S. (2000). Türkiye'de Bizans Sanatı. *Anadolu Uygarlıkları: Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, 3*. İstanbul: Görsel.

Eyice, S. (2001-2002). Side'de bir Bizans Hastahanesi mi? *Adalya, 5*, 153-162.

Fellows, C. (1838). *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*. London: John Murray.

Fildhuth, J. (2017). Priene. P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks içinde* (s. 249-254). New York: Oxford University.

Flusin, B. (2014). İmparatorluk Kilisesinin Yapısı. C. Morrison (Ed.), *Bizans Dünyası: Doğu Roma İmparatorluğu 330-641 içinde* (s. 130-159). A. Bilge (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.

Foss, C. (1975). The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity. *The English Historical Review, 90*(357), 721-747.

Foss, C. (1976). *Byzantine and Turkish Sardis*. Cambridge: Harvard University.

Foss, C. (1977a). Archaeology and the Twenty Cities of Byzantine Asia. *American Journal of Archaeology, 81*(4), 469-486.

Foss, C. (1977b). Late Antique and Byzantine Ankara. *Dumbarton Oaks Papers, 31*, 29-87.

Foss, C. (1979). *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City.* Cambridge: Cambridge University.

Foss, C. (1990). *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor.* Aldershot: Variorum.

Foss, C. (1994). The Lycian Coast in the Byzantine Age. *Dumbarton Oaks Papers,* 48, 1-52.

Foss, C. (1996a). *Cities, Fortresses and Villages os Byzantine Asia Minor.* Aldershot: Variorum.

Foss, C. (1996b). *Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises.* Brookline: Hellenic College.

Foss, C. (1996c). The Cities of Pmphylia in the Byzantine Age. C. Foss (Ed.), *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor içinde* (Bölüm IV, s. 1-62). Aldershot: Variorum.

Foss, C. (1998). Byzantine Responses to Turkish Attack Some Sites of Asia Minor. I. Sevcenko, & I. Hutter (Ed.), *AETOS: Studies in Honour of Cyril Mango içinde* (s. 154-171). Stuttgart-Leipzig: B. G. Teubner.

Foss, C. (2002). Life in City and Country. C. Mango (Ed.). *The Oxford History of Byzantium içinde* (s. 71-88). Oxford: Oxford University.

Foss, C. (2004). İznik'in Bizans Surları 260-1330. I. Akbaygil, O. Aslanapa, & H. İnalcık (Ed.). *Tarih Boyunca İznik içinde* (s. 249-262.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.

Foss, C., & Hanfmann, G. (1975). Regional Setting and Urban Development. G. M. Hanfmann, & J. C. Waldbaum (Ed.), *A Survey of Sardis and the Major Monuments Outside the City Walls içinde* (s. 17-34). Cambridge: Harvard University.

Foss, C., & Scott, J. A. (2002). Sardis. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century içinde* (s. 615-622). Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.

Foss, C., & Winfield, D. (1986). *Byzantine Fortification: An Introduction.* Pretoria: University of South Africa.

Gates, C. (2017). *Antik Kentler: Antik Yakındoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi* (2. Baskı). B. Cezar (Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi.

Gelzer, H. (1903). *Pergamon unter Byzantinern und Osmanen.* Berlin: Königl. Akademie der Wissenschaften.

Gerrit-Bruer, S., & Kunze, M. (2010). *Der Stadtplan von Patara und Beobachtungen zu den Stadtmauern.* İstanbul: Ege.

Gliwitzky, C. (2005). Die Kirche im sogenannten Bischofspalast zu Side. *Istanbuler Mitteilungen, 55*, 337-408.

Graves, A. (2003). *Miletos Bir Tarih.* H. Ç. Öztürk (Çev.). İstanbul: Homer.

Greatrex, G. (2008). Political-Historical Survey c. 250-518. E. Jeffreys, J. Haldon, & R. Cormack (Ed.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies içinde* (s. 232-248). Oxford: Oxford University.

Greenewalt Jr., C. (1988). Sardis: Archaeological Research in 1987. *X. Kazı Sonuçalrı Toplantısı, Cilt 2*, 11-28. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Greenewalt, C. H. (1993). Sardis Archaeological Research in 1991. *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 23-36. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Haldon, J. (1990). *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture.* Cambridge: Cambridge University.

Haldon, J. (1999). The Idea of the Town in the Byzantine Empire. G. P. Brogiolo, & B. Ward-Perkins (Ed.), *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages içinde* (s. 1-23). Leiden: Brill.

Haldon, J. (2007). *Bizans Tarih Atlası.* A. Özdamar (Çev.). İstanbul: Kitap.

Haldon, J., & Kennedy, H. (1980). The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Century: Military Organisation and Society in the Bordrelands. *Zbornik Radova Vizantoloshkog Instituta, 19*, 79-116.

Hanfmann, G. (1975). *From Croesus to Constantine: The Cities of Western Asia Minor and Their Arts in Greek and Roman Times.* Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Hanfmann, G. M., & Waldbaum, J. C. (1975). *A Survey of Sardis and the Major Monuments Outside the City Walls.* Cambridge: Harvard University.

Hanfmann, G., & Buchwald, H. (1983). Christianity: Churches and Cemeteries. G. M. Hanfmann (Ed.), *Sardis from Prehistoric to Roman Times içinde* (s. 191-210). Cambridge: Harvard University.

Harrison, R. M. (1991). Amorium 1989. *12. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 251-268. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Hasluck, F. W. (1908/1909). Monuments of the Gattelusi. *The Annual of the British School at Athens, 15*, 248-269.

Heers, J. (1977). *Family Clans in the Middle Ages: A Study of Political and Social Structures in Urban Areas.* Amsterdam: North-Holland Publishing.

Hendy, M. F. (1985). *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450.* Cambridge: Cambridge University .

Herrin, J. (1975). Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205. *Dumbarton Oaks Papers, 29*, 253-284.

Humfress, C. (2011). Bishops and Lawcourts in Late Antiquity: How not to Make Sense of the Legal Evidence. *Journal of Early Christian Studies, 19*(3), 374-400.

Iaocomi, V. (2013). Private Architecture and Building Techniques at Elaiussa Sebaste, Isauria (Rough Cilicia) in Late Antiquity and Early Byzantine Period. A Methodological Approach. M. Tekocak (Ed.). *K. Levent Zoroğlu'na Armağan içinde* (s. 313-328). Antalya: Suna - İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

Işık, C. (2009). Kaunos-Kbid 07 Kazı-Konservasyon-Restorasyon-Onarım-Arkeolojik Park Çalışmaları ve Etkinlik. *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 1-10. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Işık, F. (1995a). Patara 1992. *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 279-302. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Işık, F. (1995b). Patara '93. *XVI. Kazı Sonuçları Tolantısı, Cilt 2*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane .

Işık, F. (1996). Patara 1994. *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 159-184. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane.

Işık, F. (1998). Patara 1996. *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 53-80. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane.

Işık, F. (2000). *Patara: The History and Ruins of the Capital City of Lycian league.* Antalya: Universal Holding.

Işık, F. (2011). *"Caput Gentis Lyciae" Patara, Lykia Soyunun Başkenti.* İstanbul: Scala.

Işık, F., İşkan, H., & Çevik, N. (2001). *MILIARIUM LYCIAE: Patara Yol Kılavuz Anıtı / Das Wegweisermonument von Patara.* Antalya: Akdeniz Üniversitesi.

Işın, M. A. (1994). Marmara Ereğlisi (Perinthos) Bazilika Kazısı Raporu. *IV. müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 61-68. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Işın, M. A. (1995). Marmara Ereğlisi Perinthos Bazilikası Kazısı 1993. *V. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 27-38. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane.

İşkan Işık, H. (2012). Patara 2010 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları. *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 15-40. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

İşkan, H. (2015). Patara 2013 Kazıları. *Anadolu, 41*, 299-322.

İşkan, H., & Şahin, F. (2018). Patara Denizcilik ve Ticaretin Başkenti. *Magma, 37*, 40-51.

Ivison, E. (2000). Urban Renewal and Imperial Revival (730-1025). *Byzantinische Forschungen, 26*, 1-46.

John Malalas. (1986). *The Chronicle of John Malalas.* (E. Jeffreys, M. Jeffreys, & R. Scott, Çev.) Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies.

Jones, A. H. M. (1940). *The Greek City from Alexander to Justinian.* Oxford: Clarendon.

Jones, A. H. M. (1964). *The Later Roman Empire 284-602.* Oxford: Basil Blackwell.

Jones, A. H. M. (1966). *The Decline of the Ancient World.* London: Longmans.

Kadıoğlu, M., Görkay, K., & Mitchell, S. (2011). *Roman Ancyra.* İstanbul: Yapı Kredi.

Kaegi, W. E. (1967). Some Reconsiderations the Themes: Seventh-Ninth Centuries. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, 16,* 39-53.

Kaplan, M. (2007). Why were monasteries founded? M. Mullett (Ed.). *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries içinde* (s. 28-42). Belfast: Belfast Byzantine Enterprises, Institute of Byzantine Studies Queen's University Belfast.

Karwiese, S. (1995a). Türkei/Ephesos 1994. *ÖJh, 64,* 5-33.

Karwiese, S. (1995b). The Church of Mary and the Temple of Hadrian Olympios. H. Koester (Ed.), *Ephesos, Metropolis of Asia: An Interdisciplinary Approach to Its Archaeology, Religion, and Culture içinde* (s. 311-319). Valley Forge, PA: Trinity Press International.

Karwiese, S. (2000a). Meryem Kilisesi ve Episkopeion. P. Scherrer (Ed.), *Efes Rehberi içind*e (s. 180-183). İ. Türkoğlu (Çev.). İstanbul: Ege.

Karwiese, S. (2000b). Stadion. P. Scherrer (Ed.), *Efes Rehberi içind*e (s. 166-167). İ. Türkoğlu (Çev.). İstanbul: Ege.

Každan, A. P. (1954). Vizantijskie goroda v VII-XI vv. *Sovetskaja Archeologija, 21,* 164-188.

Kazhdan, A. P. (1991a). *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Cilt 1). Oxford: Oxford University.

Kazhdan, A. P. (1991b). *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Cilt 2). Oxford: Oxford University.

Kazhdan, A. P. (1991c). *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Cilt 3). Oxford: Oxford University.

Kazhdan, A. P. (1995). The Italian and Late Byzantine City. *Dumbarton Oaks Papers, 49,* 1-22.

Kesik, M. (1992). XII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Meydana Gelen Doğal Afetler ve Deprem. *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri* (s. 29-40). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi.

Kirsten, E. (1958). Die Byzantinische Stadt. *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten Kongress.* München.

Kızgut, İ. (2012). Rhodiapolis Kazıları ve Çevresi Yüzey Araştırmaları 2010. *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 353-376. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Kocaaslan, M. (2000). *Trakya, Kıyıköy Monografyası (*Yayımlanmamış yüksek lisans Ttezi). Trakya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Koch, G. (2007). *Erken Hıristiyan Sanatı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

Koçyiğit, O. (2013). *Geç Antik Çağ'da Assos Konut Mimarlığı* (Yayımlanmamış doktora tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Koder, J. (1986). The Urban Character of the Early Byzantine Empire: Some Reflections on a Settlement Geographical Approach to the Topic. *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers* (s. 155-187). Washington, DC: Dumbarton Oaks/Georgetown University.

Koder, J., & Ladstätter, S. (2011). Ephesos, 2009. *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 278-296. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Kuban, D. (1968). Anadolu-Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler. *Vakıflar Dergisi, 7*, 53-73.

Kubat, A., & Topçu, M. (2009). Antakya ve Konya Tarihi Kent Dokularının Morfolojik Açıdan Karşılaştırılması. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 6*(2), 334-347.

Külzer, A. (2011). Bizans Dönemi Ephesos'u: Tarihine Bir Genel Bakış. F. Daim, & S. Ladstätter (Ed.), *Bizans Döneminde Ephesos içinde* (s. 29-46). İstanbul: Ege.

Ladstätter, s. (2011). Bizans Dönemi'nde Ephesos: Büyük Bir Antik Kentin Tarihinde Son Sayfa. F. Daim, & S. Ladstätter (Ed.), *Bizans Dönemi'nde Ephesos içinde* (s. 3-28). İstanbul: Ege.

Ladstätter, S. (2012). *Ephesos Yamaç Ev 2.* İstanbul: Ege.

Ladstätter, S. (2015). Efes 2013. *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 601-616. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Ladstätter, S., & Pülz, A. (2007). Ephesus in the Late Roman and Early Byzantine Period: Changes in its Urban Character from the Third to the Seventh Century ad, s. 391-433. A. Poulter (Ed.), *The Transition to Late Antiquity, on the Danube and Beyond (Proceedings of the British Academy 141) içinde* (s. 391-433). Oxford: Oxford University.

Lavan, L. (2003). The Political Topography of the Late Antique City: Activity Spaces in Practise. L. Lavan, & W. Bowden (Ed.). *Theory and Practise in Late Antique Archaeology içinde* (s. 314-337). Leiden: Brill.

Lavan, L. (2006). Fora and Agorai in Mediterranean Cities during the 4th and 5th c. A.D. W. Bowden, A. Gutteridge, & C. Machado (Ed.), *Social and Political Life in Late Antiquity içinde* (s. 195-249). Leiden-Boston: Brill.

Lawrence, A. (1983). A Skeletal History of Byzantine Fortification. *The Annual of the British School at Athens, 78*, 171-227.

Liebeschuetz, J. H. (1999). Antik Kentin Sonu. J. Rich (Ed.), *Geç Antik Çağda Kent içinde* (s. 1-47). E. Güven, & S. Güven (Çev.). İstanbul: Homer.

Liebeschuetz, J. H. (2001). *Decline and Fall of the Roman City*. Oxford: Oxford University .

Lightfoot, C. (1994). *Orta Anadolu'da Bulunan Bir Geç Roma ve Bizans Kenti Amorium / A Brief Guide to A Late Roman and Byzantine City in Central Anatolia*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

Lightfoot, C. (2007). Trade and Industry in Byzantine Anatolia: The Evidence from Amorium. *Dumbarton Oaks Papers, 61*, 269-286.

Lightfoot, C. (2009). Excavations of Amorium: Result from the Last Ten Years (1998-2008). T. Vorderstrasse, & J. Roodenberg (Ed.), *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia içinde* (s. 139-153). Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

Lightfoot, C. (2017). Amorium. P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks içinde* (s. 333-341). New York: Oxford University.

Lightfoot, C., & Lightfoot, M. (2007). *Amorium Anadolu'da Bir Bizans Kenti*. İstanbul: Homer.

Lightfoot, C., Ivison, E., Koçyiğit, O., & Şen, M. (2010). Amorium Kazıları, 2008. *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 133-157. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Lightfoot, C., Tsivikis, N., & Foley, J. (2011). Amorium Kazıları, 2009. *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 47-68. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

MacDonald, W. L. (1986). *The Architecture of the Roman Empire* (Cilt 2). New Haven: Yale University.

Mango, C. (1959). The Date of the Narthex Mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea. *Dumbarton Oaks Papers, 13*, 245-252.

Mango, C. (1981). Daily Life in Byzantium. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 30*, 337-353.

Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi.* Ankara: Rekmay.

Mango, C. (2016). *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu* (3. Baskı). G. Ç. Güven (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.

Mango, C., & Ševčenko, I. (1973). Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara. *Dumbarton Oaks, 27*, 235-277.

Manière-Lévêque, A. M. (2013). *Corpus of the mosaics of Turkey, Xanthos. Part 2: The West area.* (Cilt 2). İstanbul: Uludag Üniversitesi.

Mansel, A. M. (1962). Side Tiyatrosu. *Belleten, XXVI*(101), 45-77.

Mansel, A. M. (1978). *Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mansel, A. M., Bean, G. E., & İnan, J. (1956). *Side Agorası ve Civarındaki Binalar: 1948 Yılı Kazılarına Dair Rapor.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Marzot, N. (2002). The Study of Urban Form in Italy. *Urban Morphology, 6*(2), 59-73.

Mathys, M. (2014). Pergamon Agoraları. F. Pirson, & A. Scholl (Ed.), *Pergamon: Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent içinde* (s. 320-335). İstanbul: Yapı Kredi.

Matschke, K.-P. (2002a). The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth–Fifteenth Centuries. A. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century içinde* (s. 463-495). Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Matschke, K.-P. (2002b). Commerce, Trade, Markets, and Money, Thirteenth–Fifteenth Centuries. A. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century içinde* (s. 771-806). Washington, D.C: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Mergen, Y. (2011). *Olympos Antik Kenti'nin Orta Çağ Dönemi Dokusu ve Likya Bölgesi Açısından Önemi.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Mitchell, S. (1995). *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor Volume II: The Rise of the Church.* Oxford: Oxford University.

Mitchell, S. (1996). The Development of Classical Cities and Settlements in Late Roman Anatolia. Y. Sey (Ed.), *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme içind*e (s. 193-205). L. Çapan (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı.

Moudon, A. V. (1997). Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field. *Urban Morphology, 1*, 3-10.

Mumford, L. (2007). *Tarih Boyunca Kent.* G. Koca, & T. Tosun (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.

Müller-Wiener, W. (1973). Bischofsresidenzen des 4-7. Jhs. İm Östlichen Mittelmeer-Raum. *Dumbarton Oaks Papers, 27*, 651-709.

Nicol, D. M. (2003). *Bizans'ın Son Yüzyılları 1261-1453.* B. Umar (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.

Niewöhner, P. (2006). Aizanoi and Anatolia: Town and Countryside in Late Late Antiquity. *Millennium. Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr., 3*, 239-253.

Niewöhner, P. (2010). Byzantinische Stadtmauern in Anatolien. Vom Statussymbol zum Bollwerk gegen die Araber. J. Lorentzen, F. Pirson, P. I. Schneider, & U. Wulf-Rheidt (Ed.), *Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik antiker Stadtbefestigungen (Byzas 10) içinde* (s. 239– 260). İstanbul: Ege.

Niewöhner, P. (2016a). *Miletus/Balat: Urbanism and Monuments from the Archaic to Ottoman Periods.* İstanbul: Ege.

Niewöhner, P. (2016b). The End of the Byzantine City in Anatolia. The Case of Miletus. E. Gruber, M. Popović, M. Scheutz, & H. Weigl (Ed.), *Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Früher Neuzeit içinde* (s. 63-77). Wien: Böhlau Verlag.

Niewöhner, P. (2017a). Miletus. P. Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks içinde* (s. 255-263). New York: Oxford University.

Niewöhner, P. (2017b). Monasteries. P. Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks içinde* (s. 119-128). New York: Oxford University.

Niewöhner, P. (2017c). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks.* Oxford: Oxford University.

Niewöhner, P. (2017d). Urbanism. P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks içinde* (s. 39-59). New York: Oxford University.

Niketas Khoniates. (1995). *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. Prof. Dr. Fikret Işıltan (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Nollé, J. (2001). *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse II.* Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH.

Oktay, D. (1991). Kentsel Biçimlenmeye Kuramsal ve Analitik Yaklaşımlar. *Mimarlık, 91*(1), 24-27.

Olcay Uçkan, B. Y. (2008). Olympos Kazısı 2006 Yılı Çalışmaları. *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 73-78. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Olcay Uçkan, B. Y., & Öztaşkın, G. K. (2016). Olympos Kazısı 2014 Yılı Çalışmaları. *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 33-44. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Olcay Uçkan, B. Y., Öncü, Ö. E., & Evcim, S. (2017). Olympos'un Roma ve Bizans Dönemi Kent Dokusu. B. Y. Olcay Uçkan (Ed.). *Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları içinde* (s. 9-30). Antalya: AKMED / Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi.

Ostrogorsky, G. (1959). Byzantine Cities in the Early Middle Ages. *Dumbarton Oaks Papers, 13*, 45-66.

Ostrogorsky, G. (1971). Observations on the Aristocracy in Byzantium. *Dumbarton Oaks Papers, 25*, 1-32.

Ostrogorsky, G. (2006). *Bizans Devleti Tarihi* (6. Baskı). Fikret Işıltan (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Otten, T. (2010). Das Byzantinische Pergamon – ein Überblick zu Forschungsstand und Quellenlage. F. Daim, & J. Drauschke (Ed.). *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter içinde* (s. 809-830). Cilt 2. Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

Otten, T. (2014). Bizans Dönemi'nde Pergamon. F. Pirson, & A. Scholl (Ed.). *Pergamon: Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent içinde* (s. 164-183). İstanbul: Yapı Kredi.

Otten, T. (2017). Pergamon. P. Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks içinde* (s. 226-230). New York: Oxford University.

Ousterhout, R. (1985). The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth-Century Architecture. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 35*, 261-280.

Ousterhout, R. (2008). Churches and Monasteries. E. Jeffreys, J. Haldon,, & R. Cormack (Ed.). *The Oxford Handbook of Byzantine Studies içinde* (s. 353-372). New York: Oxford University.

Ousterhout, R. (2011). The Byzantine Architecture of Thrace: The View from Constantinople. *4th International Symposium on Thracian Studies "Byzantine Thrace Evidence and Remains"* (s. 489-502, 839-843). Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert.

Ousterhout, R., & Bakirtzis, C. (2007). *The Byzantine Monuments of the Evros / Meriç River Valley.* Thessaloniki: The European Center for Byzantine and Post-Byzantine Monuments.

Owens, E. J. (2000). *Yunan ve Roma Dünyasında Kent.* Cana Bilsel (Çev.) İstanbul: Homer.

Öğün, B., & Işık, C. (2001). *Kaunos Kbid: 35 Yılın Araştırma Sonuçları (1966-2001).* Antalya: Orkun & Ozan Medya Hizmetleri.

Ötüken, S. Y. (1997). 1995 Yılı Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı. *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 471-488. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane.

Ötüken, S. Y. (1998). 1996 Yılı Demre-Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı. *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 541-566. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane.

Ötüken, Y., & Ousterhout, R. (1989). Notes on the Monuments of Turkish Thrace. *Anatolian Studies, 39*, 121-149.

Özcan, K. (2005). *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Model(ler)i* (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.

Özer, E. (2011). İçinden Su Geçen Şehir: Aizanoi. *Toplumsal Tarih, 215*, 90-93.

Özgümüş, F. (1992). Knidos'taki Bizans Eserleri. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, 11*, 2-17.

Özgüven, B. (2001). *Osmanlı Macaristanı'nda Kentler, Kaleler*. İstanbul: Ege.

Öztaşkın, G. K. (2013). *Olympos Antik Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu* (Yayımlanmamış doktora tezi). Anadolu Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Öztaşkın, G. K. (2017). Olympos Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu. B. Y. Olcay Uçkan (Ed.). *Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları içinde* (s. 49-78). Antalya: AKMED / Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi.

Öztürk, N. Ö. (2009). Perintos Bazilikası 2007 Yılı Kazısı. *17. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* (s. 29-40). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Parman, E. (2006). *Olympos: Lykia'da Bir Korsan Kenti*. İstanbul: Homer.

Peirano, D. (2016). Carian Iasos in Byzantine Age. *Proceeding of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Thematic Sessions of Free Communications* (s. 555-556). Belgrade: The Serbian National Committee of AIEB.

Perring, D. (2000). Roma Kentlerinde Mekansal Organizasyon ve Toplumsal Değişim. J. Rich, & A. Wallace-Hadrill (Ed.). *Antik Dünyada Kırsal ve Kent içinde* (s. 279-298). İstanbul: Homer.

Peschlow, U. (1972). Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesiskirche in Iznik. *Istanbuler Mitteilungen, 22*, 145-187.

Peschlow, U. (2004). Nikaia/İznik Kiliseleri. I. Akbaygil, O. Aslanapa, & H. İnalcık (Ed.). *Tarih Boyunca İznik içinde* (s. 201-218). İstanbul: Türkiye İş Bankası.

Peschlow, U. (2010). Mauerbau in krisenloser Zeit? Zu spätantiken Stadtbefestigungen im südlichen Kleinasien: der Fall Side. D. Kreikenbom, K.-U. Mahler, P. Schollmeyer, & T. M. Weber (Ed.). *Krise und Kult. Vorderer Orient und Nordafrika von Aurelian bis Justinian (Millennium Studies 28) içinde* (s. 61–108). Berlin: De Gruyter.

Peschlow, U. (2017a). Ancyra. P. Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks içinde* (s. 349-360). New York: Oxford University.

Peschlow, U. (2017b). Mount Latmos. P. Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks içinde* (s. 264-268). New York: Oxford University.

Peschlow, U. (2017c). Nicaea. P. Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks içinde* (s. 203-216). New York: Oxford University.

Peschlow, U. (2017d). Patara. P. Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks içinde* (s. 280-290). New York: Oxford University.

Piesker, K. (2017). Side. P. Niewohner (Ed.). *The archaeology of Byzantine Anatolia: From the end of late antiquity until the coming of the Turks içinde* (s. 294-301). New York: Oxford University.

Pirson, F. (2013). Pergamon 2011 Sezonu Çalışmaları Raporu. *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 403-420. Çorum: Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri.

Poblome, J., Bes, P., & Degryse, P. (2005). The Decline and Fall of Sagalassos. A Ceramic Perspective. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta, 39*, 225-230.

Poblome, J., Talloen, P., & Kaptijn, E. (2017). Sagalassos. P. Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks içinde* (s. 302-311). New York: Oxford University.

Poblome, J., Torun, E., Talloen, P., Uytterhoeven, I., Uleners, H., Claeys, J., Ekinci, H. (2016). Sagalassos'ta 2014 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları. *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 83-106. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Potter, D. (2011). Cities in the Eastern Roman Empire from Constantine to Heraclius. O. Dally, & C. Ratté (Ed.). *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity içinde* (s. 247-260). Ann Arbor: Kelsey Museum of Archaeology, University of Michigan.

Procopius. (1940). *Buildings (De aedificiis).* H. B. Dewing (Çev.). London-New York: Loeb Classical Library.

Prokopius. (2001). *Bizans'ın Gizli Tarihi.* O. Duru (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.

Putzeys, T., & Lavan, L. (2007). Commercial Space in Late Antiquity. L. Lavan, E. Swift, & T. Putzeys (Ed.), *Objects in Context, Objects in Use: Material Spatiality in Late Antiquity içinde* (s. 81-109). Leiden-Boston: Brill.

Pülz, A. (2011). Bizans Dönemi'nde Ephesos'un Görünümü. F. Daim, & S. Ladstätter (Ed.). *Bizans Dönem''nde Ephesos içinde* (s. 47-75). İstanbul: Ege.

Radt, W. (2002). *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarih ve Yapıları.* S. Tammer (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.

Raeck, W., & Rumscheid, F. (2010). 31. Kazı Sonuçları Toplantısı. *Die Arbeiten in Priene im Jahre 2008, Cilt 1*, 27-57. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Raeck, W., & Rumscheid, F. (2011). Die Arbeiten in Priene im Jahre 2009. *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 58-79. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Ramsay, W. M. (1961). *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası.* M. Pektaş (Çev.). İstanbul: Millî Egitim .

Rapp, C. (2000). The Elite Status of Bishops in Late Antiquity in Ecclesiastical, Spiritual and Social Contexts. *Arethusa, 33*(3), 379-399.

Rapp, C. (2005). *Holy Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition.* Berkeley: University of California.

Ratte, C. (2008). The Founding of Aphrodisias. C. Ratte, & R. R. Smith (Ed.). *Aphrodisias Papers 4: New Research on the City and Its Monuments içinde* (s. 7-36). Portsmouth: Journal of Roman Archaeology.

Rautman, M. (1995). Late Roman Townhouse at Sardis. E. Schwertheim (Ed.). *Forschungen in Lydien içinde* (s. 49-66). Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Rautman, M. (2017). Sardis. P. Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks içinde* (s. 231-237). New York: Oxford University.

Retzleff, A. (2003). Near Eastern Theatres in Late Antiquity. *Phoenix, 57*(1/2), 115-138.

Rheidt, K. (1995). Die Ausgrabungen in Aizanoi 1993. *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 57-63. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane.

Rheidt, K. (1996). Kent mi, Köy mü? Orta ve Geç Bizans Anadolu'sunda Konut ve Yerleşme. Y. Sey (Ed.). *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme içinde* (s. 221-233). İstanbul: Tarih Vakfı.

Rheidt, K. (2002). The Urban Economy of Pergamon. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century içinde* (s. 623-629). Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.

Rohn, C. (2008). *Der Theater - Stadion - Komplex von Aizanoi.* Berlin: Von der Fakultät Architektur, Bauingenieurwesen und Stadtplanung der BrandenburgischenTechnischen Universität Cottbus.

Rumscheid, F. (2000). *Priene: Küçük Asya'nın Pompeisi Rehberi.* İstanbul: Ege.

Russel, J. (1986). Transformations in Early Byzantine urban life: the contribution and limitations of archaeological evidence. *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers* (s. 137-154). New Rochelle, New York: Aristide D. Caratzas.

Saraçoğlu, A. (2016). Tralleis Sütunlu Caddesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları. Ş. Aktaş, E. Dündar, S. Erkoç, & M. Koçak (Ed.). *Havva İşkan'a Armağan LYKIARKHISSA Festschrift für Havva İşkan içinde* (s. 675-686). İstanbul: Ege.

Saradi, H. (1995). The Kallos of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical Topos and Historical Reality. *Gesta, 34*(1), 37-56.

Saradi, H. (2006). *The Byzantine City in the Sixth Century, Literary Images and Historical Reality.* Athens: Society of Messenian Archaeological Studies.

Saradi, H. (2008). Towns and Cities. E. Jeffreys, J. Haldon, & R. Cormack (Ed.). *The Oxford Handbook of Byzantine Studies içinde* (s. 317-32). Oxford: Oxford University.

Saradi, H. (2012). The Byzantine Cities (8th-15th Centuries): Old Approaches and New Directions. Τ. Κιουσοπούλου (Ed.). *Οι Βυζαντινές Πολέις (8ος-15ος αιώνας): Προοπτικές της Έρευνας και Νέες Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις içinde* (s. 25-45). Ρέθυμνο: Έκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Saradi-Mendelovici, H. (1988). The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Mediaeval City in the Eastern Roman Empire. *Echos du monde classique: Classical Views, 32*(3), 365-401.

Sayar, M. H. (2010). Perinthos-Herakleia-Marmara Ereğlisi. *Marmara Ereğlisi Değerleri Sempozyumu*, (s. 7-19). Tekirdağ.

Scardozzi, G. (2015a). Bizans Suru ve Kuzey Kapı. G. Scardozzi (Ed.). *Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası içinde* (s. 109). İstanbul: Ege.

Scardozzi, G. (2015b). Hellenistik Dönem ile Osmanlı Dönemi Arasında Kent Yerleşiminin Özellikleri ve Dönüşümü. G. Scardozzi (Ed.). *Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası içinde* (s. 19-41). İstanbul: Ege.

Scardozzi, G. (2015c). *Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası.* İstanbul: Ege.

Schaffer, F. (1903). Archäologische Beobachtungen auf einer Reise im östlichen Thrakien. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Band VI*, 63-66. (https://doi.org/10.11588/diglit.31258.26)

Scherrer, P. (2000). Tetragonos Agora. P. Scherrer (Ed.). *Efes Rehberi içinde* (s. 140-147). İstanbul: Ege.

Scherrer, P. (2001). The Historical Topography of Ephesos. D. Parish, & H. Abbasoğlu (Ed.). *Urbanism in Western Asia Minor: New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos içinde* (s. 57-95). Portsmouth: Journal of Roman Archaeology.

Scherrer, P., & Trinkl, E. (2006). *Die Tetragonos Agora in Ephesos. Grabung Sergebnisse von Archaischer bis in Byzantische Zeit-ein Überblick.* Wien: Befunde und Funde Klassischer Zeit.

Schneider, E. E. (2008). *Doğu ile Batı Arasında Bir Liman Kenti Elaiussa Sebaste.* L. E. Sakar (Çev.). İstanbul: Homer.

Schwaiger, H. (2012). Comparing Houses. Domestic Architecture in Ephesus from the Mid Imperial Period to Late Antiquity. A. Anguissola (Ed.). *Privata Luxuria: Towards an Archaeology of Intimacy: Pompeii and Beyond içinde* (s. 187-207). München: Herbert Utz Verlag.

Segal, A. (1997). *From Function to Monument: Urban Landscapes of Roman Palestine, Syria and Provincia Arabia.* Oxford: Oxbow Books.

Seidler, G. (1980). *Bizans Siyasal Düşüncesi.* M. Tunçay (Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Serdaroğlu, Ü. (1995). *Behramkale Assos.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

Serin, U. (2004). *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria: An Architectural Survey.* Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.

Serin, U. (2005). Some Observations on the Middle Byzantine Church Outside the East Gate at Iasos. R. Benoit (Ed.). *Iasos e la Caria: nuovi studi e ricerche içinde* (s. 156-178). Napoli: Macchiaroli Editore .

Serin, U. (2013). Karya'daki Geç Antik ve Bizans Dönemi Yapı ve Yerleşimleri Üzerine Bazı Gözlemler. *METU JFA, 30*(1), 191-211.

Serin, U. (2014). Bizans Ankarası ve Kaybolan Bir Kültür Mirası: 'St. Klement' Kilisesi. *METU JFA, 31*(2), 65-92.

Serin, U. (2018). Byzantine Ankara and the Conversion of the Temple of Augustus and Rome. P. Botteri , V. Veronesi, & S. Ravalico (Ed.). *Progetto ANCYRA. Il tempio di Augusto e Roma ad Ankara içinde* (s. 335-377). Trieste: Edizioni Università di Trieste.

Sezgin, K. (2010). *Assos Kuzey Stoasının İnşası ve Kullanım Evreleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Sintubin, M., Muchez, P., Similox-Tuhon, D., Verhaert, G., Paulissen, E., & Waelkens, M. (2003). Seismic Catastrophes at the Ancient City of Sagalassos (SW Turkey) and Their Implications for Seismotectonics in the Burdur-Isparta Area. *Geological Journal, 38,* 359–374.

Smitht, R., & Öğüş, E. (2017). Aphrodisias 2015. *38. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 17-34. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Sodini, J.-P. (2003). Archaeology and Late Antique Social Structures. L. Lavan, & W. Bowden (Ed.). *Theory and Practice in Late Antique Archaeology içinde* (s. 25-56). Leiden: Brill.

Soykal Alanyalı, F. (2016). Side Dionysos (?) Tapınağı Işığında Tiyatro ile Çevresinin Kentsel Değişimi ve Dönüşümü. *Olba, XXIV*, 419-450.

Spanu, M. (2013). Iasos 2011. *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 445-454. Çorum: Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri.

Spanu, M. (2015). The 2012 and 2013 Excavation and Research Campaigns at Iasos. *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 575-596. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Stewig, R. (1970). *Batı Anadolu Bölgesi'nde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları.* R. Turfan, & M. Yazman (Çev.). İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi.

Strabon. (2000). *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası.* A. Pekman (Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

Stroth, F. (2017). Aezani. P. Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks içinde* (s. 327-332). New York: Oxford University.

Strzygowski, J. (1898). Die Cathedrale von Herakleia. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, 1*, 3-28 (https://doi.org/10.11588/ diglit.19227.29)

Şahin, S. (2013). Antik Kaynaklar Işığında Tarihte Bithynia Depremleri. E. Akyürek Şahin, B. Takmer, F. Onur (Ed.). *Eskiçağ Yazıları 5 [AKRON 7] içinde,* (s. 1-16). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

Şahin, S. (2004). Hellenistik ve Roma Çağlarında İznik. I. Akbaygil, O. Aslanapa, & H. İnalcık (Ed.). *Tarih Boyunca İznik içinde* (s. 3-23). İstanbul: Türkiye İş Bankası.

Şimşek, C. (2005). 2003 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı. *26. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 305-320. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Şimşek, C. (2007a). 2005 Yılı Laodikeia Kazısı Çalışmaları. *28. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 455-478. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Şimşek, C. (2007b). *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum).* İstanbul: Ege.

Şimşek, C. (2009). 2007 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları. *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 409-438. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Şimşek, C. (2010). 2008 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları. *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 4*, 101-134. Ankata: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Şimşek, C. (2012a). 2010 Yılı Laodikeia Kazıları. *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 4*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Şimşek, C. (2012b). *Kutsal Kent Laodikeia'nın Kiliseleri.* Denizli: Ege Reklam.

Şimşek, C. (2013). 2011 Yılı Laodikeia Kazı ve Restorasyon Çalışmaları. *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3,* 103-124. Çorum: Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri.

Şimşek, C. (2015a). 2013 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazı ve Restorasyon Çalışmaları. *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 633-660. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Şimşek, C. (2015b). Laodikeia'da M.S. 7. yy. Sonrası Yaşam. C. Şimşek, B. Duman, & E. Konakçı (Ed.). *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan içinde* (s. 597-612). İstanbul: Ege.

Şimşek, C. (2017). Urban Planning of Laodikeia on the Lykos in the Light of New Evidence. C. Şimşek, & F. D'Andria (Ed.). *Landscape and History in the Lykos Valley: Laodikeia and Hierapolis in Phrygia içinde* (s. 1-46). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Talbot, A.-M. (1985). A Comparison of the Monastic Experience of Byzantine Men and Women. *Greek Orthodox Theological Review* (30), 1-20.

Talbot, A.-M. (1999). Bizans Manastır Sistemine Giriş. *Cogito, 17*, 161-178.

Talbot, A.-M. (2007). Founders' Choices: Monastery Site Selection in Byzantium. M. Mullett (Ed). *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries içinde* (s. 43-62). Belfast: Belfast Byzantine Enterprises, Institute of Byzantine Studies Queen's University Belfast.

Talloen, P., & Poblome, J. (2016). The 2014 and 2015 Control Excavations on and around the Upper Agora of Sagalassos. The Structural Remains and General Phasing. *Anatolica, 42*, 111-150.

Tanyeli, U. (1987). *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11. - 15. yy.).* İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

Tanyeli, U. (1996). Anadolu'da Bizans, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemlerinde Yerleşme ve Barınma Düzeni. Y. Sey (Ed.). *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme içinde* (s. 458-461). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Tek, A. T. (2002). Arykanda'dan Bulunan Beylikler ve Osmanlı Dönemi Sikkeleri. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1*(3), 355-370.

Tek, A. T. (2015). Side Sikke Buluntuları Işığında MS 622/3'de Pamphylia'ya "Olası" Bir Sasani Saldırısı. *CollAn, 14*, 123-136.

Texier, C. (2002). *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (Cilt 1). A. Suat (Çev.). Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Theophanes the Confessor. (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813.* C. Mango, & R. Scott (Çev.). Oxford: Clarendon.

Toy, S. (2006). *A History of Fortification from 3000 BC to AD 1700.* Barnsley-South Yorkshire: Pen and Sword Military Classics.

Türktüzün, M. (2017). *Aizanoi Antik Kenti.* Ankara: Dönmez Offset.

Umar, B. (2003). *Trakya Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi.* İstanbul: İnkılap.

Van Zanten, D., Thomas, R., & Hanfmann, G. (1975). The City Walls. G. Hanfmann, & J. Waldbaum (Ed.). *A Survey of Sardis and the Major Monuments Outside the City Walls içinde* (s. 35-52). Cambridge: Harvard University.

Varkıvanç, B. (2013). Ksanthos 2012 Yılı Kazıları. *ANMED, 11*, 62-70.

Vitruvius. (2005). *Mimarlık Üzerine On Kitap* (4. Baskı). S. Güven (Çev.). Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı.

Von Den Hoff, R. (2011). Aizanoi, 2009. *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 1-13. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakan.

Von Den Hoff, R., & Rheidt, K. (2009). Aizanoi 2007. *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Von Graeve, V., & Niewöhner, P. (2014). 2012 Yılı Milet Çalışmaları. *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 372-385. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniveristesi.

Vryonis Jr, S. (1971). *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century.* Berkeley-Los Angeles-London: University of California.

Vryonis, S. (1963). Problems in the History of Byzantine Anatolia. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 1*(1), 113-132.

Waelkens, M. (2006). The Late Antique to Early Byzantine City in Southwest Anatolia. Sagalassos and its Territory: A Case Study. J.-U. Krause, & C. Witschel (Ed.). *Die Stadt in der Spätantike: Niedergang oder Wandel? içinde* (s. 199-255). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Waelkens, M. (2007). Report on the 2005 Excavation and Restoration Campaign at Sagalassos. *28. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 317-340. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Waelkens, M. (2009). Report on the 2006 and 2007 Excavation and Restoration Activities at Tepe Düzen and at Sagalssos. *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 427-456. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Waelkens, M. (2011). *Sagalassos Ziyaretçi Kılavuzu.* Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı.

Waelkens, M. (2012). Sagalassos 2010 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları. *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 239-266. Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Waelkens, M., & Talloen, P. (2005). Report on the 2003 Excavation and Restoration Campaign at Sagalassos. *26. Kazı Sonuçları Toplantsı, Cilt 1*, 421-438. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Waelkens, M., Rens, R., Richard, J., Uleners, H., Uytterhoeven, I., Van Beeumen, R., Poblome, J. (2014). Sagalassos'ta 2012 Yılı Kazı Ve Restorasyon Çalışmaları. *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 242-260. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.

Waelkens, M., Richard, J., Poblome, J., Jacobs, I., Uytterhoeven, I., Uleners, H., Ercan , S. (2015). The 2013 Excavations And Restoration Activities At Sagalassos. *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 35-60. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Westphalen, S. (2000). The Byzantine Basilica at Priene. *Dumbarton Oaks Papers, 54*, 275-280.

Whitehand, J. (1992). *The Making of the Urban Landscape.* Massachusetts: Blackwell.

Whitehand, J. (2001). British Urban Morphology: The Conzenian Tradition. *Urban Morphology, 5*(2), 103-109.

Whittow, M. (1990). Ruling the Late Roman and Early Byzantine City: A Continuous History. *Past & Present, 129*(1), 3-29.

Whittow, M. (1995). Rural Fortifications in Western Europe and Byzantium, 10th-12th Century. S. Efthymiadis, C. Rapp, & D. Tsougarakis (Ed.). *Bosphorus: Essays in Honour of Cyril Mango içinde* (s. 57-74). Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

Whittow, M. (1996). *The Making of Byzantium, 600-1025*. Berkeley-Los Angeles: University of California

Whittow, M. (2003). Decline and Fall? Studying Long-Term Change in the East. L. Lavan, & W. Bowden (Ed.). *Theory and Practice in Late Antique Archaeology içinde* (s. 404-423). Leiden: Brill.

Yalman, B. (2007). 2005 Yılı İznik Tiyatro Kazısı. *28. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 387-404. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Yaylalı, A. (2009). 2007 Yılı Tralleis Antik Kenti Kazı Çalışmaları. *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3*, 17-40. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Yazıcı, E. (2015). *Aphrodisias ve Çevresi.* İstanbul: Uranus.

Yegül, F. (1986). *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis.* Cambridge: Harvard University.

Yegül, F. (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma.* E. Erten (Çev.). İstanbul: Homer.

Yener, E., & Saraçoğlu, A. (2014). 2012 Yılı Tralleis Kurtarma Kazıları. *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2,* 52-61. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.

Yıldırım, Ş. (2013). *Side Antik Kenti'nin Bizans Dönemi Dini Mimarisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Anadolu Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Yıldırım, Ş. (2017). Mimari Plastik Veriler Işığında Erken Bizans Döneminde Side'de Sütunlu Caddelerin Onarımı. *Seleucia, 7,* 187-206.

Yılmaz, S. (1994). Denizli, Hierapolis (Pamukkale) Antik Kenti Roma Hamamı Sondaj Kazısı ve Temizlik Çalışmaları. *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* 199-218. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Zäh, A. (2001). Die Kirchen von Kaunos. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, 2,* 111-116.

Zäh, A. (2003). *Zur Typologie Kirchlicher Architektur im Südwestlichen Kleinasien.* Maintal.

EK

Kavramlar Sözlüğü

Agora: Bir Yunan kentinin kamusal, ticari ve dini yapılarını barındıran kamusal merkezi.

Akropolis: Yunanca "yüksek kent"; bir antik Yunan kentindeki müstahkem tepe üstü.

Ambon: Kilisede İncil okumak için kullanılan birkaç basamakla yükseltilmiş özel kürsü.

Amfitiyatro: Roma mimarisinde gösteriler için kullanılan dairesel veya eliptik açık hava yapısı.

Amfora: Genellikle şarap ve zeytinyağı nakliyatında kullanılan; Yunan ve Roma seramiklerinde, iki dikey sap ve dar bir boyna sahip uzun çömlek.

Analemma: Tiyatroda caveayı iki yandan sınırlayan destek duvarı.

Apsis: Bir kilisede çoğunlukla yarın daire şeklinde ve üzeri yarım kubbeyle örtülmüş, orta nefin sonunda koronun son kısmı.

Atrium: Roma konut mimarisinde, göğü gören ve altında bir havuz bulunan merkezi konuma sahip bir oda. Erken Dönem Hıristiyan mimarisinde, bir kilisenin revaklı ön avlusu.

Balneum: Küçük hamamlar. Özellikle büyük, thermae hamamlarından ayrı bir tip olduğunu belirtmek için kullanılır.

Bastion: Burç.

Bazilika: Birbirinden sütun ya da ayak dizleriyle ayrılmış, ortada geniş ve yüksek, yanlarda alçak ve dar birbirine paralel neflerden oluşan, uzunlamasına gelişmiş bir mekan düzenine sahip, uç kısmında nişi andırır bir apsis bulunan yapı. Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerinde tipik olarak kamusal işlevler için kullanılırken, 4. yüzyıldan itibaren bir Hıristiyan kilisesi türü.

Bema: Hıristiyan bazilikalarında kutsal yönü belirleyen (doğu) apsisin önünde yer alan, yalnızca ruhban sınıfının kullanabildiği kutsal mekân.

Bouleuterion: Bir yunan kentinde konseyin toplandığı yapı.

Caldarium: Roma hamamlarındaki ana sıcak salon (veya birkaç salon).

Cardo: Bir Roma kentinde decumanus ile dik açıyla kesişen, kuzey-güney doğrultusundaki ana cadde.

Cavea: Helen tiyatrosunda izleyicilerin oturdukları yer.

Cella: Bir Yunan veya Roma tapınağında tanrının heykelinin durduğu ana oda. Naos.

Curia: Kent meclisi/kent meclisi üyeleri, bir kenti yöneten kurul.

Decumanus: Bir Roma kentinde cardo ile dik açıyla kesişen, doğu-batı doğrultusundaki ana cadde.

Decurion: Roma'ya bağlı taşra kentlerinin veya kolonilerinin senatörleri.

Diocese: Bir piskoposun dini idaresi altında olan bölge.

Duks: Roma'nın son döneminde askeri bir birimin komutanı; bir limitanei (Roma'nın son döneminde taşra garnizon birlikleri) ya da garnizon birlikleri komutanı; Bizans'ın orta ve son döneminde duks unvanı yüksek bir askeri rütbe olarak yeniden kullanılmıştır.

Emporion: Kastronun dışındaki alt kasabada bulunan bir pazar yeri.

Episkopeion: Piskoposluk Sarayı

Follis: 40 nummi bedelinde düşük değerli bakır sikke: Bir altın solidus ya da nomisma 288 follis etmektedir.

Forum: Bir Roma kentinin açık alan, çarşı, kamusal ve dini yapılar bulunan kamusal merkezi. Yunan agorasının Roma'daki karşılığı.

Fresk: Sıvanmış bir duvar veya tavandaki resimler için kullanılan İtalyanca kökenli kavram. Başlıca iki teknik gerçek fresk ve kuru fresktir. Gerçek fresk yeni hazırlanmış ıslak kireç sıva üzerine yapılır; sıva kurudukça boya pigmentlerini emer. Kuru fresk ise kuru sıva üzerine yapılan resimlerdir; boyanın yüzeyde kalıcı olması için pigmentin ek maddelerle karıştırılması gerekir.

Frigidarium: Roma hamamlarında bir veya birkaç büyük soğuk havuzu olan ana soğuk su yıkanma salonu.

Gymnasium: Yunanca çıplak anlamına gelen bir sözcükten türemiştir. Tipik olarak revakla çevrili bir avlu ile genellikle ek odalardan oluşan, bedensel egzersiz ve spor için okul olarak kullanılan yapı türü.

Hamam-Gymnasium kompleksi: Geleneksel Yunan/Helenistik gymnasium veya palaestrası ile tonozlu Roma hamamlarını birleştiren bir mimari tip. En iyi bilinen örnekler, bu mimari tipin 1. Yüzyılın başlarında yaratıldığı ve geliştirildiği Anadolu'dan gelmektedir.

Heroon: Antik Yunan'da bir kahramana, ölümlü veya efsanevi bir adama adanmış bir anıt veya türbe.

Hipokaust: Roma hamamlarının en önemli ısıtma sistemidir. Alttan ısıtılan bir ocak anlamına gelir. Gelişmiş hypocaustlarda odanın tabanı kısa payeler üzerinde taşınır; odanın altında yaratılan boşluk ve odanın beton tabanı yapı dışından yakılan bir ocağın (praefurmium) yarattığı sıcak gazla ısınır.

Hippodamos plan: Dik açılarla kesişen sokaklara sahip bir kentsel yerleşim biçimi.

İnsula: Latince "ada", Antik Akdeniz bölgesinde bir kent bloğu; ayrıca Roma kentlerindeki çok katlı apartmanlar.

Kastron: "Kale"; 7. yüzyıldan sonra "kasaba" ya da "kent" anlamında da kullanılmıştır.

Kenotaph: İçine gömü yapılmamış ünlü kişilerin anısına yapılan sembolik mezar anıtı.

Kiborion: Çoğunlukla dört, bazen daha fazla taşıyıcı tarafından desteklenen etrafı açık; taş, ahşap yada metalden yapılmış bir mimari eleman. Mimari form olarak en yaygın şekilde Erken Hıristiyanlık Dönemi'nin önemli dini yapıları olan martyrionlarda kullanılmıştır.

Konsil: Kiliseler birliği toplantısı.

Latrina: Tuvalet, hela.

Macellum: Taze ve işlem görmüş balık, et, et ürünleri, av ve kümes hayvanları, meyve, sebze, ithal şarap ve soslar gibi çeşitli gıda maddeleri ile bazı küçük el işleri, ayna,

kozmetik ürünleri, ithal kandiller ve parfümün satıldığı, hatta zaman zaman tüketildiği organize bir market kompleksi. Macellumu agora gibi diğer çarşı yapılarından ayıran; avlu merkezine inşa edilen ve hem dini hem fonksiyonel karaktere sahip tholostur.

Martyrion: Hıristiyan mimarisinde, İsa'nın yaşamından bir olayın gerçekleştiği yeri belirten veya bir din şehidi anısına yapı, şehitliğin gerçekleştiği yer veya şehidin mezarı.

Metropolis: Başkent, eyalet başkenti; piskoposluk kilisesi.

Mureks: Antik Dönem'de mor boya elde etmek amacıyla kullanılan deniz kabukluları.

Narteks: Bazilikal tipteki Erken Hıristiyan ve Bizans kiliselerinin ana mekânına açılan ve genellikle batıda yer alan giriş bölümü.

Nef: Bazilka ve kiliselerde apsise dik -doğu-batı- doğrultuda yer alan, birbirinden sütun veya ayak dizileriyle ayrılmış, uzunlamasına yöneliş gösteren mekânların her biri.

Nekropolis: Yunanca nekros (ölü) ve polis (şehir) kelimelerinden türeyen, ölüler kenti anlamına gelen sözcük. Mezarlık alanı.

Notitiae Episcopatuum: Piskoposlukları hiyerarşik bir düzende ortaya koyan dini piskoposluk bölgelerinin listeleri.

Nümismatik: Sikke, madalya ve banknotların incelenmesi.

Nymphaeum: Su sağlayan çeşme yapısı; orijinal olarak su perileri, nympha'lara bir tapınak olarak ortaya çıkmıştır.

Odeon: Yunan ve Roma mimarisinde üstü kapalı, genellikle küçük tiyatro veya konser salonu.

Opus sectile: Bir tür mozaik. Mermer plakların geometrik şekillerde kesilerek, duvar ve zemin kaplamasında kullanılması.

Palaestra: Yunanca güreşmek anlamında bir sözcükten türeyen; revakla çevrili bir avlu ve genellikle odalardan oluşan güreş ve diğer sporlar için antremanlar için kullanılan yapı.

Parados: Yunan tiyatrolarında skene ile cavea arasında yer alan ve orkhestrayı dış mekâna bağlayan simetrik konumlanmış geçitlerin her biri.

Parakklesion: Bizans dini mimarisinde kullanılan ögelerden biri. Kiliseye bitişik ya da bazı örneklerde kiliseden ayrı olarak yapılan şapel.

Pastophorion: 4. yüzyılın sonundan itibaren kullanılan apsise bitişik kutsal eşyaların saklandığı oda.

Peristil: Sütunlu revaklarla çevrili avlu.

Pithos: Kil saklama çömelkleri.

Polis: Antik Yunan'da şehir-devlet, kent.

Praefectura: Roma topraklarında büyük merkezleri tanımlayan terim.

Propylon: Yunan mimarisinde bir kapı, giriş.

Proteichisma: Ön sur.

Prytaneion: Ocağında sürekli ateş yanan, seçkin yabancıların, yabancı ülkelerden gelen elçilerin, savaşta ya da Helenler arası oyunlarda kazandıkları başarılarla halkın övgüsünü toplayan yurttaşların ağırlandıkları yapı.

Rölik: Din şehitleri ve aziz ünvanı verilen hayatlarını dinine adamış kutsal kişilerden arta kalan eşya parçaları.

Skenefrons: Bir Roma tiyatrosu sahnesinin özenle dekore edilmiş kalıcı mimari arka planı.

Skeophilakion: Genellikle bir rahibin, kilisenin kutsal değerli eşyalarını ve ayinsel eşyalarını gözetmek için görevlendirildiği hazine dairesi.

Solea: Templondan orta nefteki ambona kadar devam eden parapetli bölüm.

Stoa: Yunan mimarisinde, müstakil bir revak (bir yanda sütunlar, arkada duvar olan çatılı bir bina). Tipik olarak kent merkezinde veya dini bölgede alanların sınırlarını belirlemek için kullanılır.

Stylobat: Üzerine tapınak sütunlarının yerleştirildiği basamaklı platform olan krepidomanın en üst basamağı.

Sudatorium: Roma hamamlarının ya da *thermae*nin tonozlu bir terleme odası.

Synthronon: Apsis içerisinde din adamlarına ait oturma sıraları.

Tabernae: Dükkan

Temenos: Kutsal bir bölge veya alan, tapınak bölgesi.

Templon: Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde kiliselerde kutsal alan bema ile naosu ayıran, bir ya da üç kapı ile geçişin sağlandığı alçak duvar.

Tepidarium: Roma hamamlarında orta sıcaklıkta, ılık oda veya odalar grubu. Bazı hamamlarda sıcak caldarium ile soğuk frigidariumum arasında ısı kaçmasını önleyen küçük bir mekân olarak görünmektedir.

Thema: 7. yüzyılın ortasından itibaren askerlerin yerleştirildiği ve devşirildiği bir bölge; bir idari birim; böyle bir bölgede konuşlandırılan ordu.

Tholos: Çatısı genellikle kubbe ile örtülü dairesel planlı yapı.

Triclinium: Yemek odası, 1. yüzyıldan itibaren aristokrat evlerinde yaygınlaşan özel kabul salonları.

Triconchos: Bir ana mekân etrafında üç yapraklı yonca biçiminde şekillendirilmiş yapı.

ÖZGEÇMİŞ

Arif MISIRLI, 1986 yılında Çaycuma/Zonguldak'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini Çaycuma'da Mimar Sinan İlkokulu ve Oktay-Olcay Yurtbay Anadolu Lisesi'nde tamamladı. 2010 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü'nden mezun oldu. 2010-11 yıllarında Phokaia Antik Kenti kazılarında çalıştıktan sonra 2012 yılında Trakya Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladı. 2014 yılında Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı'nda "Tarihsel Çevre ve Mimari Oluşum Üzerine Bir Alan Çalışması: Edirne Baba Timurtaş Mahallesi" başlıklı yüksek lisans tezini tamamladı. 2012 yılında başladığı akademik görevine devam etmektedir.

TEZ ÖĞRENCİSİNE AİT TEZ İLE İLGİLİ BİLİMSEL FAALİYETLER

1. Mısırlı, A. & Özgüven, H.B. (2018). Bizans Dönemi'nde Kentin Dönüşümü: Agoraların Yeniden Kullanımına İlişkin Bir Değerlendirme. *Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu, "DeğişKent" Değişen Kent, Mekân ve Biçim*, (s. 539-554). İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.